

Történelem

Emelt szintű érettségi
Szóbeli tételek
2006. május

TÖRTÉNELEM EMELT SZINTŰ
ÉRETTSÉGI SZÓBELI TÉTELEK
2006

Tartalom

I. Gazdaság, gazdaságpolitika, anyagi kultúra

1. Az érett középkor gazdasága és gazdaságpolitikája Magyarországon	4
2. A magyar gazdaság a XVIII. század közepétől 1848-ig	7
3. A magyar gazdaság jellemzői a két világháború között.....	16
4. Magyarország és a világgazdaság a XX. század második felében	22
5. A nagy földrajzi felfedezések és gazdasági következményei	42
6. Az ipari forradalom hatása a természetes és az épített környezetre	45
7. A világgazdaság a húszas és a harmincas években.....	49

II. Népeség, település, életmód

8. A honfoglaló magyarság életmódja és társadalma	54
9. Városfejlődés a középkori Magyarországon	57
10. Demográfiai változások a XVII-XVIII. századi Magyarországon.....	63
11. Budapest fejlődése a hosszú XIX. században	65
12. Életmód és mindennapok a hatvanas évek Magyarországon	69
13. Az egyház szerepe a középkori katolikus Európában	74
14. Demográfiai robbanások a XIX-XX. században	89

III. Egyén, közösség, társadalom

15. A magyar társadalom a XIV-XV. században	93
16. Hunyadi Mátyás portréja és udvara	97
17. A nemzetiségi kérdés Magyarországon a XVIII. század közepétől 1868-ig	102
18. A magyar parasztság története 1950 – 1970 között.....	114
19. A kereszténység korai története és egyházzá szerveződése	116
20. A holocaust Európában	123
21. Diktatúrák a két világháború között.....	138

IV. Modern demokráciák működése

22. A választójog és a választási rendszer Magyarországon a XX. században	143
23. A kisebbségek és helyzetük a Kárpát-medencében 1945-1990 között	145
24. A polgári demokrácia működése Magyarországon	150
25. A XVIII-XIX. századi alkotmányok alapvető vonásai	156
26. Az Európai Unió intézményrendszere és működése.....	164

V. Politikai intézmények, eszmék, ideológiák

27. Az antikvitás történetírói	170
28. Az országgyűlés és a vármegye felépítése, működése és szerepe a XVIII. század közepétől 1848-ig	172
29. A nemzeti eszme Magyarországon a XVIII. század közepétől 1848-ig	175
30. A XIX. század uralkodó eszméi	180
31. Az ENSZ létrejötte és működése	188

VI. Nemzetközi konfliktusok és együttműködés

32. Törökellenes küzdelmek a XIV-XV. században	192
33. Magyarország és Erdély Bocskai és Bethlen fejedelemsége idején.....	193
34. Zrínyi Miklós tevékenysége és a török kiűzése	203
35. A Rákóczi-szabadságharc és nemzetközi összefüggései	206
36. Vallási és hatalmi ellentétek a XVII. századi Európában.....	213
37. Az I. és II. világháború sajátosságai és jellemzői	216
38. A gyarmatbirodalmak kiépítése a XIX. században	228

Források	235
-----------------------	-----

AZ ÉRETT KÖZÉPKOR GAZDASÁGA ÉS GAZDASÁGPOLITIKÁJA MAGYARORSZÁGON

1301-ben férfi-ágon kihalt az Árpád-ház. Az 1301-től 1308-ig terjedő időszakot interregnumnak nevezzük (király nélküli uralom). Végül az Anjou **Károly Róbert (1308-1342)** került hatalomra, aki uralkodása első szakaszában (1308-21) helyreállította az ország egységét és a királyi hatalmat, uralkodása második szakaszában (1322-1342) újjászervezte a gazdaságot, és megerősítette a királyi hatalmat.

Károly Róbert kormányzati rendszere

1223-ban Temesvárról Visegrádra tette át a székhelyét Károly Róbert. Az új kormányzati mód a kiskirályok megtörése után az uralkodó megbízható híveire épült. **A király által felemelt vezető réteg tagjai** töltötték be a főméltóságokat. Ők **fizetésüket a hivatalként (honorként) reájuk bízott királyi várak és uradalmak jövedelméből nyerték.** A tisztség idejére szóló honorok birtokosai, a főméltóságviselők általában a királyi tanácsban is helyet foglaltak.

Az újonnan megszerzett tisztségek birtokosai közül ekkor emelkedtek ki a Drugethek, az Újlakiak, a Garaiak, a Bebekék, és a Lackfiak.

A honorok birtokosai **saját zászló alatt vezetett hadsereggel, az ún. bandériummal is kötelesek voltak a király rendelkezésére állni.** Azok körét, akik ilyennel rendelkeztek, zászlósuraknak nevezték. Létezett királyi bandérium, amelyben azok a birtokosok hadakoztak, akik nem álltak mások szolgálatában. A megyék is állítottak bandériumokat.

Városfejlődés Károly Róbert idején

A városok általában az **eltérő földrajzi tájegységek találkozási pontjain** vagy egyéb **forgalmas vásártartó helyeken jöttek létre**, ahol sokféle – különböző – jellegű és minőségű áru találkozott. A magyarországi városokat az átmenő forgalom éllette, s fejlődésüket a távolsági kereskedelem szabta meg.

A távolsági kereskedelemben a dél-német kereskedők iparcikkeket, olasz fűszereket hoztak az országba s nemesfémekkel távoztak. A levantei kereskedelem határainkon belüli ellenőrzését hamarosan szintén németek, az erdélyi szászok szerezték meg. Mindezek következtében a Nyugat és peremvidéke között kialakult az az utóbbiakra nézve előnytelen munkamegosztás, amely évszázadokra szólóan meghatározta az „iparosodott” Nyugat és a „mezőgazdaságra szakosodott” peremvidék arculatát.

A szabad királyi városok csak a királynak fizettek adót, önkormányzattal rendelkeztek, s a királyi előírásoknak megfelelően fallal vették körül magukat. Kiváltságaik közül a legfontosabb a bíró-, a tanács- és a plébánosválasztás, a vámmentesség, a vásártartás és az árumegállítás joga volt. (Ez utóbbi azt jelentette, hogy a városba érkező kereskedők kötelesek voltak áruikat eladásra kínálni a város piacán.)

Az ásványkincsekben gazdag vidékeken bányavárosok létesültek. Lakóik, a királyi bányászok többnyire német telepések voltak. **A bányavárosok a szabad királyi városokhoz hasonló jogokat élveztek.** Ebben az időben Magyarország gazdag volt

ásványi kincsekben. Körmöcbánya az arany-, Selmecbánya az ezüst-, Besztercebánya pedig a rézbányászat központja volt. Sóbányáink Erdélyben voltak.

A városok másik csoportját **a mezővárosok** alkották. A mezővárosok az egyházi és világi birtokosok falvaiból fejlődtek ki, a kereskedelmi útvonalak mentén. **Az önkormányzatnak csak csekély fokát érték el.** Lakóik földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkoztak, s járandóságukat a földesuraknak általában évente, egy összegben fizették.

Külkereskedelem – vámok

Különösen **a bor és a szürkemarha talált külföldön vevőre.** A király által kivetett adók közül elsősorban a vámok érintették a polgárokat. **A legfontosabb a harmincadvám volt.** A főútvonalakon felállított harmincadhelyeken a behozott és kivitt áruk értékének 1%-át fölözte le a kincstár. (Később ez az arány 3,33% lett.)

Pénzügyi reformok

A vámokból származó bevételek miatt a király érdekelt volt a kereskedelem fejlődésében. A forgalomnak kedvezett az értékálló pénz bevezetése. Erre alapot teremtett, hogy Magyarország gazdag volt nemesfémekben. Európa aranytermelésének 2/3-át magyarországi bányák adták, de ezüstermelésünk is jelentős volt (ebben csak Csehország előzött meg minket).

A külföldi piacokon is megbecsült, **értékálló aranyforintot** – amit a firenzei fiorino mintájára vertek – **1325-től vezették be** a forgalomba. Emellett a helyi piacok szerényebb szükségleteire is gondolva, megtartották az ezüst és réz ötvözetéből készült dénárt is.

Az aranypénz bevezetésével egyidejűleg Károly Róbert elrendelte **a nemesércek királyi monopóliumát** is. A határozat értelmében a nemesérc beváltása kizárólag a királyi pénzverő kamaráknál történhetett, s **a veretlen aranyat s ezüstöt kivonták a szabad kereskedelemből.**

A nemesfém-bányászat növekedését szolgálta, hogy **1327-ben megszűnt a bányászat királyi monopóliuma.** (A királyi monopólium azt jelentette, hogy a birtokán talált ércelelőhelyet a földesúr kötelezően följánlotta a királynak, s érte cserebirtokokat kapott.) Az új rendelkezés szerint **az uralkodó csak a bányajövedelem (urbura) kétharmadára tartott igényt,** a további egyharmad részt átengedte a földesuraknak. Természetesen a nemesércet a földesuraknak is kötelező volt vert pénzre váltani a királyi kamarákban.

A kapuadó

Miután Károly Róbert megszüntette a kötelező pénzbeváltást, **pótolnia kellett** az ebből származó kincstári bevételt: **a kamara hasznát. Az uralkodó ezért új adó beszedését rendelte el.** Minden olyan ház után, amelynek kapuján egy szénásszekér át tudott haladni, fizetni kellett. Ezt a jobbágyok által kifizetett adót **kapuadónak** nevezték. (EZ volt az első állami egyenesadó Magyarországon.)

Károly Róbert gazdaságpolitikája és a feudális monarchia újjászervezése

Károly Róbert (1308-1342) az ország történetének egy olyan szakaszában került trónra, mikor a megerősödött **kiskirályok** szinte az ország egész területét uralták, és a királyi cím alig párosult valós hatalommal. Legfőbb célja királyságának

megerősítése és ezzel szoros összefüggésben az **oligarchák hatalmának letörése** volt. Gazdaságpolitikáját is ezen céloknak rendelte alá. Támogatói voltak az egyházi nagybirtokosok, a köznemesség, a városok. Első győzelmét 1312-ben aratta az Abák fölött, majd **Csák Máté** 1321-ben bekövetkezett halála után Visegrádra tette át székhelyét. Az oligarcháktól visszavett földeket részben új nagybirtokosoknak adta, akik a **királyi hatalom feltétlen támogatói** lettek. Ezekre a földesurakra támaszkodva szervezte meg **banderiális hadseregét**. Gazdaságpolitikájában elsősorban a regáléjövedelmekre (királyi felségjog alapján szedett jövedelmek) támaszkodott és új gazdasági hivatalokat hozott létre. A regálék között legfontosabb a **bányamonopólium, a pénzverés monopóliuma és a harmincadvám** volt. Bevezette az **első állandó állami adót, a kapuadót**, érdekeltté tette a földesurakat a bányák föltárásában (részeseledést kaptak a bányá jövedelméből – urbura) és a külkereskedelem könnyítése érdekében értékálló aranyforintot vezetett be. Uralkodása idején az állami bevételeket a **kamarák** szedték be, melyek élén a **kamaraispánok** álltak, felettesük a **tárnokmester** volt, így a gazdasági ügyeket központilag irányították. Károly Róbert **1335-ben** találkozóra hívta **Visegrádra a lengyel és a cseh királyt**, akikkel kereskedelmi megállapodást kötött, valamint megállapodtak egy Bécsset elkerülő kereskedelmi útvonal létrehozásában. Így sikerült a kereskedőket mentesíteni Bécs árumegállító joga alól. Uralkodása végére Magyarország az erős monarchiák sorába emelkedett.

Nagy Lajos

Károly Róbert uralkodása alatt a királyi hatalom jelentősen megerősödött. Az ország gazdasága föllendült, s az előkelők támogatták a hétköznapi életben távolságtartó, komor és bizalmatlan uralkodó politikáját. Így aztán a király halála után legidősebb fiát, Lajost mindenki meglegedésére emelték a trónra. **I. Lajos** (1342-1382) merész külpolitikai terveket szőtt családja hatalmának és neve dicsőségének növelésére, s ez gyakran háborúhoz vezetett. **Ám** törvényeivel gondoskodott az ország fejlődéséről is, így elmondhatjuk, hogy **jól sáfarkodott atyja örökségével**.

Az 1351. évi törvények

Nagy Lajos 1351-ben elrendelte, hogy a gabona és a szőlő után **valamennyi jobbágy**, még a mezővárosi is, **köteles a termés kilenced részét** – pontosabban a kilencedik tizedrészét – **fizetni**.

Törvény mondta ki, hogy **az ország minden nemese azonos szabadságjogokat, azonos kiváltságjogokat élvez**.

Az ún. ősiség törvényében Nagy Lajos **megszüntette az Aranybullában rögzített végrendelkezési szabadságot**. Ezzel azt akarta elérni, hogy a fiúágon öröklődő nemesi birtok – fiú utód híján – már csak egy szűkebb körben, az elhunyt **nemzetségen belül** találhasson gazdára. (A gyakorlatban ilyen esetben legfeljebb a másodfokú unokatestvérek – akiknek a dédapjuk volt közös – igényelheték a birtokot.) A cél végső soron az volt, hogy örökösök hiányában a birtokok a királyra szálljanak.

A városok Luxemburgi Zsigmond korában

Luxemburgi Zsigmond(1387-1437) a külkereskedelem jól kitaposott útjait örökölte elődeitől. A délnémet városokkal folytatott külkereskedelem északról megkerülve Bécsset, Nagyszombaton és Pozsonyon át haladt Buda felé. A Nagy Lajos uralkodása idején föllendült északi, lengyel- és oroszországi külkereskedelem jelentősége megmaradt.

Zsigmond ezért különösen támogatta a nyugati és északi királyi városokat: 1402-ben egyidejűleg kapott árumegállító jogot Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Bártfa. A király városfejlődést szorgalmazó gazdasági intézkedései a **mezővárosokat** is érintették, amelyek **száma ugrásszerűen nőtt.**

A MAGYAR GAZDASÁG A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL 1848-IG

Helyzetkép

A hosszú török uralom következtében hatalmas területek néptelenedtek el az országban. A földművelési technika visszaesett, sok helyen újra szerveződtek a falusi földközösségek, s csak igen lassan szilárdult meg a telekrendszer.

A XVIII. században tehát óriási gazdasági szintkülönbség volt tapasztalható a volt Hódoltság, illetve a Habsburg-uralom alatt álló területek között.

Továbbra is a mezőgazdaság volt a legfontosabb ágazat, amely jelentősen fejlődött e korszakban. Az előrelépés azonban mást jelentett Nyugat-Magyarországon, és mást az Alföldön.

Mezőgazdaság Magyarországon a XVIII. században

Magyarországnak a mezőgazdasághoz egyedülállóan jó természeti adottságai (éghajlat, termőföld) voltak. Emiatt már a középkorban is kevesebb éhínséget szenvedett, mint más térségek. A Habsburg kormányzat felismerte az országban rejlő jó lehetőségeket, és igyekezett serkenteni a mezőgazdaságot. A birodalomba irányuló mezőgazdasági exportot csak csekély vám sújtotta, és fellendülését szolgálta az állami telepítés is. A kormányzat a parasztok számára mezőgazdasági ismereteket terjesztő kiadványokat jelentetett meg, ösztönözte az eperfa ültetést, a selyemhernyó-tenyésztést, a méhészetet, a len, a kender, a burgonya és a jobb takarmányok termelését. Az a fajta korszerű intenzív termelés, amelyről Nyugat-Európa kapcsán volt szó, még ekkor nem honosodott meg. Mégis az élelmiszerkereskedelemnek kb. 80%-át Magyarországon az export tette ki.

Ipar

Az ipar hagyományosan elmaradottabb volt, ezért Bécs inkább az örökös tartományok iparát fejlesztette, s Magyarországot elsősorban piacnak szánta. Ezt kívánta biztosítani a nevezetes, **1754-ben bevezetett belső vámhatár**, melyet az **örökös tartományok és Magyarország közé** húztak. A Magyarországról jövő iparcikkékért alacsony vámot kellett fizetni. A vámbevételekből az udvar azt a pénzt is pótolni kívánta, amitől elesett a magyar nemes adómentessége miatt. (Az örökös tartományokban a nemesek is adóztak.) Mindezek ellenére a nyolcvanas években a

központ támogatást nyújtott a magyar iparnak is. Az új manufaktúrák azonban nem tudtak sokáig fennmaradni, mert hiányzott itthon a piac, és a magyar városok és céhek is megtettek mindent, hogy akadályozzák működésüket.

Pest-Buda fejlődése

Különösen gyors fejlődést mutat a török időkben eljelentéktelenedő, egykor nagyon fontos három város: Pest, Buda és Óbuda. Buda és Óbuda lakossága 1720 és 1800 között háromszorosára (24 600), Pesté több mint tízszeresére (30 000) nőtt. Lakosaik túlnyomórészt nem magyarok, hanem németek és „rácok” (délszlávok) voltak. A városok kiterjedése nemcsak, hogy újból elérte, de messze túl is szárnyalta a XV. századi határokat. Pest házai, a városfalakon túl (mai Kiskörút) elérték a Duna-ágot (mai Nagykörút). A fellendülés fő oka a városok földrajzi elhelyezkedése volt. Az ország közepén, a fő hajózási út mentén és – hosszú szakaszt tekintve – a legrövidebb révátkelőnél, vagyis az országos utak találkozásánál helyezkedtek el. Ezért itt, Pest határában tartották a legnagyobb országos vásárt. Itt, a fontos utak találkozásánál jött létre a legtöbb manufaktúra. A központi elhelyezkedéssel (és a középkori hagyományokkal) magyarázható, hogy ide költöztek az ország legfontosabb politikai és kulturális intézményei. Budán felépült a királyi palota, a Várba költözött a helytartótanács, a nádor, rövid időre a Magyar kamara. Pestre jöttek a legfőbb bíróságok, a nagyszombati egyetem, számos országos jelentőségű közép- és főiskola nyílt itt. A gazdasági, politikai és kulturális központ új lakókat (hivatalnokok, kereskedők, tanárok, diákok, munkások stb.) és ideiglenes tartózkodókat (vásárosok, ügyintézők stb.) vonzott. Kiszolgálásukra telepedett meg itt sok építő-vállalkozó és építőmunkás, kiskereskedő, kisiparos, vendéglős.

Heckenast Gusztáv: Gazdaságpolitika a 17–18. századi Magyarországon című cikke alapján Rubicon, 10. évfolyam (1999) 9-10. szám (93-94.)

GAZDASÁGPOLITIKA A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Merkantilizmus

A korszak gazdasági elmélete a merkantilizmus (Franciaországban Colbertizmus, a Német Birodalomban kameralizmus) volt, mely szerint az állam elsősorban attól gazdagodik, ha a nyersanyagokat otthon dolgozza fel, és a készterméket bocsátja áruba részben belföldön, hogy a drága importot fölöslegessé tegye, részben pedig külföldön – jó pénzért. Ennek az elméletnek az egyik propagátora a bécsi udvarban Philipp Wilhelm von Hörnigk (1640–1714) volt.

A merkantilista elmélet hatására jöttek létre a Habsburg-országokban az első textilmanufaktúrák: egy selyemmanufaktúra a Sankt Pölten melletti Walpersdorfban (1666–82), egy posztógyártó manufaktúra Linzben (1672–1849), majd egy különböző termékeket előállító mintamanufaktúra Bécs elővárosában, Taborban (1675–81). Ebbe a sorozatba illeszkedik Szelepcsényi György esztergomi érsek rövid életű posztómanufaktúrája a Pozsony megyei Gombán 1680 táján.

Az államvezetés számára nyilvánvaló volt, hogy a születőben levő manufaktúraipart támogatni kell. Az államkincstár azonban üres volt, az államadósság a török háború (1683–99) és a spanyol örökösödési háború (1701–14) következtében egyre nőtt, a lakosság anyagi helyzetére pedig a tőkeszegénység, sőt

a tökehiány volt hagyományosan jellemző. Ebben a helyzetben a kameralista Hörnigk vázolt fel követhető gazdasági programot Oesterreich über alles, wann es nur will című munkájában (1684), amely a következő száz évben tizenhat kiadást ért meg.

Birodalmi gazdaságpolitika

Hörnigk „az osztrák uralkodóház minden és valamennyi örökös királyságát és országát a Római Birodalmon belül és kívül, tehát Magyarországot is beleértve” nevezte Ausztriának. Úgy ítélte meg, hogy ez az államegyüttes gazdasági egységet alkot, részei egymásra vannak utalva, kiegészítik egymást, és együttesen lényegében képesek az autarkiaára. Minden egyes tartományban mindent fejleszteni nemcsak lehetetlen, de fölösleges is. Mindenütt azt kell támogatni, ami már van. **Magyarország hegyei bányakincsekben gazdagok, tehát a bányászatot kell fejleszteni, különösen az arany- és ezüsbányákat, egyébként pedig ez az ország „valóságos kenyér-, zsír- és húsbánya”, így mezőgazdasága bármikor kiegészítheti a többi tartományt. Tulajdonképpen ez lett a Habsburgok magyarországi gazdaságpolitikájának vezérfonala a 18. században.**

A magyarországi kormányzások és a magyar rendi hatóságok nem kifogásolták a birodalmi gazdaságpolitikát, s végeredményben tudomásul vették a különböző társadalmi helyzetű (főúri, köznemesi és polgári eredetű) vállalkozók is. Csak a 18. század végén fordultak szembe vele – írásaikban – az első magyarországi közgazdászok, Berzeviczy Gergely és a horvát báró Skerlecz Miklós.

Benépesítés

A benépesítés, az impopuláció, **a merkantilizmus egyik alaptétele**. A gazdaságpolitika kötelessége volt **a termelő és adófizető**, különösen az **iparos és kereskedő népesség gyarapítása**. A másfél száz éves oszmán uralom és a török háborúk következtében elnéptelenedett Magyarországon ez a probléma különös súllyal jelentkezett. Itt ugyanis nemcsak az iparos és kereskedő, de még a mezőgazdasági népesség gyarapítása is létfontosságú volt az állam és a társadalom számára egyaránt. **A benépesítés kérdésében nem is volt érdekellentét a birodalom és a magyarországi rendiség között.**

Az impopuláció – Magyarországon mindenképpen – a Habsburg-gazdaságpolitika sikerágazatai közé tartozik. Az eredmény közismert: a Szent Korona országainak népessége száz esztendő alatt 4 millióról közel 10 millióra nőtt. Közben a magyarság részaránya a 18. század elején feltételezett 50%-ról a század végére 40% alá süllyedt, mert magyarokat máshonnan betelepíteni nem lehetett. A birodalmi gazdaságpolitika **elsősorban katolikus németek betelepítését** tartotta kívánatosnak, lehetőleg a nem Habsburg-uralom alatt álló tartományokból. Ám a körülmények szorításában vagy napi politikai megfontolásokból bőven telepítettek Magyarországra Habsburg-alattvalókat is, protestánsokat is, és a népességgyarapodás tekintélyes részét olyan délszláv, román és ruszin bevándorlók tették ki, akiket senki nem hívott.

Mezőgazdaság

Az összbirodalmi elképzelések egyik vezérmotívuma az volt, hogy **Magyarországnak kellene ellátnia élelmiszerrel és nyersanyagokkal a cseh és osztrák örökös tartományokat**, persze csak akkor, **ha** azok éppen **nem képesek önmagukat ellátni**. (Ezt a szereposztást minősítette történetírásunk nem csekély

túlzással gyarmati függésnek.) A központi hatóságok e téren kiadott, Magyarországot illető rendelkezései valóban nem a sajátos magyar érdekek szolgálatában, inkább ellenükre születtek meg. A birodalmi gazdaságpolitikának **voltak** azonban **olyan lépései is, amelyek a magyar mezőgazdaság fejlesztését szolgálták**. Ilyenek a **búza- és a burgonyatermesztés** vagy a **lótenyésztés előmozdítására**, illetőleg a kamarai birtokokon a **modern erdőgazdálkodás megindítására tett intézkedések**. Hálás téma felhánytorgatni a birodalmi agrárpolitikának az éghajlati viszonyok ismeretének hiányából fakadó melléfogásait, mint a szubtrópusi festőnövények és a gyapot meghonosításának erőltetését, de hasonló melléfogásoktól a 20. századi gazdaságpolitikusok sem voltak mentesek.

Bányászat és kohászat

Az összbirodalmi érdekek érvényesítésének köszönhetően Magyarország **a bányászat újjászervezését, az ezüst-, a réz- és a sóbányák rekonstrukcióját, a bányászati technika korszerűsítését** – pl. **Newcomen** atmoszférikus **gőzgépe** egy évtizeddel feltalálása (1711) után megjelent a Garam menti Újbányán –, valamint a Monarchia első bányászati főiskolájának, a **selmecbányai akadémiának a felállítását (1770)**. Különösen jelentősnek bizonyult a bányáügy területén a **Garam-vidéki és a vajdahunyadi kamarai vasművek korszerűsítése, a nagyolvasztók meghonosítása és elterjesztése**.

Magyarország vastermelése a 18. század elején nem érte el az évi 3000 tonnát, az 1780-as években már évi 9500 tonna körül járt, s ennek 2/5-e nyers-, illetve öntöttvas volt. Ugyanezen idő alatt az ország réztermelése ötszörösére, évi 300-ról 1500 tonnára nőtt. Persze a fiskus nemesfém-beváltási és sómonopóliuma következtében közvetlen birodalmi érdekek számított a bányászat fejlesztése, a legnagyobb vasművek is az állam tulajdonában voltak, de **országos és birodalmi érdek itt egybeesett**.

Kereskedelem és közlekedés

A bécsi udvar **kereskedelempolitikája Magyarország irányában szándékosan hátrányos volt**. Arra törekedett, hogy fogyasztópiacot biztosítson az osztrák és cseh manufaktúráknak, ugyanakkor távol tartsa a magyar konkurenciát az osztrák–cseh örökös tartományoktól. E kereskedelempolitika eszköze az uralkodó által kibocsátott **vámtarifa** volt, amely kedvezett az osztrák és a cseh áruk magyarországi exportjának, előbb csak korlátozta, majd gyakorlatilag kizárta a magyarországi piacról a Monarchián kívüli termékeket, és gátolta a magyar áruk, mindenekeelőtt a textíliák és a bor bevitelét az örökös tartományokba.

Az eredmény nem maradt el. 1782-ben Magyarország posztóbehozatalának 66%-a Felső-Ausztriából, pamutszövet-behozatalának 91%-a Alsó-Ausztriából, selyemáru-behozatalának 92%-a Bécsből származott. Ez némi **előnyt** is tartogatott a **magyarországi manufaktúrák számára**, mivelhogy a belföldi piacon a **gyenge minőségű és mégis drága osztrák–cseh termékekkel kellett versenyezniük, nem pedig a kiváló és olcsó nyugat-európai gyártmányokkal**.

A közlekedés problémái a 18. század vége felé kerültek az állami feladatok közé. Megkezdte vízépítési tevékenységét a Magyar Kamara, és megindult Magyarországon is a **mérnökképzés**.

Ipar

A hagyományos magyar történeti felfogás a bécsi udvar magyarországi iparpolitikáját marasztalta el leghatározottabban. Amikor e kérdéskörbe belebocsátkozunk, nem árt felidézni az európai helyzetet: az **angol ipari forradalom korában** vagyunk, most születik **Angliában a gyáripár; ehhez képest a Habsburg Monarchia legfejlettebb tartományai is legalább száz évvel vannak lemaradva Anglia mögött, Magyarország pedig évszázadokkal.** A kézművesipar fejlődése Magyarországon már a középkorban elmaradt Ausztriához és Csehországhoz képest. A színvonalkülönbség a 16–17. században, az oszmán hódítás idején még nőtt is. Amikor az osztrák és cseh tartományokban – nagyjából a 17–18. század fordulóján – a manufaktúris fejlődés megindult, Magyarországon csak a céhek száma szaporodott.

Az ország ipari termelőerőinek helyzetére jellemző, hogy az 1723. évi 117. tc. tizenöt évi adómentesség ígéréssel hívott az országba kézműveseket, azzal az egyetlen megkötéssel, hogy elveszítik adómentességüket, ha mezőgazdasági foglalkozásra térnek át. A Helytartótanács 1726. évi helyzetfelmérése alapján – amely szerint a törvényhatóságok mindenekelőtt szabók és vargák betelepítését kívánták – az a benyomásunk támad, hogy az ország kézműipari kapacitása még arra sem volt elegendő, hogy a lakosságot felöltöztesse. **A helyzet természetesen – az impopulációnak hála – fokozatosan javult,** de a kézművesség még a század második felében is csak a helyi szükségleteket elégítette ki.

Manufaktúrák

A manufaktúrák fejlődése – egyes korábbi kísérletek után – csak **Mária Terézia uralkodásának második felében** indult meg. A bécsi udvar elvileg nem ellenezte a magyarországi manufaktúrák alapítását, sőt az 1760-as években még ösztönözte is azt. Amikor azonban kitűnt, hogy az új vállalkozások az ország nyugati határa közelében jönnek létre, és az alacsony élelmiszerárak s az ennek megfelelően alacsony munkabérek következtében olcsó termékeiket nem Magyarországon, hanem az osztrák és cseh tartományokban kívánják eladni, **az 1770-es évekre Bécs megváltoztatta addigi jóindulatú politikáját.** Az álláspont szigorodása egybeesett az **1770-es évek depressziójával.** Az átmeneti visszaesés után, az 1780-as években **új konjunktúra** következett, s ez **hozta magával a magyarországi manufaktúraipar fellendülését.**

Korabeli manufaktúráink vizsgálata nagyon figyelemreméltó tanulsággal szolgál. **A Habsburg-gazdaságpolitika** következetesen **arra törekedett, hogy visszaszorítsa Magyarországon a textilmanufaktúrákat, a bőrgyártó manufaktúrák alapítását viszont ösztönözte,** mivel **ezek nem jelentettek konkurenciát a birodalom más tartományainak.** Ennek ellenére a bőriparban csak nagyon kevés manufaktúra keletkezett, s azok is rövid életűek voltak, míg a textilmanufaktúrák **a magyarországi manufaktúrafejlődés legizmosabb ágzatának bizonyultak,** számuk az 1760. évi 3-ról 1788-ra 33-ra nőtt.

Nyilvánvalónak látszik ebből – amit jelenkori tapasztalataink is megerősítenek –, hogy különbséget kell tennünk célkitűzés és megvalósulás között. Ha a gazdaságpolitika célkitűzései összhangban álltak a kor adottságaival és lehetőségeivel, a gazdasági élet öntörvényű fejlődésének irányával, akkor a gazdaságpolitika eredményes volt, ha azonban nem vette figyelembe a rajta kívül álló tényezőket, és az öntörvényű fejlődés más úton járt, akkor a gazdasági élet erősebbnek bizonyult a gazdaságpolitikánál. A gazdaságpolitika sok mindent elérhetett, kihasználhatta a meglévő adottságokat vagy figyelmen kívül hagyhatta

őket, létező kezdeményeket támogathatott vagy akadályozhatott, de a fejlődés fő tendenciáin nem sokat tudott változtatni.

Végeredményben **a Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században mind az osztrák és cseh tartományokban, mind Magyarországon nagyjában-egészében az adott feltételeknek megfelelő volt.** E gazdaságpolitika tengelyében nem Magyarország állt, mert nem itt volt a birodalom súlypontja. De **Magyarország részesedett e gazdaságpolitika előnyeiből is, hátrányaiból is.** És ha összehasonlítjuk a 18. század végi Magyarország gazdasági viszonyait a száz esztendővel korábbiakkal, **az előnyök kerülnek túlsúlyba.** Nem egy területen lehetett volna mást és többet is tenni, de ami elmaradt, nem rosszindulatból, hanem a birodalmat alkotó országok érdekeinek többé-kevésbé szerencsés vagy méltányos egyeztetése következtében történt. Magyarország gazdasága még a 19. században sem érte el Ausztriáénak vagy Csehországénak a színvonalát, de közelebb került a birodalom nyugati felének szintjéhez, s ebben a 17–18. századi Habsburg-gazdaságpolitikának jelentős érdemei voltak.

Gazdasági és társadalmi változások a XIX. század első évtizedeiben

Az 1795-1815 között zajló **háborúk Európában gazdasági konjunktúrát eredményeztek.** A birodalomban nőtt a gabona és a hús iránti kereslet, amivel a nagy létszámú **osztrák hadsereg igényeit elégítették ki.** Magasra szöktek az élelmiszerárak, s ez kedvezett a magyar árutermelő nemességnek és a hadseregszállítóknak. Az udvar nem volt képes e megnövekedett terheket jövedelmeiből fedezni, ezért a **pénzrontás** eszközéhez folyamodott. Egyre értékteletlenebb papírpénzt bocsátott ki, ami **inflációt** eredményezett. Mindezek ellenére jövedelmező volt foglalkozni a mezőgazdasági árutermeléssel.

A legjobban a **magyar főnemesség gazdagodott meg** az élelmiszer-kereslet miatt. Ők voltak az udvar állandó szállítói. A többletjövedelmet nem mindenki forgatta vissza a gazdaságba, de a legkiválóbbak megértették, hogy eljött a **birtok modernizációjának** ideje. Mintagazdaságot hoztak létre, mint Festetich György Keszthelyen vagy József nádor Alcsúton.

A konjunktúra idején **megerősödött a középbirtokos nemesség is.** Az anyagi biztonság tudata és a változtathatatlan viszonyokba vetett hit jellemezte gondolkodásukat. Nem gondoltak birtokuk modernizációjára, inkább építkeztek a pénzből, klasszicista stílusú kastélyokat emeltek. **A megerősödő konzervatív gondolkodásmód, a nemesség kiváltságait biztosító törvényekbe vetett hit a latin műveltség fennmaradását segítette.** Az iskolai oktatásban a természettudományos képzésnél fontosabbnak tartották a retorikát, és az 1806-ban kiadott császári tanügyi rendelettel, a második Ratio Educationisszal értettek egyet, amely a tantervből kihagyta a felvilágosodás által fontosnak tartott természettudományokat. A következmény az oktatás színvonalának jelentős csökkenése volt.

A **kisbirtokos nemesség** nem érezte meg a konjunktúra áldásait, de a magasabb élelmiszerár miatt jutott pénze arra, hogy gyermekét iskoláztassa. Főleg a protestáns kollégiumokban nőtt a diáklétszám, ahol igen szegényen éltek, a tanulás azonban lehetőséget adott számukra a későbbi megélhetéshez.

A **parasztság** tömegeinek a konjunktúra inkább átkot, mint áldást hozott. A földesurak a megnövekedett termeléshez **a robotterhek emelésével** tudták

biztosítani a munkaerőt. Hiába volt az 1767. évi urbárium, betartására senki nem ügyelt.

A gazdaság fellendülését az **egésztelkes jobbágyság** némiképpen megérezte, de birtokának jelentős modernizációjára nem gondolhatott. A háborús konjunktúra különösen az 1806-ban bevezetett **kontinentális zárlat után** jelent meg az iparban. **Megnőtt a vas és a posztó iránti kereslet**, és a nyersbőr feldolgozása is jövedelmezővé vált. Mindez nem hozta magával a polgárság megizmosodását, mert a vállalkozásokban **főleg főurak vettek részt**.

AZ osztrák kormány által elrendelt **két devalváció 1811-ben és 1816-ban** alapvetően **megváltoztatta az udvar és a rendek viszonyát**. A felhalmozott pénz elértéktelenedett, de ennél súlyosabb volt az, hogy a termékeket a beköszöntött béke miatt a hadsereg már nem vásárolta fel. Ehhez hozzájárult még az is, hogy **I. Ferenc abszolutista kormányzatot vezetett be**; a rendek megkérdezése nélkül vetett ki hadiadót, és az újoncok kiállítását is önkényesen rendelte el. Ez a korszak 1812-1825-ig tartott. Ez idő alatt a nemességnek egyetlen lehetősége volt, hogy politikai véleményét kifejezze: a **megyegyűlés**.

A gabona ára a húszas években olyan alacsonyra zuhant, hogy még nyomott áron sem lehetett piacot találni a mezőgazdasági termékek számára. A nemesség előtt egyetlen lehetőség állott, ha rálép a **reformok** útjára, és önmagán próbál segíteni.

A magyar gazdaság átalakulása a reformkorig

A XIX. század első felében az ország egyre gyorsuló ütemben fejlődött. Ugyanakkor kialakult, fejlett polgárságról, polgárosodásról nem lehet beszélni. Ennek több oka is volt:

- kis létszámú és fejletlen polgárság
- erőteljes városiasodás csak 1780 után indult meg
- nem ment végbe tőkefelhalmozás, a föld még feudális tulajdon (az ősiség törvénye, az aviticitás az akadály)
- nincs infrastrukturális háttér, e nélkül a gazdaság életképtelen.
- még fennáll az Osztrák-Magyar monarchia, nem lehet nemzetállamról beszélni.
- Magyarország agrár-ország, még működnek a céhek, nincsenek manufaktúrák, ellenben nyugaton már "tombol" az ipari forradalom. Ilyen körülmények között nem jöhetett létre egységes polgárság.

A XVIII. században az ország népessége megduplázódott, a XIX. század első felében közel 40%-kal emelkedett (9,5 millióról -13,2 millióra).

Az **ország legfontosabb gazdasági ágazata továbbra is az egyre korszerűsödő mezőgazdaság** maradt. A fejlődést az előző korszakban megjelent újítások térhódítása jellemezte: a kapásnövények, az új állatfajták (merino juh, angol telivér, svájci szarvasmarha, hússertések), az istállózás, a vetésforgó elterjedése.

Az új eljárások az árutermelés jelentős hányadát adó majorsági birtokokon hódítottak teret. A nyomáskényszer fennmaradása azonban gátolta a fejlődést. Az ország exportját döntő mértékben a mezőgazdaság határozta meg (gyapjú, búza, bor, bőr, szarvasmarha).

A **negyvenes évektől felgyorsuló gyáripari fejlődés** az élelmiszer-, a textil-, a vas-, és az építőiparban indult meg. Megkezdődött a külföldi tőke beáramlása, illetve a tőke beforgatása a gazdaságba. A tőkés vállalkozások egy része részvénytársaságként jött létre, a gyárak zömét a magyarországi tőkés alapították.

A magyar reformellenzék felismerte az iparosítás jelentőségét, az ipar fejlesztése nélkül nem lehetséges az ország megerősítése. **Széchenyi** már a harmincas években kezdeményezője volt a vállalkozások beindításának (gőzhajózás, a Vaskapu szabályozása, a Tisza szabályozása).

Az **1839-40-es diétán** a **Deák** vezette ellenzék az ipari fejlődés szempontjából alapvető törvényeket vitt keresztül: **szabaddá vált a gyáralapítás, a gazdasági társaságok alapítása**. A **váltótörvény** nagyobb biztonságot nyújtott a hitelezőknek, ami javította a hitelfelvétel lehetőségét.

A zsidóság emancipációját, így a gazdaság fejlődését is- szolgálta, hogy Közép-Európában elsőként biztosították szabad letelepedésüket, gyáralapítási és kereskedelmi jogukat.

A **Kossuth** vezette irányzat a magyar ipar fejlesztésének érdekében védvámrendszer felállítását követelte, de ezt a kormányzat elutasította. A magyar áruk védelmére létrehozták a **Védegyeletet** (1844), ez azonban nem tudott gazdasági eredményeket felmutatni. Kossuth a későbbiekben, a Batthyány kormány pénzügyminisztereként szerződést kötött a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal a magyar bankjegyek forgalmazására (1848. június 17.).

A jobbágyság megszűnése elindította a mezőgazdaság kapitalizálódását. Az **1848-as áprilisi törvényekben** megvalósult a **kötelező örökváltság**: az úrbéres jobbágyságok szolgáltatásainak megszüntetése és a **földesúrnak fizetendő állami kárpótlás** ígéretével a volt jobbágyság tulajdonosai lettek telküknek. **Eltörölték az ősiséget is**, mely a gazdaság kapitalizálódásának egyik fő akadály volt.

A gazdasági élet föllendülése

Az **1830-as** évektől javuló értékesítési lehetőségek nyomán **növekedett a szántóterületek aránya**. Országszerte megkezdődött a **belvizek lecsapolása** és az **erdőirtás**. **A mezőgazdasági árutermelés tömegessé és folyamatosná vált.**

Megnőtt a távolsági kereskedelem jelentősége. A többi kelet-közép-európai országgal szemben ez nem jelentett egyoldalú gabonakivitelt. **Gyarapodott az élőállat exportja**, s **1815-től** élre tört a **gyapjú**. A nyers- és félkész gyártmányok részesedése az egész korszakban számottevő.

A mezőgazdasági árutermelés haszna jórészt a terménykereskedők kezén halmozódott föl, akik azt a harmincas évek második felétől az **infrastruktúra kiépítésére fordították**: azaz vasútépítési engedélyeket szereztek, bankot alapítottak, hídépítést, folyamszabályozást finanszíroztak. Mindez tovább fokozta a kereskedelmi tőke forgási sebességét. Megnövekedett az érdeklődés az ipari (elsősorban élelmiszeripari) beruházások iránt is.

A nehéz éveket átvészelt néhány **textilmanufaktúra** ismét fejlődni kezdett: terméikben megjelentek a **gőzzel meghajtott gépek**. **Gépi üzemű papírgyárak** alakultak, és több mint húsz új **cukorfőző** kezdte meg működését. Voltak már gőzzel üzemelő **nagymalmok** is (Ganz). A magyarországi **vasipar** termelése néhány év alatt **megkétszereződött**, és a birodalomban a harmadik helyre került.

A század negyvenes éveire az iparban foglalkoztatottak aránya (1825-höz képest) 135%-kal nőtt. Mintegy 500 nagyobb, tőkés jellegű üzem működött. Igaz, a lemaradás az örökös tartományokhoz képest – nem is beszélve Nyugat-Európáról – még mindig szembeszökő volt. Ahhoz azonban elegendő a változás, hogy a

szabadelvű nemesség fölismerje a gazdaság és a politika közötti összefüggéseket, a hagyományos, robotoló mezőgazdaság és a céhes ipar válságát.

Úton az egységes országos piac kialakulása felé

A gazdaság és a társadalom fejlődésének szembetűnő jele volt a **gyors városiasodás**. Számos vidéki központ lakossága megkétszereződött. Pest pedig háromszorosára duzzadt fél évszázad alatt. A közlekedés javulása fokozatosan országos méretűvé kapcsolta össze a helyben már kialakult piacokat. **Az egységes piac szerveződését mutatta Pest országos központtá fejlődése is.**

Egy-egy pesti vásár forgalmát már az 1820-as években 15-16 millió Ft-ra becsülték, és Lipcse vagy Frankfurt jelentőségével mérték össze.

A MAGYAR GAZDASÁG JELLEMZŐI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Magyarország az első világháború után – gazdasági nehézségek

Az antant blokádjába zárva Magyarországon súlyos **szén-, nyersanyag- és élelmiszerhiány** lépett fel. Gondot okozott a háborús termelés átállítása is. Így, miközben többszáz ezer leszerelt katona keresett munkát, a munkások egy részének elbocsátásával még tovább nőtt a **munkanélküliség**. **Az alapvető élelmiszereket továbbra is jegyre adták**, ha ugyan volt mit. Korlátozták a lakások fűtését is, a villany- és a gázfogyasztást. **Áruhiány** lépett fel, kibontakozott az **infláció**. Az országot súlyos **háborús adósságok** is terhelték.

Súlyos problémát jelentett az **agrárkérdés**. Az 1918. novemberi spontán, gyakran anarchisztikus **parasztmozgalmakat** erőszakkal elfojtották. A **földreformról** szóló néptörvény 1919. februárjában született meg, de az 500 holdas birtokhatár, s a bonyolult eljárási szabályok miatt világos volt, hogy a földnélküliek jelentős része nem vagy csak sokára juthat birtokhoz. Az egyetlen „hivatalos” földosztásra Károlyi Mihály kápolnai birtokán került sor.

Az **általános elégedetlenség**, a válságos bel- és külpolitikai viszonyok kedvező társadalmi hangulatot teremtettek egy új politikai erő, a kommunisták számára, aki Magyarországon is egy második, bolsevik forradalmat hirdetett. Kun Béla kezdeményezésére 1918. november 24-én alakult meg a Kommunisták Magyarországi Pártja. Alapítói közé tartoztak Szovjet-Oroszországból hazatért hadifoglyok, hazai forradalmi szocialisták és üzemi munkásvezetők. A KMP programja a következőket tartalmazta: a földbirtokok kártalanítás nélküli kisajátítása, az ipar munkásellenőrzése, a nemzeti keretekben megoldhatatlan nemzetiségi kérdés orvoslása egy közép-európai szocialista föderációval, valamint a viszonzatlan antantbarátsággal való szakítás. Ez a program rokonszenvre talált nemcsak a munkásság, a föld nélküli parasztság, de az értelmiség egy részénél is.

A MAGYAR GAZDASÁG A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után megváltoztak a magyar gazdaság létfeltételei. Gazdasági kapcsolataiban a Duna menti országok szerepe általában csökkent, ami rontotta a magyar mezőgazdaság értékesítési esélyeit.

A térség országai a századfordulón Európa legfőbb élelmiszerellátói közé tartoztak. A világháború után nem tudták megtartani nyugat-európai piacaikat. Míg a háború előtt a világ búzaexportjának 11,2%-a származott Délkelet-Európából, 1926 és 1930 között csak 3%-a. Ezekben az években Európa gabonaimportjából Délkelet-Európa csak 9,5, búzaimportjából csak 1,7%-kal részesedett.

A Monarchia védett gazdasági keretéből kiszakadva Magyarország külkereskedelemre utalt országgá vált. Az Osztrák-Magyar Monarchiában lényegében belkereskedelmi jellegű volt az egyes részek közötti kapcsolat. Vám nélküli volt a kereskedelem, közös a pénz, összekapcsolt a bank- és hitelrendszer. A magyar gazdaság kivitele és behozatala 80%-ban a vele ily módon összefogott cseh és osztrák piaccal volt összekötve. Az új határok között megváltozott az egyes gazdasági ágak egymáshoz viszonyított aránya is. **Nőtt az ipar részaránya, ez az ipar azonban súlyos gondokkal küszködött. Az ország területe ércekben és fában szegény lett, s majd minden ipari nyersanyagból behozatalra szorult.**

Az ipari termelés 1920-ban az 1913-as termelés 35-40%-át, a mezőgazdaság 50-60%-át teljesítette. A kohászat termelőkapacitásának 31%-a maradt az országban, de a vasércnek csak 11%-a. A malomipar 69 millió mázsa őrlőkapacitását nem tudta a mezőgazdaság kielégíteni: maximum 20-25 millió mázsa gabonát termelt. A vasúti eszközgyártás kapacitásának 75%-a, a régi vasúthálózat 30%-a maradt Magyarországon.

A 20-as években világszerte kialakult **protekcionista gazdaságpolitika (a nemzetgazdaságokat óvó magas védővámok bevezetése)** nem kedvezett a magyar mezőgazdaság exportjának. Így állhatott elő az a furcsa helyzet, hogy míg Magyarországon az osztrák-cseh áruk importja 1913-hoz viszonyítva 1924-re 60%-kal csökkent, Ausztria búzaimportjának 1/3-a, Csehszlovákia lisztimportjának fele Amerikából érkezett.

Gazdasági fejlődés az évtized második felében

Az évtized közepétől Európában mérsékelt konjunktúra bontakozott ki. Magyarországon mindössze három évre, az 1926-29 közötti időre korlátozódott. **A termelés 1927-re végre elérte a háború előtti szintet, és 1929-ben kissé meg is haladta azt.**

A mezőgazdaság lényegében **az egész korszakban stagnált.** Sem a terményszerkezet átalakításában, sem a technikai fejlesztésben nem következett be ugrásszerű változás. Az évtized második felében javuló értékesítési feltételek és az olcsó mezőgazdasági munkaerő nem ösztönöztek eléggé a korszerűsítésre. A búza és a kukorica terméshozama valamelyest meghaladta az I. világháború előtti szintet. Bizonyos előrelépés a zöldség- és főleg a gyümölcsstermesztésben történt. Ekkor alakultak ki a Budapest környéki őszibarack, a kecskeméti kajszai- és a szabolcsi almatermelő övezetek, valamint az ezekre épülő konzervipar. (A legfőbb mezőgazdasági termények termelési értéke a következőképpen alakult: 1911-15 átlaga 100, 1925-29 átlaga 103.)

Az iparban a régi vezető ágazatok stagnáltak ugyan, de igen jelentős **fejlődés** bontakozott ki **a textiliparban.** (1920-22 folyamán 43 új gyárat alapítottak.) A 20-as években az összes magyar gyáripari beruházás 1/3-a a textiliparban történt.

Ipari fejlődés

A nehézipar egyes ágazataiban is bizonyos fejlődés következett be. A magyar elektrotechnikai műszergyártás, a közlekedési eszközgyártás, s a gépipar egyes termékei világmárkát jelentettek. Ilyenek voltak pl. a **Ganz gyár motorkocsija** (Ganz-Jendrassik motor), Bláthy Ottó árammérője, az **Egyesült Izzó** kriptonégője (Bródy Imre találmánya), az **Orion gyár rádiói.** Ezek $\frac{3}{4}$ része exportra került. A gépipari termelésen belül az **elektrotechnikai ipar** aránya a 20-as évek 5%-áról a 30-as évek végére 15%-ra nőtt.

A **vegyiparban** a látványos fejlődést a burkolt háborús fejlesztést érintő területeken bontakozott ki a 30-as években (Péti Nitrogénművek, ásványolaj-termelés és finomítás a Dunántúlon).

A **bánya-, az energia- és a kohóiparban a bauxitbányászat, a timföldgyártás és az alumíniumkohászat** megindulása és gyors felfutása, valamint a **villamosenergia-termelés** négyszeresre növekedése 1921 és 1938 között jelentős eredmény volt.

Ebben az időben épült a **tatabányai, a bánhidai és az ajkai erőmű.** AZ 1930-as évek elejére befejeződött a **Budapest-Hegyeshalom vasútvonal villamosítása.** Jelentős árvízvédelmi munkálatokra került sor, és megépült a csepeli szabadkikötő.

A kereső népesség megoszlása tekintetében hazánk az agráripari országok (pl. Spanyolország, Portugália, Lengyelország) jellegzetes arányait tükrözte. Az

iparforgalmi népesség (ipar, kereskedelem, közlekedés) a 30-as évek végén a kereső népesség 35%-a volt. A gazdaság fejlettségi szintjét mutató nemzeti jövedelem 1937-38-ban 120 dollár fejenként, míg az európai átlag 200 dollár volt, a legfejlettebb országoké 3-400 dollár között mozgott. Ennek alapján a korabeli Magyarország a közepesen fejlett országok közé sorolható.

Az első Teleki-kormány tevékenysége – a Nagyatádi-féle földreform

A parasztság már a századforduló óta mind határozottabban követelte a nagybirtok túlsúlyának megszüntetését, saját földigényének kielégítését.

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején a falu népe a magyar közéletben addig ismeretlen aktivitással kapcsolódott be a politikai életbe. Célja a földreform kiharcolása volt. Az egymást követő forradalmi kormányokban keserűen csalódott, hiszen egyiktől sem kapott földet. De nem volt már az 1918 előtti alázkodó tömeg, hanem igényt tartott a gazdasági, politikai és társadalmi egyenjogúsításra. A parasztság túlnyomó többsége **Nagyatádi Szabó István** Kisgazdapártját támogatta.

Nagyatádi Szabó célja az volt, hogy a 100 holdon felüli birtokok összes területe a megművelt terület 30%-ára csökkenjen. Ezt nem sikerült elérnie, s attól tartott, ha makacskodik, semmiféle földreformra nem kerül sor. Ezért vállalta, hogy földművelésügyi miniszterként a nevével hitelesítsen egy olyan javaslatot, amely nyilvánvalóan csak a földéhség pillanatnyi és részleges csillapítására volt alkalmas.

Az 1920-ban meghozott törvény nem szabta meg a meghagyható nagybirtok maximális terjedelmét, a nagybirtokokat nem is akarta megszüntetni, csupán a földbirtok megosztásának „arányosabbá tételét” tűzte ki célul. Ennek megfelelően végül az ország megművelt területének mintegy 8,5%-át osztották ki az igénylők között.

A földek több, mint felét közel félmillió igényjogosult kapta, átlagosan 1,7 kat. holdnyi törpebirtok formájában. Ebből nem lehetett megélni, így **az új tulajdonosok jelentős része előbb utóbb tönkrement. Tartósabb eredménnyel járt, hogy 260 ezer család jutott házhelyhez.** Ez azt jelentette, hogy bármilyen kis házat is tudtak építeni, **mégis rendelkeztek tulajdonnal.** A konyhakert pedig legalább a betevő falatot biztosította.

Gazdasági konszolidáció

1913-ban az utolsó békeévben az Osztrák-Magyar Monarchia pénzneme, **a korona Európa legelőkelőbb valutái közé tartozott**, magasabb volt az árfolyama a svájci frankénál. Tíz év múlva, 1923 végén egy százkoronás bankjegy értékét már a svájci fillérnek, a centimes-nak is csak töredékében lehetett kifejezni. Magyarország lakossága megismerte az inflációt.

Az értékálló pénz megteremtésére a Bethlen-kormány külföldi kölcsönt kívánt szerezni, mert úgy vélte, így megindíthatja a tőkebehozatalt és növelheti a győztes hatalmak gazdasági érdekelttségét az ország talpraállításában. Magyarországnak végül **a Népszövetség közvetítésével** és ellenőrzési jogával **1924-ben 250 millió aranykorona értékben folyósított hitelt** több európai ország. A feltételek azonban a szokásosnál jóval kedvezőtlenebbek voltak.

Az új pénznemet, **a pengőt 1927. január 21-től vezették be.** A népszövetségi kölcsönügylet elősegítette az ország befogadását a háború utáni Európába. Lehetővé vált a háború előtti adósságok törlesztése, pénzügyi tartalékok képzése, újabb hitelek felvétele, az életszínvonal közvetlen emelését célzó intézkedések, valamint kommunális és infrastrukturális jellegű beruházások megvalósítása.

A gazdaság helyreállítása az I. világháború után

A legnagyobb gondot a háború, Trianon és a sorozatos belső válságok következtében szétdarabolt és szétzilált nemzetgazdaság helyreállítása okozta, amit nem lehetett megvalósítani külföldi kölcsönök nélkül. Mint már tudjuk, 1923 tavaszán Bethlen a Népszövetséghez folyamodott kölcsönért, amelynek 1922-től volt tagja Magyarország. A kisantant tiltakozása ellenére megkaptuk a kért összeg kevesebb mint a felét, 250 millió aranykoronát. Ezt 20 év alatt kellett visszafizetni évi 7%-os kamattal. Ugyanakkor véglegesítették Magyarország jóvátétel-fizetési kötelezettségét a győzteseknek (20 év alatt 200 millió aranykorona).

1924-ben felállították a Magyar Nemzeti Bankot, amely megkapta a **bankjegykibocsátás kizárólagos jogát**. Ezzel megkezdődött a pénzügyi helyzet helyreállítása. A gazdaság fellendítése érdekében inflációs politikát folytattak, melynek következtében a korona fokozatosan elértéktelenedett

Az **1920-as évek közepére helyreállt az államháztartás egyensúlya** és befejeződött a gazdasági élet újjászervezése. Ezt követően **megélénkült a magyar gazdaság fejlődése**, és 1929-ben már 12%-kal múlta felül a háború előtti szintet. **Felgyorsult a mezőgazdaság gépesítése**, termelése pedig belterjesebbé vált. A Budapest-Hegyeshalom közti vasútvonal villamosításával és a Kandó Kálmán-féle villanymozdonyok üzembe állításával **korszerűsödött a vasúti közlekedés. Előre haladt az ország villamosítása**, s a városok mellett több mint 900 községben volt már villany, szemben a háború előtti 300-zal.

1920 és 1930 között hazánk mezőgazdaságból élő lakosságának aránya csökkent ugyan, de még mindig 50% felett volt. Magyarország tehát (Spanyolországgal, Olaszországgal, Lengyelországgal) a közepesen fejlett agrár-ipari országok sorába tartozott.

Az 1920-as évek gazdasági eredményei lehetővé tették, hogy a kormány **szociálpolitikai törvényeket** alkosson. **Vass József népjóléti miniszter** kezdeményezésére **1927-ben** kiszélesítették a **kötelező betegbiztosítást**, aminek következtében a városi munkásság 80-90%-ára kiterjedt a biztosítás, az agrárploretáriátus azonban továbbra is kimaradt ebből a vívmányból. **1928-ban** bevezették a **kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyi és árvasági biztosítást**. Az így átszervezett társadalombiztosítás irányítására **1928-ban** létrehozták az **Országos Társadalombiztosítási Intézetet**, az OTI-t.

A GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁG HATÁSA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI MAGYARORSZÁGON

Az **1929-33-as válság** hatására **Magyarországon** mindenekelőtt **mezőgazdasági és hitelválság** alakult ki. A mezőgazdasági termékek világpiaci árának 50-70%-os zuhanása lehetetlen helyzetbe hozta a magyar agrárkivitel. A mezőgazdasági exportbevétel és a nemzetközi tőkebehozatal elmaradása fizetésképtelenné tette az országot. Mindez **véget vetett a 20-as évek második felében tapasztalható enyhe fellendülésnek**.

A válság kibontakozása

1931 nyarán a nemzetközi és pénzügyi hitelrendszer összeomlása elérte Magyarországot. A külföldi hitelezők minden elmondható kölcsönt visszavontak. A Magyar Nemzeti Bank mintegy 200 millió pengő értékű aranyat és devizát fizetett ki.

Az ország nemesfém- és devizakészletei kimerültek. A fizetéseképtelenség és a fenyegető államcsőd elhárítására 1931. július 13-án a kormány három napos bankzárlatot rendelt el, majd korlátozta a betétek kifizetését, s bevezette a kötött devizagazdálkodást. Ennek értelmében zárolták az arany- és devizakészleteket, s a pengő átváltását a Magyar nemzeti Bank engedélyéhez kötötték.

A mezőgazdaság helyzete

Különösen előnytelen helyzetbe került a jelentős mértékben kivitelre termelő mezőgazdaság. Terményei nem bizonyultak versenyképesnek, mert a tengerentúli országok magasabb technikai színvonalon, kisebb önköltséggel termeltek. A világpiacon áresés elsősorban a gabonát érintette, amely Magyarországon a termelés súlypontját képezte. A belföldi értékesítést ugyanakkor korlátozta a hazai piac szűkös befogadóképessége. A mezőgazdasági termékek árai sokkal alacsonyabb szintre kerültek, mint az iparcikké. Ily módon növekedett a mezőgazdaság számára hátrányos árkülönbözet, **szélesre nyílt az agrárrolló.**

Csökkenett a parasztság pénzbevétele, az adók fizetésére és a gazdaságuk fenntartására hitelt vettek fel, nőtt az eladósodás. Az adósságteher nyomasztotta a nagybirtokot is, de katasztrófális hatást elsősorban a birtokos parasztság érezte meg. Az adó- és kölcsönterheket, a bérleti díjakat a megváltozott értékesítési feltételek miatt igen sokan képtelenek voltak tovább fizetni, ezért a parasztság tömegesen vesztett el kis parcelláikat. A földmunkások és napszámosok 1919. előtt átlagosan évi 180-200 munkanapot tudtak dolgozni, a válság alatt csak 150-et. A napszámbevételek kb. a felére csökkentek.

A gazdasági válság súlyosan érintette a középrétegeket is. A kisiparosok és a kereskedők felének a jövedelme a válság éveiben nem haladta meg az adómentes létminimumot. A tisztviselőket és az értelmiséget a fizetések csökkentése mellett a létszámcsökkentés érintette súlyosan.

Az ipari válság

Az ipari válság nem egyformán sújtotta az egyes ágazatokat. **A legerősebben a túlnyomórészt termelőeszközök gyártó iparágak, a vas-, a fém-, a gépkocsigyártás és az építőanyag-ipar érezte meg a krízist.** A válság mélypontján a termelés az 1929-esnek mintegy felére esett vissza. Alig érezte meg viszont a válságot a textil, a bőr és a papíripar, itt csak 2-4%-os visszaesés következett be.

Az ipari munkásság helyzetét mindenekelőtt a munkanélküliség nagyarányú növekedése jellemezte. 1928-1932 között 30%-kal (615 ezerről 429 ezerre) csökkent a foglalkoztatott munkások száma. Terjedt a tartós munkanélküliség, 1932-ben a munkanélküliek már átlagosan 5-600 napja voltak kereset nélkül. A bérek 1929-1933 között 25%-kal csökkentek. Míg 1929-ben 90%-ig, 1933-ban csak 60%-ig fedezték egy átlagos öttagú munkáscsalád megélhetési költségeit.

A válság után

Az 1929-33-as világválság megpróbáltatásai után **az 1930-as évek közepétől fellendült a magyar gazdaság,** miután a mezőgazdaság terményei számára sikerült biztosítani a **német és olasz piacot.** Mindez azonban csak arra volt elegendő, hogy **munkaalalmat adjon az olcsó és nagy létszámú hazai munkaerőnek.** A mezőgazdaság gépesítése nem folytatódott, sőt már a meglévő gépparkot is csak mintegy kétharmados arányban üzemeltették.

Növekedett - az elsősorban kézi erővel dolgozó - **mezőgazdaság termelése**, s **javult az állatállomány minőségi összetétele** is. Ennek eredményeként **megduplázódott a baromfiexport**, a **vajkivitel pedig negyvenszeresére nőtt**. Ugyanakkor továbbra is a gabonafélék és a feldolgozatlan termékek jelentették a mezőgazdasági kivitel döntő többségét.

A fogyasztási cikkek előállító ipar (textil-, bőr, papír-) **termelése** a korszakban **megduplázódott**, amit elősegített az **elzárkózó gazdaságpolitika** is. Kiemelkedő sikert ért el a **konzervipar**: a **Globus-konzervek** külföldön is keresetté váltak.

Az **1920-as** években fedezték fel Európa **egyik legnagyobb bauxit lelőhelyét hazánkban**, s az **1930-as** években átlagosan évi félmillió tonna ércet hoztak a felszínre. **1934-ben** felépült az **első hazai timföldgyár**, **1935-ben** pedig az **első alumíniumkohó**.

Az **Egyesült Izzó** nemcsak megszilárdította az izzólámpa gyártásában elért világsikerét, hanem **Bródy Imre 1931-ben** kifejlesztett **kriptonégővel** ki is szélesítette azt. A vállalat – 1931-ben – megvásárolta az **Orion gyárat**, amely **gyorsan kiépülő magyar rádióipar** fellegvára lett. Az 1930-as évek végén már évi 40-50 ezer készüléket gyártottak, s ennek 75%-át exportálták.

A **Ganz-gyárban** készült **motorvonatok** nemcsak állták a nemzetközi versenyt, de a harmincas években sikerült betörni velük a latin-amerikai piacra is.

Jelentős eredményeket ért el a magyar **gyógyszervegyészet**, a **vegyipar** pedig a hazai **olajkitermelés** nyomán a harmincas évek második felében **indult nagy fejlődésnek**. **Megkétszereződött a villanyáram-termelés**, s a korszak végére a lakosság 71%-a villamosított helységben élt.

MAGYARORSZÁG ÉS A VILÁGGAZDASÁG A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A kerettanterv az alábbi elemek ismeretét írja elő emelt szinten:

Fogalmak	Nevek	Dátumok	Helyszínek
Hidegháború, kommunista diktatúra, harmadik világ, világgazdaság, globalizáció, integráció, népeségrobbanás, fogyasztói társadalom, környezetkárosítás	Nehru, Gandhi, Mao Ce-tung, Truman, Adenauer, Hruscsov, Kennedy, Brandt, Walesa, Reagan, Gorbacsov	1947, 1948, 1949, 1955, 1956, 1957, 1961, 1968, 1975, 1991	NSZK, NDK, Kuba, Korea
Vasfüggöny, fegyverkezési verseny, szociális piacgazdaság, európai integráció, harmadik világ, globális világ, enyhülési politika			

Világgazdaság – A kétpólusú (bipoláris) világrend

A világháború befejezése megjeleníti a feszültséget a szövetségesek között. Az angolszászok szerint a Szovjetunió veszélyessé vált, befolyási övezetét Görögország felé szeretne volna kiterjeszteni. Európa kettéosztása már a jaltai konferencián körvonalazódott. A kétpólusú világrend kialakulására először **Churchill** 1946. március 05-i **fultoni beszédében** világított rá (a Balti-tengertől Triesztig „vasfüggöny ereszkedett le Európára”). A nyugati világ integrációja és a szovjet típusú diktatúrák kiépítése Közép-Kelet-Európában gyorsan zajlott.

Churchill szerint erősíteni kell Anglia és az USA egységét, a Szovjetunió ellensúlyozásához. **1947. március 12-én** Washingtonban került meghirdetésre a **Truman – doktrina**, mely szerint az USA vállalta a **feltartóztatás politikáját**, mindent elkövetett azért, hogy a Szovjetunió ne tudja újabb területekre kiterjeszteni hatalmát. Erre válaszul a Szovjetunió kihirdette a Zsdánov-elvet (1947. október 05 – Zsdánov az SZKP képviselője volt). Ezzel megerősödött a „két tábor” koncepció, melyben a Szovjetunió tekinti magát a demokrácia védelmezőjének. Mind a két fél ellenségének tekinti a másikat, korábbi háborús szövetségesét.

Az európai gazdaság talpra állítására létrehozott **Marshall-tervben** (1947) csak nyugat-európai országok vehettek részt. 1948 áprilisában megalakult az OEEC (Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet), **1949. április 4-én** jött létre a **NATO**, a nyugat-európai államok katonai szervezete. A szovjet érdekszféra országaiban ugyanakkor hatalomra jutottak a kommunisták, sorra alakultak ki a szovjet típusú rendszerek. **1947 szeptemberében** megalakult a **Kominform** a kommunista pártok tevékenységének összehangolására. **1949 januárjában** megalakult a **KGST**, ezzel a kelet-európai országok politikai és gazdasági tekintetben egyaránt elszigetelődtek a nyugat-európai államoktól. **1949. május 23-án** a francia, az angol és az amerikai zónából megalakult a Német Szövetségi Köztársaság (**NSZK**), **október 7-én** pedig a szovjet zónából a Német Demokratikus Köztársaság (**NDK**). A német állam kettészakadása látványos jele volt a két világrend elválásának.

Gazdasági vonatkozások

Az USA és a nyugati tömb a II. vh-t követően:

- az USA a háb-ból gazd-lag is profitál:
 - a Lend-lease-szerződések ⇒ a brit arany-tartalékok, tengerentúli befektetések, a brit export és piacok az USA gazd. befolyása alá került ⇒ N-Br. nagyhat. helyzete ∅.
 - 1945. aug-ban az USA leállította a lend-lease-szállításokat → N-Br. kölcsönöket kap az USA-tól, de! feltételekkel: 1947-ig meg kell szüntetnie a sterling blokkot, ill. a preferenciális Commonwealth vámrendszert a britek világ-gazd. szerepét az USA kívánta betölteni!
 - a háb-s gazd. felfutása ⇒ az életszínvonal megemelkedik [GDP: 550 \$ → 1260 \$. Vö. Fro.: 290 \$ → 260 \$]
 - a világ ip. termelésének felét, a világ exportjának 1/3-át az USA adta. ált. használati cikké vált: rádió, TV, gépkocsi // jelentős társ., pol. átalakulás, szemléletváltás (?),
 - Az USA a II. vh. alatt felfutott hadigazd-t békegazd-gá csak regressziós ⇒-k árán tudta volna átalakítani, ennek elkerülésére feladta az izolacionista pol-t // az európai gazd. feletti befolyás kialakítása (pl. világméretű New Deal keretében).
 - 1947. jún. [5.] Marshall-terv:
 - Harvard Egyetemen hirdette meg az USA külügym-e az európai o-knak nyújtottak gazd. támogatást (1959-ig)
 - 90 % segély
 - 10 % kölcsön
 - cél: az eur. gazd. stabilizálása // USA gazd. és pol. befolyásának erősítése
 - Az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OEEC), [1960-tól OECD néven működik: Gazd. együttműk. és fejlesztési Szervezet]
 - a Szu. elhatárolódik, s megtiltja a biztonsági zóna országainak a csatlakozást (Mo-nak is!)
 - ← Molotov a párizsi egyeztetésen elutasította, hogy az USA ellenőrizhesse a Szu. gazd-át // a háb-s kölcsönök visszafizetését is semmissé akarta tenni. [10 md \$]
 - A terv sikeres: a részvevő o-kban: az ip. termelés 30 %-kal nőtt, emelkedett a termelékenység, megújult a közlek. és távközl. infrastruktúra → fokozódott az európai együttműködés,
 - Csakhogy ezzel //-n Ny-Eur-ban erőteljes lett az USA-befolyás. 1947: Gatt létrejött: Ált. Vámtarifa és Keresk. Egyezmény,
 - 1948-ra a két világrend gazd. elszigetelődése is végbement.
 - **a szocialista tábor** kiépítésének állomásai (1945-1947-1948):
 1. A SZEB, ill. a Vörös Hds. a felszabadított → megszállt ter-ken kormánypártot vagy a népfrontot támogatja. (Akár a napi ügyekbe is beleszól.)
 2. A kommunisták kulcsszerephez jutnak e támogatás révén (pl. belügymin. ⇒ rendőrség, titkosszolg. a kezükbe kerül) // hozzájuk kötődően reformok (pl. pénzügyi, földreform) indulnak be.
 3. Egypártszr. kiépítése:
 - polg. pártok háttérbe szorítása, hatalomból való kirekesztése,
 - Jogi, hatalmi feltételek kialakítása az egypártszr-hez, a közig. „megtisztítása”,
 - Megoldás: A komm. pártok beolvasztják a paraszt-. majd a szocdem. pártokat ⇒ „megalakul a munkáspártok egysége”. A többi pártot jelentéktelen alpártokká alakították, vagy felszámolták.
 - pártállami struktúra
 4. államosítás:
 - magántul. ∅ (kezdetben a külkeresk., a bányavállalatok és nagyvállalatok
 - államosítása, → közép- és kisvállalatok teljes körű államosítása,)
 - uniformizált kultúra.

5. A „sztálinizmus adaptálása”

- iparosítás: nehézip-centrikus gazd. // hadiip. erőn felüli fejlesztése ← előkészület az imperializmus elleni harcra, → uniformizálódó szocialista hds.
- Tervutasításos rendszer (5 éves tervek, állami tervmutatók, teljes körű állami ellenőrzés,)
- a mg. kollektivizálása,
- vallástalanítás (kampányok az egyház ellen), monolitikus ideológia (pl. kötelező az orosz nyelv oktatása, kisdobos, úttörő mozg-k), // fizikai és szellemi terror, ← tisztogatások, koncepciós perek, néha a párton belül is
- Személykultusz a „kis Sztálin”(pl. Rákosi) körül
- sztahanovizmus,
- a szovjet tömb országainak célja: egy (a kapitalistával szembeni) „ellen-világgazdaság” létrehozása, amelyben nem a tőke, a pénz, piac diktál, hanem a pol. akarat
- 1949: KGST létrehozása (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa): az addigi kétoldalú kapcsolatokat multipoláris gazdasági kapcsolatok váltották fel
- 60-as évek: a szovjet tömb országai még látványos gazd. növekedést értek el, Hruscsoval az élen hangoztatják: utolérik, s hagyják a Ny. országokat
- 70-es évek: a szoc. orsz.-k gazd. növ-e elmaradt a Ny országokétól (számítástech. területén képtelenek felvenni a versenyt)
- 80-as évek: súlyos helyzet alakul ki a mg-ban: a SZU rendszeres gabonavásárlásra kényszerül (főleg USA-tól)

90-es évek: a szocialista tömb felbomlása, 1989-től a piacgazdaság visszaállítása

Japan

Gazd-a a II. vh után gyorsan helyreáll - 1951: teljesítménye meghaladja a háb. előttiit
 Korábbi „bóvligyártás” helyett mikroelek.-ban + szám-tech.-ban törnek előre (autógyártás!)
 [1960: 160 ezer autó/év → 1980: 7 millió → 1990: 10 millió // USA: 6,5 millió]
 különleges dolgozó-munkahely viszony

K-Ázsia: „kis tigrisek”

D-Korea (1960: GDP-je = Ghana GDP-je → 1990: 12-szer nagyobb ennél + É-Korea GDP-jénél – ez utóbbiban a '90-es években milliós nagyságrendű éhhalál.)
 Tajvan (1949: elszakad Kínától, ekkor még egy szinten vannak → 90-es évek: GDP-je 20-szor! nagyobb a kínainál)
 Hongkong (1996: visszakerül Kínához, előtte GDP-je nagyobb a volt gyarmattartó N-Br.-nál)

Fekete-afrikai országok + egyes ázsiai országok (pl. Banglades, Mianmar)

A gyarmati rendszer felbomlott, de gazd-lag kiszolgáltatottak maradtak a felszabaduló államok, ezért a két szuperhatalom valamelyikének befolyása alá kényszerültek.

- fokozódik a gazd. elmaradottság // éhínségek (milliós áldozatok)
- a gyarmatosítása alól felsz. orsz.-k gazd-a 2 részre oszlik:
 - fejletlen szektor (lakosság ellátását szolg.)
 - „világpiaci szektor” (a korábbi gyarm. ország piacára termelő ültetvények, bányák, üzemek, de csak 1 termék gyártása + forgalmazása = monokultúra. Főleg nyersanyagokról + félkész termékekről van szó
- fejl. gazd. ágakat működtető szakemberek nagy része távozik a felsz. után
- legtöbb fekete-af. orsz. kormányzata a fejlődés hibásnak bizonyult modelljét erőltette: államosítások, állami beruházással épített nehézip. létesítmények, presztízsbetűhűzések arra fölösleges országokban (pl. saját légitársaság alapítása) ⇒ a nehézkes beavatk. eredménye: korrupt bürokrácia kialakulása // fejlesztéseket

hitelekkel fedezték ⇒ reménytelen visszafizetni ⇒ 1980-as évek: fek-afr. orsz.k exportbevételének feléből a kölcsönt fizetik vissza

- 1970-es évek Latin-Amerikája: kedvező gazd. alapokkal szintén hatalmas külföldi adósságot halmozott fel.]

A XX. sz. 2. felében valamennyi ország arra törekedett, hogy elérje a fejlett országok gazd.-i teljesítményét v. legalább csökkentse lemaradását.

Olajválság

- A II. vh. után: páratlan világgazd. fellendülés, de az olajárak hirtelen megnöttek (1973, '79: hordónként 2 USD → 30 USD/hordó) // félelem: nyersanyagforrások kiesése, ipari civilizáció megszűnése
- de! 80-as-90-es évek: fejlett ny-i országok gazd.-a megint növekedésnek indult, ugyanis átalakították a gazd. szerkezetüket (pl. új technológiák, új energiaforrások)
- az iparban dolgozók aránya csökkent, többség a szolgáltató szektorban dolgozott
- új technológiák (számítástech.)
- de! munkanélk. magas maradt // „rozsdáövezetek”: hagyományos nehézip. közp-k
- A keleti tömb országaiban erre nem került sor a Szu. saját nyersanyagforrásai miatt. De ennek következtében a gazdasági szerkezetváltozás is elmaradt, ami tovább mélyítette a szakadékot a két hatalmi tömb között.

Általános tendenciák

- a társ.-i változások a XX.sz. 2. felére felgyorsultak és elérték a világ szinte összes régióját // az é-amerikai és európai életben már jelen voltak
- a mg-ban foglalkoztatottak száma egyre csökkent // városba költözők száma nőtt
- az iskolázottság szintje emelkedett // a modern tech. eszközök elterjedése (még a legszegényebb országokban is): gépkocsi, telefon, elekt. házt. gépek, szórakoztató elekt. készülékek
- hatalmas különbségek fejlett ⇔ fejletlen országok! (K – Ny, É – D)
a Föld mg. termelése képes lenne eltartani 6 milliárd embert, ennek ellenére 100 milliók éheznek, nyomorognak világszerte

a fejletlen orsz.: fiatalok aránya nő ⇔ fejlett o-k előregedő társadalma

A Montánuniótól az EU-ig (a kezdetek)

- 1946: Churchill Zürichben az Egyesült Európa megteremtését sürgette.
- 1947: Marshall-terv ⇒ Ny-Eur. pénzügyi, gazd. stabilizálódása. // a pénzek kezelésére létrehozzák az Európai Gazd. Együttműködés Szervezetét [Organization for European Economic Cooperation] – OEEC. = az eur. együttműködés kezdetét jelenti.
- 1948: Hága: az első Európa-kongresszus: kisebbségben maradnak a föderalisták, a szorosabb együttműködést hirdetik. ⇒
⇒ 1949. május 5.: megal. az **Európa Tanács** (Benelux államok, Dánia, Fro., Íro., Nagy-Britannia, Norvégia, Olaszo., Svédo.. Később csatlakozott: Görögo., Töröko., Izland, NSZK, Ausztria, Ciprus, Svájc.), székhelye: Strasbourg.
→ Mo. 1990-ben lépett be (elsőként a volt szoc. o-k közül.)
- Néhány o. hajlandónak mutatkozott az ennél szorosabb együttműködésre is:
- 1950. május 9.: Robert Schuman (fr. külügymin.) felvetette a „konkrét lépések politikája”-t, a Schuman-tervet →
→ 1951. április 18.: hat állam (NSZK, Fro., Olaszo. és a Benelux államok) létrehozza a **Montánuniót** (Európai Szén- és Acélközösség, ESZAK): a tagállamok szén – és acéltermelésének ellenőrzése. (A tagországok parlamentjeinek jóváhagyásával 1952-ben áll fel a szervezet.)

- ← Így sikerült egységbe vonni az elzászi és a ruhr-vidéki lelőhelyeket + a német és fr. megbékélést gazd. alapon elősegíteni.
- **1957. március 25.: Római Szerződés:** a „hatok” létrehozták az **Európai Gazdasági Közösség**-et (EGK, Közös Piac):
 - tagországok közötti vámunió // közös eur. piac megteremtésének igénye (= gazd. és pénzügyi unió)
 - a tagállamok együttműködése pl. az alábbi ter-ekre terjed ki:
 - az áruk szabad mozgása
 - ip., mg. (a 60-as évektől a tagországok közös mg. pol-ját is koordinálták)
 - a személyek, szolgáltatások és a tőke szabad mozgása,
 - közl.
 - monetáris pol.
 - kult.
 - eü., gazd. és szociális kohézió,
 - 1958. január 1.: a Római Szerződés életbe lép.
 - **1958:** Az EGK mellett létrehozták a tagállamok az **EUROATOM**-ot (Európai Atomhatóság) – feladata: az atomenergia békés felhasználására irányuló fejlesztések koordinálása. Szervei: Közgyűlés – a tagállamok választott képviselőiből; a Tanács – a tagállamok kormányai delegálnak tagokat; Bizottság, Bíróság, Európa Parlament, Gazd. és Szociális Biz.
 - **1960. január 4.:** Stockholm: megal. Az **Európai Szabadkereskedelmi Társulás** (EFTA). Tagjai: Ausztria, Dánia, Nagy-Britannia, Norvégia, Portugália, Svájc, Svédo.
 - A gazd. együttműk. sikeres: 1958-1970: a tago-k közötti keresk. forgalom az 5X-ére, a kifelé irányuló exportjuk a 2,5X-ére nőtt.

1967-68: a Közös Piac **Európai Közösség**g (EK) alakul. (Az ESZAK és EUROATOM egyesülésével.): a tagállamok az egymással szembeni vámtarifákat megszüntették, így a 6 tagállam tényleges vámuniója jött létre.

Új gazdasági kihívások

- A bipoláris világrendszer és a szocialista gazdasági közösség megszűnésével átrendeződtek a gazdasági érdekviszonyok.
- Túlnépesedés, élelmezési és egészségügyi gondok a harmadik világban // túltermelési gondok a fejlett országokban.
- A globalizáció és hatásai.
- Fenntartható fejlődés: túlzott urbanizáció, fogyasztói társadalom. Környezetszennyezés.

A magyar gazdaság helyzete 1945 és 1953 között

1945 elején az Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik első intézkedése volt a **földosztás** megkezdése. Ez természetesen kiemelkedő társadalmi érdek is volt. A vita egy életképesebb középparaszti réteg vagy egy szélesebb kisparaszti réteg kialakítása körül bontakozott ki a kiscgazdák és a kommunisták között. Végül Nagy Imre vezetésével felosztották a 100 kat. Hold feletti birtokokat, és átlagban 5,1 holdas birtokokat alakítottak ki. Az 1945-ben alakult új kormányban a kommunista Vas Zoltán vezetésével Gazdasági főtanács alakult, s a gyors helyreállítást a kommunisták igyekeztek a maguk érdekéért beállítani.

A kommunisták a **Baloldali Blokk** révén politikai célokra használták fel a kiscgazdapárt azon kezdeményezését, hogy a földosztás kapcsán történt **visszaéléseket** bírálják fölül. Az **infláció** megfékezhetetlennek bizonyult. Az egy évvel korábbi 1 pengő most 50 milliárd pengővel volt egyenértékű, s megjelent a világtörténelem legnagyobb címletű bankjegye, az egymilliárd billió pengő. A pénzrendszer teljesen összeomlott, kialakult az **áruzsere**. Szovjet és amerikai segítséggel a Gazdasági főtanács koordinálásával 1946. augusztus 1-jén bevezetésre került az új pénzegység, a **forint**.

A Szovjetunióknak ugyancsak érdekében állt, hogy a magyar gazdaság teljesítőképes legyen, ezért hozzájárult az Ausztriába hurcolt magyar javak visszaszállításához és a jóvátételi kötelezettség idejének meghosszabbításához. Az Egyesült Államok pedig visszaszállította a Magyar Nemzeti Bank 1944-ben Nyugatra vitt aranykészletét, és 20 millió dollár áruvásárlási hitelt nyújtott.

A demokratikus erők felszámolása után, 1948-tól megkezdődött a **szovjettípusú tervgazdálkodás** átültetése magyar környezetbe. Elkezdődött a mezőgazdaságban a **kolhozok** létrehozatala és a kulákság likvidálása, következtek a **rekvirálások** és az esztelen beruházások (gumipitypang). Gerő Ernő irányításával megkezdődött a magyarországi nehézipar létrehozása (Sztálin Vasmű), míg könnyűiparra, az infrastruktúra fejlesztésére, a szolgáltatásokra **minimális összegek** jutottak. A szovjet **Sztahanov mozgalom** is meghonosításra került (Piokner Ignác élmunkás vezetésével). Az ipari termelésben keletkező selejtet a reakció szabotázs akcióira fogták. Az iparban 1950-re megvalósult a teljes államosítás. 1949-ben megalakult a **Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa**, mely a magyar kereskedelmet adminisztratív keretek közé szorította. A **bank** és a **hitelélet felszámolása** után a költségvetés pénzügyi fedezetét – a fedezet nélküli – békekölcsön jegyzések jelentették. A totalitárius gazdaságpolitikában az **enyhülést** csak Sztálin halála hozta meg, amikor a tervgazdálkodás legkirívóbb visszasságait felszámolták.

Magyarország gazdasági helyzete 1958 és 1968 között

A Kádár-rezsim konszolidálása után **folytatódott** hazánkban a **szocializmus építése**. 1958-ban új lendületet kapott a **téeszésítés**. A befolyásolásra alkalmas eszközök segítségével 1961-re befejeződött a téeszésítés (engedélyezték a **háztáji gazdálkodást**). A baráti **KGST** országok elvtársi segítséggel hamar talpra állították az **ipart**, majd a termelés növekedésnek indult.

A megindult fejlődésben szerepet játszott a **nagyobb vállalati önállóság** és a kisipar kibontakozása. A gazdasági szerkezet átalakítására 1966 májusában meghirdették az **új gazdasági mechanizmust**. A reformok élére nyers Rezső, Fock Jenő, Fehér Lajos állt. A vállalatok nagyobb önállóságot kaptak, a párt csak a tervszámokat határozta meg, a termelés, a bérezés és az értékesítés a vállalatok

hatáskörébe került. Az állami nagyvállalatok mellett megkezdte működését a **magángazdaság**, ezzel is javítva a gazdaság teljesítőképességét.

A biztató reformokat a **nemzetközi események** megtörték (prágai tavasz leverése, olajár-robbanás), és az 1970-es évektől az életszínvonal szinten tartása már csak **külföldi hitelek** árán volt lehetséges.

A reformba azonban eleve „fékeket” építettek (árszabályozás, teljes foglalkoztatás), ami a reformok kibontakozását eleve lehetetlenné tette. Ugyanakkor a gazdasági liberalizálás maga után vonhatta a politikai lazulást is, s ez kiváltotta a pártvezetés ellenállását, akik a politikai helyzetet kihasználva megbuktatták a reformot. A reform kudarca bebizonyította, hogy az adott keretek között a rendszer nem megreformálható.

A mezőgazdaság kollektivizálása

A mezőgazdaság szocialista gazdálkodási rendbe illesztése a sajátos viszonyok miatt eltért a más gazdasági tevékenységeknél alkalmazott megoldásoktól. Az **1945-ös földosztás**, a **kistulajdonosi rendszer** kiépítése jelentős részben a kommunista párthoz kötődött, ezért, valamint az 1919-es tanácsköztársaság rossz emlékű földreformja miatt ebben a szférában nem merült fel az iparihoz hasonló államosítás. **1947–48**, a kizárólagos kommunista hatalom megteremtése után azonban a **mezőgazdaság** sem kerülhetett el a **tervgazdaságba illesztést**. Erre több, párhuzamos technikát alkalmaztak. A korábban is állami tulajdonú földekre az iparvállalatokhoz hasonló állami gazdaságokat szerveztek, s birtokaik nagyságát folyamatosan növelték. Az egyéni gazdálkodókat hatósági, politikai és gazdasági kényszerítő eszközökkel igyekeztek minél nagyobb részben szövetkezetekbe terelni, s az így létrejövő **termelőszövetkezeteket** gyakorlatilag az állami tulajdonú gazdaság részeként kezelték. (A szövetkezetesítés szerepe az ötvenes évek első felében azonban még szerényebb volt, ráadásul 1953-tól, majd különösen az 1956-os forradalom után, a szigor enyhülésekor az addig alakultak egy része fel is bomlott.)

A mezőgazdaság tervgazdaságba integrálásának harmadik – az ötvenes években legnagyobb súlyú – eszköze az adminisztratív, magyarul rendőri eszközökkel kiegészített, hivatalosan gazdasági szabályzókkal biztosított, **rekvirálás jellegű elvonás** volt. (A korszak egyik legbrutálisabb elnyomó intézménye a **beszolgáltatási rendszer** volt, amely naturáliákban, tehát a termékek, illetve termények – többnyire teljesíthetetlen – mennyiségében, és nem értékben határozta meg a paraszti gazdaságok számára **az államnak adószerűen átadandó javakat**.)

A forradalom leverésével hatalomra került rezsim a lakosság megnyerése, a mihamarabbi konszolidáció érdekében az évtized első feléhez képest éppen a mezőgazdaságnál vezetett be, illetve vett tudomásul látványos enyhítéseket. Érvényben hagyta a Nagy Imre-kormánynak a beszolgáltatás eltörléséről szóló rendelkezését, s ígéretet tett a különböző tulajdonformák egyenrangúságának biztosítására, az erőszakos szövetkezetesítési kampányok megszüntetésére.

Persze az adó- és árpolitika, a felvásárlás állami monopóliuma jócskán biztosította, hogy a szocialista állam ne legyen kiszolgáltatva a parasztság és a piac akaratának. Ezt az 1956 utáni és a **nagy kollektivizálás** előtti néhány évet legjobban a lengyelországi párhuzam említésével lehet jellemezni. Ott is felbomlottak 1956-ban a szövetkezetek, ott is ígéretet kapott a parasztság az erőszakos kollektivizálás leállítására, de ott, szemben Magyarországgal, egészen a rendszer bukásáig be is tartották ezt. Mégis, a gazdasági szabályzókkal, a felvásárlási rendszerrel és más

adminisztratív megoldásokkal a lengyel tervgazdaságba ugyanúgy beillesztették a mezőgazdaságot, mint a többi szocialista országban a kollektivizálással.

Magyarországon 1958 végén – kisebb változtatások után – hirtelen alapvető fordulatot vett az agrárszervezetekkel kapcsolatos gyakorlat. A új irányvonal egyértelműen kívülről jövő inspirációhoz kapcsolódott, bár az 1956 végén még tudomásul vett engedményeket a hazai vezetés döntő része mindig is ideiglenesnek, taktikainak tekintette. A Szovjetunió s vele együtt a többi szocialista ország gazdaságpolitikájában ekkoriban vált meghatározóvá a hit, hogy szűk két évtized alatt, **1975–80 tájára gazdasági fejlettségben utoléri, sőt túl is szárnyalják az Egyesült Államokat**, illetve a legfejlettebb nyugati országokat. Ehhez azonban – vélték – a szocialista termelési rend minden lehetőségét fel kell használni, így nem lehet tovább halogatni a magángazdaságnál magasabb rendű kollektív formációk, a szövetkezeti nevezett, a gyakorlatban állami jellegű nagyüzemi gazdálkodás bevezetését.

Amikor a vezetés vizsgálni kezdte, hogy mennyiben állnak rendelkezésre a tömeges szövetkezetesítés feltételei, a párt- és állami apparátus már világosan látta: a feladat az elképzelés győzelemre vitele, s ennek megfelelően nemcsak visszaigazolta a szándékot, hanem már a formális döntés előtt munkához látott. Bár megfogalmazódtak óvatosságra intő vélemények is, amelyek az anyagi lehetőségek korlátaira hívták fel a figyelmet, sőt hivatalosan sem tartották indokoltnak az ugrásszerű változást, az apparátusok önmozgása, a túlteljesítési buzgalom vált meghatározóvá.

A mezőgazdasági munka szezonálisához igazodó három koncentrált szervezési kampány (1959 első három hónapja, 1959–60 és 1960–61 tele) révén gyakorlatilag **15 hónap alatt befejeződött a kollektivizálás**, amely volumenében nagyobb, következményeiben tartósabb változást jelentett, mint az 1945. évi földreform.

1953 közepén, a korábbi csúcs idején összesen 376 ezer tagja volt a szövetkezeteknek, 1958 végén, az új kampány kezdetén ennek kevesebb mint fele, 169 ezer. A kollektivizálás tempóját jellemzi, hogy 1959. március végére 512 ezerre nőtt a szövetkezeti tagok száma, 1960. március végére közel 870 ezerre, 1961. március végére pedig 1,2 millióra. A kampány kezdetén az ország szántóterületének alig több mint 13%-a volt a szövetkezetek kezében, 1961. március végén már közel 70%-a. A két szektor szerepe e három évben gyakorlatilag megcserélődött, amit az iménti adatokon túl világosan mutat az is, hogy míg 1958-ban a mezőgazdaságból élők közel 80%-a tevékenykedett a magángazdaságokban, addig 1962-ben már 75%-uk tömörült termelőszövetkezetekbe.

A szervezés hatékonyságában döntő szerepet játszott, hogy a kampány utólag igazolta a paraszti bizalmatlanságot, miszerint az egyéni gazdálkodást úgyis csak ideiglenesen engedik a kommunisták. Más tényezők mellett persze jelentős szerepet kapott a „ráhatás”, a lelki nyomás, fenyegetőzés, zaklatás, nem egy esetben a fizikai erőszak is, bár többnyire elegendő volt ennek lehetőségét felidézve, emlékeztetni az 1956 előtti módszerekre.

A **tömeges kollektivizálással az agrárgazdaságban is a közvetlen tervutasításos módszer vált uralkodóvá**. Formálisan nem a tsz-eket illesztették az állami szervezetek hierarchikus rendjébe, hiszen a jogi normákat, a szövetkezetek csoporttulajdon jellegének látszatát tartani kívánták. A lebontott tervek a tanácsokra, a felvásárlószervezetekre voltak érvényesek, de a tsz-ek „önálló” terve párt- és tanácsi jóváhagyás nélkül nem készülhetett el, s többnyire egybe is esett az illetékes tanács, felvásárlóvállalat megfelelő tervével.

Miközben gyakorlatilag felszámolták az 1956-ot követő időszak – utólag taktikainak nevezett – engedményét, a paraszti magángazdálkodást, megerősítették bizonyos **új engedmények** szükségességét, így a **háztáji gazdálkodás, a részesművelés és az illetményföldek rendszerét**. Mindez két megfontolásra épült. Egyrészt arra, hogy a parasztság a közös gazdálkodásból elmaradó jövedelmét más forrásból többletmunkával pótolhassa. Másrészt arra, hogy biztosítsák a magán- és közös gazdálkodás közötti – mondjuk így – lelki átmenetet, vagyis a szövetkezetesítést továbbra is csak kényszerből elfogadó parasztság tulajdonhoz való ragaszkodását kevésbé sértsék. Ekkoriban még egyértelműen elvi és így csak átmeneti engedménynek tekintették a kollektív gazdasághoz kapcsolódó **magángazdálkodást**, később azonban világossá vált ennek a mezőgazdaságban játszott **alapvető szerepe és népességmegtartó funkciója** is.

A szövetkezetesítést követő első évek jócskán igazolták az előzetes aggodalmakat megfogalmazók véleményét. A **kistulajdonosi önkiszákmányolás addigi erőforrása elapadt, nem voltak meg a feltételei a közös állattartásnak**, de általában is hiányoztak a nagyarányú átalakítás anyagi eszközei. A kollektivizálás éveiben összességében közel **10%-kal csökkent a mezőgazdasági termelés**, aminek következtében **alapvető ellátási gondok jelentkeztek**. Így 1964 februárjában az MSZMP Központi Bizottságának a mezőgazdaságról határozva gyakorlatilag az 1958 végétől érvényesülő agrárpolitika kudarcából kellett kiindulnia.

Nem részletezve itt a változásokat, a lényegét úgy foglalhatjuk össze, hogy ekkortól fokozatosan szélesedett a mezőgazdasági szövetkezetek szervezeti, gazdálkodási önállósága, **megszűnt az addigi tervutasításos rendszer, szerepét a gazdasági szabályzók vették át**. Mindezzel együtt jelentősen **megemelték a mezőgazdaságban felhasználható fejlesztési források összegét, és szervezetenként is lehetővé tették az önálló szövetkezeti gépállomány kiépítését** (az addigi állami gépállomási rendszer fokozatos felszámolásával). **Az ezzel kezdődött változások a hatvanas évek második felétől az agrárgazdaságot több mint egy évtizedre a magyar gazdaság sikerágazatává tették**, s csak a nyolcvanas évek elejétől váltak láthatóvá az alkalmazott eszközök, szervezeti formák korlátai.

Az iparszervezet átalakítása

A mezőgazdasági termelés szervezetének átalakítása mellett, azzal szinte párhuzamosan és részben hasonló megfontolások alapján, **1962–64-ben** ugyancsak lökészerű akcióval **átformálták az iparvállalatok szervezeti kereteit**. Míg azonban a tsz-szervezés széles társadalmi változásokat is előidézett (például a falusi munkaerő felszabadulása további extenzív erőforrást jelentett az iparfejlesztés számára), addig e másik kampánynak ilyen jellegű következményei nem voltak.

Azt már jóval korábban, 1954-től felismerték a magyar közgazdászok, hogy az iparirányítás szervezete, a soklépcsős hierarchikus rend komolyan nehezíti a vállalatok közötti, nélkülözhetetlen kapcsolatokat. A probléma annyira egyértelmű volt, hogy az ötvenes évek közepén szinte valamennyi szocialista országban **felmerült a többletcsős ágazati irányítási rendszer módosítása**. Végül is csak **1962-ben kezdődött el** a Szovjetunióban és vele együtt a többi KGST-tagállamban is **az iparszervezet átalakítása**. A **cél** – az „*utolérni és túlszárnyalni*” jegyében – **a lelassult gazdasági növekedés gyorsítása**, ennek érdekében a központi irányítás és egyúttal a vállalati önállóság erősítése volt. Ehhez – vélték – fel kell számolni az iparirányítás úgynevezett közbülső lépcsőit, a vállalatok összevonásával pedig egy-

egy iparágat lehetőleg egy vállalatba szükséges összevonni, ezzel mintegy biztosítva a mégiscsak megszokott középszintű irányítás megőrzését.

Az **1962 végén** elkezdett **vállalat-összevonási kampányt** 1963 végén lényegében befejezettnek nyilvánították, de a folyamat még évekig tartott. Az összevonások következményeként a hatvanas évek közepére a magyarországi iparvállalatok szervezeti nagysága messze meghaladta a hasonló fejlettségű vagy fejlettebb országokét. Az úgynevezett középírányító szervezetek egy részét meghagyták, illetve trösztökké alakították át. Így az ipari munkásság fele ilyen, formálisan is többlépcsős struktúrába tartozó vállalatnál dolgozott. Ezen túlmenően számos iparágban formálisan ugyan nagyvállalati, a gyakorlatban azonban tröszt jellegű szervezetet hoztak létre: 13 iparágban – így egyebek közt az üveg-, papír- és gumiparban – **egy-egy nagyvállalat fogta egybe az ország teljes termelését**, más esetekben – mint például a bauxitbányászatban, a kozmetikai iparban – két-két vállalat, néhány esetben pedig három.

Ha az előzetes célokat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy csak az adminisztratív úton megvalósíthatóakat sikerült többé-kevésbé elérni: az úgynevezett középírányító szervezetek nagyobb része megszűnt, a nagyvállalatok pedig létrejöttek. Ugyanakkor az energiákat lekötő átszervezésnek a termelés és a termelékenység területén semmiféle érdemi hatása nem mutatkozott. Sem a központi irányítás, sem a vállalati önállóság nem erősödött érdemben.

A nagy ipari átszervezés előre nem tervezett következményeként a következő években egyre **meghatározóbbá vált egy erős érdekérvényesítési képességgel jelentkező csoport: a nagyvállalati vezetők**. Az irányításuk alatt álló, iparágakat összefogó vállalatok gazdasági súlya alapján sokan közülük a **politikai befolyást** is jelentő megyei, budapesti pártbizottságokba, sőt a Központi Bizottságba is bekerültek. Pozíciójuk révén egyrészt érdemben befolyásolták az országos gazdasági döntéseket, másrészt a jövedelmek központi akarattól független újraelosztásának csatornáit is működtetni tudták.

A gazdasági mechanizmus reformja

Az 1968. évi gazdasági reform egyetlen ponton mutat hasonlóságot a fentebb tárgyalt két változással. **Kezdetben ezúttal is döntő szerepet kapott a kezdeményezésben a Szovjetunió és más szocialista országok hatása, az azokhoz való alkalmazkodás igénye**. A külső impulzus összefonódott a hazai sajátosságokkal, ami végül is azt eredményezte, hogy az általában igen óvatos kádári vezetés hajtotta végre a szocialista országok közül – Jugoszláviát nem számítva – a **legradikálisabb**, évtizedekre maradandó előnyöket is hozó **gazdasági változtatásokat**. **A végeredmény a döntően állami tulajdonra építő szocialista gazdaság újnak tekinthető modellje lett**.

A változtatásokat közvetlenül a hatvanas évek első harmada után jelentkező gazdasági, tervteljesítési gondok inspirálták. Irányát az határozta meg, hogy a Szovjetunióban, az NDK-ban, Csehszlovákiában az ösztönzés fokozásának, az áru- és pénzviszonyok, valamint a tervszerűség összekapcsolásának szándékával már 1962–63-ban tettek intézkedéseket.

A magyar elképzelések részleteit, radikalizmusát viszont döntően befolyásolta, hogy **az 1963-as amnesztiával nagyobb részben lezárult az 1956-ot követő megtorlások időszaka**, és ez – bár szigorúan meghatározott kereteken belül – sok tekintetben a **szabadabb gondolkodásnak** is teret nyitott. Amikor megszületett a politikai elhatározás, hogy valamit változtatni kell a gazdasági rendszer működésén,

akkor a szakmai körök számára nem érvényesült már olyan szigorú politikai tilalom a korábbi reformnézetek felelevenítése ügyében, mint akár csak egy-két évvel korábban is. Amikor tehát a vezetés újra változtatási javaslatokat rendelt, lehetőség nyílt az 1956-ban éppen csak „megperzselődött” emberek és elképzeléseik reaktiválására, hiszen az 1954–57 közötti, a szocialista gazdaság és a piacgazdaság előnyeit egyesíteni kívánó, meglehetősen kidolgozott reformelképzeléseket egyértelműen politikai okok miatt tették fiókba.

A hatvanas évek közepétől a többi szocialista országban gyakorlatilag leállították a magyarországihoz hasonló kezdeményezéseket, és Magyarország egyedül maradt a gazdasági reformtervekkel. Ebben a helyzetben azonban döntően nem a konformizmus határozta meg a kádári politikát, hanem az 1953–56 közötti politikai tapasztalatok hatottak: a vezetés úgy látta, hogy a meghirdetett programok látványos leállítása, a lakosság számára kiismerhetetlen cikcakkok politikailag hátrányosabbak, mint a már megszületett döntések felpuhítása, óvatos revideálása.

Az 1963-ban kezdődött tapogatózások nyomán csak fokozatosan, 1966-ra körvonalazódott, hogy a változások milyen mélységűek lesznek. Az első javaslatok 1963–64-ben még igen óvatosan fogalmaztak, nem kötelezték el magukat formálisan abban, hogy a tervgazdaságot kívánják-e racionalizálni, vagy kilépnek a rendszerből. A változtatások szükségességét kimondó, 1964. decemberi központi bizottsági határozat sem beszélt még reformról, pusztán a gazdasági mechanizmus „megfelelő” módosításáról. 1965-re elfogadottá vált a tervezett változtatásokat reformként említeni, ám az is világos lett, hogy mi az, amit nem érinthetnek az elképzelések.

A tervezett reformról csak mint a gazdaság jobb működését elősegítő változásról, és nem mint a szocialista rendszer alternatív gazdasági mechanizmusáról eshetett szó. Olyan elképzelés, amelyik nem a szorosabban vett gazdasági szférát érintette, tehát például a politikai intézményrendszerre vonatkozott, nem kerülhetett a tematikába. Sarokpontként kezelték, hogy az állami vállalatok össznépi tulajdonban vannak, a népgazdaság irányítása központilag történik. Fontos tétel volt, hogy a gazdaságpolitikai célok nem változnak, a reform feladata éppen ezek megvalósításának elősegítése.

Az **MSZMP Központi Bizottsága 1966 májusában fogadta el az 1968. január 1-jével bevezetendő reform elvét:** a népgazdaság tervszerű központi irányítását a szocialista tulajdon alapján összekapcsolják az áruviszonyok, a piac aktív szerepével. A változtatás arra irányult, hogy – extenzív tartalékaik kimerülése után – a gazdaság képessé váljon az intenzifikációra, a mennyiségi feladatok megvalósítása után a minőségi, piaci követelményekhez tudjon igazodni.

A reform még a kádári vezetés szabta kereteken belül sem volt következetes. Politikai óvatosságból, a radikális újításoktól félve a fokozatos bevezetés mellett döntöttek, számos úgynevezett „féket” is a rendszerbe építettek. E törekvést Kádár János 1967 végén így jellemezte: *„körülraktuk ezt a reformot mindazokkal a biztosítékokkal, amelyekre kötelezve vagyunk, és amelyek lehetségesek addig a határig, hogy mégis reform legyen.”*

A szocialista országok **1968-as csehszlovákiai katonai beavatkozása,** illetve már azt megelőzően az ideológiai szigorodás a „testvéri országokban”, majd az **1970-es lengyelországi megmozdulások** még **óvatosabbá tették a magyar vezetést.** A reform legfontosabb eleme, a kötelező **tervutasítások megszűnte** és sok fontos részlet életben maradt, **a vállalatok a korábbinál jóval nagyobb mozgásteret, szuverenitást kaptak,** az irányítás központosítottasága érdemben lazult. Ugyanakkor az említett fékeket továbbra is behúzza tartották, ezzel gyakorlatilag **kiiktatták** az elvként egyébként elfogadott **gazdasági versenyt,** vagyis

a vállalatok valódi differenciálódását teljesítményük alapján. A politikai megfontolásokra épülő korlátozások, sőt a hetvenes évek elejétől egyértelműen érvényesülő, a reform eredeti céljaival ellenkező irányba ható döntések következtében nem egy önmagát erősítő változási folyamat indult el 1968-ban, mint azt a reformerek remélték, hanem éppen ellenkezőleg: a gazdaság bürokratikus működtetését szolgáló intézmények hatalmas idővel újra erősödött.

Az 1968-as reformmal végül is megszűnt a részletes központi előírások, a tervutasítások, tervlebontások rendszere, illetve ezek részeként a természetes eszköz- és anyagelosztás. Ezzel – szemben a hasonló politikai berendezkedésű országokkal – Magyarországon bevallottan piaci jellegű, igaz, azt jelentős részben csak imitáló eszközökkel működtették a gazdaságot. A központi állami irányítás – legalábbis hivatalosan, az informális eszközöket nem számítva – főként gazdasági szabályozással, és nem utasításokkal valósult meg. Ez a vállalati jövedelmek részbeni elvonását, a hitelnyújtás, a bérek, árak, árfolyam-politika és a külkereskedelem szabályozását jelentette. Mivel azonban a hatósági szabályozók (miként a tervek is) – szemben az önszabályzó piaci mechanizmusokkal – emberi akarattól függtek, nem, illetve csak részben tudták a piacot imitálni. Míg korábban a tervekről folyt alkudozás az utasító hatóságok és a hierarchiában alájuk rendelt szervezetek között – részben formálisan, részben a teljesítmény visszafogásával, tehát gazdasági eszközökkel –, az új mechanizmusban ennek helyét a szabályozókról folytatott alku vette át.

Az **1968** után Magyarországon alkalmazott megoldást **közvetett, indirekt bürokratikus koordináció**nak szokás nevezni, szemben a tervutasításos rendszer közvetlen, direkt bürokratikus irányításával. Mindez jelzi, hogy – bár 1968-cal sok minden változott – az önszabályzó, piaci mechanizmus nem vette át az állam, az apparátusok hatósági szabályozásának szerepét, a rendszer nem lépte át a bürokratikus gazdaságirányítást a piacgazdaságtól elválasztó határt.

Változások a hetvenes évek végétől

Szemben a fentebb röviden jellemzett három változással, a hetvenes évek végétől a rendszerváltásig tartó időszak fontos mozzanatait nem lehet egyetlen aktussal bevezetett döntéshez kötni. A hullámzó, sokszor egymást is gyengítő lépéseket a mából visszatekintve tulajdonképpen egyetlen tényező köti össze: **egy rendszer végjátéka zajlott**, ahol a gazdaság egyre kevésbé tudott lépést tartani a követelményekkel, ahol a döntéshozók egyre többet kényszerültek változtatni az addigi megoldásokon, pusztán azért, hogy – szándékuk szerint – a lényeg alapján véve változatlan maradjon.

A hetvenes évek utolsó harmadára nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar gazdaságpolitika az évtized nagyobb részében alapvetően elhibázott irányt követett. Az **1968-as reform részleges visszavonásával** a magyar gazdaság nemhogy rugalmasabbá vált volna a külső változásokra, éppen ellenkezőleg: ideológiai, politikai tételek alapján még **a maradék automatikus reagálóképességét is korlátozták.** Meghatározóvá vált az a **tévhit, hogy a piacgazdaságokat átrendező nemzetközi cserearány-változás az olajárak 1973 utáni ugrásszerű emelkedésével „hosszú nem gyűrűzik be”.** Ekkorra a Szovjetunió és általában a szocialista országok **gazdasági tartalékai kimerültek**, a világpiaci árak kezdtek érvényessé válni a KGST-n belüli úgynevezett kemény (világpiacon is értékesíthető) cikkeknel is. **Mindenek következtében 1977-re olyan drámaivá vált az ország külkereskedelmi mérlegének hiánya és az eladósodás, hogy a vezetés – a maga**

normái szerint, de nem a kívánalmakhoz viszonyítva – **drasztikus változtatásokra kényszerült.**

Feladták az életszínvonal folyamatos emelésének politikai követelményét. Ekkor még **szinten tartásról** beszéltek és azt feltételezték, hogy ideiglenes kitéről van szó. Valójában azonban éppen az óvatosság, a felemás megoldások és a gazdaságilag megalapozatlan, a közhangulat javítására tett lépések miatt a következő húsz évben éppen az életszínvonal emelkedésének éveit számítottak kivételnek, a lecsúszás pedig meghatározónak.

A hetvenes évek végére kialakult helyzet nem egészen tíz év alatt földcsuszamlásszerű változásokhoz vezetett. Egyrészt kitűnt, hogy **a Szovjetunió gazdasági erejét felemésztette az Egyesült Államokkal folytatott katonai versengés, ezért már nem képes a kisebb szocialista országokat olcsó nyersanyaggal ellátni, egyáltalán gazdaságilag magához kötni.** Másrészt igen messzemenő következményekkel járt az is, hogy az addigi életszínvonal-politikát nem lehetett tovább folytatni. A kádári vezetés ugyanis korábban jól érzékelte, hogy a rendszer politikai legitimitációjának hiányosságait feledtetheti az állami gondoskodással, az úgynevezett társadalmi juttatásokkal, az életszínvonal emelésével.

Az erőtartalékok kimerülésével azonban nem állandóan növekvő, hanem **évről évre csökkenő összegű elosztható jövedelem állt rendelkezésre**, az elvonásokat kellett elosztani. Ez a kényszer a szocializmus addig hirdetett előnyeinek elporladásához vezetett: az állandó központi áremelések, a megjelenő, bár még mesterségesen, nagy erőfeszítéssel visszafogott infláció nyomán érzékelhetővé váltak a világgazdasági változások következményei, a „társadalmi juttatások” szűkültek, az élet kezdett kiszámíthatatlanná válni.

Az 1979–80-ban már egyértelművé váló gazdaságpolitikai fordulat eszközei az 1968-as reformtól jórészt idegenek voltak. Persze, hasonló kényszerhelyzetekben a piaczgazdaságokban is erősödött az állami beavatkozás, de ez Magyarországon a régi reflexek felerősödését jelentette és többnyire az alig létező piaci jellegű intézmények háttérbe szorításával járt.

A gazdaságpolitika hatósági eszközökkel korlátozta a beruházásokat, a bérkiáramlást, az államközi megállapodásokon túlmenő szocialista **exportot**, hogy mindenképpen növekedjék az úgynevezett konvertibilis (nyugati valutákban elszámolt) export. Ugyanakkor az import jelentős korlátozása kezdetben még a kivitel serkentésénél is fontosabb eszköze volt a külgazdasági mérleg javításának.

Politikai megfontolásból nem kívánták e lépések természetes következményeit „ráengedni” a hazai gazdaságra, a gazdaságtalan vállalati tevékenység nem vezethetett csődhöz, a zsugorodó gazdaság nem járhatott a foglalkoztatás visszaesésével. Úgy vélték, hogy két-három éves konszolidációs időszak áthidalható a termeléssel nem fedezett jövedelmek infláción keresztül történő „lecsapolásával”, a jól működő és a veszteséges vállalatok közötti központi kiegyenlítéssel.

Egy ideig úgy látszott, hogy az adminisztratív intézkedésekkel – ahogy egykoron nevezték, kézi vezérléssel – megteremthető a gazdasági egyensúly, megúszható a gazdaság érdemi szerkezeti átalakulása, a rugalmasabb, a világ és a magyar gazdaság helyzetének változásait automatikusan érzékelő berendezkedés kialakítása. Az 1980-as évtized közepén jórészt politikai megfontolásból (olyan érveléssel, hogy most már elég a megszorításokból, adjunk is, hiszen méltó módon kell ünnepelni a felszabadulás 40. évfordulóját és az ugyancsak 1985-ben megrendezésre kerülő pártkongresszust), részben azonban a helyzet téves

értelmezése miatt, mesterségesen gerjesztett gazdasági növekedéssel kívánták megoldani a gazdaság szerkezeti gondjait.

Az **1985–86-os** gazdaságélénkítés drasztikusan kiélezte az addig is meglévő feszültségeket: gyors gazdasági növekedés helyett a visszaesés, életszínvonal-emelkedés helyett a csökkenés, az egyre nyilvánvalóbban elkerülhetetlen nyílt munkanélküliség, az erősödő infláció, a súlyos eladósodás, a költségvetési hiány vált meghatározóvá. Világosan látszott, hogy a gondok nem átmenetiek, alapvető változásokra van szükség.

A hetvenes években mindvégig jelen volt a közgazdász-szakmában a vélemény: az 1968-as reform messze nem befejezett, hatásai korlátozottak. Az évtized végétől pedig, a gazdaságpolitika kudarca láttán felerősödtek azok a hangok, amelyek a reform folytatását, második gazdasági reformot igényeltek. A vezetés azonban más irányban kereste a problémák megoldását, a reformjavaslatokat politikai elutasítás fogadta. Pontosabban: a javaslatokról, a technikai elképzelésekről egyre érdemibb szakmai viták folytak, de reformot igényelni nem volt ildomos.

1984-ben az MSZMP Központi Bizottsága végül is elfogadta a piacgazdaság irányába teendő lépések szándékát, de ennek tartalma messze nem volt olyan világos és főleg politikailag is egyértelműen vállalt feladat, mint húsz évvel korábban az akkori reformhatározat.

Magyar gazdaság

- A II. vh-s károk (pusztítás, infrastruktúra).
 - mintegy 800 000 ember meghalt, 8-900 000 hadifogságban,
 - a nemzeti vagyon 40 %-a elpusztult
 - a gyárak 90 %-a megrongálódott,
 - az összes híd használhatatlanná vált,
 - a vasúthálózat 40 %-a semmisült meg,
 - jóvátételek – 6 év alatt 300 millió \$
(Szu-nak 200 m., Csehszl-nak 30 m., Jug-nak 70 m.)
- szovjet kat. megszállás:
 - ip. berendezések, műalkotások, gépjárművek elszállítása (Ny. szöv-sek is – Vö. aranyvonat),
 - fosztogatás, malenykij robot
- 1945 máj.: az ip. term. a háb. előtti szint 1/3-ára csökkent, az emberek éheztek, // beszolgáltatási kötelezettség szinte minden terményre
- Mo. felszabadított országból megszállt ország.
 - A SZEB ellátása felemésztette az ország nemzeti jöv-ének 30 %-át (1945-6-ban)
 - az újjáépítés politikai vonzatai
- 1945. márc. 17. **Földreform**
 - 1945 elejétől spontán földosztás kezdődött, ezért a hiv-s földosztás elkerülhetetlen volt.
 - két koncepció:
 - Fkqp: középbirtok erősítése, életképes parasztbirtokokat kell kialakítani,
 - MKP: kis- és törpebirtokokat kell létrehozni, ez pol. szempontból kedvező.
 - kárptólás nélkül felosztották az 1000 holdnál nagyobb birtokokat, valamint a nyilasok, a háb-s bűnösök és a Volksbund-tagok földjeit.
 - Az egyházak csak 100 holdat tarthattak meg birtoktestenként.
 - A mg-ból élők nagy része haszonélvezője lett a reformnak, de az igénylők átlagban csak 5,1 kat. hold földhöz jutottak.

- Mo-n megszűnt a nagy- és középbirtok. [kb. 5,6 m. holdat osztottak ki 642 ezer földigénylő között.]
- a mg. még évekig nem tudta elérni az 1938-as szintet
- Felállították a Gazd. Tanácsot:
 - irányította gazd. életet
 - élén Vas Zoltán (MKP) állt.
- Közl. min.: Gerő Ernő (a korabeli propagandában: Gerő, a hídverő)
- Külügy, pénzügy: Fkqp-nek jutott, ui. ezek voltak a háb. utáni időszakban a legnagyobb kihívást jelentő tárcák,
- a tört. legnagyobb infl-ja (sokkal nagyobb, mint az I. vh. után!) az áremelkedés üteme napi 20 % volt. – Mo-n adták ki a világtört. legnagyobb címletű bankjegyét: 1 md.billpengő (10^{21})
- ← Saját erőforr. + a Nemzeti Bank aranykészlete (USA szolgáltatta vissza) ⇒ 1946. aug. 1.: a **forint** bev-e, ⇒ az infl. megfékezése

Gyors újjáép.: romeltakarítás, 20 hónap alatt a hidak felének helyreállítása, a gépjárműáll.

újra működőképes, az USA-tól vásárolt mozdonyok üzembe helyezése,

Államosítás. 1946: szénbányák, fontosabb nehézip. üzemek,

Az Fkqp ezután már radikálisnak tartotta az intézkedéseket

← 1947-es 3éves terv: a mg. beruházásokra 18 %-ot, az ip-ra és a ker-re 50 %-ot fordítottak, de a nehézip. került a kp-ba! (Vö. szocialista o-k pol. és gazd. kiformalódása!)

→ Emiatt: 1946: nagybankok és iparvállalatok, 1948: 100-nál több munkást foglalkoztató ip.váll., 1949: 10 munkásnál többet foglal. üzemek államosítása.

1948-ra kiépült az egypártrendszer

- A szovjet modell másolása: gyors iparosítás a legfőbb cél (nehézipar) + a mg. kollektivizálása.
- Dinnyés Lajos me:
 - elutasította a Marshall-segélyt (⇒ határozott elmozdulás a gazd. elszigetelődés felé)
 - elfogadta a parlamenttel az ún. hároméves tervet
 - saját erőforrásokra alapozott
 - cél: az o. újjáépítése // az 1938-as gazd. szint elérése
 - ⇒ tervgazdálkodás bev-e
- 1949-től 1. 5 éves terv: 1950-ben indították el
 - ← cél: Mo. önállóvá válása.
 - ← piac gyakorlatilag Ø,
 - ← az életszínvonal visszaesése,
 - ← kétszer is módosították: a gazd. racionalítás helyett pol. megfontolások szerint, ezzel veszélyeztették az o. egészséges gazd. fejl-ét.
- Új vasmű Sztálinvárosban (Dunaújváros). Gerő Ernő: Mo-t a vas és acél országává kell változtatni – pedig nem volt elég nyersanyag ⇒ emiatt importáltak, // az országnak kedvezőbb textil- és élelmiszeripart elhanyagolása, a fogyasztóip. és a szolgáltatások (közl., lakás, eü., okt.) háttérbe szorítása.
- Ötéves tervek: a tervszámok rendszeres emelése. „Határ a csillagos ég”
- 1953-ra az ip. term. az 1938-as háromszorosa volt, míg a színvonal a háború előtti sem közelítette meg; holott a hivatalos propaganda szerint emelkedett az életszínvonal. 1951-ben átmenetileg még a jegyrszr-t is be kellett vezetni!
- munkaverseny-mozg., sztahanovizmus // a szoc. iparosítást gyorsító „felajánlások”: pl. 50 %-os túlteljesítés.

▪ **Mezőgazdaság:**

- 1948. febr.: átszervezés, melyet a fokozatosság és önkéntesség elve alapján kívántak megvalósítani, de! a Kominform által meghirdetett pol.
- 1948. aug.: Rákosi elrendelte a felgyorsítást: 3-4 év a teljes kollektivizálás végrehajtására = termelőszövetkezetek, TSZ-k létrehozása.
- DE! lassan haladt ← a parasztság ellenállt.
- Módszerek: beszolgáltatási rszr. + „tagosítás” (tudatosan rossz földcserére kényszerítették a földbirtokosokat). Kulákok elleni fellépés: bírságok; uszítás, verés; Hortobágyra való kitelepítés.
← kulák: 25 hold feletti birtokos, vmint mindaz, aki a rszr. ellenségének minősült, ezzel a középbirtokot gyakorlatilag felszámolták, így az életképtelen kisbirtokok domináltak. Ez zavarokat okozott az élelmiszerellátásban.
- 1953: megművelt földter. 2/3-a magánkézben volt, de több százezren végleg felhagytak a gazdálkodással, a nehéziparban helyezkedtek el
- Mg. termelés nem érte el a háb. előtti szintet.

1952: a lesöpört padlások éve: 800 ezer családnak nem maradt gabona vetőmagja! Sokan elhagyták falvaikat, így az o. szántóter-ének 10 %-a hevert

- megműveletlenül.
- Erőteljes gazd. visszaesés:
 - 1953-ra a reáljöv-k 20 %-kal voltak alacsonyabbak, mint 1949-ben.
 - a szántóter-k kb. 10 %-a műveletlenül maradt,
 - a m. gazd. gyakorlatilag hadigazd-gá vált.
 - A Rákosi-rszr. áleredményeket is felmutatott:
 - az ip. termelés megkétszereződött
 - Mo. a „vas- és acél országa” lett
 - „szocialista városok” épültek fel: Sztálinváros, Inotai Hőerőmű, Dorog, Kazincbarcika, Ajka,

Megépült a metró – mely kat. célokat is szolgált!

- 1953: Nagy Imre *új kormányprogramot* hirdet: cél: emberléptékű szocializmus.
 - a nehézip. beruházások mértékének és ütemének csökkentése
 - a könnyűip. fejlesztése
 - életszínvonal emelése
 - könnyít a parasztság beszolgáltatási terhein
 - a kitelepítések, a kuláklista és az internálótáborok megszüntetése
 - a tulajdon biztonsága, a magánvállalkozások támogatása,
 - ki lehet lépni a TSZ-kből
- Konkrét intézkedések:
 - csökkentette a nehézip. beruházásokra szánt összegeket, // növelte a könnyű- és élelmiszerip. támogatását
 - mérsékelte a mg. adóztatását // csökk. a parasztok beszolgáltatási kötelezettségét // eltörölte a felgyülemlett adóhátralékokat és pénzbüntetéseket
 - támogatta a kisip-t
 - egyes ipcikkek árát csökk. // emelte a fizetéseket és nyugdíjakat.
 - a TSZ-k taglétszáma 30 %-kal csökk.
 - 1954 máj.: az MDP III. kongr-án jóváhagyták a mérsékelt 2. ötéves tervet
- 1954 vége: közgazdászokból álló testület új gazd.pol-t körvonalazott: cél: a világpiaci elvárásokhoz való alkalmazkodás: értékarányos árak // kis- és középüzemek fejlesztése.
- De 1955-től Rákosiék politikai offenzívát indítottak Nagy Imre ellen, majd eltávolították, így az új szakasz politikája egy időre leállt.

- 1956-os forradalom, a súlyos harcok jelentős veszteségeket jelentettek. Tartós és mély válság alakult ki. A regenerálódást segítette a SZU és a szocialista országok pénz-, és áruhitele.

Szerkezeti változások

- A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez csökken
- Az ipari beruházások szerkezetében racionalizálódás figyelhető meg
- A bányászat és a villamos-energiaipar részesedése visszaesett (20%)
- Az élelmiszeripar jelentősége nő (10%)
- A nehézipar túlsúlya megmarad
- **A mezőgazdaság szocialista átszervezése (1958–1961):**
 - Kádár jelentős erőfeszítéseket tett a parasztság megnyeréséért
 - A hatalom átvétele után elismerte a tsz-ek feloszlását ill. a kötelező beszolgáltatások megszüntetését.
 - Növelték a felvásárlási árakat

Az állam és a termelők közötti szerződés bevezetése, a parasztok biztosítást kaptak

- arról, hogy elfogadható áron veszik meg az árut
- 5 holdig a földeket szabadon lehetett venni és adni
- a végcél azonban a kollektivizálás maradt!
- parasztok önként nem lépnek be a tsz-ekbe
 - Tsz-ek több, mint a fele felbomlott a forradalom alatt.
 - 1956-végére a parasztok 6%-a marad a tsz-ekben.
- Az MSZMP vezetése az erőszak helyett az agitációra támaszkodott, de ez szerény eredményt hozott, ezért a folyamatok felgyorsítása mellett döntöttek. 1957-ben párthatározat született a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről.
- 1958-tól, 3 éven keresztül, agitáló brigádok lepték el a falvakat és próbálták meggyőzni az embereket a nagyüzemi munka előnyeiről. Először a jómódú gazdákat próbálták meggyőzni. Aki belépett, adóelengedést, kedvezményeket, vezető pozíciót és nyugdíjat kapott. A brigádok adóemeléssel fenyegetőztek, így a parasztság lassan beadta a derekát.
- 1961-re befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése.
- A tsz-esítés jelentős problémákat okozott Magyarországon. Nem volt elegendő gép, vezetési tapasztalat és a tsz tagok érdektelenek voltak. A 60-as években a termés nagy része a földeken maradt. A kivezényelt katonákkal és diákokkal takarították be a termést, ez később ellátási problémákat okozott. Kukoricát, gabonát kellett importálni, az ehhez szükséges hitelt a SZU biztosította. Az agrárszféra vezetői: Erdei Ferenc és Fehér Lajos voltak. A magyar mezőgazdaság lassan regenerálódott. A gépesítés nagymértékben növekedett. 69. 000 traktor, kombájnok, vetőgépek, tehergépkocsik.
- **Ipar az 1960-as években**

Intenzív fejlődés. Az ipari növekedés negatívuma: a növekedés nem a termelékenység növekedéséből származott, hanem az új munkaerő tömeges bevándorlásából. A 60-as évekre a nehézipar túlsúlya nagyon érezhetővé vált:

- szerszámgépipar
- járműgyártás
- mezőgazdasági gépgyártás

A KGST-n belül gyártmányszakosodás:

Magyarország gépkocsit nem gyárthatott, buszt és biciklit a nemzetközi piacon is értékesíthetett. A legsikeresebbek a magyar buszok voltak: a Rába és az Ikarusz, a bicikligyártásban pedig a Csepel.

A nehézipar túlsúlya miatt rengeteg energiahordozóra volt szükség, a legfontosabb a szén volt. A 60-as években változás következett be: a szénhidrogének jelentősége megnőtt (kőolaj, földgáz) és a szénbányákat bezárták. Az energiahordozó szükségletet nem lehetett hazai alapanyagokból fedezni. Barátság I, II (2 kőolaj és egy földgáz vezeték). A szénhidrogéneket olcsón kaptuk a SZU-ból, de ez erősítette a gazdasági kiszolgáltatottságot!

Nagy jelentőségűvé vált a bauxitbányászat. A bauxit feldolgozása energiaigényes. 1962 – magyar-szovjet timföld–alumínium egyezmény. A SZU kohósítja a timföldet és Magyarország kész alumíniumot kap. (Inota, Ajka, Tatabánya.)

A vaskohászat szovjet nyersanyagbázisra épült

Az ipari modernizáció nem tartott lépést a nemzetközi fejlődéssel. Az építkezések, kiegészítő beruházások hatalmas összegeket emésztett fel (mert drágán lehetett előállítani).

▪ **Könnyűipar:**

A textilipar jelentősége csökken, a papíriparé nő. Megjelenik a műanyag és nejlon.

▪ **Az infrastruktúra:**

Kevés figyelmet kapott a közlekedés és a hírközlés.

Közúti közlekedés:

- a busz, teherkocsi közlekedés nő
- a buszok fontos szerepet töltenek be (majdnem az összes települést el kell érniük)
- a személygépkocsik száma nő 60as, 70es években jelentősen
- az úthálózat fejlesztése (aszfalt utak: 2700km)
- a nemzetközi mutatók tekintetében nagy elmaradottság
- a géppark elöregszik (jele a kétütemű autók dominálása)
- a Pannónia motorok és az Ikarusz buszok közelítették meg az európai normát

▪ **A kereskedelem:**

A tervgazdálkodásban nem kapott fontos szerepet. Később az életszínvonal javítása fontos szerepet kap, így a kereskedelem is.

- mélyhűtők
- hűtőpultok
- önkiszolgáló üzletek megjelenése

Ezek „fellegvárai” a nagyvárosokban a nagyáruházak, községekben a vegyesboltok és a kocsimák voltak.

▪ **A külkereskedelem:**

Az import és export növekedett. A külkereskedelem a nemzeti jövedelmet gyarapítja.

Import: gépek, ipari berendezések

Export: mezőgazdasági (visszaesik), gépek, berendezések

A legfontosabb külkereskedelmi partner a SZU. (az energiahordozók fele, a katonai felszerelések, gépkocsik, harci eszközök nagy része).

▪ **Az új gazdasági mechanizmus kísérlete:**

Az 1960-as évek közepére kimerültek az extenzív fejlődés lehetőségei, így a politika át szeretett volna térni az intenzív gazdaságpolitikára. Vezetői: Nyers Rezső, Fock Jenő, Fehér Lajos.

1968 – új gazdasági mechanizmus: korlátozott piacgazdaság

Három területen változás:

1. a központi tervezés szerepének csökkenése és a vállalati önállóság növelése
 - nem írták elő a vállalatoknak, hogy miből és mennyit kell termelni
 - szabályzókkal próbálták növelni a termelést (hitel, adó, vissza nem térítendő kölcsön)
 - vállalatok döntenek a profitról
2. új árrendszer
 - vegyes árrendszer
 - energiahordozók, nyersanyagok meghatározott áron
 - alapvető élelmiszerek rögzített áron
3. bér- és jövedelemszabályozás
 - átlagbérszabályozás
 - a béradó miatt a vállalatoknak a magasabb bérűek mellett alacsonyabbakat is kellett alkalmaznia (kapun belüli munkanélküliek)
 - nem engedélyezték az elbocsátásokat

A gazdasági mechanizmus reformját 1972-ben leállítják.

- '70-es évek: Olajárrobbanás (pl. 1973)
Magyar politikusok: „a világgazdaság kedvezőtlen hatásai nem gyűrűznek be hozzánk.” Ám ez a bizakodás alaptalannak bizonyult:
 - ❶ Megszűnt az olcsó szovjet olaj, világpiaci áron kellett olajat vásárolni = hatalmas teher, mely a gazd. minden ágában éreztette hatását!
 - ❷ cserearány romlás: importált áruk drágulnak a világpiacon // exportcikkek nem
Míg a Nyugat modernizálódik az olajárrobbanás keltette helyzetben, addig a K. tömb az elavult energetikai rszr-t tartja fönn
- A kevesebb bevétel miatt nem tudjuk fizetni az időközben felvett külföldi adósságokat, ezért már a kamatok és törlesztések teljesítéséhez is hiteleket kellett felvenni = **ADÓSSÁGSPIRÁL**
- 1981. Fenyegető pénzügyi összeomlás elkerülése érdekében Kádár intézkedései:
 - Mo. belép a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba:
 - átmeneti javulás, de ezt csak átfogó reformokkal lehetett volna fenntartani. Ez a szoc. tömb szűk keretei miatt megengedhetetlen volt, ezért a '80-as évek derekán ismét válságos helyzetbe került a magyar gazdaság.

← 1981-1988: megduplázódott a m. adósságállomány (20 md \$ felett.)
 ← 1988: Bevezették az ált. forgalmi és jövedelmi adót, de ez már nem tudott segíteni a költségvetési hiányon.

Nagyobb teret volt kénytelen engedni a gazdpol. a magángazd-nak: 1980-as évek végén a nemzeti jöv. 30 %-át a magángazd. termelte meg! // a lakosság vagyoni differenciáltsága is megnőtt.

- ben összeomlott a rendszer, megkezdődött a piacgazdaság kiépítése:
- A gazd. átalakulás legfőbb mozzanata a privatizáció volt, ennek eredményeképpen a '90-es évek folyamán a gazdaság túlnyomó része magánkézbe került (kapitalizálódott)
 - ← A privatizáció fő formája az állami vagyon eladása.
 - ← 1990-94 között az MDF-korm. a m. vállalkozókat részesítette előnyben, de ez lassú folyamat volt a fizetésektelen és tőkehiányban szenvedő állam részéről

- ← 1994-98 között az MSZP-SZDSZ korm. leegyszerűsítette a privatizációs folyamatot, sok külföldieknek adták el a nemzeti vagyon jelentős részét, így a külföldi tőke megjelenhetett nagy számban újra Mo-n
 - ← 1998-ra a tulajdonviszonyok lényegesen megváltoztak, a privatizáció lényegében lezárult
 - **DE!** A gazdaság átalakítása sok nehézséget okozott:
 - a piacgazdaság kialakítása a nemzeti össztermék (GDP) visszaesésével járt
 - Tömegessé vált a munkanélküliség
 - Az infláció mértéke nagyon magasra szökött.
 - 1994-re növekedni kezdett a GDP, habár erőteljesen megbillent a gazd. egyensúly.
 - 1995: un. „Bokros-csomag”, amely stabilizálta a gazd. növekedést, súlyos beavatkozások és áldozatok árán,
 - ⇒ csökkent a külföldi államadósság,
 - ⇒ 1999-re az ország gazd-a elérte, majd meghaladta a rszrváltás előtti szintet
 - Teljes váltás történt a külkeresk-ben is: nyitás az Eu felé
 - Kárpótlás:
 - ← A rszrváltást követően főként az FKgP követelt teljes kárpótlást: vagyis vissza kell állítani az 1945-ös földosztás utáni tulajdonviszonyokat.
 - ← Az MSZP és a Fidesz szerint ez nem lehetséges, hiszen maga a helyreállítás több sérelemmel járna, mint amennyit orvosolni tudna,
- ← Az Antall-kormány kompromisszumos megoldásra törekedett: az államosítások és 1989- kollektivizálások során károsultak vagy azok leszármazottjai nem az eredeti vagyonukat, hanem kárpótlási jegyeket kaptak.
- A kárpótlási jegyek államilag kibocsátott értékpapírok, melyeket értékesíteni is lehetett, de ingatlant, földet vagy részvényt is vásárolhattak rajta. (Később életjáradékra is be lehetett váltani.)
 - Kb. 1, 8 millió embert lehetett sokszor csak névlegesen kárpótolni,
- Ennek eredményeként több mint 1,5 millió törpebirtok jelent meg, ezek az un. „nadrágszíjparcellák”, melyek legtöbbször nem lehet hatékony mg. termelést folytatni.

A NAGY FÖLDRAJZI FELFEDEZÉSEK ÉS GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEI

A 15. században az európai arany-és ezüsbányák kimerülése válsághoz vezetett. Az ipar nem volt elég fejlett, hogy a keletről érkező fűszerért és egyéb luxuscikkért árud adjon. A nyugati textilipar volumene, pedig megegyezett a keletivel. A fűszerért Európában ezüstöt és aranyat lehetne adni, de nincs, ezért válság, **aranyéhség** következett be.

A török terjeszkedésével veszélyeztette a Földközi-tenger kereskedelmét és el is foglalta a levantei kereskedelmi utat, ez is az áruk drágulásához vezetett.

A felfedezéseknek voltak anyagi, technikai, világképi és politikai feltételei, amelyeknek meg kellett felelni. A 15. században még a **geocentrikus világkép** (a világ középpontja a Föld) volt az elfogadott. A Földet lapos korongként képzeltek el. Úgy gondolták, hogy valahol létezik „**János pap országa**”, ami egy utópikus világ, ezért meg akarták tanulni. Ebben az időszakban sok olyan esemény történt, amely megváltoztatta a világképet.

Kopernikusz volt az első, aki kimondta, hogy a Napot tekinti a világ középpontjának, de ezt természetesen nem hozta nyilvánosságra. (**Heliocentrikus világkép, kopernikuszi fordulat**).

Toscanelli volt az a földrajztudós, aki újra felvetette a Föld gömbölyűségének problémáját. **Térképet** is rajzolt, de kisebbnek ábrázolta a bolygót, mint amekkora valójában. A térképen India a mai Dél-Amerika helyén volt. Toscanelli tévedése vezetett oda, hogy Kolumbusz felfedezte Amerikát, (mert azt hitte, hogy az India).

A felfedezések kezdetétől már nem „János pap országát”, hanem **Eldorado-t**, „az arany földjét” keresték.

A felfedezések **politikai feltétele**, hogy legyen olyan politikai hatalom, aki hajókat biztosít a felfedezőknél. A portugál felfedezőknél a támogatással nem volt problémájuk, de a céljuk Afrika megkerülése volt, így akartak eljutni Indiába.

Christoforo Colombo (genovai tengerész) mindenhol próbálkozott, hogy támogatást szerezzen, és eljuthasson Indiába. A spanyoloknál járt sikerrel, ahol – a **RECONQUISTA** éppen véget ért **1492**-ben Granada elfoglalásával – az öröm mámorában nem tagadták meg tőle a segítséget, 3 hajót kapott, ezekből 1 volt igazi tengerjáró.

Technikai feltétel a hajózási műszerek fejlődése, a helyzet meghatározás (iránytű). Az egyik ilyen eszköz az **asztroládium**, amely a Napot használta fel a tájékozódáshoz.

Egységesítették a távolságokat és megtanulták a sebesség mérését.

Szükség volt a hajótípusok fejlődésére, mert egy ilyen hajónak a nyílt tengeri hullámozást és egy esetleges vihart is állnia kellett. Akkoriban a **karavella** volt a legelterjedtebb ilyen hajótípus.

A portugál felfedezők Afrika megkerülésével szerettek volna eljutni Indiába. **1487-88**-ban **Bartolomeo Diaznak** nem sikerült megkerülnie a Jóreménység fokát, mert viharba keveredett. Így **1498-99**-ben 10 évvel később Vasco da Gama jut el először Indiába, Afrika megkerülésével.

Kolumbusz a Toscanelli térkép alapján úgy gondolta, hogy nyugatra hajózva eljut majd Indiába. **1492. októberében** a Santa Mariával, a Ninával és a Pintával **San Salvadorra** (Szent Megmentő) érkezik a Karib-tengerre. Az itt élőket nevezi el indiánoknak. Találnak fűszereket, ékszereket, de aranyat nem. Bár Kolumbusznak

további három útja volt még - és rangot, pozíciót kapott-jelentős dolgokat nem tudott hazavinni.

Kolumbusz felfedezése arra készítette a spanyolokat és a portugálokat, hogy egy szerződésben határozzák meg, hogy kié lesznek a felfedezett területek. Döntőbírónak a pápát kérték fel. **1494-ben** kötötték meg a **TORDESILLAS-I SZERZŐDÉST**, amely felosztotta a Földet. Megegyeztek, hogy a felfedezett területek nyugatra spanyol, keletre portugál „tulajdonban” lesznek.

A felfedezésekkel megkezdődött a gyarmatosítás, ami a **reconquista** végével feleslegessé vált **HIDALGO**-k helyzetének a megoldása volt. Az újonnan megszerzett területek, gazdasági és politikai függésben maradtak az anyaországgal. A 16-17. században a felfedezett területeket lerombolták és kifosztották.

Dél-amerikai felfedezőutat indított (1504-ben ő jött rá, hogy ez egy új kontinens) **Amerigo Vespucci 1499-1502 között**.

A Csendes-óceán felfedezője a spanyol **Balboa** volt **1513**-ban, aki így bizonyította, hogy valóban új kontinens felfedezéséről van szó.

1519-ben eljut Mexikóba **Hernan Cortez**, aki lerombolja az aztékok és a maják civilizációját.

1519-ben **Ferdinando Magellan** 3 évig tartó expedícióra indul. Szerinte a Föld körbehajózható. Feltételezte, hogy az amerikai kontinensen vannak olyan pontok, ahol át lehet törni. Három hajójából csak egy tért vissza Lisszabonba. Magellan az átjárót a tűzföldi területeknél találta meg, de a partraszállásnál meghalt.

Észak-Amerika területei feltáratlanok maradtak. A felfedezések egy szakasza lezárult, bebizonyosodott, hogy a Föld gömbölyű és megnyíltak a határok.

A 16. században nem kellett újabb földeket meghódítani, hanem a felfedezetteket kellett felhasználni.

A felfedezések hatásai

A gazdaságban azonnali hatású az olyan kultúrnövények bekerülése Európába, amelyek lehetővé teszik a tömegélelmezést. A legfontosabb a burgonya, de fontos lesz a kukorica. Fontos új növény ill. árucikk az amerikai tök, a paradicsom, paprika, a csokoládé és a kakaó.

Az állatok közül a láma „megjelenése” a fontos, mert szőrméje jó textil alapanyag. A szárnyasok között a kondor keselyű lesz jelentős cikk.

Az arany és az ezüst hatása átmeneti, de azonnali hatású; a már kibányászott és feldolgozott aranyat tömegével hozzák Európába. **A spanyolok nem tesznek az arannyal semmit, ezért az nem csereeszközként, hanem kincsként rögzül, elnyelődik a kincstárakban.**

Az **1530-1540-es években nyitott nemesfémhányáknak hosszútávú hatása van**. Megjelenik az **amalgámozás**, amivel nagy mennyiségben tudnak jó minőségű ezüstöt előállítani.

A Dél-Amerikában létesített bányákban a nemesfém kibányászása munkaerő igényes. Indiánokat nem dolgoztathattak, ezért Afrikából szállították át a kényszermunkásokat. Nagyszabású **rabszolga-kereskedelem** indult be, ami más háttértermelési ágak gazdasági felemelkedését eredményezte.

Amikor az ezüst- és aranyszállítmányokat megkezdték áthajózni Európába, az értékük csökkeni kezdett, megindult egy **100 évig tartó infláció**. A hosszútávú

infláció **árforradalomhoz** vezetett, amely **a teljes gazdaság** mellett a **társadalom struktúrájának megváltozását** eredményezte. Az iparcikkek drágultak, az **iparfejlesztő hatás** következtében, aki a mezőgazdaságban dolgozott, át akart menni az iparba.

A **tőkésgazdaság** megszületésének egyik fontos **feltétele**, hogy **ne legyen** nagyon erős a **nemesség**, de **legyen kivívott jogokkal** rendelkező, **mozgóképes jobbágyság**.

Anglia a „rózsák háborúja” során kiirtotta a saját nemességét, és volt egy egységes és szabad jobbágysága.

Az **angol államilag irányított kalózkodás** áldozatává váltak a spanyol aranyat és/vagy ezüstöt szállító hajók, így **Angliába került az arany és az ezüst 60%-a**, ahol viszont **pénz lett belőle**, nem kincs. A pénz felhasználásával **megindulhatott az árukereskedelem**.

A „piacon” a gyapjúra nagy volt a kereslet, ezért átálltak a juhtenyésztésre, amihez azonban legelők kellettek. Ezért kisajátították a jobbágytelkeket, a termőföldeket és juhlegelőket hoztak létre. A jobbágyokat elűzték (**enclosure=bekerítés**). Ennek következtében Anglia útjai megteltek csavargókkal, koldusokkal. **(1558-1603) Erzsébet királynő** ezért hozta meg az úgynevezett **véres törvényeket**, amelyben létrehozatja a dologházakat, ahol a csavargókat kényszermunkára fogták, minimális bérért.

Megindult a társadalom átrétegződése. Angliában megjelentek a **földbérlők**, mint új társadalmi réteg. Ez nem más, mint **a feudális állam egyik változása**.

Megjelenik a **tőkefelhalmozás**, a termelés célja mostmár a profit. A tőkefelhalmozáshoz a **legalkalmasabb a textilipar volt**, mert mindig **van piaca, van munkaerő** és **termelési tapasztalat** hozzá, **kevés pénzt kell befektetni** az elején, ami viszont **hamar megtérül** és **van hozzá nyersanyag**.

A városi céhszabályzatot meg kellett kerülni. A befektetők a falusi munkaerőt használták fel a termeléshez, így nem kellett eszközt venni, vagy gyárat építeni. Kialakult az ún. **Verlag-rendszer (ITT FELVÁSÁRLÁSI-KIADÁSI RENDSZER, SZÓRT MANUFAKTÚRA, FLANDRIÁBÓL)**, amely az ipar egyik szervezeti formája, ahol belső munkamegosztás van, az áru elkészítését fázisokra bontják fel, a gyártáshoz kézi eszközöket használnak.

A céhiparban a minőség, a manufaktúrában a mennyiség volt a fontosabb, bérért dolgoztak, futószalagszerűen.

Anglia élelmiszerből széleskörű behozatalra szorult. Elsősorban Kelet-Közép-Európában volt a fő élelmiszerszállító területe.

Az egész folyamat egy európai méretű és szintű munkamegosztást eredményezett. Ez egy hosszútávú folyamat volt, amely az első polgári forradalmakhoz vezetett.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

39 A nagy földrajzi felfedezések

- Az európaiak felfedezései és a gyarmatosítás (XV - XVII. század)
- Térkép Kolumbusz felfedező útjainak idejéből
- Világtérkép Amerika felfedezése után

AZ IPARI FORRADALOM HATÁSA A TERMÉSZETES ÉS AZ ÉPÍTETT KÖRNYEZETRE

A XVI. Századtól kezdve indult meg az a folyamat, hogy **az ember kizárólag a gazdasági tevékenységekre összpontosítja figyelmét**, s időpocsékolásnak tart minden időt és erőfeszítést, amely egyéb feladatok teljesítésére irányul. **Ez a lakókörnyezet nagymértékű romlásával járt.** 1820 és 1900 között a nagyvárosokban a rombolás és a zűrzavar olyan volt, mint egy csatamezőn. A nyugati világ valamennyi városára többé-kevésbé rányomták a bélyegüket **a lázas iparosítás** „áldásai”. Az industrializmus, az iparosítás tana – a XIX. század legfőbb átalakító ereje – megteremtette a páratlan züllöttségű városi környezetet, hiszen még az uralkodói réteg negyedei is mocskosak és túlszűfoltak voltak.

A XVIII. Század végén válságba került az európai táj, amelyet a megelőző tíz évszázad alatt a politikai, gazdasági és kulturális események alakítottak ki. Felborult az emberi tevékenység és a környezet között korábban fennálló egyensúly.

- A népesség szaporodása és beáramlása, beszűföldése a városokba.
- Az ipari termelés növekedése.
- A termelési rendszerek gépesítése.
- A mezőgazdasági termelés tökéletes alapokra helyezése.

mind hozzájárult a változások ilyen irányba fordításában.

Az emberek vándorlása az ipari létesítményeket követte, melyek először a vízi utak mentén helyezkedtek el. Később - a vaskohászat fejlődése miatt – a szénbányák közelébe telepítették a gyárakat, s ezzel a vidék nagy területeit formálták át radikálisan. A megszületett zavaros és zavaró táj Chadwick és Engels angliai, valamint Blanqui és Villermé franciaországi leírásait juttatják eszünkbe. A város emberi létesítmények koszos halmazának vélhető ekkoriban. A kolerajárvány elterjedési területét nézve észrevehetjük, hogy az ipari nagyvárosok, kikötők voltak a járványok fészkei.

Chadwick 1842-es beszámolója alapján születtek meg **az első londoni egészségügyi intézkedések**, amelyeket 1848-ban követett az országos egészségügyi törvény. Paradox módon ez óriási tiltakozást és felháborodást váltott ki a városokban („Még ilyet, hogy a csatornákkal és a szeméttel kell foglalkozni”).

Dickens – Nehéz idők című művében – az angliai városokat találóan **Kokszvárosoknak** (Coketown) nevezi, melyeknek egyetlen dolga volt: termelni, „árut és tompa agyú fickókat” egyaránt. Ezekre a nagyvárosokra kosz, bűz, szenny és a nyomornegyedek jellemzőek, és még valami: a fekete szín, hiszen minden fekete volt a koromtól és a füsttől. Az óriási méretű lakosságnövekedés mindenféle ellenőrzés és tervezés nélkül ment végbe, így igaza lehet Max Webernek, aki a nagyvárost laza homokkupachoz hasonlította.

A leromlott ipari várost jól mutatja be Hugh Miller Manchesterről írt beszámolója 1862-ben: „Mi sem tűnik jellemzőbbnek e nagy gyárvárosra, jóllehet cseppet sem hízelgő, mint az Irwell folyó, amely átfolyik rajta. ... Megszámlálhatatlan mocskos dolgot kell elmosnia, és cserzőüzemek meg fehérítőműhelyek is vagonszámra öntik bele a mérget, melyet el kell hordania. Gőzkazánok ürítik bele bugyborékoló tartalmukat, alagcsövek és szenny-csatornák rothadó mocskukat, míg végezetül hol égbe nyúló sivar falak, hol meg vörös homokkőszakadékok között hullámszik tova, ám ekkor már nem annyira folyónak, hanem folyékony, hőmpölygő trágyalének tűnik.”

A városiasodás miatt egyre nagyobb nyomás nehezedett a környezetre, a bioszférát kíméletlenül pusztította az emberiség. Elsősorban **a fajban leggazdagabb erdei ökoszisztémák szorultak vissza** a települések növekedése, az ipar számára szükséges faanyag kitermelése és a mezőgazdaság terjeszkedése következtében. A mérsékelt övezetben talán Észak-Amerikában volt a legdrasztikusabb a pusztítás: 200 év alatt. A 170 millió hektárnyi erdőterület, mely az atlanti parttól a Mississippi-folyóig terjedt, az említett 200 év alatt a tizenhetedére csökkent (10 millió ha). A

környezetszennyezés katasztrofális méreteket öltött. A mezőgazdasági termelés úgyszintén átalakította a természetes növényzetet. A környezetpusztítást jellemezte az erdők tarvágásán kívül a bölényirtás, hiszen kellett a hely a szarvasmarháknak. A „siker” félelmetes és lehengerlő precizitást árul el; 1889-re mindössze kb. 1000 példány maradt az 1800. évben becsült harmincmillió (!!!) bölényállományból. A tömegtermelést megelőzte a tömegirtás.

Városaink visszaszerzése című könyvében David Engwicht arra emlékeztet, hogy az emberek eredetileg azért találták fel a városokat, hogy azok az emberi kapcsolatok színhelyei legyenek. **A városoknak az a céljuk, hogy megkönnyítsék az információk és az áruk cseréjét, a barátkozást, a kultúrák találkozását, a tudás, a különböző vélemények és mesterségek átadását**, anélkül, hogy az embereknek mindezért sokat kéne utazniuk. Mai világunk nem minden szempontból felel meg ennek az ideának. Minél sűrűbben és gyorsabban zajlik körülöttünk a forgalom, annál kevésbé érezzük otthon magunkat a városban, s annál kevésbé akarunk találkozni és barátkozni a szomszédainkkal.

Az új városok környezete

Az épületek tömegében és az általuk elfoglalt terület nagyságában példátlan nagyságrendű változások következtek be; **hatalmas építményeket** emeltek. **Az újonnan érkezettek**, legyenek csecsemők vagy bevándorlók, nem várhatták meg, míg fölépülnek az új lakások, **összezsúfolódtak** ott, **ahol talpalatnyi helyet találtak**. A hatalmas méretű városi rögtönzések kora volt ez, hevenyészve összetákoltt épületek nőttek ki gomba módra mindenütt.

Az ipari város semmiféle jelentős tökéletesítéssel sem büszkélkedhetett a 17. századdal szemben. A leggazdagabb és „leghaladóbb” metropoliszok valójában gyakran mondtak le a legelemibb szükségletekről, például a fényről és a levegőről, amelyekkel ekkoriban még a legelmaradottabb falvak is rendelkeztek.

A 19. századra a bányászat az emberi élet minden részének alapjává vált. Elterjedésének során nemcsak a természeti táj züllött le, irgalmatlanul összekuszálódott a városi környezet is.

Míg a mezőgazdaság egyensúlyt teremt a vadon természet és az ember társadalmi szükségletei között, tudatosan visszaszolgáltatja azt, amit az ember kivon a földből, a bányászat folyamata romboló jellegű: a bánya közvetlen terméke szervezetlen és szervesetlen, s amit egyszer kitermeltek a kőbányából vagy az aknából, az soha többé nem pótolható.

Az ipari város jellegzetességei

Az új városok legfőbb elemei a **gyár**, a **vasút** és a **nyomornegyed** voltak. Ezek egymagukban alkották az ipari várost. Eltekintve néhány összezsugorodott csökevényes formától, még a kőkorszakbeli város jellegzetes intézményei is hiányoztak ezekből az ipari városokból.

A gyár

Az **új városi szervezet magja** a gyár lett. Az élet minden más eleme ennek volt alárendelve. Még a közművek, például a vízvezeték vagy a város életéhez elengedhetetlenül szükséges minimális mennyiségű közhivatal is – ha egy előző nemzedék nem építette fel őket – gyakran csak elkésve, mintegy utólagos gondolat eredményeként létesültek. A kapitalizmus első rohamában nem gondoskodtak rendőrség és tűzoltóság, víz- és élelmiszerellenőrzés, kórházi ápolás vagy oktatás létrehozásáról.

A folyóknak és csatornáknak az ipar vízszükségletének kielégítése mellett egy további fontos funkciója is volt: ez bizonyult valamennyi hulladék legolcsóbb és legkényelmesebb lerakódóhelyének. Az új gazdaság egyik jellegzetes vonása volt, hogy a folyamokat nyitott szennyecsatornákká alakították át. Az eredmény a vízi élet megmérgezése, az élelem megsemmisülése, a víz oly mértékű szennyezése lett, hogy még fürdésre is alkalmatlanná vált. **A folyó tehát folyékony szemétdomb volt,** s ugyanakkor a hamu, a salak, a hulladék, a rozsdás vas, sőt a szemét hatalmas hegyei torlaszolták el a látóhatárt. A hatalmas salakhalmok Anglia „fekete térségeiben” mindmáig geológiai formációkként hatnak: csökkentették a rendelkezésre álló lakóterületet, árnyékot vetettek a földekre, és egészen a közelmúltig megoldhatatlan problémának tűnt mind a hasznosításuk, mind az eltávolításuk.

A vasút

Átfogó városi szabályozás és tervezés helyett a vasútra hagyatkoztak a város jellegének meghatározásában és határainak megvonásában. Eltekintve Európa néhány vidékétől, ahol a régimódi bürokratikus szabályok szerencsére a történelmi város peremére száműzték a pályaudvarokat, a vasútnak mindenütt engedélyezték, sőt támogatták is abban, hogy **behatoljon magának a városnak a szívébe,** és a belváros legértékesebb központi negyedeit teher és rendező pályaudvarok sivatagaivá változtass, annak ellenére, hogy az ilyen pályaudvarok építése valójában csakis nyílt, lakatlan területen gazdaságos. Ezek a rendező pályaudvarok, a város természetes ütőereit átvágva, áthághatatlan korlátot emeltek a város egyes nagy egységei közé; néhol, például Philadelphiában, valóságos kínai falnak bizonyultak.

Míg a vasút előbb **zajt és kormot** hozott a város szívébe, **nyomában** aztán behatoltak az **ipari üzemek** és az egyre inkább **lezülő lakóépületek** is. **Az új vasútmérnökök elkövettek minden elképzelhető hibát, amit a várostervezés során egyáltalán el lehetett követni,** hiszen az ő szemükben a vonatok mozgása fontosabbnak tűnt azoknál az emberi céloknál, amelyeket e mozgás révén el lehetett érni. A város közepén épített rendező pályaudvarok rengeteg helyet foglaltak el, s ez csak siettetette a város további terjeszkedését a környék rovására: mivel pedig ez további vasúti forgalmat idézett elő, szinte újabb profitjutalomban részesítette az így elkövetett hibákat.

A nyomornegyed

A régebbi alapokon épülő ipari városokban a munkásokat eleinte úgy helyezték el, hogy hajdani családi házakat alakítottak át bérkaszányákká. Ezekben az átépített házakban minden különálló szoba egy-egy család hajlékául szolgált; Dublintól és Glasgow-tól Bombayig sokáig tartotta magát az **egy szoba – egy lakás normája.** Ezekben az **emberi odúban, túlzásúfolt szobákban** még súlyosbította a helyzetet, hogy **három vagy akár nyolc különböző korú emberi lény is egy szalmaszákon volt kénytelen aludni.** A munkásoknak felkínált másik lakhelytípus lényegében ezeknek a lezüllött állapotoknak a normává emelése volt. Az új házak silány tervek alapján, pincétől a padlásig ócska anyagokból épültek.

A régi és az új negyedekben egyaránt a **szenny** és a **kosz** olyan mélypontját érték el, amihez még a középkori Európa utolsó jobbágyviskója sem igen volt fogható.

Angliában, például Birminghamban, Bradfordban és más ipari városokban, **sok ezer új munkásházat** építettek szorosán egymás mellé (sok ilyen ház ma is áll). Következésképpen **minden emeletén négy szoba közül kettőnek nem jutott**

közvetlen fény és szellőzés. Szabad tereket nem hagytak, csupán a két ház között vezetett egy keskeny sikátor. Míg a 16. században sok angliai városban vétségnek számított, **ha valaki a házi szemetet az utcára dobta**, ezekben az első ipari városokban **ez volt a személtávolítás elfogadott módszere.** Bármilyen undorító és mocskos volt a szemet, otthagyták az utcán, „mígnem annyi gyülemlett föl belőle, hogy ez már arra készítetett valakit, hordaná el trágyának”. A város zsúfolt új negyedeiben persze bőségesen akadt trágya. A minden képzeletet felülmúlóan **mocskos árnyékszék** rendszerint **a pincékben voltak**, de állandóan elfogadott gyakorlat szerint a disznóólakat is a ház alá építették, s így a sertések ismét szabadon kószáltak az utcán, ami a nagyobb városokban már évszázadok óta ismeretlen jelenség volt. Sőt mi több, **súlyos árnyékszék hiány** lépett fel: például a Beszámoló a nagyvárosok és a népes körzetek állapotáról (1845) megállapítja, hogy „Manchester egyik részében 1843-44-ben több mint 7000 lakos szükségleteit csupán 33 árnyékszéken végezhetette el – vagyis egyetlen árnyékszék jutott 212 főre”.

Sok helyen pincéket használtak lakóhelyként. A patkányok széthordták a búbópestist, a bolhák ellepték az ágyakat, a tetvek tífuszt terjesztettek, a legyek pedig megosztották idejüket a pincebeli árnyékszék és a csecsemők étele között. A sötét szobák és a dohos falak együttesen a baktériumok szinte eszményi táptalaját szolgálták, kiváltképpen, hogy a túlszúfolt szobák maximális lehetőséget nyújtottak a belégzés és érintés útján való terjedésükre.

Az új ipari városokban hiányzott a városi közzolgáltatásoknak még a legelemibb hagyománya is. Néhol egész kerületek maradtak víz nélkül, még helyi kútjaik sem voltak.

A lakások

Egészen a 19. század végéig a találmányok és a tömegtermelés kora alig-alig hagyott nyomot a munkásházakon és azok berendezésén. Bár bevezették a vasból készült vízvezetékcsöveket, valamint a tökéletesített vízöblítéses vécét, végül pedig a gázvilágítást és a gázkályhát, a rögzített fürdőkádat szerelvényekkel és lefolyócsövel, a minden ház rendelkezésére álló folyóvizes kollektív vízvezeték és a kollektív csatornahálózatot. Mindezek a korszerűsítések 1830 után lassanként elérhetővé váltak a gazdasági szempontból közép és felsőbb rétegek számára. A bevezetésüktől számított egy emberöltőn belül ezek valóban polgári szükségletekké váltak. De **a korszakban sohasem fordult elő, hogy e korszerűsített berendezéseket a népesség tömegei is megszerezhették volna.** Az építető legfőbb gondja az volt, hogyan biztosíthatná a tisztaság minimumát e költséges berendezések nélkül.

A nyomor, ill. a nyomorúságos környezet szerves változásokat idézett elő: napfény hiányában a gyermekek angolkórosak lettek, csontszerkezetük és más szerveik eltorzultak, endokrin mirigyeik hiányosan működtek a gyenge táplálkozás következtében; a vízhygiéna elemi követelményeinek hiánya következtében bőrbetegségek léptek fel; a mindent ellepő szenny és ürülék nyomán himlő-, tífusz-, vörheny-, gennyestorokgyulladás-járványok söpörtek végig a városokon; a hiányos étkezés, a kevés napfény és a lakások túlszúfoltága együttes következményeként általánossá vált a tüdőbaj, nem is szólva a részben szintén a környezeti eredetű foglalkozási betegségekről.

A falut a várossal összehasonlítva a nagyobb betegségi és halálozási arányt rendszerint az utóbbi kategóriában mutatták ki.

A VILÁGGAZDASÁG A HÚSZAS ÉS A HARMINCAS ÉVEKBEN

Az első világháború óriási pusztítást és káoszt okozott Európában. Az önellátásra berendezkedett hadigazdaságból nehezen térnek vissza a kölcsönös kereskedelmi szerződések rendszeréhez.

Az **USA** hatalmas kölcsönökkel támogatta a háború idején az európai gazdaságot, és ezeket a háború után rövid határidőn belül visszakövetelte. Az Egyesült Államokban védővámokat vezettek be.

Szovjet-Oroszország gazdaságilag elzárkózott, minden kapitalista államot ellenségnek tekintett, és megtagadta a cári kölcsönök visszafizetését.

Nagy Britannia és a font gazdasági pozíciója meggyöngyült. London nem akarja feladni a vezető bankár szerepét de nem tudja irányítani a nemzetközi gazdaságot. Az USA lett a pénzügyi, gazdasági, politikai központ.

Az első világháborút követő gazdasági összeomlás után, mely – az USA kivételével – különböző mértékben ugyan, de szinte valamennyi hadviselő országot érintett, a **húszas évek második felétől a világgazdaság stabilizációja következett be**. A rövid életű, főleg amerikai hitelekre épülő konjunktúra megalapozói az újjáépítés szükségletei és a fogyasztási javak iránti megnőtt keresletek voltak. Az ipari termelésben ekkor került sor a háborúban kifejlesztett technikai újítások alkalmazására, főleg az autógyártás, a repülőgépipar, a hírközlés és az elektronika területén. Nyugat-Európában például ekkor vált általánossá a villamos áram alkalmazásának teljes körű elterjedése.

Az első világháborút követő zűrzavaros évek (forradalmak, gazdasági nehézségek) után ismét fejlődésnek indult a tőkés gazdaság, ami a tartós virágzás illúzióját keltette mindenkiben ("boldog békeévek"). A tömegtermelés, a specializáció, és a modern technikai eljárások, a termelés nagyarányú növekedését eredményezték.

A leggyorsabb fejlődés az Egyesült Államokat jellemezte, amely a világháború után vezető gazdasági hatalommá vált.

Az amerikai gazdaság termelése a fellendülés éveiben (1923-1929) átlagosan 40%-al növekedett, és ez az életkörülmények nagyarányú javulását is maga után vont. Úgy tűnt tehát, hogy az Egyesült Államokban tökéletesen valósult meg az iparúzés és a kereskedelem szabadsága, politikára szinte nincs is szükség, hisz mindent megold a sikeres üzlet. (Bár ez a szesztilalom időszaka volt: virágzott a csempészet, mindennaposak voltak a maffia harcok).

A tőkés világgazdaság stabilizációja a 20-as években

A háború okozta sebek és az eltérő politikai célok a háború után teljesen megosztották Európát. A republikánusok vezette **USA elfordult** a kontinenstől, **Anglia birodalmát** próbálta egyben tartani, míg **Franciaország** a Versailles-ban el nem ért **rajnai határt** akarta megteremteni (1920 Darmstadt, Frankfurt). Németország túlélési esélyét csak a békülési politika jelentette. Az eredménytelenül végződött genovai konferencia (1922 április) **után Németország rendezte viszonyát a Szovjetunióval a rapallói szerződésben (1922)**. (A szerződést Rathenau és Csicserin írták alá.) A jóvátétel miatt egyre feszültebb francia-német viszonyt (1923 Ruhr-vidék megszállása) az **1924-ben** kidolgozott **Dawes-terv** próbálta megoldani. Németország 800 millió márka kölcsönt kapott. Stresemann és

Briand tárgyalásai után a franciák kiűrtették a törvénytelenül megszállt területeket. **1925 októberében** Locarnóban Belgium, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia és Olaszország közösen vállalták, hogy szavatolják Németország nyugati határait. A politikai enyhülést követte a **gazdasági közeledés** Franciaország és Németország között. **1926-ban Németországot** felvették a **Népszövetségbe**, ebben az évben szűnt meg Németország katonai ellenőrzése. Az **1928-ban** megkötött **Briand-Kellog** szerződéssel Európa és a **világ békéjét próbálták szavatolni** a nagyhatalmak. **1929-ben** a Dawes-terv lejáratakor kidolgozták a **Young-tervet**, amelyben a végleges jóvátételt határozták meg. A hatalmas jóvátételi összeg belpolitikai válságot indított el Németországban, amelyen többé már nem lehetett úrrá lenni. **1929 szeptemberében Briand Páneurópa-tervezetet** nyújtott be, először merült fel az Egyesült Európa víziója, de az október 25-én összeomló New-York-i tőzsde és Gustav Stresemann Nobel-békedíjas német külügyminiszter halála hosszú időre eltemette az egységes Európa tervét, és egészen más tervek kerültek napirendre.

A nagy gazdasági világválság (1929-1933)

1929. október 24-én a New York-i tőzsdén **40-60%-kal** estek a részvények árfolyamai. A válság a **túltermelés** miatt következett be. Az eladhatatlan áruk miatt nagyon sok gyár bezárt, ez növelte a **munkanélküliséget** és csökkentette a fizetőképes keresletet. A kereslet csökkenésével ismét számos gyár kényszerült bezárásra, ami megint csak elbocsátásokkal járt. Ez az ördögi kör felmorzsolta a monopolkapitalista rendszert. A szűkülő belső piac tönkretette az agrárgazdaságot. **Kinyílt az „agrárrolló”**, ami azt jelentette, hogy a mezőgazdasági termékek ára meredekebben zuhant az ipari termékekénél. Összeomlott a bankrendszer, és **általános hitelválság** tört ki.

A gazdasági válság **politikai következményekkel** is járt. **Angliában** a munkáspárti McDonald próbált úrrá lenni a válságon, **1931-ben a Munkáspárt kettévált** és McDonald nemzeti egységkormányt alakított, de ez a többlábbon álló kormány nem volt képes radikális, New Dealhez hasonló reformokat véghez vinni. Keynes közgazdász nem lehetett próféta saját hazájában. **Franciaországban 1929-ben Poincaré távozása után** tört ki a válság. A politika megjelent az utcán is, szélsőbaloldali **kommunisták** csaptak össze szélsőjobboldali szervezetekkel (**Action France, Tűzkeresztesek**). Párizs a korrupcióról és botrányokról lett nevezetese. **1934-ben a Stavisky-ügy** korbácsolta fel az antiszemita indulatokat. Az amerikai hitelektől függő **Németország** került a **legmélyebb válságba**. A munkanélküliség az 50%-ot is elérte, a kis- és középüzemek tönkrementek. Mindennaposakká váltak a politikai zavargások, a választásokon egyre jobban **előretörtek** az új rend hívei, a **nemzetiszocialisták**. Végül 1933. január 30-án Hitlert Hindenburg kancelláráá nevezte ki. A **válságot** Keynes elvei alapján az USA-ban Rooseveltnél **oldotta meg. Szakítottak a be nem avatkozási politikával** és az **állam fontos szerepet vállalt** a gazdaságban. Új gazdaságpolitika – az állammonopolkapitalizmus – alakult ki. Az **állam feladata az egyensúly fenntartása lett**, majd ebből alakult ki a II. világháború utáni szociális piacgazdaság.

Amerikai válasz a nagy gazdasági világválságra

*Rooseveltnél gazdasági- politikai programja: a **New Deal***

1929-ben Herbert Hoover lett az USA elnöke, akit váratlanul ért az **1929. október 24-én** bekövetkező **New York-i tőzsdekrach**. Soha nem látott válságba került az

amerikai gazdaság. 1932-re az **ipari termelés 50%-kal** csökkent, míg a **munkanélküliség elérte a 25%-os szintet**. A foglalkoztatás és a túltermelés ördögi körét a szabadversenyos-kapitalizmus nem tudta megoldani. Új gazdaságpolitikai irányváltásra volt szükség, amelyet elméletben **Keynes angol közgazdász** dolgozott ki, és Roosevelttel valósított meg. 1932 novemberében lett a Demokrata Párt színeiben az ország elnöke. Politikai hitelét New York állam kormányzásában elért sikerei jelentették. Roosevelttel beiktatása napján (1933 március 4.) **általános bankzárlatot** rendelt el négy napra. A Kongresszussal új banktörvényt szavaztatott meg, **megtiltotta** a bankbetétek tömeges kivételét és az **arany kivételét** az országból. Ezzel megoldotta a bankválságot. Megalakította a **Polgári Tartalék Hadtestet**, ahová munkanélküli fiatalokat soroztak be közmunkára napi 1&-ért. Ennek fontos társadalmi és gazdasági stabilizációs hatása volt. Helyreállította a gyapottermeléssel kimerített Tennessee folyó völgyét. **1933 májusában új agrártörvényt** fogadtatott el, intézkedett a vetésterület és az állatállomány csökkentéséről. Elvetette a dollár aranyhoz való rögzítését és **lebegtető inflációs politikát** kezdett. Állami beavatkozással próbálta talpra állítani az ipart. Hatalmas összegeket áldozott közmunkára, közhasznú beruházásokra, az **infrastruktúra fejlesztésére**. Olyan beruházások voltak ezek, melyek effektíve nem jelentek meg a már telített piacon. Lefektették a **tisztességes verseny szabályait**, és kötelezővé tették a **kollektív szerződések** kötését. Létrehozta a **Szövetségi Rendkívüli Segélyhivatalt** a munkanélküli segélyek osztása céljából. Nemzeti propagandát folytatott, melynek része volt a „**kék sas**” akció is, amellyel a politikáját támogató vállalatok termékeit jutalmazta.

Keynes-elmélet

- Elméletének legfontosabb eleme a munkanélküliség problémájának újszerű megközelítése: nem a teljes foglalkoztatottság jelenti a gazdaság tökéletes működését
- A munkanélküliség méretét szerinte a beruházások, és a fogyasztás szintje határozza meg, amit az adott kormány politikája befolyásolhat
- Válság idején az állam kötelessége a beavatkozás a gazdasági életbe (még a túlköltekezés és a költségvetési egyensúly felborulása esetén is)
- Jóléti (állammonopolista) kapitalizmust kell kiépíteni (kereslet határozza meg a termelés mértékét), a fogyasztást állami segédlettel kell ösztönözni (pl. közmunkával infrastruktúra kiépítése).
- A munkaalkalom növeli a keresletet, ami újabb munkalehetőségeket teremt (állami szabályozás a termelésben.)

A világválság hatása az egyes országokra

A válság minden országot súlyosan érintett, egzisztenciális válságot okozott, és felkorbácsolta a szélsőséges ideológiai- politikai nézeteket.

Magyarország

1931 nyarán a Magyar Nemzeti Bank 200 millió pengőnyi aranyat és devizát fizetett ki, a készletek kimerültek, fizetésképtelenség, államcsőd fenyegetett.

1931. 07. 13-án 3 napos bankzárlatot rendeltek el, korlátozták a betétek kifizetését. Zárolták az arany- és devizakészleteket, pénzváltás csak a Nemzeti Bank engedélyével történhetett.

Mezőgazdasági termékeink nem voltak versenyképesek, szélesre nyílt az agráröllő. Nőtt a munkanélküliség, az elégedetlenség.

Nagy-Britannia

Az ipari termelés stagnálása miatt a gazdasági válság hatása nem olyan nagyméretű, mint pl. USA-ban, ezért nincs számottevő belpolitikai feszültség (szociális támogatások pl. munkanélküli segély bevezetése).

Franciaország

Az első világháborút követő gazdasági visszaesést nem tudta megfékezni, a gazdasági válság is érzékenyen érintette, s ez tartós társadalmi feszültséget gerjesztett.

Németország

A világgazdasági válság erősen érezte hatását a német gazdaságban (50%-os munkanélküliség), a kommunista és a nemzeti szocialista szavazók tábora ennek hatására megerősödött (SA és a kommunista csoportok sorozatos fegyveres összecsapásai).

1933-ban Hitler lett Németország kancellárja, majd Hindenburg halála után (1934) megszüntette az elnöki tisztséget, és magát Führerré (birodalmi vezér) nyilvánította.

Megkezdődött a totális fasiszta állam kiépítése (végrehajtó hatalom teljesen bekebelezi a törvényhozó hatalmat, összes politikai pártot és szervezetet felosztatják, terror: koncentrációs táborok létrehozása, Hitler a vezérelv alapján kormányoz a tömegmanipuláció eszközeivel: demagóg beszédek, nagyszabású ünnepek).

Szovjetunió

Az első világháború totális gazdasági összeomlást eredményez (közlekedés elégtelensége miatt a segélyszállítmányok nem jutnak el az ország belsejébe, az élelmiszercsomagok tönkremennek, ez növeli az amúgy is pusztító éhínség mértékét).

1920-as évek eleje polgárháborúval és az intervenció visszaverésével telik, a súlyos gazdasági helyzetre hivatkozva bevezetik a hadikommunizmust (minden magánüzem államosítása) és a munkakényszert; a kötelező beszolgáltatás és a központi újraelosztás miatt több millióan halnak éhen a falvakban.

1921-ben a kronstadti matrózlázadás (amelyet levernek) megmutatja, hogy nem lehet a hadikommunizmust tovább fenntartani.

1921-ben Lenin bevezeti a NEP-et, az új gazdasági mechanizmust, amely megpróbálja érdekeltté tenni az embereket a termelésben, és piaci alapra próbálja helyezni a gazdaságot. Megszűnik a mezőgazdaságban a kötelező beszolgáltatás, helyette terményadó, de a fennmaradó résszel a gazda rendelkezik, iparban bevezetik a 8 órás munkaidőt, megszüntetik a munkakényszert, társadalombiztosítási ellátást vezetnek be.

1927-től megindul az erőltetett iparosítás (főleg a hadi és nehézipart fejlesztik, a könnyűipar elsorvad, az életszínvonal csökken), megszüntetik a NEP-et, 1929-től indul az öt éves tervek programja.

A mezőgazdaságban erőszakos szövetkezetesítés zajlik, kötelező beszolgáltatás van (ismét éhínségek falun).

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG ÉLETMÓDJA ÉS TÁRSADALMA

A magyarság őstörténete

A kutatás mai állása szerint az őshaza valószínűleg Nyugat-Szibériában az Ob folyó alsó folyása melletti erdős területen terült el. A magyarság a Kr.e. VI-IV. évezredben még az uráli népek csoportjához tartozott. Életmódjukra jellemző a halászat, vadászat. A Kr.e. IV. évezredben a finnugorok (és szamojédek) kiváltak az uráli népcsoportból, és ekkor kerültek kapcsolatba az indoiráni népekkel, amelyek hatására a kézművesség és a halászat indult fejlődésnek.

A Kr.e. III. évezredben az ugorok (finn-permiekek) nyugatra húzódtak. Ekkor életmódjukban már jelentős változást tapasztalunk, ugyanis **félíg földbe ásták a házaikat, voltak ékszereik, csiszolt kőeszközeik**. Kr.e. 2000 körül megjelent az „előmagyar nép”. Délre húzódtak a Tobol és Irtisz ligetes sztyeppjeire. Az éghajlat melegebb és szárazabb lett, kedvezett a **földművelésnek**. Emellett **állattartás** is jellemezte életmódjukat: **szabadon legeltetés mellett istállózás** is létezett. A földművelés során főként **búzát, kölest** termeltek, az állattenyésztés a **ló, juh, kecske** tartását jelentett. Kr.e. 1500 körül áttértek a **nomád ló- és juhtenyésztésre**, e módon nagyobb állatállományt lehetett tenyészteni, és kedvezett a lovas életmódnak is.

Kr.e. 800 körül jelent meg a magyar nép. A hűvösebb éghajlat miatt a nomád állattartás feltételei javultak. Kr.e. 500 körül a magyarok a Dél-Ural vidékére húzódtak. Itt a szkíták hatására **kifejlődött a kereskedelem, elterjedt a vashasználat** (nőttek a vagyoni különbségek, fejlődött a haditechnika: íj, nyíl, kard).

A tudomány mai állása szerint valamikor a Kr.e. 500- Kr.u. 550 között a magyarok Baskíriába (Magna Hungaria) vándoroltak. Feltehetően a nomád népmozgások egyike sodorta át elődeinket új szállásterületekre, a Volga és az Urál folyók közti vidékre. A földművelés vaspapucsos faekével folytatódott. Létrejött a hét törzs (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi). Elsősorban török népek között élhettünk. Így a finnugor nyelvű magyarság anyagi kultúrájában, külső megjelenésében, törzsi szervezetében ezen népekhez vált hasonlóvá. Erre utalnak a török jövevényszavaink is: ökör, bika, búza, sarló, szőlő, bor, törvény.

Levédia - A kettős fejedelemség kialakulása - Etelköz

Mikor elődeink a feltételezések szerint a VIII. századra elhagyták Baskíriát, átkeltek a Volgán. Új hazájuk, Levédia a Volga és a Don között terülhetett el. Vándorlásukat a török népek mozgása váltotta ki.

Nomád őseink új szálláshelyükön a Kazár Birodalommal kerültek szoros kapcsolatba, valószínűleg elismerték a kazár kagánt uruknak.

A kazárok jelentős hatással voltak a magyarságra. **A magyaroknál kialakult a kettős fejedelemség**, melyről a bizánci források nem tesznek említést, nyilván **kazár mintára jött létre**. A névleges hatalommal rendelkező kagánnak őseinknél a **kündü** vagy kende (nap), a tényleges uralkodónak a **gyula** (hold) felelt meg.

A magas szintű földműveléssel rendelkező kazárok fejlesztőleg hatottak a magyarság gazdálkodására, bővítették e téri ismereteiket. Átvettük a kazár rovásírást, mely feltételezhetően az erdélyi székelység körében a középkor folyamán is fennmaradt rovásírás rokona.

A **IX. század első felében** őseink nyugatabbra húzódtak, lazítva a kazár befolyáson. Ekkor csatlakoztak hozzájuk a kabarok, akikből a nyolcadik törzset szervezték. A magyarság új hazája, **Etelköz** a Duna és a Dnyeper közti sztyeppén terült el. A magyarság Etelközből kiindulva **zsákmányszerző hadjáratokat** vezetett. Részből a szlávok ellen, másrészt nyugat felé portyáztak, megjelenve a Kárpát-medencében. Az egymással harcoló frankok és morvák felváltva hívták segítségül a magyarokat, akik zsákmány reményében szívesen vállalkoztak a hadjáratokra. Ezek a **honfoglalás előzményeinek** is tekinthetők.

Jelentős fejlődésen ment keresztül a magyar törzsi szervezet a IX. században. A magyar törzsek Etelközben **vérszerződéssel** tették szorosabbá szövetségüket, miáltal **a magyar törzsszövetség ereje jelentősen magnövekedett.**

A honfoglalók gazdasága, társadalma, kultúrája

„Már a Kazár Birodalomban is voltak **földművelők és állattenyésztők** őseink között, így természetes, hogy ezt a hagyományt folytatták az új hazában is. A marhatenyésztés dominánssá vált. A nyugati irányú kalandozásoknak a merseburgi (933) és az augsburgi (955) vereség vetett véget. A vasverő és fazekasműhelyek, szövőházak révén az **ipari tevékenység** is terjedt. A vaskohászat központja Borsod (Ómassa) és vas megyében volt, és kőbor fémművesek is járták az országot. Őseink **kiterjedt kereskedelmet** folytattak, mert nem szakadtak meg a korábbi kapcsolatok (Kijev), ugyanakkor észak felé (Prága) új utak alakultak ki, és a bizánci kapcsolatok is fontosak maradtak. A kereskedelem főként luxuscikkek, ezüstműeségek és a só forgalmazásával foglalkozott.

A társadalom ekkor már lényegében **differenciált osztálytársadalom**, amelynek alapsejtje a **nagycsalád** volt. A X. század magyar társadalmát a **személyi függés** tartotta össze, melynek csúcsán a fejedelem állt. Tőle függtek az úrnak tisztelt **törzsfők** (urak), az uraktól pedig a bőnek nevezett **nemzetségfők** (bők). Ezeket komoly fegyveres kíséret követte. Őket szolgálták az **ínek** (szolganépek). A szabad köznépi falvak lakossága termelő munkát végzett. Vallásuk a **sámánizmus** volt (életfa: alvilág, látható világ, égi világ). Művészetük egységes és fejlett volt, számos mohamedán és perzsa elemet vettek át.” *ITörténelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek*

A magyar társadalom a X. században

A MAGYAR TÁRSADALOM A X. SZÁZADBAN		
fejedelem és törzsfők	urak (fejedelem, gyula, horka, törzsfők)	szabadok
harcosok	fejedelmi kíséret	
szolgáltató népek (földművelő, pásztor, solymász, kovács, szakács...stb.)	szabad köznép	szolgák
	(rab)szolgák	

A zsákmányszerző hadjáratokat valószínűleg nem a fejedelem irányította központilag, hanem egyes törzsek, elsősorban a határ mentiek önálló akcióiról volt szó, s így ezek vezetőit sejtethetjük a kalandozó csapatok élén.

Kérdéses a résztvevő katonai erő eredete is. A választ az határozza meg, hogy milyen fejlettségűnek tartjuk a X. századi magyar társadalmat. **Ha azt feltételezzük, hogy a törzsi szervezet bomlása még kezdeti fokon állt,** vagyis társadalmuk a törzsi előkelőkre és a szabad harcosok csoportjára oszlott, **úgy**

a fegyveres nomád pásztorok tömegei indultak a zsákmány reményében a messzi nyugat felé. Ha fejlettebb társadalommal számolunk, melyben kialakultak a **törzsfők, nemzetségfők** (bőség), a hatalmukat biztosító **fegyveres kíséret** (jobbágyok) és a mindinkább **szolgálatra kényszerített szabadok** (ínség) rétegei, akkor **a törzsfők és a katonai kíséret alkották a kalandozó hadakat.** Ez esetekben a kalandozások legfőbb célja épp a fegyveres kíséret eltartásához szükséges javak biztosítása volt. (A X. században jelentős számban léteztek szabadsággal nem rendelkező **szolgaállapotúak** is – pl. hadifoglyok - , akiket szintén íneknek neveztek.)

A kalandozások

A nomád magyarság vándorlása során gyakran indított szálláshelyeiről portyákat szomszédai ellen. Ilyen hadjáratok, kalandozások már a honfoglalás előkészítésében szerepet játszottak. A Kárpát-medence megszerzése és biztosítása után (907) folyamatosan, szinte évente indultak kalandozó seregek, nemegyszer egy időben több.

Forrásaink elsősorban a Nyugat felé vezetett utakról számolnak be, de támadták Bizáncot, s feltehető, hogy az északra élő szlávokat is végigdúlták, bár erről a kútfők nem emlékeztek meg. A leggyakrabban megjárt vidék Észak-Itália, Bajorország, Szászország voltak, de gyors mozgású lovas csapataikkal őseink eljutottak Dél-Itáliába, Franciaországba, sőt átkeltek a Pireneusokon.

A hadjáratok elsődleges célja a **zsákmányszerzés** volt. A pusztítások szenvedést hoztak Nyugat-Európa lakosságára. Gyakran hangozhatott fel a könyörgő ima: „a magyarok nyilaitól ments meg Uram minket”. Portyázó őseink elsősorban a gazdag templomokat, kolostorokat rabolták ki, s arany, ezüst, drága szövetek képezték a zsákmányt. A behurcolt ékszereket hiába keresnénk régészeti leleteik között, azokat beolvasztották, s ötvöseik saját izlésüknek megfelelő tárgyakat készítettek belőlük. Foglyok tömegét hurcolták el. Ezek többségét eladták rabszolgának, vagy szolganépeiket gyarapították velük.

A 7 magyar törzs neve: Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi

A 7 magyar vezér neve: Álmos, Előd, Ond, Kond, Tas, Huba, Töhötöm

Fogalmak

küндü (kende): a szakrális fejedelem címe (iszlám forrásokból maradtak ránk)

gyula: a hadsereg főparancsnoka, a fegyveres hatalom birtokosa a honfoglalás előtti magyarságnál; a kende mellett vagy után a második legfontosabb személyiség.

harka: gazdasági, igazságszolgáltatási szerepkör

szakrális: isteni, természetfeletti erőnek vagy szentségnek tartott dolog

törzsszövetség: néptörzsek közös vezetésű katonai szövetsége

nomadizmus: legeltető állattenyésztés, amely állandó és rendszeres helyváltoztatással jár. A két fő termelési ág a földművelés és az állattenyésztés. A hiányos termékeket fegyveres rablással, kereskedelemmel vagy adó révén egészítették ki a földművesek terményeiből. 3 fő fajtája alakult ki: égtájak szerint, hegyre fel és vissza a völgybe, körbevándorlás kutak, oázisok, folyók mentén.

VÁROSFEJLŐDÉS A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A középkori város képe falakkal övezett, sűrűn beépített, szűk utcás településként él a köztudatban, ahogy azt Nyugat-Európában nem egy esetben ma is megfigyelhetjük. Arról is sokan tudnak, hogy a városok széles körű önkormányzattal rendelkeztek, sőt sokszor gyakorlatilag független államok voltak. A város tehát lényegében annak a definíciónak felel meg, amelyet Werbőczy István fogalmazott meg 1514-ben elkészült Hármaskönyvében: „Városnak nevezzük mintegy a polgárok egyetemességét, mivel itt a népeknek nagy száma gyűlt össze. A város pedig házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és erődítésekkel körülkerített sokasága, mely a jó és tisztességes életet szolgáló kiváltságokkal van ellátva.” Ez a meghatározás egyaránt tartalmazza a jelentős lélekszámot, a beépítettséget, az erődítést és a kiváltságokat.

PROTOURBÁNUS VÁROSOK

Európa nagy részében az első városi szabadságjogok kibocsátása, azaz a jogi értelemben városnak tekinthető települések megjelenése a 11. század végére és a 12. századra tehető. Előzményeik azonban korábbra nyúlnak vissza. Európa számos országában tártak fel korai városias településeket sűrű beépítettségű, kézműves és kereskedő lakosságra utaló tárgyi anyaggal, például a Schleswig mellett Haithabut vagy Gdansk (Danzig) őstelepülését. Tehát már jóval a városok kiváltságolása előtt léteztek a középkori Európában olyan, gyakran külsőleg is városias, nem egyszer erődített települések, amelyek lakossága elsősorban nem mezőgazdaságból élt. A szakirodalom a legkülönbözőbb módon nevezi ezeket: **kezdeti és korai városias települések, nem agrár jellegű központok, központi helyek, protourbánus** vagy preurbánus **városok** stb.

Ezek a települések egy körzet számára gazdasági, sőt olykor politikai központként szolgáltak. **A leggyakrabban egy erődített földesúri – főként egyházi – központ mellett alakult ki a nagy létszámú fogyasztó** (pl. a püspök és papsága) **ellátását végzők** váralji **települése, ahova** – esetleg közelébe – **piac és kereskedő**

népesség is települt. Németországban a 10. században ezt a kettős – néha hármas – városmagot körülvette még egy, többnyire templomok körül szerveződött, általában nem önálló nevű településekből álló gyűrű, amely a késő középkorban beolvadt a központi településbe. Ezt a „**területileg szétagolt város**”-t megtaláljuk Magyarországon is. Az **első típusba** tartoznak a **vásárhelyek** (nevük is sok esetben Vásárhely, vagy a hetipiacok napjáról elnevezve **Szerdahely, Szombathely**). Ezek körül ipari szolgáltatást végző népek falvai (pl. Kovácsi, Szücsi stb.), esetleg kereskedőtelepek is (pl. Kalász, a mohamedán káliz kereskedők települése) előfordulnak. Így együtt találjuk a piacot, a kézműveseket és a kereskedőket, csak külön településen. **A német szétagolt várostípus hazai megfelelői a püspöki székhelyek többsége.** A legjellemzőbb példa **Esztergom**, ahol a várral és a később fallal körülvett királyi és érseki városokkal együtt másfél tucat település – köztük egy Kovácsi – alkotta a tulajdonképpeni várost.

Magyarországon is létezett tehát a jogi értelemben vett városok megjelenése előtt olyan település-, illetve településcsoport-típus, amely a későbbi városok szerepét töltötte be, azaz egy körzet gazdasági központja volt, ahol működött a társadalmi munkamegosztás, nemcsak mezőgazdasággal, hanem iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak. (A korábban feltételezettnél nagyobb volt a kereskedelem jelentősége a 11-12. század fordulóján Magyarországon.)

A KIVÁLTSÁGOK KÖRE

Városi, illetve városias jellegű **kiváltságok** a 13. század elejétől maradtak fenn Magyarországon. Ezek **kapcsolatban állnak a nyugatról bevándorolt ún. vendégek (hospesek) szabadságjogaival.** A 13. század első felében főleg az ún. latinok – zömében flandriai vallonok -, később németek telepedtek le a városias jellegű településeken, így Székesfehérvárott és Esztergomban. Voltak köztük kereskedők, iparosok és lovagok. Királyaink külföldi földműveseket is letelepítettek, s nekik is több jogot kellett biztosítani, mint a régebben ott lakóknak. Természetesen, ha magyarországi lakosok az ország más vidékén(vagy városában) telepedtek meg, ők is megkapták a vendégjogot. A vendégek (hospesek) szabadságának legteljesebb formáját a városias települések lakói kapták.

A magyarországi városok szabadságai közül a legfontosabb a bíró- és a tanácsválasztás joga volt. Hasonlóan fontos volt a **plébános választásának a joga**, amelyhez egy másik kiváltság társult: a plébánia kikerült a főesperesi, sőt egyes esetekben a megyéspüspöki joghatóság alól is. (Buda és Pest például ezért tartozott egyháziilag az esztergomi érsek, nem pedig a területileg illetékes veszprémi, illetve váci püspökök fennhatósága alá.) Ez azért volt lényeges, mert a középkorban számos ügyben az egyházi bíróságok voltak illetékesek, így viszont a város polgárainak valamennyi ügyében, legyenek azok világi vagy egyházi törvényszék alá tartozók, a polgárok által választott személyek ítéleztek elsőfokon. A **gazdasági kiváltságok** közé tartozott többek közt a **vásártartási jog, a polgárok vámmentessége**, s az a lehetőség, hogy **egy összegben fizethették** a királynak **az adót** (azaz nem királyi adószedők szedték házanként). Nagyobb városok **árumegállító jogot** is kaphattak: az idegen kereskedő, mielőtt továbbvihette volna áruit, köteles volt azokat a város polgárainak megvétele felajánlani.

A különböző városok kiváltságai között természetesen voltak eltérések, mégis nagy általánosságban a fentiek tartoztak a polgároknak adott szabadságjogok közé. Feltűnő, hogy a cseh és a lengyel városok gyakorlatával szemben – egy-két kivételtől eltekintve -, **nem mutatható ki valamely nyugati, főként német város jogának közvetlen átvétele.** Budán is csak presztízs okokból utaltak a magdeburgi jogra. A

királyok általában a székesfehérvári, később a budai szabadságokra hivatkoztak, ezért sajnálhatjuk igazán, hogy Székesfehérvár eredeti kiváltságlevele nem maradt fenn. A középkor végén a nagyobb városok többsége már kétségkívül a 13. század közepén alapított Buda, az új főváros jogát használta.

Királyaink a nyugat-európaiaknál feltűnően szélesebb jogokat biztosították a polgárok számára. A legtöbb nyugat-európai városnak nem volt például bíró- és plébánosválasztási joga. A városok urai ugyanis a bírászkodás jogát általában fenntartották maguknak, ezért lett a város választott feje a polgármester. Nálunk néhány nyugati határszéli és erdélyi szász várost leszámítva hiányzott a polgármesterség: a város feje a választott bíró lett. Még a nagy német birodalmi városok, így Regensburg, Nürnberg vagy Frankfurt is csak a 14-15. században tudták – általában jelentős anyagi ellenszolgáltatás fejében – a bíróválasztás jogát megszerezni. Bécsben pedig mindvégig az osztrák herceg nevezte ki a bírót, igaz, a polgárok közül. Hasonló volt a helyzet a plébánosválasztással is. Bár vannak korai adatok városi plébánosválasztásra, mégis a 3000-nél több középkor végi német város közül alig több mint száz rendelkezett ezzel a joggal.

A VALÓDI VÁROS

A hazai városhálózat alapjait az Árpádok rakták le. Annak ellenére, hogy a földesurak, különösen az egyháziak is adtak városi jellegű kiváltságokat, a legtöbbet királyaink bocsátották ki. A szabadságjogok adományozásának zöme a 13. században történt. A késő középkor jelentős városai között alig találunk egyet-kettőt, amelynek kiváltsága a 14. századra datálódna. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem volt éles határvonal a hospes- (vendég-) kiváltság és a városi között, s a városi jogokat kapott települések közül nem mindegyik rendelkezett olyan gazdaságföldrajzi vagy egyéb adottságokkal, amelyek jelentősebb városi fejlődést tettek volna lehetővé.

A nagyszámú királyi város között az államhatalom is különbséget akart tenni. **Az 1351:6. tc. a fallal övezett városokat mentesítette a királyi jobbágyok kilencedfizetési kötelezettsége alól** (ez a földesuraknak járt a mezőgazdasági termények után). Egy 14. századi adat szerint „egyetlen királyi vagy királynéi város sincs valamely várnagy joghatósága alá vetve”. Mivel az uradalmakat a 14. századtól váruradalmakba szervezték, ez az adat azt jelenti, hogy azokat a településeket kezdték- a fallal övezettek mellett – valódi városnak tekinteni, amelyek kikerültek a királyi uradalomból. A lényeg a „királyi” jelzőn volt, hiszen a földesúri városok polgárait éppúgy jobbágyként tartották, mint a falusi parasztokat.

Mivel így a város és város közötti különbség terminológiai zűrzavarhoz vezetett, az **1370-es évektől új fogalom** jelenik meg az oklevelekben. A latin **civitas** és a német **Stadt** kifejezést egyre inkább **a fallal övezett városok** számára tartják fenn, **a többi városjogú településre az** ugyancsak város jelentésű **oppidum** latin szót kezdik alkalmazni. Német nyelvű oklevelekben ezeket Marktnak, szó szerint vásárhelynek nevezték. Magyarul viszont az oppidumot mezővárosnak hívták. Ennek a szónak azonban semmi köze a mezőgazdasághoz, az a kulcsos vagy kerített város ellentéte. Az is téves hiedelem, hogy a mezőváros hazai települési kategória, mivel mindenütt előfordultak Európában a város és a falu között helyet foglaló, városias jogokkal rendelkező, de jobbágyok által lakott és nem erődített, mégsem teljesen falusias települések. A szomszéd osztrák és bajor területeken Marktnak hívták őket, akár a német oklevelek a hazai mezővárosokat.

A késő középkori magyar jog – és annak írásba foglalója, **Werböczy István** – csak **a szabad királyi városok polgárait ismerte el polgároknak, polgári**

szabadságjogokkal rendelkezőknek. Minden más város polgárai ugyanolyan jobbágnak számítottak, mint a falusiak. Werbőczy nem is vett tudomást arról, hogy mezővárosok is léteztek. Ennek különös következménye lett. Királyaink a 14. század végétől az 1470-es évek végéig rengeteg mezővárost, sőt nem egy fallal övezett királyi várost is eladományoztak. Utoljára Mátyás király folytatott ilyen városadományozási politikát uralkodása első felében. Ekkor kerültek olyan jelentős, fallal övezett királyi városok, mint Késmárk vagy Trencsén a Szapolyaiak kezére. Ezek, valamint a püspöki városok egy része amilyenek ugyancsak erődítve voltak, mint Pécs – az akkori Magyarország egyik legnagyobb, leggazdagabb városa – vagy Vác, civitasnak, azaz városnak számítottak, jogilag mégis a falvakkal kerültek egy sorba, hiszen földesúri uradalomhoz tartoztak, nem pedig közvetlenül a királyhoz.

A VÁROS POLGÁRAI

A városokat az évente választott bíró és a nagyobb városokban az általában 12 esküdtből álló tanács kormányozta. Minden városban kialakult a **gazdag polgárokból álló vezető réteg**, amely szinte örökletes alapon töltötte be a bírói és tanácstagi helyeket. Többnyire kereskedők, ingatlanbirtokosok voltak, csak néhány, kereskedelemmel is foglalkozó kézműves került közéjük.

Határszéli városaink zöme német anyanyelvű volt, magyar, szlovák stb. kisebbséggel. A középkor végén Budán már a magyarok voltak többségben, a város irányításában azonban paritásos alapon vettek részt a németekkel. **Szeged, Székesfehérvár, Esztergom** és nem utolsósorban **Pest** viszont már **magyar város volt.**

A magyarországi városok lakosságának többsége – a nyugatiakhoz hasonlóan – mezőgazdaságból élt. Különösen fontos volt a **szőlőművelés**, amely egyrészt lehetőséget nyújtott a **borkereskedelemre**, másrészt a gabona piaci megszerzését követelte meg. Az alföldi mezővárosok már ekkor rátértek az **állattenyésztésre**, hiszen Dél-Németország és Észak-Itália ekkor rá volt utalva a magyar állat kivitelre. A kézművesek és kereskedők aránya a nagyobb városokban a lakosság 25-35 százalékát tette ki, a mezővárosokban pedig 15-20 százalékát.

A fontosabb iparágak céhekbe szerveződtek. Ez egyrészt lehetőséget nyújtott az adott szakmának az **érdekvédelemre**, másrészt **a városi hatóság a céheken keresztül ellenőrizte az áru minőségét.**

VÁROSAINK POLITIKAI SÚLYA

A magyarországi városoknak meglelt volna a lehetőségei, hogy kiváltságaik segítségével – amelyek részben a nyugatiaknál is több jogot biztosítottak – megerősödjének, és hatást gyakoroljanak az ország életére. Bár uralkodóink az igazán jelentős városok közül csak keveset adományoztak el, a nagy városeladományozási hullámok az egész magyar városhálózat politikai súlyát gyengítették. Ezen csak a koronára visszaháramlott mezővárosok szabad királyi várossá emelésével lehetett volna segíteni, amire azonban fél évvel a mohácsi csata előtt került sor először, amikor a szerémségi Újlak mezővárost II. Lajos szabad királyi városi rangra emelte. A másik problémát a 14-15. században kialakult külkereskedelmi struktúra jelentette: Magyarország mezőgazdasági és nyersterményeket exportált, és iparcikkeket importált. A külföldi verseny a hazai iparfejlődésre negatív hatást gyakorolt, bár ez a középkorban még csak a posztó- és a kőgyártásban volt észlelhető.

A középkor végére, amikor a megmaradt királyi városokat már elidegeníthetetlen koronajavaknak tartották, mintegy 30 szabad királyi vagy azzal

rokon jogállású város maradt. Területi elhelyezkedésük igen különös: **elsősorban a határok mellett** található. A **városi vonal** – egy-két kisebb várost nem említve – **Sopronon és Nagyszombaton keresztül Körmöcbányát** és vele együtt **hét királyi bányavárost** érint, majd **északkeleten Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kisszeben, keleten Nagybánya, Kolozsvár** és az **erdélyi szász városok**, végül **délnyugaton Zágráb** következik. **Az ország közepén csak Buda, Pest, Esztergom, Székesfehérvár és Szeged** található. Ez utóbbi a 15. század végétől az ország egyik legnépesebb és leggazdagabb városa, noha a felsoroltak közül egyedül Szegednek nem voltak városfalai. Ez azt jelentené, hogy az országban hatalmas területeken nem voltak városok, így a Dunántúl déli felén (Pécs lakói jobbágnak számítottak!) vagy az Alföld nagy részén.

A teljes polgári szabadságjogokkal rendelkező városok kis száma ellenére gazdasági szempontból jóval több várossal számolhatunk. Nem csupán magánföldesúri, fallal övezett városok tartoznak közéjük, hanem a **nagyobb mezővárosok** is, mint **Pápa, Gyula, Mezőtúr** és főképp **Debrecen**. Ha ezeket is figyelembe vesszük, akkor a magyarországi városhálózat – középpontjában Buda és Pest testvérvárosokkal – eléggé szabályos képet mutat. A magyar városfejlődés hibája, hogy gazdaságilag jelentős, népes kézművesréteggel is rendelkező kereskedelmi központok jogilag nem rendelkeztek azzal a szabadsággal, amely egyrészt nagyobb beleszólást engedett volna számukra az ország ügyeibe, másrészt segítette volna további fejlődésüket. Az 1440-es évektől rendszeressé váló országgyűlésekre a szabad királyi városok követeit csak a hatvanas évek közepéig hívták meg. Utána Mátyás alatt csak egyszer, 1475-ben, majd 1490-től a 16. század első évtizedének végéig kaptak meghívást. Jelenlétük 1526 után vált rendszeressé, kis számuk azonban nem tette lehetővé, hogy az ország ügyeibe beleszóljanak, igaz, ezt maguk sem igényelték.

VÁROSAINK NÉPESSÉGE

Történetírásunk középkori városaink népességét elsősorban a német nagyvárosokéval szokta összehasonlítani, és így kétségkívül negatív eredményre jut. **Buda és Pest lakosságát együttesen 15-25 ezer lakosra becsülhetjük, közülük Buda volt a nagyobb. Kassán és Szegeden több mint 7000 fő, Pozsonyban és Kolozsvárott mintegy 5000, Sopronban, Bártfán, Nagyszombatonban 3500-4000, Eperjesen 2000-3000 fő lakhatott.** A királyi városok lakossága együtt 80-100 ezer főre becsülhető, igaz, az erdélyi szász városok nélkül, melyek közül Nagyszzeben és Brassó az ország legnépesebb városai közé tartoztak. A királyi városok többségében 2000-nél többen élhettek. A középkor végén 52 mezővárosról vannak becsléseink, közülük ötben 1000 fő felett, tizenhatban 600 és 1000 fő között, húszban 300 és 600 fő között, tizenegyben 200 és 300 fő között lehetett a lakosság száma. Nem számítva a csak országos vásárral rendelkező, és a csak egyszer mezővárosnak nevezett településeket, az országban akkor kb. 500 mezőváros lehetett. Adataink ezek tizedére vonatkoznak, és nem szerepel köztük olyan jelentős város, mint Debrecen vagy Pápa.

Nos, ez a kép korántsem rossz. A Német-római Császárság a középkor végén kb. 3000-3500 város volt. 25 ezer fő feletti lakossággal csak Köln és Nürnberg rendelkezett, ezt követte 11 „nagyváros” 10-15 ezer lakossal. A városok több mint 90 százaléka azonban törpe- és kisváros volt, 200-2000 lakossal. Ezek többsége ún. Ackerbürgerstadt, mezőgazdasággal foglalkozó város volt. Ezek alapján nálunk Buda mondható nagyvárosnak, királyi városaink többsége a középvárosokhoz tartozott, a kisváros kategóriát pedig mezővárosaink képviselték. A szomszédos Alsó-

Ausztriában a nagyváros Bécs mellett csak öt középváros volt, Stájerországban pedig csupán Graznak volt 6500-7000 lakosa, az őt követő jelentős kereskedővárosok közül Pettaunak (Ptuj, Szlovénia) 1500, Judenburgnak pedig ennél valamivel kevesebb lakosa volt. Magyarország városiasodottsága tehát a feltételezettnél pozitívabb képet mutat, a városokban és mezővárosokban lakóknak a falusiakhoz viszonyított aránya azonban a jelek szerint már kisebb volt, mint nyugati szomszédainknál.

A VÁROSTÍPUSOK

Szabad királyi városok: a XIV. században Magyarországon kialakult, fallal elkerített, a király tulajdonában lévő városok, melyek csak a királynak voltak alárendelve, neki adóztak.

Bányavárosok: Bányaművelés jogával rendelkező kiváltságos települések. Magyarországon a bányavárosok többségét német telepések alkották. Az első bányavárosok a XII. században jöttek létre. Fő típusai:

1. **szabad királyi bányavárosok:**

- Selmecebánya
- Besztercebánya
- Körmöcbánya
- Nagybánya

2. **királyi bányavárosok:** a szepességi bányavárosok – Felsőbánya – és 5 máramarosi város. Nekik nem voltak kiváltságaik.

3. **földesúri bányavárosok:** jogállásuk megegyezett a mezővárosokéval.

Mezőváros: (latin, „oppidum”) A feudális Magyarországon a XIII-XIV. századtól kezdtek kialakulni a népesebb **kereskedelmi utak mentén** található falvakból. A XV. században a mezővárosok többsége már **önkormányzattal, szabad bírói választással, adózási kedvezményekkel** rendelkezett, de **a földesúrtól függték**. Gazdasági téren a mezővárosok áttértek a gyümölcs és a zöldségtermesztésre, a kerti művelésre. A legelterjedtebb azonban a **nagyállattartás** és a **szőlőtermelés** volt. Kézművesiparuk így jelentősen elmaradt a szabad királyi városokéhoz képest. A mezővárosi céhek a kései feudalizmusban jöttek létre. A mezővárosokban kisebb piackörzetek alakultak és vagyoni-társadalmi rétegződés is kezdetét vette. Az alföldi civisek jelentős vagyonnal rendelkeztek, és az iparosok, kereskedők is ide tartoztak. Velük szemben a zsellérek az elővárosokban laktak és napszámban, inasként dolgoztak. A XV. század végén a közép- és kisbirtokosok jobbágyaik megtartása érdekében támadták a mezővárosokat. 1492-ben és 1498-ban a mezővárosok kötelesek voltak fizetni a kilencedet. A török támadások során a XVI. század végére a mezővárosok egy része elnéptelenedett. Többségük a földesúr kezébe jutott vissza, szerződéses viszonyt létesítve. Másik részét az új magánföldesurak kapták meg. A XVIII. században a mezővárosok helyzete romlott. A földesurak majorságain a robot igénye természetbeni szolgáltatások terjesztése irányába hatott és jogilag a mezővárosok többsége a jobbágyfalvak szintjére süllyedt, míg másik része városi rangot kapott.

Mezőváros volt például:

- Debrecen
- Pápa
- Gyula
- Mezőtúr

DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK A XVII-XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Az 1552-66-ig tartó várháborúk, a drinápolyi béke (1568) után állandósult portyák, a tizenöt éves háború (Bocskai-szabadságharc: 1593-1606), majd a török kiűzéséért folytatott harcok komoly szenvedéseket okoztak az ország társadalmának, gazdaságának. A török háborúk következtében az Alföldön, a végvári vonal mentén és a Dél-Dunántúlon a település jelentős része a népességgel együtt eltűnt, elpusztult. Az egykori szántók helyét legelők, bokros parlagok, vadvizek váltották fel. A várak építése, a hadsereg tűzifaigénye megritkította az erdőket a talaj elpusztult, sok helyen átadta helyét a futóhomoknak. Az egykori kultúrtáj elvadult vidékké változott.

A **településszerkezeti változások** következtében városok, falvak pusztultak el, az Alföldről sokan a városokba mentek megélhetést találni a háborúk idején, mivel az Alföld aprófalvai teljesen elpusztultak.

Demográfiai, etnikai változások történtek: a háború, az éhínség, a járványok, a kivándorlások (sokan elmenekültek) miatt egész területek váltak lakatlanná, aránytalanságok jelentek meg a népsűrűségben. **Magyarország lakosság száma stagnált:** a 15. századi 3,5-4 millió fős lakosság száma a 18. században sem lépte túl a 4 millió főt, míg a nyugati népek lélekszáma növekedett. A stagnáló lélekszámban ráadásul már a **bevándorlók** száma is benne van: a Délvidékre (Határőrvidékre) **szerbek**, Erdélybe **románok**, Szlavóniába **horvátok**, Bánátba, Tolna – Baranya vidékére **németek**, Északkelet-Magyarországon **lengyelek, ruszinok** vándoroltak be, ezáltal **etnikai eltolódások** is bekövetkeztek. A **demográfiai mélypont 1711-re** tehető, utána gyors gyarapodás, népességnövekedés figyelhető meg az újjáépítés, a gazdasági helyzet javulása, a bevándorlás, a belső vándorlás (migráció) és a betelepítések következtében.

Magyarország népessége a 17. században

Zrínyi Miklós a magyar romlás századának nevezte korát. Ebben sok igazság volt. A tizenöt éves háború jóvátehetetlen károkat okozott Magyarországon egész területén. A középkori településhálózat nem egy országrészben teljesen megsemmisült. Az elpusztult falvak, mezővárosok sok helyütt sohasem éledtek újjá.

A török dúlások következményeit elsősorban az ország közepén élő magyar lakosság viselte. Az üresen maradt – pusztásodott – vidékre **bevándorlók** érkeztek. A Maros vonala alatti alföldi részeken ekkor telepedtek meg tömegesen a **szerbek**, az északi peremvidékekre a **szlovákok**, a keleti, délkeleti területekre a **románok** újabb hulláma érkezett. Mivel az új lakosság szinte egyöntetűen paraszti állapotú volt, s az itt talált jobbágyi társadalomba tagolódott, Magyarország társadalm szerkezete egészében változatlan maradt.

Magyarország benépesítése a 18. században

Az ország népessége a már három évtizede tartó lassú emelkedés ellenére 1720 körül alig érte el a Mátyás korabelit. De míg akkor hazánk fiai legkevesebb 80%-a magyarul beszélt, a 18. század elejére a magyarok száma felére, kb. 2 millióra csökkent.

A **lakatlan tájak benépesítése** a török kiűzésével azonnal megindult, hogy – a Rákóczi-szabadságharc alatti megtorpanás után – hatalmas méreteket öltön. A bozótosok és vadvizek visszahódításában a sűrűn lakott megyék ideáramló jobbágynépe járt az élen.

A **belső vándorlásban** a magyar és a szlovák jobbágyok vettek részt. A Felvidék egyes megyéinek magyar falvai teljesen kiürültek, helyükbe északnyugatról szlovák parasztok költöztek. De ekkor keletkeztek az Alföld és a Temesköz szlovák szigetei is.

A belső vándorlás mellett fontos szerepet játszottak a bécsi kormányzat és a nagybirtokosok **szervezett telepítései**. Legnagyobb számban román parasztok és pásztorok jöttek.

A 18. század folyamán Magyarország benépesült, de **a magyarság**, amelynek nem voltak határon túli tartalékai, **saját országában kisebbségbe szorult**. Horvátország lakosságát itt nem számítva (nem volt a magyar királyság szerves része) alig-alig közelíti meg számaránya az 50%-ot.

BUDAPEST FEJLŐDÉSE A HOSSZÚ XIX. SZÁZADBAN

Mária Terézia és eleinte II. József is ellenállt a régi nemzeti főváros restaurálásának, de az államrezon és a racionalitás végül is felülkerekedett a hagyományos dinasztikus bizalmatlanságon. A legfelsőbb bíróság, a Királyi Kúria már 1723-ban Pestre került, és 1760-tól itt tartotta üléseit a tárnoki szék, a városi felsőbíróság. Még nagyobb jelentőségű volt az egyetem áthelyezése. Ürményi József tanácsos kiállt amellett, hogy egyetlen egyetemünk „csakis az ország szívében, a legelső városban található meg a felvirágzás feltételeit”. Mária Terézia a nagyszombati „érseki” egyetemet királyivá nyilvánította, és 1777-ben orvoskarral, matematikai tanszékkel és mérnöki intézettel kiegészítve a budai várba helyezte át. Innen került Pestre 1783-ban. A döntő lépést II. József tette meg azzal, hogy a tartományi kormánynak megfelelő Helytartótanácsot, a Magyar Kamarát és más főhatóságokat Budára, a közigazgatás akkor már elismert központjába helyezte.

Mi motiválta az arisztokrácia elitjének Budapest melletti döntését és rokonszenvét? Bizonyára az erőviszonyok, az előnyök józan mérlegelése és az egyéni érdek is. Elvégre Pesten éltek a gazdag német és zsidó vállalkozók, pénzkölcsönzők, terménykereskedők, itt működött az első bank és tőzsde, itt sűrűsödött a gazdasági élet, és az 1820-as évektől a közélet is. nem volt csekélyebb súlyú motívum a hagyomány sem. A magyar nemesség többsége számára a politikai legalitást és a hatalmi kontinuitást a török hódoltság előtti független államiság jelentette, ennek jelképe pedig Mátyás király Budája volt. **A liberális-patrióta nemesség történelmi szombólumként, s realitásként egyaránt, tudatosan választotta a dinamikusan fejlődő Budapestet a modern Magyarország fővárosául.** Őket követte a szellemi elit, költők, írók, művészek, tudósok, az egyetem tanárai, akik ugyancsak jelesül hozzájárultak ahhoz, hogy Budapest lett a nemzeti kultúra Athénja.

A folyamat ellenállhatatlan erejét jelzi, hogy az országot és a leendő fővárost szívből kedvelő nádor – Ferenc császár bátyja -, **József főherceg** is hathatósan **támogatta a városfejlődést:** középületek építését kezdeményezte, és pártfogója volt az 1808-ban alakult pesti Szépművészeti Bizottságnak. József nádor támogatása hasznos és hatékony volt, leginkább szimbolikus értéke miatt. Budapest nagyvárossá, európai színvonalú fővárossá fejlődése mögött a sodró erejű modernizálás, e mögött pedig a magyar liberális nemesség polgárosodása, a vállalkozó polgárság magyarosodása, s e két erő találkozása, érdekegyesítése állt. Ennek a liberális nemesi-polgári szövetségnek maradandó alkotása, térbeli kerete és vitalitásának bizonyítéka Budapest.

Az 1867. évi kiegyezést követő fél évszázad Budapest fénykora. Néhány évvel a kiegyezés után közkívánatra, de elsősorban a kormány támogatásával **egyesült Pest, Buda és Óbuda.** Az ország egyetlen nagyvárosa 1873-ban 300 ezer lakosával Európában csak a 16. helyen állt. De hát még nagyon fiatal volt, túlnyomórészt a frissen bevándoroltaké és a fiatal nemzedéké. A dualizmus korában átlagosan 60 százalékot tett ki a bevándoroltak aránya, köztük csaknem 10 százalékot a Monarchia másik feléből és a külföldről jöttek. A 15 és 40 év közötti korosztály aránya meghaladta a lakosság felét, a munkaképes népesség 70 százalékát. A növekedés üteme rohamos volt. A lakosság két évtized alatt háromszorosára, fél évszázad múltán, 1920-ra négyszeresére (1,2 millióra) nőtt. Ezzel Budapest az európai rangsor 8. helyére kapaszkodott fel.

A polgárság – akárcsak a múltban – származás, pozíció és vagyon szerint **erősen differenciálódott**. Soraiban, főként a felső középosztályban továbbra is a német és a zsidó elem dominált, a száz évvel korábbi helyzethez képest azzal a jelentős különbséggel, hogy mind a német, mind a zsidó származású polgárság nagyrészt elmagyarosodott. Mellettük – gyakran velük ütközve-súrlódva – jelentős számú nemesség élt a fővárosban: jobbára elszegényedett, birtoktalan nemesi tisztviselők és a hozzájuk igazodó „úri” hivatalnokok és értelmiségiek.

Az „úri” **középosztály** inkább életmódelemekben polgárosodott, semmint mentalitásában és értékrendjében. A **dzsenti** képviselte a liberális politikai tradíciót, a nemzeti tudatot – utóbb az ebből elágazott konzervatív nacionalizmust. A német származású polgárság volt a szakértelem letéteményese, főként a szervezésben, az igazgatásban, a műszaki fejlesztésben, de egyúttal magával hozta a régi patrícius polgárság sok negatív vonását, antiszemitizmusát is. A zsidóság tehetsége elsősorban az üzleti életben tűnt ki, és a merész, de racionális vállalkozásban, a minden újításra fogékony szellemi vállalkozásban is, ám a közéletben a nemesi értékrendhez asszimilálódott.

A középosztály e három eleme között gyakori volt a **vegyes házasság**, az üzleti, közéleti és társasági kapcsolat, azt is mondhatjuk: e három elemből táplálkozott Budapest hagyománya, szellemi ereje, innovatív képessége – szerves összeolvadás mégsem következett be közöttük. **Jelentős társadalmi erővé** nőtt a **munkásság** is. Zöme **németekből** és **magyarokból**, kisebb része **szlovákokból** került ki. Számuk 1910-ben – az elővárosokat is számítva – meghaladta a 400 ezer főt, ami önmagában is nagy erő volt, de szervezettsége folytán még nagyobb energiákat sűrített magába.

Ebben a korszakban vált Budapest az ország valódi kulturális központjává, Bécs és Prága mellett a közép-európai kulturális háromszög egyik csúcsává. Nevezetes kulturális intézmények születtek: egyetemek, főiskolák, színházak, múzeumok, könyvtárak. Kiépült az az intézményi hálózat, amelyet **közoktatásügynek** és **közegészségügynek** nevezünk. Ebből a szempontból külön említést érdemel *Bárczy István* főpolgármestersége az első világháború előtti évtizedben. Bárczy demokratikus várospolitikájának szerves része volt a **szociális gondoskodás** bevezetése és a **modern kultúra támogatása**. Az építkezésben, a művelődésben, a szabad gondolkodás terjesztésében ez alatt a rövid időszak alatt bontakozott ki teljes alkotó erejében Budapest vitalitása.

Ha a 19. század az alapítás és alkotás kora, akkor az utána következő – minden technikai és civilizációs vívmánya ellenére vagy részben éppen miattuk, általuk – a rombolás, a pusztítás, a népirtás százada lett. Budapest emberben, anyagban, értékben és önbizalomban már az első világháború alatt súlyos veszteségeket szenvedett.

Modernizációs központ: Budapest

Budapest különleges szerepet játszott a dualizmus kori Magyarország modernizációjában. A nemzeti szuverenitás visszanyerése révén vált **Budapest az államélet központjává**, a közlekedés „forradalma” és a nemzeti vasútpolitika nyomán lett az ország **közlekedési központja**, ez s az agrárkonjunktúra tette a fővárost a **terménykereskedelem** és a **malomipar centrumává**, a nemzeti szuverenitás táplálta a Béccsel való vetélkedést és így tovább. Egyébként is a rohammal támadó modernizáció első szakaszában többnyire csak egy vagy néhány

központot, hídfőállást hódít meg, s ha itt megszilárdítja állásait, indul „támadásra” a meghódítandó ország vagy régió ellen.

A modernizáció hídfőállása a Kárpát-medencében **Budapest volt**, s a századelőre még csak korlátozott számban és „kifejletben” jöttek létre a modernizáció alközpontjai az országban. Így a főváros „aránytalanul nagy súlya” az országban nem Trianontól datálódik. A századfordulón Budapest a „fejlettség” mérhető mutatói terén lélekszáamához képest többszörös értékeket produkált, s mindez „minőségi” különbségeket is eredményezett; a polgári társadalom teljes kifejllettségben csak Budapesten alakult ki a századfordulóra.

Ez a hídfőállás-pozíció eredményezte a lakosság viharos gyorsaságú növekedését (1851: 173 ezer fő, 1910: 880 ezer fő), a várostest gyors átépülését és térbeli terjedését, a technikai innovációk korai megjelenését (1878: elektromos közvilágítás, 1881: telefonközpont, 1887: villamos; 1896: föld alatti vasút stb.). **A századelőre Budapest nemcsak a külföldi tőke, a technikai civilizáció, az innovációk, hanem az új társadalmi eszmék, művészeti irányzatok hídfőállásává is vált.** S nemcsak „befogadó” volt a város, hanem számos technikai találmány született falai között, épp a modernizálódó ágazatokban – transzformátor, telefonhírmondó, karburátor, villanymozdony stb.

A GYARAPODÓ, TERJESZKEDŐ VÁROS

A meginduló polgárosodás rohamos népességnövekedést és városfejlődést indított el. Ahhoz, hogy új, központi szerepét betölthesse és elindulhasson az ipari várossá alakulás útján, Pest-Budát egyesíteni kellett. Ugyanakkor a kiegyezéssel valódi fővárossá vált, a kétközpontú monarchia egyik központjává. Budapest iparosodása, modern nagyvárossá válása sokkal később ment végbe, mint a klasszikus nyugati ipari városoké, emiatt és funkciójából fakadóan is, lehetőségei mások lettek.

Budapest városképe

A mai Budapest városképeinek meghatározó jegyei a 19. század második felében és a századfordulón alakultak ki.

Az európai szintű urbanizáció (városiasodás) és polgári lakáskultúra Budapesten a 19. század második felében bontakozott ki, igen gyors ütemben, a városegyesítés utáni évtizedekben. A fejlődést világosan mutatják az alapszámsorok. 1869 és 1910 között a főváros lakossága sokszorosára nőtt. A kiegyezés idején a házak jó háromnegyede (77,5%-a) földszintes volt, 6%-ot tett ki a kétemeletes, 2%-ot a három- és többemeletes házak száma; a világháború évében, 1924-ben már a házaknak csupán a fele földszintes, 35%-uk 1-2, 15%-uk pedig 3-4 és többemeletes. Kezdő időpontunkban 25 lakó jutott egy házra, a végpontban átlagosan 53 fő lakott egy házban, amelyben a lakásnagyság is megváltozott. Az egykori **szoba-konyhás szegénylakások** aránya nem csökkent, sőt a népességszűföldés és a proletárság szaporodása folytán még nőtt is, meghaladta az összes lakások felét. Ugyanakkor arányaiban is, méreteiben is jócskán megnövekedett a közép- és a nagypolgári lakások száma és területe. A három vagy annál több szobás, összkomfortos lakások az összes lakásnak csaknem egyharmadát (31,8%-át) tették ki az 1906. évi lakásfelmérés adatai szerint.

Az adatok azonban csak külterjes számszerűséggel jelzik a polgárosodás tendenciáját, és keveset mondanak a tartalmáról, a jellegzetességeiről. A 19. század első felének a Lipótvárosra koncentrálódó és a Kiskörútig terjedő urbanizációja a kiegyezés utáni évtizedekben keletre, a Teréz- és az Erzsébet-város felé tolódott el,

határát a századvégig a Nagykörút, tengelyét a Sugárút (Andrássy út) alkotta. A két centrális jelentőségű útvonal létét az 1870. évi X., LX., illetve az 1871. évi XLII. Törvényeknek köszönhetjük. Az első mondta ki a **Fővárosi Közmunkák Tanácsa** megalapítását, hatáskörébe utalva a megnövekedett forgalomnak megfelelő és közegészségi szempontból is kellő szélességű főútvonalaknak, mintegy „államutaknak” a nyitását. Az utóbbi két törvény a **Sugárút**, illetve a **Nagykörút építését** rendelte el, megszabta útvonalukat s az építési költségek fedezését. Úgy látszik, a kormánynak, személy szerint a Haussmann monumentális párizsi városépítésének bővületében élő **Andrássy Gyulának kellett átvennie a kezdeményezést**, mert a pesti polgárságra kevésbé lehetett számítani. A hagyományos kereskedő és iparos polgárság provinciális és kisszerű volt, évtizedek óta inkább kerékkötője, mint egyengetője a modern urbanizációnak. De a vállalkozó burzsoázia nagy részére sem lehetett bizton számítani: ők praktikus célokra, Duna-szabályozásra, rakpart és közraktár építésére szánták a pénzt, nem reprezentációra. S ha már a magyar fővárosnak is kellett egy sugárút, vagyis avenue (ejtsd: avönü), akkor inkább a zsúfolt Király utca szélesítését ajánlották.

A Sugárútnak elsősorban városszépítészeti szerepe volt. Budapest nagyvárosiasságát jelképezte. Még üzletei, később készült áruháza és kávéházai is rang- és jellegadóak, éspedig nem csak a városképet, hanem a várostörténetet is jellemzik.

Az ugyancsak **1871**-ben törvényesített, de a hatalmas gazdasági nehézségek miatt negyedszázadig épített **Nagykörút** kezdettől gazdasági, közlekedési funkciót töltött be. Semmiképpen sem véletlen, hogy **Reitter Ferenc főépítész 1862**-ben hajózható csatornát tervezett a Nagykörút helyére. A millennium évében, 1896-ban teljes hosszában, a Boráros tértől a Margit hídig megnyitott 4,5 km hosszú Nagykörút **a főváros belső kerületeit és városrészeit kötötte össze**. A pesti körút **egyesítő és kiegyenlítő jellegű**: a ferencvárosi német és a józsefvárosi szlovák kismestert a terézvárosi kereskedővel és a lipótvárosi zsidó nagypolgárral fűzi össze, s egyúttal **összeköti az akkori belterületet a gyorsan integrálódó külterületekkel**, hiszen valamennyi sugárútja túlhalad a körúton – Zuglóig, Kőbányaig, Kispestig. A pesti körút reprezentatívnak alig nevezhető, a Nemzetin és utóbb a Vígyszínházon kívül jelesebb középület nem ékesíti, annál inkább zsúfolják nagy pályaudvara, közlekedési csomópontjai és elágazásai. Épületei 2-4-átlagosan és többségükben 3 – emeletesek, nem pompázatosak.

A főváros eme két főútőere nagyon is rányomta bélyegét, hogy a kormány és a közmunkatanács, tehát a liberális nemesség által irányított intézmények szorgalmazták kiépítésüket, az ő városfejlesztő koncepciójuk és ízlésük határozta meg arculatukat. A korszak stílusán, a történelmi **eklektikán belül** ezért elsősorban a **neoreneszánsz** stílus az uralkodó. A magyar liberális nemesség eszménye nem a barokk volt, hanem a reneszánsz, a polgárosodás eszménye.

ÉLETMÓD ÉS MINDENNAPOK A HATVANAS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

A Kádár-rendszer

Az 1956-os forradalom leverésével, szovjet katonai és politikai támogatással hatalomra jutott **Kádár János** több mint három évtizedes rendszere **(1956-88)** nem alkotott egységes időszakot: különböző szakaszait erősen befolyásolták a hazai és a nemzetközi politikai változások.

A forradalmat követően a karhatalmi ezredek ("pufajkások") bevonásával megkezdődtek a **megtorlások** (a forradalmárok bebörtönzése, kivégzése) és a pártállam visszaállítása. A megtorlás jelképes csúcspontja **Nagy Imrének és társainak kivégzése** volt **(1958. június. 16.)**. Több mint kétszázezer ember hagyta el az országot, a hatalom a forradalmat ellenforradalomnak minősítette.

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) az un. "kemény diktatúrával" megkezdte hatalmának kiépítését, a társadalom bekerítését. A párt, tagjainak létszámát növelve az országot területi és munkahelyi szinten behálózó pártszervezetekkel érvényesítette akaratát, **a pártirányítás érvényesült a politika és a gazdaság minden szintjén.**

Az **MSZMP** közvetlenül **irányította** az 1957-ben megalakult **munkásőrséget** is, melynek feladata a kommunista hatalom támogatása, és védelme volt. A pártönkivüliek befolyásolására szolgált a Hazafias Népfront újjászervezése, melyet szintén a párt irányított.

Az ifjabb korosztály (középiskolától) "bekerítése" és az MSZMP-be terelése érdekében - a megszűnt DISZ helyett - létrehozták a **Kommunista Ifjúsági Szövetséget (KISZ, 1957)**, a legifjabbakat (általános iskolásokat) pedig a **kisdobos-és úttörőmozgalom** elindításával vonták be a "szocialista nevelésbe". Felszámolták a munkástanácsokat és a "dolgozók érdekvédelmét" a párt által kézben tartott szakszervezetekre bízta, élükön a **Szakszervezetek Országos Tanácsával (SZOT)**.

Gazdaság

Megmaradt a **tervutasításos újraelosztó rendszer**, a korábbi fő gazdasági célok lényegében nem változtak. A viszonyok megváltoztatása kilátástalannak tűnt. Ezt tükrözi a már említett „disszidálás”, az ország tömeges elhagyása. A rendszer mégis másképp működött, mint a forradalom előtt.

Kádár tanult a Rákosi-korszak hibáiból. A „népi demokrácia” konszolidálása nem hozta magával a zsarnokság változatlan visszaállítását, a politikai rendőrség nem kapta meg az ÁVH különleges jogosítványait. A kádári paternalizmus (gondoskodó, a társadalom jólétét, biztonságát lehetőség szerint növelő politika, a mely ugyanakkor alattvalónak tekinti az állampolgárokat) már ebben az időben javított az életkörülményeken.

A szövetkezeteket ugyan kényszerrel hozták létre, de nem tértek vissza az ötvenes évek elejének durva módszereihez. A parasztok zömmel a forradalom bukása, a kilátástalanság miatt lettek tsz-tagok, ugyanakkor észlelhették, hogy helyzetük könnyebb lett. Nem volt többé kötelező beszolgáltatás, néhány intézkedés pedig érdekeltté tette őket a közös gazdálkodás sikerében (például a háztáji gazdálkodás támogatása).

A Kádár-rendszer egyre inkább „békén hagyta” a társadalmat. Ezt fejezte ki a híressé vált kádári mondat: „**Aki nincs ellenünk, az velünk van.**” Vagyis a magánéletbe visszahúzódó, munkába temetkező állampolgárt nem szabad zaklatni.

Társadalom

A hivatalos felfogást magáévá tevő, szovjet mintákat követő társadalomtudomány a „fordulat éve” (1948) utáni magyar társadalmat mereven **két osztályra (munkásság, parasztság) és egy rétegre (értelmiség)** osztotta. Többnyire ezt követik a statisztikai összesítések is. A valóság azonban ennél sokkal bonyolultabb volt.

A vezető erőnek nyilvánított munkásság a maga egészében sohasem irányította a társadalmat. A tényleges hatalmat a függetlenített (főállású) **pártkáderek** birtokolták az állam, a gazdaság és a kultúra különböző szintjein. A hatalmi elit idővel soraiba fogadta a szakmai elit kiválasztott tagjait.

Egyre nagyobb befolyásra tettek szert a nagyvállalati vezetők, akik gyakran tagjai lettek az országos vagy helyi pártszerveknek is. Helyzetüknél fogva képesek voltak befolyásolni a gazdasági döntéseket, az állam jövedelmeinek újraelosztását. A nómenklátúra (a politikatudomány nyelvében a szocialista társadalmak vezető elitjének, különböző szintű döntéshozóinak, kiváltságos elemeinek gyűjtőneve.) döntési helyzetéhez, felelősségéhez képest nem rendelkezett elégséges szaktudással, a kinevezésekkor fontosabbak volt a politikai megbízhatóság.

A szellemi foglalkozásúak csoportja számban megnövekedett, helyzetét azonban sok ellentmondás terhelte. E réteg kb. 30 %-a még érettségivel sem rendelkezett, Többnyire az állami és vállalati adminisztráció alsó szintjein dolgoztak. A diplomás értelmiségiek közül a Kádár-rendszer elsősorban a termeléshez nélkülözhetetlen műszaki értelmiségnek kedvezett.

Visszaszorult a háború előtti társadalmi elismertségéhez képest a jogászság, megőrizte viszont presztízsét az orvostársadalom. A pedagógusok megbecsülése elmaradt a rendszer által elvárt társadalom-átalakító feladatok nehézségétől. Az értelmiségiek fizetését alacsonyan tartották mind az 1945 előtti hazai szinthez, mind a nyugati hasonló foglalkozásúak bérezéséhez képest.

A szerény átlagkeresetek mellett természetesen akadtak kiugróan magas jövedelmek is, főleg a tudósok, művészek, illetve a mellékkereseti lehetőségekkel bíró diplomások körében. A szellemi foglalkozásúak számbeli növekedése, az első generációs értelmiségiek nagy száma jelzi a **felgyorsult társadalmi mobilitást**. Ugyanakkor néhány szakterület, például az ügyvédi és az orvosi zárt maradt.

A legnagyobb számbeli növekedést az iparosítási politikának köszönhetően a munkásság mutatta. Míg a két világháború között a szakmunkásság viszonylag zárt csoportot alkotott, most egyre **nőtt köztük a paraszti létet abbahagyók aránya**. Nagy különbségek oka lehetett a beosztás és a szakma. A közvetlen termelés-irányítók (csoportvezetők, művezetők) éppúgy kiemelkedtek az átlagból, mint a keresett, nagyfokú képzettséget igénylő, az értelmiségi munka vonásait megkövetelő szakmák mesterei. Súlyos tehertétel lett a betanított vagy segédmunkás réteg nem csökkenő mértéke.

A parasztság helyzetét alapjaiban változtatta meg az iparosítás és a szövetkezetesítés, a hagyományos családi keretekben élő és saját földjükön dolgozó parasztok aránya a töredékére zsugorodott. A falusiak kb. felét tették ki a termelőség-szövetkezeti tagok és az állami gazdaságok munkásai, a többiek az iparban, közlekedésben dolgoztak, gyakran vándorló, falu s város között "ingázó" életformában. A szövetkezeti parasztok megélhetéséhez, gyarapodásához

nélkülözhetetlen háztájit viszont még a családi munkaszervezetben művelték meg. Ha általánosságban nem is jelentett hátrányt falun élni, a rossz infrastruktúrájú kistelepülések lakói menthetetlenül a társadalmi lejtőre kerültek.

Az 1945 előtti tőkés, földbirtokos osztályokat a rendszer felszámolta. A tulajdonukban meghagyott kisiparosok, kiskereskedők megtűrt helyzetben, de nem ritkán anyagiakban gyarapodva éltek meg a Kádár-korszak első évtizedét.

Jólét a jövő árán

Az 1970-es években kettévált a társadalom és a politika. A pártállami diktatúra a társadalom megkérdése nélkül irányította az országot, a társadalom pedig oda se figyelt a kiüresedett politikai ceremóniákra: az állampárt kongresszusaira, a választási színjátékokra stb. Jellemző az olajozottan működő semmittevésre, hogy ekkor volt hivatalban a magyar történelem egyik leghosszabb idejű, de legjellegtelenebb miniszterelnöke: Lázár György.

A **politikától elfordult emberek** minden erejüket és figyelmüket egyéni boldogulásukra fordították. Igaz, a rendszer átmenetileg visszafogta a „**maszekolás**” lehetőségét, de rövidesen kénytelen volt szemet hunyni fölötte és eltűrni, hogy ki-ki itt keresse meg **kiegészítő jövedelmét**. Ennek következtében egyre többen nem csak **lakásaikat** építették fel, de összehozták az **autót** is. Általánossá vált a **hűtőszekrény**, a **televízió**, s egyre több lett a **hétvégi telek** és a **nyaraló**. Ha a férj és feleség éjt nappallá téve dolgozott, boldogulhatott.

Az így elért anyagi gyarapodásnak azonban az volt az ára, hogy **a családok nem vállaltak gyermeket**, vagy csak egyet, ritkábban kettőt. Ennek pedig az lett a következménye, hogy a magyarság létszámai ijesztően csökkenni kezdett. 1980 és 1988 között az ország lakossága 334 640 fővel lett kevesebb, s a folyamat egyre gyorsult. Ahhoz ugyanis, hogy egy nép megőrizze magát, általánossá kell válnia a háromgyermekes családnak.

A női emancipáció biztosítása jegyében kiterjedt a **bölcsődei és óvodai hálózat**. A 3 évenként igényelhető valutakeretből már nyugatra is utazhattak a magyar állampolgárok.

A hetvenes években az alapfokú oktatásban áttörés következett be: a felnőtt népesség többsége elvégezte legalább az általános iskola nyolc osztályát. Az egyetemi, illetve főiskolai képzésben részesülők aránya alapján viszont az európai sereghajtók közé kerülünk, nem csak a nyugati, de a szocialista országok is lehagytak minket ezen a területen. Az állam szabályozta a felsőoktatást: a nyolcvanas években a felvételizőknek csak 35-40%-át vették fel valamilyen egyetemre vagy főiskolára.

A korszakban a családok élete is jelentősen megváltozott: nőtt a válások száma, 1950 és 1988 között mintegy a duplájára. Sokan a házasság válságáról beszéltek, annak ellenére, hogy az első házasságkötések időpontja korábbra került, és a felnőtt lakosság nagyobb része élt házasságban, mint a két világháború között. A gyerekszám is folyamatosan csökkent, ugyanakkor csökkent azon nők aránya, akiknek nem született gyereke. **Az egy-két gyerekes családok váltak jellemzővé.** Az állam a gyermekvállalást ösztönző szociálpolitikai intézkedései, így az óvodai férőhelyek növelése vagy a gyermekgondozási segély (**GYES**) **1967-es** bevezetése csak kis mértékben lassították a születések csökkenését.

Jelentősen megváltozott a **szabadidő** eltöltésének módja is. A hagyományos, sokszor csak egy –egy társadalmi rétegre jellemző tevékenységi formák megszűntek, átalakultak. Az életmód, a társadalom változásai **új szórakozási**

formák kialakulását eredményezték, melyek sokszor generációs keretek között érvényesültek. A közösségi szabadidős tevékenységek szerepe visszaszorult, az emberek mind nagyobb mértékben egyedül vagy szűk családi körben kapcsolódtak ki. A **sport elvesztette** azt a **kiemelt támogatottságát**, amelyet az 1950-es években élvezett. Az 1952-es helsinki olimpián elért teljesítményt – 16 aranyérem – a későbbiekben meg sem közelítette a magyar csapat. A tömegsport fejlődése s elmaradt a kívánatostól: **az emberek többsége semmilyen sportot nem űzött**, és – a táplálkozási szokások mellett – ez is szerepet játszhatott abban, hogy 1986-ba a magyarországi **felnőttek 60%-a túlsúlyosnak** számított.

A magyar társadalomra a hatvanas évektől nagy hatást gyakorolt a **nyugati fogyasztói kultúra**. A **farmer**, a **rockzene**, a **fiúk hosszú hajviselete**, a **miniszoknya** kezdetben nem csak a hivatalos szervek, de a felnőtt korosztály egy részének rosszallását is kiváltotta. Ezek az ellenérzések csak lassan, a hetvenes évektől kezdtek oldódni. Az áhított fogyasztói javak egy részét megpróbálta a hazai ipar helyettesíteni. A szocialista tömbön belül sokáig egyedinek számított, hogy Magyarországon gyártottak farmernadrágot. A nehezen beszerezhető nyugati termékek – orkáncabát, nejlonharisnya, farmer, rágógumi, lemezek, kazetták, kvarcórák, zsebszámológépek és így tovább – jelentős részben a bevásárló turizmus, vagyis a tömeges méreteket öltő csempészet révén kerültek "forgalomba".

A "marxista-leninista" ideológia hivatalosan meghatározta a tömegtájékoztatást, az oktatást és a művelődést, szabályozta az állami élet rendjét. Az emberek jelentős részére azonban továbbra is a korábról örökölt értékek hatottak. A **vallásnak** a párt ideológiája szerint fokozatosan el kellett volna halnia, mivel a "szocializmus felszámolja az alapjait". Amikor azonban a hetvenes évek végén ismét vizsgálni lehetett az emberek vallásosságát, az eredmények meglepték a pártvezetést: a népesség mintegy fele, a nyolcvanas években, pedig már több mint fele vallotta magát vallásosnak. Ugyanakkor az egyházak befolyása a mindennapi életre csökkent: bár az esküvők, keresztelők és temetések nagy része egyházi keretek között zajlott, a Kádár-korszak végén a lakosság valamivel több, mint tizede járt csak rendszeresen templomba vagy imádkozott legalább hetente.

A fogyasztói igények kielégítésében érzékelhető javulás mutatkozott. Az egyéni jövedelmek felhasználási lehetőségeinek szélesítésében határkövet jelentett a **háztartási gépek elterjedése**, az igények bővülése azonban ellátási nehézségeket is okozott. A **televízióadások** megkezdésével a tömegszórakoztatás és a propaganda új, nagy hatású eszközhöz jutott.

Már a kora Kádár-korszakot is a mindennapi élet **depolitizálása** jellemezte. A párt uralmának fenntartására a legjobb eszközt a megfelelő hatású elrettentés után a társadalom közömbösítésében találták meg, aminek mintegy következménye lett a paternalizmus kiterjedése. Az „*aki nincs ellenünk, az velünk van*” híressé vált jelszava mögött a korábban erőszakoltan **átpolitizált** társadalom békén hagyásának szándékát lehetett felismerni, és ezt a kompromisszumot – valóságos választási lehetőség híján – egyre többen elfogadták.

A közéleti és magánéleti szerepek elválásával a cinizmust növelő kettős normatíva alakult ki, amelynek egyfelől korrumpáló hatása volt, másfelől fenntartotta a bizonytalanság érzetét. A bornírt közéleti normatíva elfogadása része volt a hallgatóságos kompromisszumnak, amelybe a szellemi élet vezető képviselői közül szintén egyre többen beletörődtek – köszönhetően a szelektív megtorlás hatásának és a szellemi élet intézményeinél végrehajtott „megrendszabályozásnak” is. A kultúrában jellemzően az öncenzúra és a változó mozgástér kitapogatója váltotta fel

a hallgatásban, félrevonulásban megmutatkozó ellenállást, a kritikát gyakorta az allegorikus, parabolisztikus ábrázolásmód jelenítette meg.

A Kádár-rendszer életszínvonal-politikája

A rendszer **életszínvonal-politikája** el akarja kerülni azt a folyamatos ellátási feszültséget, amelynek döntő része volt az '56-hoz vezető elégedetlenség kialakulásában. A vezetés a hatvanas évek elejétől kezdve igyekezett biztosítani az **alapellátás folyamatosságát**, tehát a **sorban állás kiiktatását** és a **hiánycikkek mértékének csökkentését**. Nyugaton ezt nevezték el „gulyáskommunizmusnak”. Ezt a „klasszikus” időszaknak tekinthető hatvanas években a „rendszer” azzal érte el, hogy a korábban eltúlzott felhalmozási hányadot erőteljesen csökkentette. A nehézipari kapacitás egy részét véglegesen redukálták: a beruházási javakat előállító termelési apparátus egy részét fogyasztási cikkek termelésére állították át. Idővel általánossá tették a **társadalombiztosítást** és az **ingyenes egészségügyi ellátást**

A rendszer azonban nem tarthatta fenn ezt az állapotot a nagyságrendekkel történő termelékenységnövelés nélkül. Az addigi termelékenység mellett a gazdasági növekedés ilyen mértékű csökkentését hosszú távon nem lehetett folytatni. Az **életszínvonal művi emelése** a továbbiakra nézve **komoly következményekkel járt**. Beteljesült Rákosi elvtárs átka: a Kádár-rendszer valóban felfalta az „aranytojást tojó tyúkot”. Fontos beruházások maradtak el az életszínvonal-emelésre készített latens közhangulati nyomás miatt, elsősorban az infrastruktúra fejlesztése területén. A rendszerváltás idején is meglévő telefonhiány oka a fejlesztés akkori elmaradása volt.

A klasszikus kádárizmusnak rendszerelvévé vált, hogy az életszínvonalat a fölé a szint fölé emelje művi beavatkozással, amely szint az ország gazdasági teljesítményéből „természetesen” adódott volna. A kádárizmus politikai kockázatot érzett az olyan életszínvonalban, amelyet nem emelnek a teljesítményből adódó szint fölé. Ezt szolgálta a hatvanas években a beruházási ütem visszafogása és a nehézipari kapacitás egy részének „életszínvonal-termelésre” való átállítása, a hetvenes években az eladósodás a Nyugat felé.

A politikai közömbösítés fontos eszköze volt a „dezideologizálás”. Ennek első lépései közé tartozott, hogy a rendszer lemondott a sikerpropagandáról. Ezt a forradalom után szintén átmeneti megoldásnak tekintették, ám a pótszer jobbnak bizonyult annál, amit pótol. A kádárizmus legjellegzetesebben a sikerpropaganda elmaradásában különbözött a többi blokkországtól, ahol a sikerpropaganda a totalitarizmusról a paternalizmusra történt áttérés idején is fennmaradt. A többi blokkországban a cenzúra gyakorlatának gerincét képezte a sikerpropaganda és a részletfogyatékoságok (nem jár a lift, az SZTK-rendelő túlzsúfolt, nem kapni WC-papírt) bírálata arányának meghatározása a tömegkommunikációban. Magyarországon nem volt sikerpropaganda, ezért a részletbírálathoz – noha aránya nem múlta felül a blokkon belüli átlagot – túltengőnek hatott, hiszen nem ellensúlyozta az „eredmények” felnagyított népszerűsítése.

AZ EGYHÁZ SZEREPE A KÖZÉPKORI KATOLIKUS EURÓPÁBAN

Nyugati és keleti kereszténység

A Római Birodalomban a kereszténység államvallássá válása után **az egyház felett a császárok hatalma érvényesült**. Ezért az egyházi hierarchiának nem volt egyetlen feje, **több felső központ alakult ki**, amelyek vezetői irányították a hitéletet. Ilyen egyházi vezetők voltak a késő császárkorban keleten Alexandria, Konstantinápoly, Antiochia és Jeruzsálem, nyugaton Róma püspökei, akiket megkülönböztetésül patriarchának neveztek.

A birodalom kettéválásakor keleten a helyzet változatlan maradt, a Konstantinápolyban székelő császárok fennhatósága továbbra is fennállt az egyház felett. **Nyugaton azonban a birodalom szétesésével eltűnt az egyházat uraló világi hatalom**, s Róma püspökei idővel a keleti császároktól is függetlenítték magukat.

Az eltávolodás következtében **különbségek alakultak ki** a két birodalomfél kereszténysége között. Míg **a nyugati egyház nyelve a latin maradt, a göröggé váló keleten a görög lett a papság nyelve. A szertartások is egyre inkább eltérővé váltak** a két területen.

Róma helyzetét jelentősen javította, hogy **a keleti központok közül Alexandriát, Jeruzsálemet és Antiochiát** a VII. században **elfoglalták az arabok**. Ugyanakkor az V-X. században Róma eredményes térítő munkája nyomán **a latin kereszténység hódított tért a germánok, majd a dánok, a csehek, a lengyelek és a magyarok között**.

A nyugati egyház térnyerését eredményező folyamatok megindítója a kiemelkedő képességű **Nagy Szent Gergely (590-604) pápa** (pápa = atya) volt. A pápa kifejezés korábban minden püspököt megilletett, azonban lassan a római püspökök különleges tekintélyének kifejezője lett. Szent Gergely **rendbe hozatta az egyházi birtokokat, lazított a Konstantinápolyhoz fűződő szálakon, s támogatta** a pogányok közötti térítő munkát, pártolva és igénybe véve **a szerzetesek tevékenységét**.

A szerzetesek

A szerzetesek kezdetben magányos remetékként éltek, majd keleten, elsőként Egyiptomban jöttek létre szerzetesi közösségek. Szigorú belső előírások szabályozták életüket, s elsősorban a hit elvont kérdéseinek tanulmányozásával foglalkoztak.

Nyugaton a szerzetesség gyakorlatiasabb formája terjedt el. Bár a szerzetesi élet célja **az istenhez méltó élet, amelyet pontos szabályok szerint élő közösségekben véltek megvalósíthatónak** (a szerzetesek szüzességi, szegénységi és engedelmisségi fogadalmat tettek), az itteni kolostorok lakói a hitéleten kívül **földet műveltek, könyveket másoltak**, hozzájárulva az antik műveltség és elsősorban a latin írásbeliség átmentéséhez. A kora középkorban **jelentős részt vállaltak a térítő munkából**, s nagyrészt nekik köszönhető, hogy Közép-Európa a latin kereszténységhez csatlakozott.

A szerzetesrendek közül **a Nursiai Szent Benedek (480-543) által alapított rend volt az első, amely elfogadta a pápa vezető szerepét**. Monte Cassino, első kolostoruk Itáliában jött létre (529), de a kora középkor folyamán **a bencések rendháza behálózta az egész nyugati keresztény világot**.

A pápai állam kialakulása

A pápák székhelye, Róma a gót állam összeomlása után, a sok pusztítás közepette is fennmaradt. Az új germán hódítók, a longobárdok azonban veszélyeztették az „Örök Várost”, s útjában álltak a **pápaság** megerősödésének. Ezért Róma a **nyugati katolikus** (= egyetemes, általános) **keresztény hitre tért frankoktól, Kis Pipintől kért segítséget**. Martell Károly fia erre hajlandó is volt, cserébe frissen szerzett királyi hatalmának szentesítéséért (751). A frankok, átkelve az Alpokon, visszaszorították a longobárdok hatalmát (754). **Az új Karoling- király** a longobárdoktól megszerzett területek jelentős részét, **Róma és Ravenna vidékét a pápának adományozta (756)**. Ezen a területen az egyházfők mint világi uralkodók gyakorolhatták hatalmukat. Ezzel **létrejött a Pápai Állam**, ami Róma tekintélyét nagyban növelte.

Az egyházszakadás

A pápák megerősödése tovább élvezte a helyzetet Konstantinápolyal, ami **1054-ben a keresztény egyház kettészakadásához vezetett**. (Ez úgy történt, hogy a pápa és a konstantinápolyi pátriárka kölcsönösen kiátkozták egymást.) **Létrejött a nyugati, latin nyelvű római katolikus és a keleti, görög nyelvű ortodox (hithű, igazhitű, óhitű) egyház**.

A keresztény egyház felemelkedése és története a XI. század közepéig

„A Római Birodalomban **Nagy Theodosius tette államvallássá a kereszténységet (391)**. A birodalom bukása után a pogány ariánus kereszténységet viselő germán népek és Róma között folyamatosak voltak a konfliktusok. A longobárdok már fegyverrel vonultak Róma ellen. A pápa ekkor **Kis Pipin** frank uralkodó segítségét kérte, aki legyőzte a longobárdokat, és területeket adományozott a pápának (Róma és Ravenna környéke). Ezekre a területekre alapozva hozták létre a pápák világi hatalmukat. Szintén a pápaság hatalmát növelte az, hogy a frank Nagy Károly által meghódított területekre (szász, bajor törzsek) a pápától érkeztek hittérítők. **A világi hatalomért folyó vetélkedés** vezetett a **keleti és nyugati egyház közötti nyílt szakításhoz. 1054-ben**: a konstantinápolyi pátriárka és a római pápa kölcsönösen kiátkozták egymást (skizma).

962-ben I. Ottó létrehozta a Német-Római Császárságot és magához ragadta az investitúra jogát, amit IV. Henrikig a császárok gyakoroltak. **A VII. Gergely pápasága (1073-1085)** alatt végrehajtott **cluny-reform a cölibátus** bevezetésével és a **szimónia tilalmával** helyreállította a pápaság tekintélyét, és megerősítette az egyházat. A pápa **1075-ben** kelt nyilatkozatában (**Dictatus Papae**) a pápai hatalom egyetemes jellegét hangsúlyozta és magának követelte az investitúra jogát. Ez vezetett a több évszázados **investitúra küzdelmekhez**.” /Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek/

A pápaság és császárság küzdelmei

„A Karolingokat követő időben a pápák szerepe fokozatosan nőtt. A német-római császárok többször is megpróbálták megerősíteni itáliai állásaikat, azonban a római nemesség és a városok polgárai nem akartak központosított hatalmat. A pápák és császárok több évszázadig tartó küzdelme **VII. Gergely pápaságával (1073-1085)** kezdődött. Gergely a bencés Cluny kolostorból kiinduló nézeteket akarta kiterjeszteni az egész egyházra. Célja az egész világot uraló szervezet létrehozása volt. Ehhez először ki kellett vonni a püspököket a császár irányítása alól, ezért hatalomra lépése

után érvénytelenítette a szimónia (pénz) útján vett egyházi méltóságokat. Ugyanakkor megtiltotta a papi házasságot (cölibátus). Az **1075-ös böjti zsinaton** nyíltan föllépett az investitúra pápai joga mellett. **Henrik** válaszul a **wormsi zsinaton 1076-ban** – a Gergely ellen fordult főpapokkal – megfosztotta Gergelyt a pápai címtől. Válaszul Gergely kiátkozta Henriket. Ezt kihasználva a németországi hercegek fellázkodtak a császár ellen, aki kénytelen volt „bocsánatot kérni” (**1077, Canossa-járás**). A pápa megbocsátott, azonban Henrik azonnal ellene fordult. Az újabb kiátkozások már nem értek semmit. Henrik kétszer is megostromolta Rómát, VII. Gergely száműzetésben halt meg.

A küzdelem tovább folytatódott **II. Callixtus** és **V. Henrik** (1106-1125) megkötötték a **wormsi konkordátumot (1122)**. Ennek értelmében a pápa adja át a gyűrűt és a pásztorbotot, a császár pedig a jogart. Noha a **lateráni zsinaton** (1123) megerősítették a konkordátumot, a harc folytatódott. **Barbarossa Frigyes** ismét uralma alá akarta vonni az észak-itáliai városokat, de a Lombard Liga és a pápai seregek legyőzték Frigyes seregét (1176, Legnano). Ezután a császár nem szólhatott bele a pápaválasztásba. **A pápai hatalom csúcspontját III. Ince pápasága alatt élte.** Ekkorra erősödtek meg az **eretnekmozgalmak**. A franciaországi **katharok** és **valdensek** őskeresztényi szegénységet követeltek, s tagadták a fennálló társadalom alapjait (pl. család). Válaszul megalakultak a **kolduló rendek** – melyeknek fontos szerepe volt a népművelésben és az **inkvizícióban**.

A XIII. század végére a pápai hatalom meggyengült és alulmaradt a központosítás útján haladó Franciaországgal szemben. **Szép Fülöp** francia uralkodó elfogatta és Avignonba vitette a pápát (**avignoni fogság 1305-77**)."

„Közel hetven évig a francia király kegyeltje ült a pápai trónon, mire a pápák visszatérhettek Rómába, szinte teljesen elvesztették világi hatalmukat. Ezt jelzi, hogy a XIV. század végétől a római pápa mellett a francia főpapok is megválasztották saját vezetőjüket. **A kettős pápaság problémáját** (nagy nyugati egyházszakadás) **Luxemburgi Zsigmond oldotta meg a konstanzi zsinaton (1414-1418):** a bíborosokkal letétette a két hivatalban levő pápát, és saját jelöltjét ültette a pápai székbe.

A XIV. században meginduló reneszánsz megszüntette az egyháznak a tudományok és művészetek területén gyakorolt egyeduralmát, kiszélesítette az emberek világképét, és hozzájárult a reformáció kibontakozásához.” */Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek/*

A keresztes háborúk

„A keresztes hadjárat gondolatát II. Orbán pápa vetette föl az **1095-ös clermont-i zsinaton**. A háborúk ideológiai alapja a **szentföldi zarándoklatok védelmének** biztosítása volt. A valós okok ennél jóval szerteágazóbbak. A XI. századra jelentősen felduzzadt az európai vezető népesség száma, és ezzel együtt teret hódított az új öröklési forma, a primogenitúra, melynek értelmében csak az elsőszülött fiú örökölhetett. Így a birtokosok **új területeket** akartak szerezni. Az **itáliai kereskedővárosok** a katonák **fölszerelésétől** és **szállításától** reméltek hasznot, valamint az itáliai kézbe került levantei **kereskedelem biztosítását** várták a háborúk sikerétől. A katolikus egyház politikai, gazdasági és ideológiai erősödést, s a keleti egyház feletti hatalom megszerzését várta a háborúk sikerétől.

Az **1096-ban** induló **első keresztes hadjárat** során **1099-ben** elfoglalták Jeruzsálemet és megalapították a **Jeruzsálemi Királyságot**, amely **1187-ig** állt fenn. A későbbi hadjáratok már kevesebb sikerrel jártak. A negyedik hadjárat Velence érdekében Konstantinápolyt foglalta el, és megalapították a **Latin Császárságot (1204-1261)**. Ettől kezdve az ősi város elvesztette kereskedelmi pozícióit. Hosszú távú sikert arattak a keresztesek a Pireneusi-félszigeten, ahol **1212-től** már csak a **granadai királyság maradt a mórok hatalmában**. A keresztes hadjáratok **gazdasági és kulturális jelentősége** sokkal nagyobb, mint a katonai eredmények. A keletről elhurcolt kincsek kedvezően hatottak a **pénzgazdálkodás fejlődésére**. Ezen kívül a keresztesek sok **új növényt** (rizs, citrom, görögdinnye), valamint ipari titkokat (**selyem előállítás, szelmalmok**) hoztak magukkal. Az ókori görög kulturális és tudományos eredmények is ekkor kerültek Európába arab közvetítéssel. Jelentősen fejlődött az **orvostudomány, a matematika** és a **csillagászat**. A kor új filozófiai irányzata, a **skolasztika** szintén a görög filozófia eredményeire épült (legjelentősebb képviselője Aquinói Szent Tamás).” /Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek/

Eretnek és parasztmozgalmak a X-XV. században

„A középkorban a társadalmi rend ellen fellépők – sokszor kommunisztikus elképzelésekkel – **valamilyen vallásos ideológia mögé felsorakozva léptek fel**. Ezek az eszmék általában az **egyház ellen** irányultak, mivel az képviselte a kor világképét. Az első **eretnekek** a **katharok** és a **valdensek** (vezetőjük: Waldo Péter) tökéletes evangéliumi életet hirdettek (elvetették a vagyoni különbségeket, de ezzel együtt a családi kötöttségeket is). Tanításuk szerint egy **jó és egy rossz sít** van; a jó hozta létre a mennyei világot, a rossz pedig a földit, aminek minden megnyilvánulásával szemben föl kell lépni. A Balkánon a **bogumil eretnecség** alakult ki. Ezek ellen lépett föl a III. Ince pápa vezetete **inkvizíció**.

A járványok, a rossz termés, a túladóztatás és az éhínség miatt tört ki 1358-ban a **Jacquerie Franciaországban**. A parasztfelkelés vezetője Guillaume Caillet volt. A parasztok a nemesség kiirtását tervezték, de végül a nemesek verték szét a parasztcsoportokat. Szintén a **száz éves háború (1339-1453)** miatti elkeseredés robbantotta ki a John Ball és Wat Tyler vezette **1381-es angol parasztfelkelést**. A vezetők itt is támadták az egyházat, és a jobbágyrendszer megszüntetését követelték. A király végül kényszerből engedett a követeléseknek, de amint erre mód nyílt, Tyler meggyilkolták és a maradék paraszthadakat szétverték. A mozgalom leverése ellenére **Angliában megszűntek a jobbágyság kötöttségei**.

Az eretnecség és a társadalmi rend elleni fellépés együtt jelentkezett a **huszitzizmus táborita irányzatában is a XV. Század első felében.** /Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek/

Katus László: *A kereszténység – Az egyház szerepe az európai civilizáció felvirágzásában*, Rubicon, 8. évfolyam (1997) 9. szám (73.)

Az antik kultúra közvetítése

Az első három évszázadban a kereszténység csak a Római Birodalom határain belül terjedt. A 4. század elején a becslések szerint a birodalom mintegy 50 millió főnyi lakosságából 7 millió, azaz 15% volt keresztény. Egyes területeken azonban, pl. Kis-Ázsiában a keresztények aránya az 50%-ot is elérte. A kereszténység elsősorban a városokban terjedt, a vidék lakossága még túlnyomórészt pogány maradt (a magyar „pogány” szó a latin *paganus*-ból származik, ami annyit jelent: „falusi, vidéki”). A 4. és 6. század között kereszténnyé váltak a birodalom szomszédságában élő, illetve a népvándorlás során annak területére települő germán és kelta (ír, brit, skót) népek is. A 7–8. században az egykori Római Birodalom határain kívül élő germán népek megkeresztelkedése került sorra, majd a 9–11. században a szlávok, a magyarok és a skandináv népek is a kialakuló európai keresztény népközösség tagjaivá váltak.

Az 5. századra megvalósult a **kereszténység és a görög–római kultúra összeolvadása**. Ezután a **népvándorlás során kialakult új európai társadalmakat kellett bekapcsolni ennek a kultúrának a vérkeringésébe**. Ezt a feladatot **egyedül az egyház volt képes elvégezni**, csak ő rendelkezett az ehhez szükséges írástudó emberekkel (klerikusokkal) és intézményekkel.

Az első évezred második felének nagy történelmi munkája a késő Római Birodalomban kialakult antik-keresztény kultúra elterjesztése az európai népek körében és továbbadása a későbbi korok számára. Ez óhatatlanul színvonalcsökkenéssel, a kultúra vulgarizálódásával járt együtt, hiszen a „barbárok” számára fogyasztható, befogadható formában, leegyszerűsítve kellett azt megfogalmazni.

Az ókor és középkor határmezsgyéjén élő és dolgozó keresztény kulturális elit tagjai vállalták ezt a feladatot. **Szent Ágoston**, a milánói főiskola egykori retorikaprofesszora, püspökként vulgáris latin nyelven szólt észak-afrikai híveihez, noha birtokában volt a legtökéletesebb klasszikus irodalmi nyelvnek. „Inkább vállalom a rétorok megrovását – mondotta –, mert fontosabb számomra az, hogy híveim megértsék Isten ígését.” Caesarius, a dél-galliai Arles érseke hasonlóan nyilatkozott: „Az Úr nyája egyszerű nyelven kapja az égi táplálékot. A művelteknek le kell ereszkedniük az egyszerűekhez, mert ők megértik azokat, de fordítva nem.”

A **késő antik tudásanyag közvetítésében a 6–7. században** olyan személyiségek játszottak kimagasló szerepet, mint **Isidorus** sevillai püspök vagy **Cassiodorus**, a keleti gót király, Theodorik minisztere, aki a politikától visszavonulva dél-itáliai birtokán létesített kolostort Vivarium néven, ahol a szerzetesek az ókori írók és az egyházatyák írásait másolták. **A 7. századtól kezdve a kolostorok váltak a kultúraközvetítés és -terjesztés fő műhelyeivé** mind **Itáliában**, mind **az angolszász királyságokban**, mind **a Frank Birodalomban**. A bencés regula szerint egy szerzetesnek évente kb. 1500 órát kellett olvasnia, vagyis mintegy 15 000 oldalt, ami átlagosan 50 darab 300 lapos kódexet jelentett. Ez érthetővé teszi azt a

nagyarányú könyvtermelést, amelynek ezek a kolostorok a színhelyei voltak. Nagy Károly a szerzetesek és a püspöki székhelyek papjainak feladatává tette a világiak oktatását is.

Mire az antik civilizáció politikai és intézményes keretei – legalábbis Nyugaton – felbomlottak, már készen álltak az egyház új szervezeti és intézményi formái, hogy a késő Római Birodalomtól átvegyék a sajátos európai civilizáció kialakításának munkáját. Ez a munka töltötte ki az első évezred második felét, s ez tette lehetővé, hogy az ezredforduló után lendületet vegyen az európai keresztény kultúra fejlődése, kibontakozása minden területen. Ekkorra alakult ki az európai keresztény népközösség, amelyet nem a politikai keret fogott össze, hiszen a latin rítusú kereszténység egyetlen birodalomba szervezésének karoling kísérlete kudarcot vallott. Ennek **a sok népet átfogó közösségnek a legfőbb összetartó, egységesítő tényezője a közös hit, az egyetemes egyház intézményrendszere**, valamint az általa hordozott és továbbadott **közös kultúra**. Ezekben a századokban az **európai társadalom** a szó szoros értelmében vett **keresztény társadalom**. Az egyház azonos volt a szervezett társadalom egészével. Ebbe mindenki beleszületett, s nem lehetett belőle kilépni.

Társadalomszervező szerep

A 10. század közepére elültek az Európa békéjét hat évszázadon át felkavaró külső inváziók – **népvándorlások – utolsó hullámai**. A normannok és a magyarok megkeresztelkedtek, letelepedtek s betagolódtak az európai keresztény népközösségbe. Külső támadás ettől kezdve hosszú évszázadokig nem is fenyegette Nyugat-Európát, ám a belső békét feldúlta a feudális anarchia, amely a Karoling Birodalom felbomlását, a közhatalom, az állam „privatizációját”, önálló kis területi egységekre történő felbomlását kísérte.

A 10. század második felében – erre alkalmas világi közhatalom híján – **az egyház vállalkozott a nyugati társadalom konszolidálására, a békés alkotómunka feltételeinek létrehozására**. Burgundiából kiindulva megszervezte a „**treuga Dei**”, **az Isten békéje mozgalmát**. Szigorúan tiltotta és vallási szankciókkal (kiközösítéssel) büntette a társadalom fegyvertelen, termelőmunkát folytató tagjaival szembeni fegyveres erőszakot, sőt a hivatásos katonák, a lovagok egymás elleni fegyverhasználatát is az év napjainak nagyobb részében. Ezzel egyidejűleg megkezdte az erőszakot gyakorlók, a lovagi társadalom „átnevelését”: kialakította és lassan beléjük nevelte a **keresztény lovag** új étoszát, amely szerint **a lovag hivatása a vallás, az egyház, valamint a gyengék és elesettek védelmezése**.

Bibó István egyik tanulmányában kiemeli a középkori európai klerikus elemnek, a papságnak a világtörténelemben talán egyedülálló társadalomszervező szerepét. Rámutat, hogy a kora középkorban „a római társadalomszervezés tovább élő hagyományai az új, keresztény társadalomszervezési impulzusokkal szövetkezve a társadalomszervezésnek új, racionális és humanizáló, moralizáló kísérletét indították el. [...] A társadalomszervező papság [...] megpróbálta a társadalom legkülönbözőbb viszonyait a hivatásszerűség, a kölcsönösség valamiféle elemeivel átítatni. Úgy, hogy a legalacsonyabb rendűek számára is az emberi önbecsülésnek valamiféle formája létezzék.”

Az első ezredfordulót követően ily módon a lassan konszolidálódó, sajátos struktúrát kialakító keresztény népközösségben ment végbe az a sokoldalú fejlődés a társadalmi élet minden területén – a technikában, a gazdaságban, a politikai

szervezetben és eszmékben, továbbá a tudományban –, amelynek eredményeképpen az újkorban az európai lett a világ vezető civilizációja, ez nyújtotta a világ többi része számára a követendő, átveendő gazdasági, társadalmi, politikai modelleket, az európai tudomány és technika vált az egész emberiség egyetemes tudományává és technikájává.

Új világkép

Abban, hogy Európa sajátos, a többi civilizációtól eltérő, azokkal szemben a középkor végére minden téren fölénybe kerülő civilizációt tudott létrehozni, meghatározó szerepe volt annak az új világképnek és mentalitásnak, amelyet a kereszténység képviselt.

A zsidó-keresztény hit szerint Isten abszolút transzcendens, azaz teljesen kívül áll az anyagi világon, melyet ő hoz létre, teremt a semmiből. A bibliai Törvény első lapjain ott áll az isteni megbízás az ember számára: „Töltsétek be a földet, és vonjátok uralmatok alá.” A látható világ, amelyben nincsenek istenek, sem egyéb természetfeletti lények, mindenestől **az ember szabad kutató-, alakító-, alkotótevékenységének színtere.** Ahol a „szent tehén” nem isteni lény, hanem le lehet vágni s el lehet fogyasztani, vagy éppen ekét lehet vele vonatni. A természetnek ez a mítosztalanítása, szakrális jellegétől, isteni varázsától való megfosztása előfeltétele volt annak, hogy a modern európai értelemben vett természettudomány és technika kialakulhasson.

Ehhez járult **a fizikai munka felértékelődése** a klasszikus ókori szemlélethez képest. Aki nem akar dolgozni, ne is egyék – hagyja meg Pál apostol a thesszalonikiai híveknek, s ő maga is kézművesmunkával keresi kenyerét. A szerzetesi közösségek napirendjében kezdettől fogva ott van a fizikai munka. **Imádkozzál és dolgozzál – Ora et labora** –, mondja **Szent Benedek regulája.**

A zsidó-keresztény hit szerint az Isten által teremtett világnak van kezdete és vége, **a világ léte nem örök körforgás, hanem egyszeri és megismételhetetlen történeti folyamat, amely egy cél felé halad.** Minden esemény, a világtörténet színpadán megjelenő minden emberi személy egyszeri és megismételhetetlen, nincs újrakezdés, újjászületés, reinkarnáció. Ez adja minden egyes emberi személy kiemelt fontosságát, értékét, s innen ered minden emberi cselekvés felelőssége. Igaz, hogy **az ember végcélja a túlvilági boldogság, az Isten országába való eljutás,** de ez itt a Földön, **a földi cselekedetek sorozatában dől el.** S Jézus nem hagy kétséget aziránt, hogy az Isten országába szóló belépőjegyet az ember csak egyfajta magatartással szerezheti meg: „Mert éheztem, és ennem adtatok, szomjaztam, és innom adtatok, vándor voltam, és befogadtatok, mezítelen voltam, és fölruháztatok, beteg voltam, és meglátogattatok, börtönben voltam, és fölkerestetek.”

Az emberi személynek **ezt** az egyszeri és megismételhetetlen voltából fakadó értékét még **fokozza** a keresztények szemében az a tény, **hogy Isten minden embert a maga képére és hasonlatosságára teremtett,** s mindenkit egyaránt meghívott az üdvösségre, az Isten országába. Krisztus mindenkiért meghalt, minden embert megváltott. „Nincs többé rabszolga vagy szabad, mert mindannyian egyé lettek Jézus Krisztusban” – mondja Pál apostol, s több mint egy évezred múltán a skolasztikus teológus, **Aquinói Szent Tamás** is leszögezi: „természettől fogva minden ember egyenlő”. Ez a gyakorlatban ugyan sokáig összefért a rabszolgaság intézményének fenntartásával, de a középkori rabszolga már nem pusztán tárgy,

eszköz, hanem üdvösségre rendelt személy, akit megillet az élethez való jog, lehet családja, otthona, gazdasága.

S ahogy a gazdasági struktúra lassan átalakult, úgy jelentéktelenedett el a rabszolgaság, majd meg is szűnt, elsősorban a nagyszámú vallásos indíttatású felszabadítás következtében. Joggal állapítja meg tehát Bibó István: „az ókori rabszolgatartó »demokratizmus« soha keresztény közjátékok nélkül nem mehetett volna át a minden ember egyenlő méltóságából kiinduló modern demokratizmusba, sem az ókor elfogulatlan, csaknem játékosan kíváncsi természetkutatása a szerzetesi fegyelem nélkül nem mehetett volna át a modern, szigorúan egzakt tudományba.”

Az állam és az egyház

Az ókori és általában az Európán kívüli civilizációkra a vallási és a politikai közösség szoros kapcsolata, szinte teljes azonossága, szétválaszthatatlansága jellemző. A vallás rendszerint államvallás, az uralkodó vagy papi funkciókat lát el, vagy maga is istenség, akinek kultusza kötelező az alattvalók számára.

A kereszténység elvileg gyökeres változást hozott az állam és a vallás viszonyában. Az ótestamentumi zsidóságnál a vallási közösség teljesen azonos volt a népi és a politikai közösséggel. Jézus viszont nem vállalta a politikai Messiás szerepét, a zsidó nemzeti törekvések szolgálatát, s nem alapított földi országot. Elismerte, hogy az ember két közösséghez tartozik: a vallásihoz és a politikaihoz, s a kettő nem azonos. Az ő működése és tanítása nyomán egy olyan társaság – **az egyház** – jött létre, amely **nem esett egybe semmiféle politikai közösséggel, meghatározott állammal.**

A keresztény vallás elterjedése, az egyház intézményrendszerének, szervezeti kereteinek kialakulása azonban **egy állam, a Római Birodalom keretein belül ment végbe. Nagy Konstantin** nem csupán a szabad vallásgyakorlatot engedélyezte a keresztények számára, hanem **különböző kiváltságokat is adott a papságnak**, és állami feladatokat is rájuk bízott. A 4. század végére a kereszténység a Római Birodalom kizárólagos államvallása lett, s így történt ez utódállamaiban is. **A konstantini fordulat után az állam és az egyház egyre szorosabban egybekapcsolódott**, a római császárság keresztény császársággá alakult át. Ezzel a kereszténység lényegében visszatért az ószövetségi modellhez. A papság hosszú évszázadokon át állami funkciókat is ellátott, **a világi hatalom pedig beleszólt vallási kérdésekbe, az egyház ügyeibe.** Kialakult az ún. **cezarpapizmus rendszere**, amelyben **a császár** nemcsak a politikai, hanem **a vallási közösség fejének is tekinti magát**, főpapokat nevez ki, egyházfegyelmi, sőt teológiai kérdésekben dönt, zsinatokat hív egybe, s dogmákat hirdet ki. Ez a rendszer az ortodox kereszténység országaiban a 20. századig fennállt, de a 11. századig lényegében a nyugati latin kereszténység területén is érvényben volt.

Azzal, hogy **a kereszténység átlépte az egykori Római Birodalom határait**, gyökeresen eltérő viszonyok közé került, s az ezekhez való alkalmazkodás következtében **szervezete is átalakult.** Ezeken az új területeken nem voltak városok, a ókori keresztény közösség pedig jellegzetesen városi jelenség volt. Szinte minden város egy önálló püspökséget alkotott. A kereszténység észak és kelet felé terjedésével egyre inkább a vidék megszervezése lett a feladat. **A plébánia vált a kereszténység alapsejtjévé**, s főleg a 8. századtól kezdve bontakozott ki a plébániarendszer kiépítése, amely eltartott egészen a 13–14. századig. Ez

lényegében párhuzamosan haladt az állandó településhálózat kialakulásával, amely Közép-Európában az ezredforduló táján vette kezdetét. A középkor végére készen állt a nyugati kereszténység sűrű településhálózata a maga mintegy 130 ezer plébániájával. A plébániák létesítése az ún. magánegyházi rendszer keretében történt: **a földesúr építtette a templomot és biztosította a plébános jövedelmét, tehát mindennel ő rendelkezett, ő nevezte ki a plébánost is.** Általános szokás volt, hogy a földesúr a birtokán élő jobbágyfiúk egyikét-másikat neveltette papnak.

Azt, hogy milyen helyet foglal el a világi uralkodó – adott esetben a császár – az egyházban, Euszebiosz kaiszareiai püspök fejtette ki először 335-ben, Nagy Konstantin 30 éves uralkodói jubileumán mondott ünnepi beszédében. A földi birodalom a mennyei birodalom képmása, ezért amint az utóbbinak csak egy uralkodója van, az Atyaisten, úgy az előbbinek is csak egy feje lehet, a császár, aki hatalmát közvetlenül Krisztustól kapta. Az ő feladata, hogy az embereket megvédje a gonosz hatalmától, s a bálványimádástól az igaz Isten felismerésére vezesse őket. **A császár** hivatása, hogy segítse Isten üdvözítő tervének megvalósulását, azért **ő Isten földi helytartója.** A birodalom és az egyház ténylegesen azonosak egymással a kereszténnyé lett Római Császárságban, ezért a császár a birodalmi egyháznak is feje. Ilyen értelemben ő is tagja a klérusnak, „mintegy pap”, „egyetemes püspök”, aki a püspökök felett áll, parancsol nekik és vitáikban döntőbíróként lép fel.

Ebben a rendszerben – amelyet **teokráciának, teokratikus királyságnak** neveznek – **az uralkodó szakrális személyiség, a klérus tagja**, „quasi sacerdos”, mintegy pap. A kora középkori uralkodókat – a püspökökhöz és az ószövetségi királyokhoz hasonlóan – megszentelt olajjal kenték fel, s ezt a szertartást az egyház a 12. századig a szentségek közé sorolta. **Az uralkodó a hatalmát Istentől kapta, az ő kegyelméből – Dei gratia – kormányozta a rábízott népet.** A kora középkorban nem a pápát, hanem a császárt, illetve a királyokat nevezték Isten földi helytartóinak (vicarius Deinek).

Ilyen teokratikus uralkodóként járt el első királyunk, **Szent István is**, midőn megszervezte a magyarországi egyházat, püspökségeket és monostorokat alapított, püspököket és apátokat nevezett ki. A 11. század végén keletkezett életrajzai ezért az „apostoli” jelzővel ruházták fel, kiemelve, hogy az egyházszerzésre és a püspökök kinevezésére a pápától kapta a jogot és a megbízást, valamint az ezt jelképező apostoli keresztet. Az István-legendák e szövegei már a gregorián reform során kialakult felfogást és helyzetet tükrözik. „Valószínű – írja a magyar katolikus egyház történetéről szóló könyvében Hermann Egyed –, hogy István király semmiféle különleges meghatalmazást nem kapott a pápától, sőt erre szüksége sem volt. **Az invesztitúraharcig** ugyanis – regnum et sacerdotium (királyság és papság) szoros összefonódásának idején, amikor a királyt még quasi sacerdosnak és vicarius Deinek tekintették – **a közfelfogás szerint maga a királyi méltóság jogosította fel az uralkodót a térítésre és az egyházszerzésre. A király mint az egyházi hatalom társtulajdonosa** a püspökökkel egyetértően szervezi és kormányozza az egyházat. Egyházi jellegű intézkedéseikhez a pápai jóváhagyást még nem tartották szükséges jogi követelménynek, legfeljebb dísznek. A király tehát a koronával együtt szerezte meg a jogot, hogy egyházmegyéket, apátságokat alapítson, főpapokat nevezzen ki, egyházi törvényeket hozzon és kiváltságokat osztogasson.” A magyar uralkodók ismételten hivatkoztak az első magyar király apostoli küldetésére, majd később hivatalosan is felvették s 1918-ig viselték az „apostoli király” címet, amellyel az egyházi és vallási ügyekben maguknak igényelt felségjogokat kívánták megalapozni.

A teokratikus királyság azonban nem volt korlátlan hatalommal rendelkező, abszolút monarchia. A klérus által megfogalmazott keresztény politikai elmélet az uralkodást szolgálatnak, „ministeriumnak” tekintette, amelyet a köz javára, a hívő közösség üdvére kell gyakorolni. **Az egyházi vezetők, a püspökök igényt tartottak arra, hogy az uralkodót, aki maga is az egyház tagja volt, ellenőrizzék,** vajon alkalmas-e az uralkodásra, s hatalmát a Bibliában megfogalmazott normák szerint – kegyes, igazságos és békeszerző királyként – gyakorolja-e, nem viselkedik-e zsarnok, tyrannus módjára. Ha az uralkodásra alkalmatlannak vagy zsarnoknak bizonyult, akkor bűnbánatra, vezeklésre kényszerítették – mint Szent Ambrus milánói püspök 390-ben Theodosius császárt a Thesszalonikában rendezett vérengzésért –, sőt meg is foszthatták trónjától. Az egyház felett szinte korlátlan hatalommal uralkodó Nagy Károly fiát és utódát, Jámbor Lajos császárt a frank püspöki kar alkalmatlannak minősítette az uralkodásra, és átmenetileg megfosztotta a hatalomtól.

A középkori keresztény népközösségben tehát a hatalom ellenőrzött, felelősségre vonható hatalom volt, amelyet bizonyos meghatározott erkölcsi normák figyelembevételével kellett gyakorolni. Ezért értékeli úgy a jeles magyar politológus, Bibó István, hogy az egyház által kidolgozott politikai elmélet és gyakorlat „a hatalomnak egy olyan mértékű erkölcsi átítatódását eredményezte, ami mondhatjuk, hogy már az európai társadalomfejlődés középkori szakaszában is nagyobb volt annál, mint amennyit bármelyik más kísérlet a világban el tudott érni a hatalomgyakorlás moralizálása terén.”

Két kard, két hatalom

A 4. századtól kezdve tehát kialakult a keresztény állam, a keresztény birodalom, amely – legalábbis elméletben – sokáig és ismételten univerzális kívánt lenni, azaz minden keresztényt szeretett volna egyetlen politikai keretben összefogni, ez azonban a gyakorlatban sohasem valósult meg. **Egy évezreden keresztül folyt a vita arról, hogy ebben a keresztény közösségben ki az igazi úr, kié az elsőség, ki Krisztus igazi helyettese itt a Földön: a császár vagy a római püspök, a pápa (illetve keleten a konstantinápolyi pátriárka).** Mindkét fél a főhatalomra törekedett, s igyekezett maga alá gyűrni a másikat. A gyakorlatban ez többnyire a világi hatalomnak sikerült, a pápák inkább csak elméletben deklarálták elsőségüket.

Az egyház „hivatalos” politikai doktrínáját ebben a kérdésben – az ún. „két hatalom” elméletét – először **I. Gelasius pápa** fogalmazta meg **494-ben Anastasius** császárhoz írt levelében: „Két olyan intézmény van, amely elsősorban kormányozza ezt a világot: az egyik a legfőbb papok megszentelt tekintélye (auctoritas), a másik pedig a királyi hatalom (potestas).”

Ettől kezdve évszázadokon át ez a **hatalmi dualizmus jellemzi a nyugati keresztény közösség politikai struktúráját:** a keresztény társadalmat két hatalom kormányozza, az egyik hatáskörébe tartoznak az élet **vallási-lelki** vonatkozásai, a másikéba pedig a **világi ügyek**. Elvben egyik sincs alárendelve a másiknak, függetlenek egymástól. Ezt a koncepciót a középkori gondolkodás szerette hasonlatok, allegóriák segítségével kifejezni. Mivel az egyházat Krisztus misztikus testének tekintették, kézenfekvő volt a fej és a tagok, a lélek és test hasonlatpárok alkalmazása. **A leggyakrabban használt szimbólum** azonban **a két kard** volt: **Krisztus két kardot adott át egyháza vezetőinek, a lelki kardot a papságnak, a pápának, az anyagi kardot pedig a világi uralkodóknak.** Lényegében ezt az elvet fejlesztette tovább s fogalmazta meg tudományosan, a teológia és a kánonjog

nyelvén a **gregorián reform**, midőn az investitúra kérdését úgy oldotta meg, hogy a püspöki tisztségben elvileg szétválasztotta, megkülönböztette egymástól a vallási-lelki hatalmat (spiritualia) és a világi hatalmat (temporalia), elvileg elhatárolva hatáskörüket, sajátos feladataikat. A lelki hatalomba a pápa, az e világi hatalomba és az azzal járó anyagi javak birtoklásába a császár vagy a király iktatta be a püspököt.

Az európai politikai gondolkodás történetével foglalkozó szakemberek már sokszor nyomatékosan hangsúlyozták ennek a szétválasztásnak, megkülönböztetésnek, a két hatalom elméletének rendkívüli jelentőségét: ezzel a szabadságnak egy olyan új koncepciója jelent meg az európai gondolkodásban, amely – mint előzmény – nélkül a modern politikai intézmények létrejötte nem érthető meg. Az a tény, hogy kialakult és elfogadottá vált az elv: az emberi életnek van olyan szférája, amely nincs alávetve az állami hatalomnak, hanem a maga területén független és autonóm, igen nagy jelentőségű még akkor is, ha a tiszta dualizmus, azaz a két hatalom tökéletes egyensúlya a gyakorlatban alig valósult meg, s mindkét fél igyekezett az elvet a maga javára magyarázni és alkalmazni.

Nagy Károly szerint a birodalomban mindkét hatalmat a császár gyakorolja, a pápának pedig nincs egyéb feladata, mint imádkozni a császári fegyverek győzelméért. A pápák viszont ebbe a passzív szerepbe nem nyugodtak bele, mert ők önmagukat tartották a keresztény közösség igazi fejének. Erre utal az is, hogy Gelasius a két hatalomra eltérő közjogi szakkifejezést használt. A római államjogi és politikai elmélet szerint az auctoritas a nagyobb, az elsődlegesebb hatalom, amely oszthatatlan, s a törvényhozó hatalmat jelenti. A pápa szerint ezzel az egyetemes keresztény közösségben kizárólag ő rendelkezik. A királyi hatalom, a potestas ennek alá van rendelve, ez a végrehajtó hatalom, amelyet többen is gyakorolhatnak. Arra is rámutat, hogy a papok viselte teher a nehezebb, mert Isten ítélőszéke előtt a királyokért is nekik kell számot adniuk. Az Isten dolgaiban, a vallás rendjében az uralkodó alá van rendelve a papságnak.

A teokratikus királyság rendszerének a gregorián reform vetett véget. A pápák ettől kezdve nemcsak a vallási-egyházi ügyekben igényeltek maguknak teljhatalmat, hanem világi ügyekben is. A teokrácia elvét felváltotta a hierokrácia, vagyis az a rendszer, amelyben **a pápa auctoritása az egyetemes keresztény közösségben minden téren érvényesül: ő a közösség feje, legfőbb törvényhozója, elvben ő a császári hatalom birtokosa, s a világi uralkodók tőle, illetve az ő közvetítésével Istentől kapják hatalmukat.** Az elmélet teológiai alapját az a felfogás képezi, hogy a keresztény közösség végső célja a túlvilági üdvösség elérése, s az e világi dolgok – így az államok és a politikai hatalom is – csak eszközök e cél eléréséhez, ezért azok is az emberiséget az üdvösség felé vezető úton irányító lelki hatalom illetékességébe tartoznak.

A királyi hatalom szekularizációja

VII. Gergely 27 pontba foglalt programja, a Dictatus papae kimondja, hogy egyedül a pápa hozhat a kor szükségletének megfelelő új törvényeket, egyedül ő használhat császári jelvényeket, jogában áll császárokat letenni, s az alkalmatlan vagy bűnös uralkodó alattvalóit feloldozhatja a hűségeskü alól. Ettől kezdve az egyházi ideológusok a keresztény közösségben elismert két hatalom közül egyértelműen a pápai hatalmat tartják elsődlegesnek, magasabb rendűnek, mint ahogy a lélek méltósága nagyobb a testénél, a feje a tagokénál. A 11. századtól kezdve egyedül a pápa használja a „Krisztus helytartója” (vicarius Christi) címet. A

két kard elmélet úgy módosul, hogy mindkét kard birtokosa a pápa, mindkettőt ő kapta Krisztustól, de az anyagi, **világi kardot** nem maga használja, hanem **átadja az arra alkalmasnak tekintett uralkodóknak**, akik az ő megbízásából, az ő parancsára forgathatják azt. Amint Szent Bernát megfogalmazta: az anyagi kardot az egyházért (pro Ecclesia) használják, a lelki kard pedig az egyház által (ab Ecclesiae) használtatik. A legfőbb világi hatalom birtokosa is a pápa: a pápák vitték át a császárságot a görögöktől (vagyis Bizáncból) a germánokra Nagy Károly császárrá koronázása révén, tehát a császársággal is ők rendelkeznek (translatio imperii – a császárság „átvitele”).

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a pápa a gyakorlatban is élni kíván a világi hatalommal, s ténylegesen kormányozni akarja a keresztény közösséget. Elvi felsőbbiségről van szó, arról, hogy a pápa határozza meg azokat az alapelveket, amelyeknek a keresztény közösség kormányzatában érvényesülniük kell, s ezek alapján megítélheti az uralkodók magatartását, eldöntheti a királyok és országok között felmerült vitás ügyeket. Az egyes országok kormányzatába, helyi viszályokba, hűbéri vitákba nem szól bele, csak akkor gyakorolja teljhatalmát, ha valamelyik császár vagy király magatartása az egyetemes keresztény közösség érdekeit sérti, békéjét, biztonságát veszélyezteti. Amint a középkor egyik legnagyobb tekintélyű pápája, **III. Ince** megfogalmazta: a pápa „a bűn miatt” (ratione peccati) rendelkezik teljhatalommal e világi ügyekben is, hiszen az uralkodók is emberek, ember pedig az ősszülők vétke óta nincs bűn nélkül. A bűn, a bűnös elítélése vagy feloldozása a lelki hatalom körébe tartozik. Ezt az egyetemes, a világi ügyekre is kiterjedő hatalmi igényt természetesen csak a kor legnagyobb pápái – például III. Ince – tudták érvényesíteni. Őket valóban elfogadták legfőbb döntőbíróknak (arbiter mundi).

A hierokratikus elvet, a pápai teljhatalom elméletét legradikálisabban **VIII. Bonifác pápa** fejtette ki **1302-ben kiadott Unam Sanctam** kezdetű bullájában. „Az egy és egyetlen egyháznak egy a teste, egy a feje, nincs két feje, mint valami szörnyszülöttnek. Krisztus tudni illik ez a fej, és Krisztus helytartója: Péter és Péter apostol utóda [...] Ezen az egyházon belül s annak birtokában két kard van: a lelki hatalom kardja és a világi hatalom kardja [...] Mindkét kard, a lelki is, az anyagi is az egyház hatalmában van. Ám az utóbbit az egyházért kell forgatni, az előbbit pedig maga az egyház forgatja; azaz: a lelkit a papok forgatják, az anyagit a királyok s a katonák ugyan, de csak akkor, ha a papok azt helyeslik vagy megengedik. Mert egyik kardnak a másik alatt kell lennie, s a világi hatalmat alá kell rendelni a lelki hatalomnak. A lelki hatalom mind méltóságban, mind nemességben minden földi hatalomnál előbbre való, amennyivel a lelki dolgok megelőzik az e világiakat. [...] A lelki hatalomnak joga van arra, hogy a földi hatalom rendjét vigyázza, s ha az nem bizonyulna jónak, ítélkezze is felette.”

Az új elméletnek megfelelően a gregorián reform megfosztotta a világi uralkodót addig elismert szakrális jellegétől, kizárta őt a klérus rendjéből, s mindenestül a laikusok rendjébe, az e világi szférába utalta. Az uralkodói hatalom e szekularizációja igen nagy jelentőségű kezdeményezés a sajátos európai politikai fejlődés történetében. A királyi hatalom új elméletét éppen az **invesztitúraharc idején, 1085 körül** fejtette ki egy **Manegold** nevű szerzetes a lautenbachi kolostorban a pápai politika mellett, a császár ellen írt könyvében. Megállapítja, hogy **a világi uralkodó a néptől kapja a hatalmat azzal a megbízatással, hogy jó kormányzatot valósítson meg. Ha ezt nem teszi, akkor a nép elbocsáthatja.** A királyi hatalom eredetét és természetét a disznópásztor

hasonlatával világítja meg: a faluközösség felfogadja a pástort sertései őrzésére, s ha munkáját nem jól végzi, akkor elbocsátja. Ugyanígy van a királyok esetében is. Egy olyan fontos politikai eszme rejlik e sorokban, amelyet a 12–13. század egyházi írói, a skolasztikus filozófusok és teológusok fejtenek ki részletesen, s amely majd a modern európai politikai intézmények alapelve lesz: **a társadalmi szerződés és a népfelség elve.**

A skolasztikus „politikai teológia” művelői közül csupán a legnagyobb tekintélyt, **Aquinói Szent Tamást** idézzük. Az állam szerinte a természet produktuma, tökéletes társadalom, amelynek célja az emberek földi jólétének biztosítása. Ideális kormányformának az alkotmányos monarchiát tekinti, amelyben az egész népet illeti meg a törvényhozás és a fejedelem választásának joga, „ezt isteni törvény rendelte így” – teszi hozzá. **A fejedelem hatalma korlátozott, mert a nép megbízásából, a köz javára gyakorolja azt. A zsarnokká váló fejedelem uralma erőszakkal is megdönthető, ez nem tekinthető bűnös lázadásnak.**

A teokratikus király hatalma is korlátozott, ellenőrzött hatalom volt; az ellenőrzésbe most a klérus mellé bekapcsolódik a nép mint „szabad sokaság, amely törvényt alkothat a maga számára”. Ezek a keresztény politikai elméleti irodalomban kifejtett elvek a gyakorlatban a rendiség, a rendi állam intézményeiben valósultak meg.

A 11. és a 14. század között tehát gyökeres változás történt az európai politikai gondolkodásban, a hatalomgyakorlás elveiben és formáiban: a teokráciát felváltotta a népfelség elve. Hogy ennek történeti jelentőségét megérthessük, utalnunk kell arra, hogy a politikai gondolkodás történetében a kormányzat, **a jog és a törvényhozás két alapkoncepciójának váltakozása figyelhető meg.** Az egyik **felülről lefelé halad**, vagyis a törvényhozó és kormányzó hatalmat minden szinten a felette lévő szintről eredezteti. Minden hatalomgyakorló a felette lévő szintnek felelős: a középkori államban az alsóbb tisztviselő a grófnak, a gróf a királynak, a király pedig Istennek, akitől az uralmat kapta, akinek kegyelméből uralkodik. A törvény az uralkodó akarata, a nép alattvaló, aki mindent kegyként, engedményként, kiváltságként kap az uralkodótól. **A másik koncepció alulról halad felfelé.** Minden hatalom és jog forrása a nép, a törvény a nép akarata, az uralkodó a nép megbízásából gyakorolja hatalmát, annak felelős. Az alattvalóból polgár lesz, a hatalomgyakorlás tárgyából annak alanya, aki választott képviselői útján ellenőrzi az uralkodót, a zsarnoknak jogosan ellenállhat, azt hatalmától megfoszthatja. Ez utóbbi elem újdonság a középkori keresztény gondolkodásban, mert a római közjogban a hatalomátruházás egyszeri aktus, nem vonható vissza, a fejedelem szabadon rendelkezik a hatalommal a nép beleszólási joga nélkül.

Az emberiség történetének nagy részére a felülről lefelé haladó legitimáció elvének az érvényesülése jellemző. A másik koncepció elsősorban az európai politikai fejlődésben érvényesült, s bizonyos ókori előzmények után a 11–14. századi keresztény gondolkodásban ment végbe a politikai elméletnek, a hatalom és a jog szemléletének ez a kopernikuszi fordulata, amely végül is a modern európai politikai intézmények kialakulásához vezetett.

Annak érzékeltetésére, hogy a politológusok milyen nagy jelentőségűnek tekintik ezt a fordulatot, ismét **Bibó Istvánt** idézzük: „**A szabadságjogoknak az az európai rendszere, amelyet lényegében az angol politikai gyakorlat és a francia forradalomnak az ideológiai programja együttesen dolgozott ki, abban a társadalomszervező munkában gyökerezik, amelyet a kereszténység Nyugat-Európában elindított.** [...] A szabadságjogoknak ez a rendszere talán az egyetlen

komolyan sikeres megvalósulási formája a kereszténység erőszakmentességet hirdető erkölcsi programjának. A történelem nem ismer még egy ilyen rendszert, amelyik a politika világát és ezen keresztül az egész társadalom életét ilyen mértékben megszabadította a felsőség és a másik ember erőszakától való állandó félelemtől, amelyik ilyen mértékben lehetővé tette volna a népnek, hogy a döntő pillanatban a kedvére nem való politikai hatalmasoktól megszabaduljon.”

VIII. Bonifác – alig egy évvel azután, hogy meghirdette a pápaság egyetemes uralmi igényét – kénytelen volt megtapasztalni, hogy a valóság nincs összhangban az elmélettel. Az „egyház legidősebb leányának”, Franciaországnak a királya, IV. (Szép) Fülöp kijelentette, hogy lelki ügyekben kész alázasan engedelmeskedni a pápai szék intéseinek és parancsainak, de országának világi ügyei csak őrá tartoznak, s ezek tekintetében senkit nem ismer el maga felett. Sőt, mint legkeresztényibb királynak kötelessége az egyház védelme, ha azt veszély fenyegeti. Bonifác világhatalmi eszméit „rossz és veszedelmes újításnak”, sőt eretnekségnek minősítette, s ily esetben a francia király kötelességének tekintette összehívni az egyetemes zsinatot, amely majd elítéli és leteszi a bűnös, eretnek pápát. **Szép Fülöp** kezdeményezését a francia püspökök többsége és a párizsi egyetem is támogatta, így került sor **1303-ban arra, hogy francia katonák fogságba ejtették a pápát**, akit a király kancellárja állítólag tetteleg is bántalmazott.

Ez az esemény is jelzi, hogy **a 14. század elejére véget ért az európai egyetemes keresztény népközösség virágkora, s megindult e közösség felbomlásának folyamata**. Lazultak a keresztény egység kötelékei, s az univerzalizmus épületén repedések keletkeztek. Az egyházi élet legkülönbözőbb területein komoly válságtünetek mutatkoztak. Érthető tehát, hogy a 14. század eleje óta a nyugati egyházban egyre gyakrabban hangzott fel a jelszó: reform szükséges mind a főben, mind a tagokban (tam in capite, quam in membris).

E reform keresztülvitelére számos kezdeményezés és kísérlet történt. A legjelentősebb az ún. **konziliarizmus**, azaz a „**zsinati mozgalom volt**”, amely különösen az 1378-ban bekövetkezett nyugati egyházszakadás idején bontakozott ki, amikor két, majd 1409 óta három pápája is volt a nyugati kereszténységnek. A zsinati elmélet szerint a keresztény közösségben is a nép egésze, a populus christianus, azaz az összegyház a legfőbb hatalom birtokosa, a pápa és a római kúria annak megbízásából gyakorolja a végrehajtó hatalmat. Szükség esetén azonban az egyetemes zsinat, mint a populus christianus képviselői szerve, átveheti a hatalom gyakorlását, mert a zsinat a pápa felett áll.

Ilyen szükséghelyzet állt elő a 15. század elején, ezért **Zsigmond király** mint a császárság várományosa egybehívta a **konstanzi zsinatot** (1414–18). A zsinat 1415-ben „Haec sancta synodus” kezdetű dekrétumában ünnepélyesen kinyilvánította, hogy a zsinat a katolikus egyházat képviseli, s hatalmát közvetlenül Krisztustól bírja, ezért mindenki, a pápa is engedelmeskedni tartozik a zsinat határozatainak. A zsinat fő feladatának az egység helyreállítása mellett az egyház általános reformját (generalis reformatio) tekintette. Ennek érdekében számos reformintézkedést hozott, többek között kimondta, hogy a jövőben gyakran, legalább tízévenként kell egyetemes zsinatokat rendezni.

A következő évtizedekben valóban többször is összeült a zsinat – a legfontosabb a baseli (1431–37), majd folytatása, a ferrara–firenzei zsinat volt –, de nem sikerült keresztülvinni a hön áhított reformot sem a főben, sem a tagokban. **A 15. század közepén a zsinati mozgalom elgyengült, s a pápai főhatalom kerekedett felül.** A

reform végrehajtása így a 16. század nagy vallási mozgalmára maradt: a protestáns és a katolikus reformra. Amint korunk egyik jeles katolikus egyháztörténésze (Karl August Fink) frappánsan írja: „Róma megakadályozta a reformot, s ezért kis idő múlva megkapta a reformációt.”

A Középiskolai történelmi atlaszban:

25 Európa a XIII. század közepén

a Keresztes hadjáratok (XII-XIII. század)

b Konstantinápoly (Bizánc)

40 A kereszténység Európában (XI-XVI.század)

DEMOGRÁFIAI ROBBANÁSOK A XIX-XX. SZÁZADBAN

Demográfia: népességi adatokat elemző tudomány

Népességrobbanás, demográfiai forradalom

A XVII. század második felének végéig a népesedés évezredes tendenciái alig-alig változtak. Ezer lakosra Nyugat-Európában 37-38 haláleset és 35-40 születés jutott. A születéskor várható átlagos életkor, nagyjából hasonlóan a Római Birodalom idején fennálló helyzethez, 25 évet tett csupán ki. E változatlanak tűnő szabályszerűség azonban hirtelen megbolydult, és egyetlen évszázad leforgása alatt gyökeresen új születési és halálozási arányok alakultak ki.

Európa lakossága a XIX. század folyamán több mint háromszorosára nőtt, annak ellenére, hogy mindvégig folyt a **kivándorlás** más földrészekre. A **születéskor várható átlagos életkor** 25 évről a nyugat-európai és skandináv régiókban **48-55** évre emelkedett, s közelített ehhez a mediterrán országok szintje is, míg Közép- és Kelet-Európa országaiban 30-40 év közötti várható átlagos élettartam alakult ki. Ebben a vonatkozásban is megfigyelhető tehát, hogy a viszonylag elmaradottabb európai régiók népesedési folyamata – ha bizonyos távolsággal lemaradva is – követte az új, nyugat-európai tendenciákat.

A lejátszódó átalakulás nyomán joggal beszélhetünk valóságos **népességrobbanásról**, vagy **demográfiai forradalomról**. **A jelenség** vitathatatlanul **összefügg az ipari és agrárforradalom folyamatával**. Ez a rohamos népességnövekedés ez idő tájban csak Európára volt jellemző. Más kontinenseken később, iparosodásukkal párhuzamosan vagy éppen napjainkban megy végbe.

A népességnövekedés okai

A lakosság XIX. századi gyarapodásához különféle tényezők járultak hozzá. Az **ipari és mezőgazdasági termelés növekedése jobb közlekedéssel** párosult. Így a munka és az élelem biztosítva volt a növekvő népességnek. Közrejátszott az is, hogy a gyarmatosító hatalmak a tengeren túl bányákat és ültetvényeket hoztak létre, ahonnan élelmet és nyersanyagot szállítottak. A fejlett régiókat így nem sújtotta éhínség, mint a föld egyéb térségeit. A **közegészségügy fejlődése** és az **egyéni higiénia emelkedése** csökkentette a pusztító járványokat.

Az Európából a tengeren túlra vándorlók csökkentették az éhező nincstelenek számát. A fehér telepes-közösségek élelmiszereket és nyersanyagot termeltek az anyaország számára.

A **közlekedés** nyújtotta lehetőségek **elősegítették az országon belüli népességmozgást**. Idénymunkások utaztak aratás idején falura, vagy vidékről a gyárakba, bányákba, vasutakhoz.

A nyugat-európai átalakulás során születtek meg azok a tudományos és gyakorlati vívmányok, melyek a lakosságot időről időre megtizedelő középkori járványok teljes megszűnéséhez vezettek a XIX. század folyamán. A **himlő elleni védőoltás 1789-es felfedezése**, a **kolera teljes kiűzése Európából, Pasteur 1865-ös, Koch 1882-es felfedezései új egészségügyi feltételeket** teremtettek. Ezek kiaknázása a kiépített egészségügyi rendszerek segítségével gyorsan megvalósult. S éppen ezen a ponton tapintható ki a legfejlettebb országok hatása az elmaradottabb európai régiók népességnövekedésére. A Nyugat egészségügyi vívmányait ugyanis az

elmaradottabb európai országokban is meglepő gyorsasággal vezették be. Úgyszólván szimbolikus jelentőségűnek tekinthető, hogy Napóleon a megszállt országokban is kötelezővé tette a himlő elleni védőoltást. Míg a gazdasági nekilendülésre ezekben az országokban csak a XIX. század utolsó harmadában került sor, már e folyamat kezdetén megszülettek a **fejlett egészségügyi rendszerek**. **Magyarországon az 1867. évi 14. törvény** a fejlett országokhoz hasonlóan **modern egészségügyet** hozott létre. A halálesetek kötelező bejelentése, okának kivizsgálása, a betegségmegelőzés állami feladatának, közegészségügyi normák felállításának és ellenőrzésének bevezetése, **kórházi hálózat** és **mentőszolgálat** kiépítése mind része volt az átültetett, modern egészségügyi rendszernek.

Közép-Kelet Európának sokat jelentett, hogy a szabadkereskedelem és a vasútvonal révén a nyugati újítások hamar megjelentek itt is. Az ott kitenyészett állatfajták, a **gépek** és a norfolki **vetésforgó elterjedése** itt is **növelte a terméseredményeket**, elősegítette a **táplálkozás mennyiségének és minőségének emelkedését**.

Népességnövekedés – élelmezési problémák és szeméthegek

A gyors népességnövekedés az egészségügyi helyzet javulásának, a védőoltások bevezetésének és a változatlanul magas születésszámnak köszönhető. A világnépesség gyarapodása azonban nem egyenletes: 85-90%-ban Ázsiára, Afrikára és Latin-Amerikára esik. Az évi átlagos népességyarapodás a fejlett államokban 6 ezrelék, míg a fejlődő államokban 19 ezrelék.

1992-ben, egyetlen év alatt 93 millió fővel (Németország teljes lélekszáma) gyarapodott a Föld népessége, s elérte az 5,5 milliárdot. 1950 és 1992 között megduplázódott a népességszám, s amíg 1950-ben a népesség egyharmada élt az iparosodott világban, most már csak szűk negyede. Ázsia adja a Föld népességének a felét, de Afrika lakossága is igen gyorsan növekszik. Ezt a jövőben lassítja a szörnyű valóság, az AIDS – egyes afrikai városokban ugyanis minden harmadik ember HIV-pozitív.)

A világméretű **élelmezési problémákkal az ENSZ által 1945-ben létrehozott Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezet** (FAO – Food and Agriculture Organization) foglalkozik. Szakemberei nagy hozamú gabonafajták elterjesztésével, hatékonyabb élelmiszer-termeléssel és az élelmiszer-kereskedelem jobb kihasználásával próbálják mérsékelni az éhezést a Földön. Mindezekon kívül a FAO környezetvédelemmel is foglalkozik.

Saját szemetünkben fogunk megfulladni – vélik egyesek. Elgondolkodtató tény, hogy **minél fejlettebbek vagyunk, annál több szemetet termelünk**. (Például New York-ban a szemettermelés megközelíti a fejenkénti két kilogrammot naponta.) Igaza volt Szent-Györgyi Albertnek, amikor azt írta *Az örült majom* című könyvében: „...*korunk emberisége elérte a maximális bizonytalanság állapotát és azt a biológiai abszurditást, hogy a természet által évmilliárdok alatt létrehozott élet önmaga elpusztítására készülődik*”.

A fejlődő országok

A 70-es években bekövetkezett világgazdasági válság hatására a gazdasági növekedés lelassult, és ez súlyosan érintette az alacsony fejlettségű, gazdaságilag függő helyzetben lévő országokat. Ezek a gazdasági növekedési ütemüket hitelek igénybevételeivel próbálták fenntartani, de a mezőgazdasági termékek és

nyersanyagok iránti kereslet mérséklődése, áresése miatt a hitelek visszafizetésére még oly módon is képtelenek voltak, hogy a külkereskedelmi bevételek döntő hányadát már arra fordították, aminek következtében katasztrofális gazdasági válságba kerültek. Mivel időközben a népesség növekedési üteme nem csökkent, az egy főre jutó nemzeti össztermék egyre kevesebb lett, az egy főre jutó anyagi javak mennyisége sokszor már az életben maradáshoz sem elegendő.

Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy amíg egyes országok lakossága luxus színvonalon él, addig több százmillió ember reménytelen küzdelmet folytat mindennap az életben maradáshoz szükséges élelem, víz és tüzelő megszerzéséért.

A népességnövekedés eltérő üteme jelentősen átrendezi a népességarányokat a Földön. A kevésbé fejlett világrészek népessége teszi ki 2006-ban a népességek 80%-át, és a természetes szaporodási rátának csak kismértékű csökkenésére lehet számítani.

A fejlődő országokban az átfogó, a népesség szabályozását, az élelmi szerválság megoldását szolgáló, a természeti környezet leromlását megakadályozó **gazdasági, kulturális és egészségügyi programok megvalósítását szinte lehetetlenné teszi az** a 1200 milliárd dollár körüli **adósságválság**, amelynek törlesztése szinte minden fejlesztésre szánható jövedelmet leköt. Ez nemcsak elmélyíti a nyomort, a kilátástalan elmaradottságot, de kiszolgáltatott helyzetük miatt ezek az országok rákényszerülnek természeti kincseik (pl. ásványkincs, őserdők fakészlete) rabló módon történő felélésére, környezetszennyező technológiák fogadására, illetve társadalmi érdekeikkel ellentétes termelési szerkezet kialakítására.

Eddig a fejlett országok nem foglalkoztak a túlnépesedés kérdésével, és ennek következtében a Földön a kialakuló vagyoni egyenlőtlenségek következményeivel olyan mértékben, amilyen az ezekből adódó veszélyek miatt kívánatos lett volna. Pedig ez egy olyan világméretű politikai válság kiváltója lehet, amely az egész emberiségre nézve katasztrofális következményekkel járhat.

A túlnépesedés problémája napjainkban - Előrejelzések

ENSZ előrejelzések szerint bolygónk népessége 8-14 milliárd között fog állandósulni, valamikor a jövő században. A népességnövekedés több mint 90%-a a legszegényebb országokban fog bekövetkezni, ezen belül is 90%-a a már ma is túlnépesedett városokban.

A túlnépesedésből adódó veszélyeket tovább fokozza a lakosság városokba áramlása. Ez jórészt abból adódik, hogy szinte minden fejlődő országban a gazdasági fejlődés alapjának az ipart tekintették, és a fejlesztési források többségét arra fordították. Az ipar fejlesztéséhez szükséges forrásokat részben a mezőgazdaságból vonták el azáltal, hogy alacsonyan tartották az élelmiszerárakat. Így módon viszont reménytelenül nyomorúságos helyzetbe taszították a mezőgazdaságból élő lakosság nagy tömegeit. Ezért azok a felemelkedés egyetlen útjának a városba költözést látták.

A városok azonban nem készültek fel a milliós létszámú szakképzetlen, nincstelen tömeg fogadására. A nagyvárosok körül kialakuló barakk-, doboz-, bádoggvárosok a kívánatos infrastrukturális ellátás minimumát sem tudják nyújtani a letelepülő munkanélküli vagy alkalmi munkából élő tömegeknek. Így válnak az éhség, a nyomor és a bűnözés gócaivá.

A városokba tömörült emberek természetes környezetüktől már elszakadtak. Nincs módjuk arra, hogy a falusi lakossághoz hasonlóan minimális élelmiszerüket, vizüket, tüzelőjüket munkával megszerezzék. Mindent nagy költséggel, gyakran több

száz kilométer távolságról, sokszor már feldolgozott formában kell odaszállítani nekik, ami az ellátást költségessé teszi. Élelmiszer-ellátásuk gyakran az élelmiszersegélyektől és az élelmiszerimporttól válik függővé (pl. Egyiptom), lehetőséget teremtve az érintett országok kormányaival szemben az "élelmiszerfegyver" alkalmazására.

A városiasodás, a népesség városokba áramlása korunk természetes jelensége, mert a növekvő népesség foglalkoztatására az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások teremtik meg a lehetőséget. **A gondot** tehát nem a városiasodás jelensége, hanem **a népesség minden feltétel nélkül végbemenő városba áramlása jelenti**.

A fejlődő országokban a 18 éven aluliak aránya gyakran eléri az 50%-ot. A népességnövekedéssel sem az iskolai férőhelyek növekedése, sem az egészségügyi ellátás, sem pedig a munkahelyek teremtése nem tud lépést tartani. Az utcán lebzselő szakképzetlen fiatalok számára a túlélés lehetőségei között előkelő helyen szerepel a kivándorlás (ha van hová) és a bűnözés. **A növekvő társadalmi egyenlőtlenségek** (pl. Mexikóban a népesség leggazdagabb 10%-a rendelkezik a nemzeti jövedelem 41%-ával, míg a legszegényebb 20%-ára csupán a nemzet jövedelem 3%-a jut), **milliók tömegek kilátástalan helyzete forradalmi állapotokat teremt** (Etiópia, Nicaragua, Salvador stb.), amelyeket sokszor már katonai diktatúrával sem lehet megfékezni. A **bizonytalan helyzet** miatt a tőke is menekül, és ez tovább rontja a javulás esélyeit.

Ha az emberiség létszámának növekedését nem sikerül szabályozni, az alapvető emberi szükségletekkel összhangba hozni, akkor az alultápláltság, a háborúk, a betegségek miatt az emberiség tömeges pusztulása fog bekövetkezni, amely drasztikus létszámcsökkenést okoz.

Megoldás?

A népességnövekedés problémája nem oldható meg fogamzásgátló szerek osztogatásával. Meghatározó a szerepe az olyan oktatási, egészségügyi felvilágosítási és erkölcsi nevelési rendszerek kialakításának, amelyek hatása a népesség minden rétegére kiterjed. De ezek is csak akkor tudnak kellő hatékonysággal működni, ha a nyomor szintjén élő emberek részére olyan reális gazdasági-társadalmi célt és feltételeket tudnak teremteni, amelyek lehetőséget nyújtanak számukra, hogy elsősorban saját erőfeszítéssel ugyan, de a helyzetükön javítani tudjanak. Az ehhez fűződő érdeknek lehet egy lényeges eleme az utódok számának tudatos korlátozása.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

69 A Föld 1900 körül a Népesség

A MAGYAR TÁRSADALOM A XIV-XV. SZÁZADBAN

Magyarországon a XIV. század elejére az önellátásból fokozatosan kibontakozott a feudális árutermelés és pénzgazdálkodás. Megindult a városiasodás a hospes

mozgalom segítségével. A gazdasági fejlődéssel és a békés külpolitikával együtt járt a népesség növekedése. Hazánk lakossága a század elején elérte a 2 millió főt, a XV. század végére már 3,5 - 4 millió lakossal rendelkezett.

A birtokosság két nagy csoportra oszlott:

- világi
- egyházi

Egyházi birtokosság

1297-től a hierarchia élén a prímási címet viselő **esztergomi érsek állt, a másik érsek a kalocsai** volt.

A püspökök egyházmegyéjük élén foglaltak helyet, valamint részt vettek a királyi tanács tevékenységében is. Valódi főúri udvartartásuk volt, familiárisaik és önálló bandériumuk volt. 1404-től a magyar királyok főkegyúri jogukkal élve iktatták be a főpapokat.

A középérteget a káptalanok alkották (egyházmegyei székhelyen működtek, s testületük 20-40 főből állt), tagjai a prépostok voltak. Az egyházmegyék esperesi kerületekre tagolódtak (kb. 100).

Az **alsópapságot** a főesperesek ellenőrizték. A **szereztesrendek** közül a legelterjedtebbek a bencések, a ciszterciek, a premonstreiek, a domonkosok, a pálosok és a ferencesek voltak.

Világi birtokosság

Élén a **bárok** álltak. Nemcsak nagy földbirtokkal rendelkeztek, de a fő méltóságokat is ők töltötték be (nádor, országbíró, erdélyi vajda, pohárnok, asztalnok, lovászmester). A XV. században a bárói címeken 30-40 család osztozott. Az Anjoukor vége felé egyre inkább egymás között házasodtak, s Zsigmond uralkodása idején zárt csoportot kezdtek alkotni. Ettől kezdve igazi bárói méltóságokba mind kevesebb nemes juthatott be, ugyanakkor a bárói családokból kerültek ki a főpapi méltóságok.

A nagy – közép - és kisbirtokosok jogilag egységesek voltak, ezt az 1351-es törvény szabályozta, de a birtokok méreteinek eltérése óriási különbségeket produkált. A **familiaritás**, a hűbériség laza, főleg szolgálathoz, vagy pénzhez kötött sajátos változata alakult ki a kis – és nagybirtokosság között.

A **köznemesség** (kis – és középbirtokosság) a királyi hatalom támasza volt a XIV-XV. században. A néhány jobbágytól 1-2 faluig terjedő birtokos nemesség tartozott ide, számuk a XV. században kb. 10.000 család.

Városi polgárság

A XIII. századtól van kialakulóban Magyarországon a városi polgárság, de számuk és súlyuk elenyésző. A városi társadalom rétegződését a városalapításban játszott szerep, a munkamegosztásban elfoglalt hely és az ezzel összefüggő vagyoni állapot határozza meg.

Városon belüli rétegek:

- **alapítók:** városi telekel, ingatlannal, földbirtokkal rendelkező réteg, ők adják a város vezetőit.
- **kereskedők:** leginkább vásárjoggal rendelkező városokban vannak.
- **céhes réteg:** kézművesek, és ötvösök leginkább.

- **nincstelenek:** legszegényebb réteg, városokban próbálnak jobb életet kezdeni

Jobbágyság

Hazánkban a **XIV. századra** alakult ki az **egységes jobbágyság**, akik kötelezettségeikre és jogaikra nézve tekinthetők egységesnek.

Jobbágyterhek

- **az egyháznak:** tized
- **az államnak:** kapuadó (1342), és rendkívüli hadiadó
- **a földesúrnak:** cenzus, kilenced (1351) és robot

A telekrendszer kifejlődésével földbért is fizettek, de személyükben szabadok voltak. 1298-tól szabadon költözhettek, földjüket örökíthették, de az igazságszolgáltatás terén az úriszéktől függtek.

Az árutermelés kibontakozása, a népesség szaporodás s vándorlása nyomán megindult a jobbágyság differenciálódása. A jobbágycsaládok egy része töredéktelekre szorult és **zsellérré** vált. Vagyona alapján kiemelkedett a jobbágyok közül a **gazdagparasztság**, amely egész vagy több jobbágytelekre, sőt telken kívüli földekre: irtásokra, szőlőbirtokra tehetett szert. Több állatot tartott a közös legelőn, több árut vitt a piacra. Szegény zselléreket, napszámosokat fogadott meg cselédnek.

A rendi fejlődés

A renddé fejlődés folyamata a XIII. században indult meg, a pénzgazdálkodás és árutermelés elterjedése következtében. A XIII-XIV. században, különösen a **kis - és középbirtokosok**, valamint a **polgárság számára** vált fontossá, hogy ne csak a bárói és főpapi érdekek érvényesüljenek.

Renddé szerveződésük megindulása **az Aranybulla-mozgalomtól** (1222) datálható. 1232-től az alsószintű közigazgatásban kaptak helyet (a nemesi vármegyék szolgabírói intézményeinek felállításával).

1267-től már az országos ügyekből sincsenek kizárva többé, megyénként néhány képviselőjük révén hozzászólhattak. Ekkortól nevezték rendnek őket, és a központi hatalom támaszai lettek. 1435-től rendszeresen lehetőségük volt részt venni az országgyűlés munkájában, valamint a királyi tanácsban.

A XV. században kétszer jutottak döntő szerephez: 1446-ban Hunyadi János kormányzóvá választásakor, és 1458-ban Mátyás királlyá választásakor.

A polgárság vívta ki legkésőbb rendi jogait, Zsigmond uralkodása alatt 1405-ben (városi dekrétum).

A rendi monarchia Magyarországon négy rendből állt:

- főpapság (praelati)
- bárók (barones)
- nemesek (nobiles)
- polgárság (civitas)

A rendi monarchia kétpólusú: a király és a rendek együtt kormányoznak, de az uralkodónak nincs akkora befolyása, mint Nyugat-Európában.

Hatalmának alapjai:

- Állami adók és regálék (városi adók helyett)
- A köznemességre támaszkodik (a polgárság helyett)
- Banderiális hadsereg (a zsoldosok helyett)

A társadalom átalakulása

A gazdasági szerkezetváltozás **társadalmi változásokat** is maga után von. A települések szerkezete megváltozik, az iparosok a városokba költöznek, ahol önkormányzati jogokért folytatnak küzdelmet a földesúr ellen, **kialakul a városi polgárság**. A népességrobbanás miatt a lakóhelyétől megvált, a földesúr szolgálatában álló egyént **hospesnek**, vendégnek nevezünk. A hospeseket szívesen látják, mert a nagybirtokosnak érdeke, hogy földjének minél nagyobb része művelés alatt álljon, az allódium egy részét is kiadja művelésre. A hospesek földet kapnak, amit örökíthetnek, kedvezményes termény- és pénzadóban részesülnek, nem kell robotolniuk, valamint szabad költözési joggal rendelkeznek. A hospesek alkalmazása és a gazdasági fellendülés csökkenti a paraszti terheket is, mert az allódium csökkenésével kevesebb a robot is, továbbá, ha a földesúr túl nagy terheket ró parasztjára, az elköltözik egy másik földesúr birtokára. Ennek a folyamatnak az eredményeként **Nyugat-Európában a XI-XII. századra, Kelet-Közép-Európában pedig a XIII-XIV. századra alakul ki a jogilag egységes jobbágyság**. A parasztság vagyoniilag nagy eltéréseket mutat, a falusi földközösség felbomlása a jobb földeket megszerezni tudókat meggazdagítja; a rosszabb földet birtoklók sorsát megpecsételi, belőlük általában zsellérek lesznek, birtokukat gazdag parasztok veszik meg, amelynek eredeti tulajdonosai ezután napszámba járnak.

Az árutermelés maga után vonja a kereskedelem fellendülését, a társadalom azonos helyzetű rétegei fokozatosan közelednek egymáshoz. A kapcsolatok kialakulásával az emberek jogaik védelmében vagy növelésében nem egyedül szervezkednek, hanem csoportosan. Az **azonos gazdasági helyzetű, jogú és érdekű emberek csoportosulását rendnek** nevezzük.

Társadalomfejlődés az Anjouk korában

Az Anjouk kora a társadalomfejlődés egy hosszú folyamatát zárta le. **Az ország különböző állapotban élő és különböző kiváltságokat élvező lakosai két alapvető csoportban egységesültek.**

Az egyik csoportba tömörülők földbirtokuk révén a **nemesség** soraiba tartoztak. Földjükre megkapták az uralkodótól az adómentességet, és csupán katonáskodási kötelezettségük volt. A másik csoport tagjai, a földtulajdonnal nem rendelkező **jobbágyságok** a földesurak földjein telkeket vettek használatba. A használatba kapott telek fejében a földesúr, az egyház és az állam szolgáltatásokra kötelezte őket. Az egységes nemesség és jobbágyság kialakításában a királyi hatalom döntő szerepet játszott.

Az 1351. évi törvények

Annak érdekében, hogy a birtokok a családon belül maradjanak, érvénybe kerül az **ösiség törvénye**, miszerint a föld nem örökíthető szabadon, illetve nem adható el, hanem a negyedét kötelezően az összes lány közösen kapja, míg az összes többit a családon belüli legidősebb fiú kapja, de ha 3. unokatestvérig sincs fiú utód, akkor a

birtokot a **háramlási jog** alapján a királyi birtokhoz csatolják. A köznemesség helyzetének javításának érdekében bevezeti a **kilenced törvényt**, miszerint a jobbágy a 9. tizedet köteles a földesúrnak beszolgáltatni (a 10. tized az egyházé). A **szabad ispánság törvényének** köszönhetően minden földesúr bíraskodási jogot kap saját jobbágyságai fölött. Ezenkívül megállapítják a **közös nemesi jogokat** az egy és ugyanazon nemesi szabadság elve alapján (adómentesség, fegyverviselés, az országgyűlésen való megjelenés joga, ezenkívül többek közt még azt a jogot, miszerint csak a királyi-, illetve a vármegyei bíróság ítélkezhet felettük).

Udvari nemesség, vármegyei nemesség

Az udvari nemesség gondolkodásmódja az Anjouk idején kezdett különválni a vármegyei nemesekétől. **Az udvari társadalom észjárását a királyság tisztelete határozta meg, míg az udvaron kívülrekedtek, a vidéki nemesek elsősorban a nemesi szabadság szószólói lettek.** A szakadékot a királyok is mélyítették. A tisztsége révén a királyi székhelyhez, Budához kötődő udvari nemesség tagjai egyre sűrűbben kapták meg az úgynevezett szabadispánságot. Ez a később pallosjognak nevezett kiváltság feljogosította őket arra, hogy a kézre került bűnösöket – a megyei törvényszék mellett – ők is kivégeztessék.

A nemességhez hasonlóan a jobbágyság kialakulása is a XIV. századra fejeződött be. Apró falvakban éltek, gazdálkodásuk és szolgáltatásaik alapja a telek volt, mely belső (ház és kert) és külső (szántó, rét és erdőrezs) telekből állt. A szántót - a nyomáskényszernek megfelelően - minden évben másutt mérték ki. A jobbágy a telek alapján rótt le szolgáltatásait földesurának (cenzus = pénzadó két részletben; kilenced = terményadó; évi háromszori ajándék; munkajáradék = fuvarozás); az egyháznak (tized a gabona és a bor után) és az államnak (kapuadó). A jobbágyok helyzete a XIV. században viszonylag kedvező volt. Nem éheztek, szabadon költözhattak adójuk megfizetése után. Javította helyzetüket a gazdasági fejlődés, az ország belső rendje, s hogy nem sarcolták az országot idegen hadak.

A Jagelló-kor – változások a nemesi társadalomban

Mátyás uralkodása alatt még bármelyik megvagyonosodott nemes fölemelkedhetett a nagyurak, a bárók sorába. **A bárók és a többi nemes között** a Jagelló-korban **éles határvonal alakult ki.** 1498-ban törvénybe foglalták annak a negyven bárói családnak a nevét, akik saját magánhadseregük (bandériumuk) élén vonulhattak hadba. A saját hadsereggel hadba szálló bárók jogot kaptak arra is, hogy birtokaikon maguk szedjék be a királyi jövedelmeket.

A törvény nyomán megmerevedett a nemesi társadalom szerkezete. A bárók köre leszűkült, s **kialakult az örökletes főnemesség.** Ebbe a körbe később csak egy-egy kivételes képességű birtokgyarapító révén juthatott be némelyik nemesi család.

Tőlük elkülönült a nemesség két nagyobb csoportja. A kis-, vagy más néven **bocskoros nemesek** (számuk kb. 20-25 ezer) a jobbágytelek nagyságához hasonló földön, a világtól elzárva tengődtek. Ám még nekik is megmaradt az a kiváltságuk, hogy **nem kellett adózniuk**, s a fölemelkedésre is több lehetőségük volt (pl. familiárisok lehettek).

Egészen más helyzetük volt a **középbirtokos nemeseknek.** Körülbelül 7 ezer fős társaságuk nagy része megjelent az országgyűléseken, s **tömegerejükkel hatni tudtak a bárókra.** A köznemesség gondolatvilágában központi helyet foglalt el a török elleni harc és az ősi erkölcsök védelme.

HUNYADI MÁTYÁS PORTRÉJA ÉS UDVARA

Mátyás királlyá választása – a koronázás

V. László halála után a királyi támazukat vesztett Habsburg-barát urak egyezkedésre kényszerültek az országban legnagyobb erőt képviselő Hunyadiakkal: megállapodást kötöttek Mátyás trónra ültetéséről. A köznemesség is kiállt Mátyás mellett. Az országgyűlés 1458 januárjában királlyá választotta Mátyást (1458-1490).

Mátyás az őt trónra segítő egyezséget nem tartotta be. Leváltotta a nádort, Garai Lászlót, s eltávolította a hatalomból Szilágyi Mihályt. A tisztségviselők sorainak átrendeződésekor nagy jövőjű famíliák tűntek föl, például a Szapolyaiak és a Báthoryak.

III. Frigyes hajlandó volt kiszolgáltatni a Szent Koronát Mátyásnak. A korona átadása fejében azonban 80 ezer aranyat kért, s a magyar király fiú örökös nélküli halála esetén igényt formált a magyar trónra. 1464-ben megkoronázták Mátyást a Szent Koronával.

Mátyás állama

Mátyás a napi ügyek intézésére egy **szűkebb királyi tanácsot** is alakított, melynek üléseire szívesen hívott meg alacsonyabb származású **szakértőket**. **Az országgyűléseken meg kellett nyerni a köznemességet**, amely az *adók megajánlását* ekkorra már szinte kizárólagos jogának tekintette, és a *katonáskodásból* is jelentős részt vállalt.

A király átszervezte a kancellária és a bíróság hivatalait. A bíráskodásban igyekezett csökkenteni a rendek szerepét: a királyi személyes jelenlét bírósága élére ún. személynököt (personalis) nevezett ki.

Pénzügy – adók

Mátyás a **kincstartóság** élére egy budai polgárt, **Ernuszt Jánost** nevezte ki. Az új hivatal visszafogta a kincstári bevételekkel való visszaéléseket. Az adószedés rendszere is megváltozott. **A király a háztartások** (a házakat jelölő füstnyílások, füstök) **szerint vetette ki a kincstári adót (füstpénz).**

A háztartás lett az alapja az 1468-tól évente akár kétszer is beszedett rendkívüli hadiadónak is, amelyet a háborúk költségeire fordítottak. (Kivetését az országgyűlésnek kellett megszavaznia.) A kincstári adót és a rendkívüli hadiadót úgy szedték be a jobbágyoktól, hogy együttes összegük évi egy forintra rúgott.

A pénzügyi reformok eredményeképp Mátyás éves bevétele 500-700 ezer forint között mozoghatott.

Magyarország gazdasága

A király elsősorban az adókból (királyi kincstár adója, rendkívüli hadiadó), valamint a sójövedelemből, a pénzverő- és bányakamarák hasznából és a vámokból töltötte fel kincstárát. A bevételi források között viszonylag kisebb tételt képviseltek a városok, a szászok, a zsidók és az erdélyi románok adói.

A „fekete sereg”

Mátyás hadseregét halála után „fekete seregnek” nevezték. **Mátyás** az 1460-as évek közepétől **egyre több zsoldost fogadott fel**. A zömében csehkekből és lengyelekből

álló sereg létszáma – Mátyás jövedelmeitől függően – akár 15-20 ezerre is emelkedhetett. A sereg 4 fegyvernemből állt: nehéz- és könnyűlovasság (huszárok), gyalogosok, tüzérség. **A fekete sereg fönntartása nagy gondot okozott** Mátyás számára: egy lovaskatonára havi zsoldja 3, egy gyalogosé 2 forint volt.

A király elméletileg is képzett hadvezér volt. Felismerte a tüzérség jelentőségét, s szívesen alkalmazott különböző mechanikai találmányokat (pl. ostromtornyot). Am harctéri sikereit gyors helyzetfelismerő képességének, merész ötleteinek köszönhetette, s annak, hogy tudott bánni katonáival.

Mátyás törökellenes politikája

Mátyás **törökkel szembeni politikájára az aktív védelem** a jellemző. Fegyverekkel küzdött a déli határok biztosításáért. 1463-ban elfoglalta Jajca várát, majd 1476-ban bevette Szabácsot. A határ menti török betörést 1479-ben kenyérmezőnél Mátyás híres hadvezére, Kinizsi Pál győztes ütközetben hárította el. **Mátyás kialakította a második magyar végvárrendszert.**

Mátyás cseh politikája

1466-ban a pápa kiközösítette az egyházból a huszita vallású (kelyhes) Podjebrád Györgyöt, akit a cseh rendek időközben királyukká választottak. **Mátyásnak kapóra jött ez az esemény. Feltehetően a német-római császári cím elnyerését tűzte ki célul.** Ehhez **első lépésként a cseh koronát akarta megszerezni.** (A cseh király a Német-római Birodalom egyik választófejedelme volt.) Csehországi hadjárata során **Mátyást 1469-ben a katolikus cseh rendek cseh királlyá választották, ám ellenkirálya,** Podjebrád György örökébe a lengyel király fia, **Jagello Ulászló** lépett.

Mátyás és Ulászló csak 1479-ben egyezett meg. Kölcsönösen elismerték egymás cseh királyi címét, s Mátyásé lett Szilézia, Morvaország, Lausitz.

Vitéz János összeesküvése

Mátyás csehországi hadakozásának idehaza és külföldön is sok ellenzője támadt. 1471-ben főpapi összeesküvés bontakozott ki a király ellen. A lázadók – élükön Vitéz János esztergomi érsekkel – értelmetlennek s túlzottan költségesnek tartották a cseh háborút, s hibáztatták Mátyást, amiért elhanyagolja a déli határok védelmét. A pécsi püspök, Csezmiczei János (Janus Pannonius), a magyar világi líra megteremtője is a lázadók között volt. Mátyás azonban – többnyire békés eszközökkel – megakadályozta az összeesküvés kibontakozását. Vitéz Jánost, aki nevelője, s bravúros diplomatája volt, fogságba vetette. Janus Pannonius menekültében hunyt el.

Az osztrák háborúk

Mátyás megfélemezésére a Habsburg- és Jagelló-ház szövetségre lépett egymással. **Mátyás Ausztria elleni háborújával azonban rákényszerítette III. Frigyeset arra, hogy neki ítélje a választófejedelmi címet (1477).** Ausztriát továbbra is támadva folyamatosan rombolta III. Frigyes tekintélyét. Azt akarta elérni, hogy a császár ismerje el házasságon kívül született fiát, Corvin Jánost törvényes utódjának a magyar trónon.

1485-ben Mátyás elfoglalta Bécset, s ettől kezdve haláláig itt tartotta székhelyét.

Corvin János 1473-ban született egy bécsi polgárlánytól. Nagy vagyonnal rendelkezett, mert Mátyás anyja, Szilágyi Erzsébet végrendeletileg rá hagyta a Hunyadi-vagyont (30 vár). Mátyás a törvényes örökös (és a politikai kapcsolat) érdekében 1476-ban újra megházasodott: a nápoly-aragóniai király leányát, Beatrixot vette nőül. Am a várva várt utód nem született meg. Ezért az 1580-as évektől

mindent megtett Corvin János utódlása érdekében: tisztségeket ruházott rá, állandóan szerepeltette maga mellett, s megeskette a főpapokat és a főurakat, hogy halála után fiát válasszák királlyá.

Mátyás és a rendek

Mátyás nem kérdőjelezte meg a király és a rendek közötti hatalommegosztás kialakult rendszerét. Mindvégig fontos döntéshozó szerv maradt a királyi tanács, s az országgyűlés jogait sem csorbította, bár igyekezett azt minél ritkábban összehívni (gyakran több évre megszavaztatta az adókat). Megmaradt a megyék szerepe. A király elismerte a városok önkormányzatát, a királyi városok jogát az országgyűlési képviselőre, de megjelenésüket nem szorgalmazta különösebben.

Mátyás nagy hatalma annak köszönhető, hogy a király **ügyesen élt a rendi kormányzás adta lehetőségekkel**, s gyakran kijátszotta egymás ellen a rendek különböző csoportjait.

A rendi kormányzás kereteit biztosították az 1486-ban kiadott törvények. Pontosan szabályozták a rendi tisztségviselőket, elsőként is a nádor jogkörét, a rendi intézmények működését. A nádor bíráskodási jogát a törvény erősítette, s „hivatalosan” is ő lett a király helyettese, az ország főkapitánya.

A király és a nemesség kapcsolata azonban változott, különösen Mátyás második házassága után. Beatrix kifinomult életmódot, szokásokat honosított meg a magyar királyi udvarban, amellyel befellegzett a király addigi közvetlenségének. (Például megjelentek az ajtónállók a királyi palotában.) Az urak elítélték a király távolságtartó viselkedését. Mátyás – akinek tréfáit anekdoták is megörökítették – utolsó éveiben magányossá vált. Titkárai ellentmondás nélkül szolgálták urukat.

Mátyás és a kultúra

Mátyás rokonszenvezett azzal az Itáliából kiinduló eszmeáramlattal, mely az emberi egyéniség szabad fejlődését dicsőítette s amelyet latin kifejezéssel humanizmusnak neveztek. Ő is – miképp a humanizmus hívei, a humanisták – eszményítette az ókori görög-római tudósokat, akiknél ez az emberközpontú világnézet megjelent. Királya koronázása után politikai megfontolásból fordult az ókori görög-római művészet hagyományait föllelevenítő reneszánsz művészet felé. (A francia renaissance szó „újjászületést” jelent.)

Mátyás uralkodói hatalmát reneszánsz épületekkel, szobrokkal, festményekkel hirdette.

Hogy a tudást, a műveltséget is fontosnak tartotta, arra bizonyíték, hogy **1467-ben Pozsonyban egyetemet alapított.** Budai palotájában folyamatosan fejlesztette könyvtárát. Több mint ezer kötetből álló könyvgyűjteményéből, a **Corvinákból** csak néhány tucat maradt ránk.

A király körül olyan nagy egyéniségek működtek, mint Vitéz János, a humanista tudós, Thuróczy János a magyar, Antonio Bonfini az olasz történetíró. Nyaranta **Visegrádra** költözött ki a királyi udvar, ahol Mátyás pompás **palotát** építtetett.

Mátyás életműve

Mátyás uralmának eredményei a következőkben foglalhatók össze: **rend, jó pénz, békés kereskedelem, állandó hadsereg**, a török ellen kiépített **végvári láncolat**, a király által támogatott művelődés és művészet.

A túladóztatott ország gazdasága azonban kimerült. A polgárság sem erősödött meg annyira, hogy felvegye a versenyt a külföldi iparosokkal, kereskedőkkel, és a királyi hatalom számottevő partnerévé váljon a nemességgel

szemben. **A király halála után** visszaállt az az állapot, amely uralkodása kezdetét jellemezte: **újra a főurak kezébe került a hatalom.**

Magyarország erőforrásai Mátyás uralkodása alatt

Mátyás uralkodása alatt a királyi bevételek jelentős mértékben emelkedtek. Az uralkodónak járó és a jobbágyok által fizetett, portánként egyötöd aranyforintos évi adó helyett az országgyűlések által megszavazott **rendkívüli adó**, az ún. segedelem lett az állami adóteher, amely az előbbinek ötszörösét, **egy forintot** tett ki, s a király olykor évente kétszer is kivetette. Így a királyi bevételek félmillió és háromnegyed millió forint között ingadoztak. Ezt egészítették ki a **meghódított nyugati tartományok adói**, valamint a **pápa és a Velencei Köztársaság által** időnként **nyújtott pénzbeli támogatás** a törökellenes hadjáratok költségeinek fedezésére. Mátyás bevételei így jobb esztendőben elérhették a 900 ezer forintot is. Ez azonban így is csupán a felét tette ki a török szultán jövedelmének. Ez az összeg alacsonyabb a múlt századi történészek által becsülnél, és az sem fogadható el, hogy Mátyás bevételei megközelítették például a francia király jövedelmét. Korábban ugyanis a 15. század közepi ottani bevételeket vették alapul, ezek azonban XI. Lajos uralkodása alatt (1461–83) közel kétszeresükre emelkedtek.

Szerencse és zsenialitás

A középkori államokban a királyi hatalomtól függött, hogy mennyire tudja az ország erőforrásait kihasználni. Magyarországon az uralkodó ereje a 15. század közepére a mélypontra süllyedt: a királyi birtokállomány jelentősen összezsugorodott. Amikor **1458-ban** az ország akkori legnagyobb birtokosát, **Mátyást királlyá választották**, az új uralkodó – saját hatalmas családi birtokait is beleszámítva – a váraknak csak mintegy tizedével rendelkezett. Ugyanakkor a világi nagybirtokosok a várak közel felét birtokolták. Az ő szolgálatukban állt az ún. „előkelőknek”, a köznemesség felső rétegének egy része is, így összefogásuk esetén a nagybirtokosok képesek voltak megakadályozni a királyi hatalom érvényesülését.

1458-ban Magyarország közel állt ahhoz, hogy részekre szakadjon. A Hunyadi–Szilágyi-párt és V. László hívei között polgárháború dúlt, melyet ugyan Mátyás megválasztása megszüntetett, de az ország nyugati része III. Frigyes császár hatalma alá tartozott, a Felvidéken pedig Jan Giskra cseh zsoldosvezér volt az úr. Mátyás – és Magyarország – szerencséjére 1458-ban külső támadással nem kellett számolni. A magyar trónra örökösödés címén igényt tartó Jagelló IV. Kázmér (1447–92) lengyel királyt a német lovagrenddel folytatott harcai, a magyar koronát zálogban megszerző III. Frigyes (1440–93) német császárt pedig öccsével fennálló ellentéte tartotta vissza, és a török is akadályoztatva volt.

Bár **az új magyar királynak csak igen szűk mozgástér állt a rendelkezésére**, ezt maradéktalanul kihasználta. **Maga mellé állította az egyházat**, amely felett főkegyúri joggal rendelkezett, és amelyet a pápa és magyarországi követe, Carvajal bíboros is Mátyás támogatására szólított fel. S az egyház kezén volt a várak egytizede. A **főnemesek azon része, amelynek birtokait Giskra veszélyeztette, ugyancsak Mátyás mellé állt.** Erre a veszélyre tekintettel sikerült a rendekkel rendkívüli adót megszavaztatnia, s így megkezdhette a Felvidék felszabadítását.

Így **egy év alatt**, ha nem is teljesen, de valamennyire **megszilárdíthatta uralmát.** Ez ugyan arra nem volt elegendő, hogy 1459-ben megakadályozza Szerbia török kézre kerülését, de amikor ugyanezen év februárjában Garai, az előző évben leváltott nádor, valamint Újlaki Miklós és egy bárói klikk III. Frigyes császárt

választotta ellenkirálynak, sikerült megvernie Körmendnél a betörő osztrákokat. Mátyás 1462-ben délvidéki birtokadományokkal rávette Giskrát a megegyezésre, s a Felvidéken helyreállt a rend. **1463-ban** egyezséget kötött a császárral is: **Mátyás elismerte III. Frigyes utódlását** – amennyiben nem születne törvényes utóda –, valamint nagy összegű pénzt fizetett, s **cserébe végre megkapta a Szent Koronát**, amellyel **1464-ben** megkoronáztatta magát. **Ezzel hatalma jogilag is megszilárdult.**

Mátyás történeti érdeme, hogy 1458 után megakadályozta Magyarország felbomlását; igaz, ezt jelentős részben a szerencsének köszönhette – trónra lépte évében a külső ellenfelek erői máshol voltak lekötve –, és annak, hogy az ország vezető rétegének egy része szintén tisztában volt a veszéllyel, s tudta: ezt csak erős királyi hatalommal lehet elkerülni. Az más kérdés, hogy **Mátyás gazdagon megjutalmazta támogatóit, és a kihaló nagyúri családok helyébe új, hozzá kötődő nagybirtokos réteget hozott létre (Szapolyai, Vingárti Geréb, Dengelegi Pongrác, Ernuszt, Kinizsi stb.), amely rövidesen összeolvadt a régi arisztokráciával.** Mégis, a király zsenialitása, politikai éleslátása nélkül a kedvező változás nem következhetett volna be.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MAGYARORSZÁGON A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL 1868-IG

Nemzetiségek Magyarországon a XVIII-XIX. században:

- román
- szlovák
- német
- horvát
- szerb
- rutén
- szlovén

Nemzeti ébredés

A **szlovák** nemzetébresztők felhasználták Herder nevezetes koncepcióját annak igazolására, hogy a 9–10. század fordulóján a magyar honfoglalás egy hatalmas jelentőségű, a keresztény középkor sorsának meghatározására képes szláv birodalom létrejöttét akadályozta meg. A **román** nemzeti eredetmítosz azt állítja, hogy a románok Decebál dákjainak leszármazottai, akik előbb voltak honosak a később Magyarországhoz tartozó erdélyi területen, mint a magyarok.

A politikai eszközökkel létrehozott nemzettudatnak elkerülhetetlenül szükséges része az **ellenségkép**. Egy – még csak programként létező – nemzet csak valamely másik nemzethez viszonyítva tételezheti magát nemzetnek. A múlt század első felében poroszok, szászok, bajorok, svábok, osztrákok a franciákhoz képest voltak németek. **A szlovákoknak és az erdélyi románoknak a magyarok jelentették a nemzeti identitást fixáló ellenségképet.** A századok óta szilárd államkeretben élő magyaroknak nem volt szükségük ilyen ellenségképre. Mindazonáltal a reformkori magyarok is a Bécs uralta németekhez képest voltak magyarok.

A magyarországi népcsoportok azt is sérelmezték, hogy a magyar rendi társadalomban nem rendelkeztek rendi jogokkal. A románok nem kerültek Erdély kiváltságos nemzetei sorába a magyarok, székelyek és szászok mellé. A székely és a kun szabad parasztok rendi szervezettel bírtak, de a románok és a szlovákok nem. Valóban. Ez a két hegylakó agrár elem nem rendelkezett partnerképes vezetőréteggel, amely kiharcolhatta volna a rendi státust. A nemzeti ébredés ezt a történelmi helyzetet az **összeesküvés elmélet** atmoszférájában kezeli. **A magyarok megakadályozták a szlovák nemzet kialakulását és gátolták a román nemzeti öntudatosodást.**

Mindez 1848–49-ben drámaian mutatkozott meg. **A szabadságharc idején a hazai nemzetiségek mind szembefordultak a demokratikus magyar rezsimmel,** és demokratikus mentalitású vezető köreik (**Ludevit Stur, Avram Iancu**) is Bécs szövetségesei lettek. **1849-ben a Szegedre menekült országgyűlés ugyan még megalkotta a világ első demokratikus nemzetiségi törvényét,** ez azonban a vereség árnyékában és annak impressziója alatt történt. A címzettek legalábbis így fogták fel. **Hatása nem volt,** később sem tudott hagyománnyá válni.

Az **1867** utáni rendszer a korszak mércéjével mérve **rendkívül tágkeblű nemzetiségi törvényt** fogadott el. Tisza Kálmán kormányzása alatt azonban ezt a törvényt elsikkasztották. Magyarországon **1867 és 1918 között a nemzetiségi politika megfelelt az Osztrák–Magyar Monarchia szintjének.** Ennél többet a

polgári jogállam sehol a világon nem teljesített. Magyarországon **elnyomták a nemzetiségeket** abban az értelemben, hogy **önrendelkezési joggal bíró kollektivitásként nem jelenhettek meg a politikában**, de olyasféle terror, mint a cári Oroszországban vagy 1915-ben az örményekkel szemben az ifjú török mozgalom részéről, nem mutatkozott. Ez a helyzet azonban a századfordulóra érzékelhetően tarthatatlanná vált.

A **reformkor érdekegyesítési gondolata** elvileg **kiterjedt a nemzetiségi érdekek egyeztetésére** is, az érdekegyesítő nemzetiségi politika realizálása azonban – mint 1848 bizonyítja – nem sikerült. Az európai és a magyar liberalizmus közös deficitje ez. Az egyéni szabadságjogokat a nemzetállami léttel pragmatikusan egybekapcsoló klasszikus liberalizmus nem talált, mert nem találhatott valaminő „megoldást” a nemzetiségi kérdésre, a kisebbségi jogok ügyére, s ezt nem is lehet történelmietlen módon számon kérnünk. Inkább azt kell látnunk, hogy éppen **az etnikai-kisebbségi jogok iránt** bizonyos mértékig **közömbös liberális jogállami viszonyok teremtik meg a legkedvezőbb feltételeket a nemzetiségi jogok érvényesítésére**. Nem lehet azt állítani, hogy a latin nyelvű nemesi-rendi állam felváltása a magyar – polgári jogegyenlőségen alapuló – nemzetállammal, amely a magyar nemesi liberálisok törekvése volt, valaminő kudarc, „zsákutca” lett volna a nemzetiségek számára. Ellenkezőleg, a megnyíló politikai szabadságjogok a nemzetiségi törekvéseknek nyitottak szabadabb teret.

Nemzetiségi kérdés a szabadságharc idején

A magyarországi parasztság soknemzetiségű volt, ezért a forradalom alatti nemzetiségi mozgalmak először paraszti követelésekkel indultak, melyre a **jobbágyfelszabadítás hiányosságai** (zsellérek föld nélkül maradása, irtásföldek visszavétele stb.) adtak okot. A nemzetiségek aránya a XIX. században megközelítette az 50%-ot. A nemzetiségi vezetőréteg igyekezett megszerezni a nemzetiségi parasztság támogatását. Ott ahol ez a jobbágykérdés bevonásával történt, sikerrel járt (Erdély, Délvidék, Horvátország). A nemzetiségi vezetők **kollektív jogokat követeltek**. A Batthyány-kormány ellenben az **egy politikai nemzet** álláspontjára helyezkedett, így nemzetiségi csak mint egyének és nem mint közösség kaphattak jogokat. A reformkor idején a magyar nyelv erősítéséért, majd elismertetéséért folytatott küzdelem elnyomta a nemzetiségi nyelvhasználat követelőinek hangját, így ez a probléma is csak ekkor juthatott felszínre. A **nemzetiségi sérelmei** végül oda vezettek, hogy áprilisban és májusban már **autonómiát követeltek**. A nemzetiségi problémák rendezetlenségét **az udvar fegyverként tudta kijátszani** a magyar forradalom ellen. A Délvidéken, Erdélyben véres nemzetiségi felkelésre került sor. A magyar országgyűlés csak nagyon későn (**1849 júniusában**) szánta rá magát egy haladóbb szellemű **nemzetiségi határozat** meghozatalára, de annak végrehajtására már nem maradt idő, tartalma pedig nem elégítette ki a nemzetiségi vezetőket.

Nagy-Magyarország végének jelei

A múlt század a nemzetállamiság virágkora volt. Ma sokan hajlamosak a francia típusú nemzetállam életképes alternatíváját látni az Osztrák–Magyar Monarchiában. Sok népet magában foglaló modern államalakulatnak, amely szembeállítja a föderációs elvet a nemzeti homogenitás principiumával. Ezt a vélekedést szinte politikai mítosszá tette az 1959-es bécsi történész világkongresszuson az USA-ba

emigrált osztrák történészek csoportja, akik véleményükkel mintegy az 1945 utáni nyugati integrációs törekvéseknek igyekeztek történeti dimenziót teremteni.

A Monarchia valósága más volt. A Habsburg Birodalom sohasem volt a nemzetállam alternatívája. Kudarcot vallott nemzetállami kísérlet volt. **Mária Terézia és II. József** alatt, majd utoljára a neoabszolutizmus – Magyarországon a **Bach-korszak – idején komoly erőfeszítések történtek az egységesen német nyelvű Habsburg-német nemzeti állam létrehozására**. Amikor 1867-ben Ferenc József és stábja belátja ennek sikertelenségét, nem tud alternatív eszmét állítani a nemzetállam igényével szemben.

A Monarchia nem alternatívája a nemzetállamnak, hanem ügyeskedés a nemzeti törekvések és az egyéb politikai feszültségek „takarékon tartására”; a továbbvegetálás gyakorlata. Azzal, hogy a bécsi rezsim – kihasználva a nem átütő, de nem is jelentéktelen gazdasági konjunktúrát – vissza tudja szorítani a demokratikus és a szociális törekvéseket, csak azt éri el, hogy **a politikai energiák a nemzeti önmegvalósítás törekvései körül összpontosulnak**.

A századfordulón a Monarchia mérvadó politikacsináló köreiben napirenden van a dualizmus revíziójának és a birodalom valamiféle föderalizálásának a gondolata. Ferenc Ferdinánd köre a dualizmus trializmussá alakításában gondolkodott, más körök másféle föderalizálási lehetőségben. Ebben a mozgástérben jelentkeztek a magyar szupremácia ellen fellépő nemzetiségi törekvések is. A román nemzetiségi mozgalom nagy szellemi ébresztője, **Aurel Popvici**, a trónörökös köréhez tartozott. **Terve a románság egy államban való egyesítése volt**, de nem arra gondolt, hogy az erdélyi románok elszakadnak a birodalomtól és a balkáni királysághoz csatlakoznak, hanem arra, hogy a királyság fog betagolódni a Monarchia kötelékébe.

Romsics Ignác: Nemzet és állam a modern magyar történelemben

Rubicon, 12. évfolyam, (2001) 8-9. szám (112-113.)

Nemzet, nemzetiség és állam egymáshoz való viszonya a modern nacionalizmusok 18. század végi megjelenése óta központi témája a magyar politikai gondolkodásnak és egyben a mindenkori magyar kormányzati politikának. 1920-ig ez elsősorban belpolitikai probléma volt, Trianon óta alapvetően külpolitikai. E 200-250 éves gondolkodási és cselekvési folyamat legfontosabb jellemzőit tekinti át Romsics Ignác írása, amely eredetileg előadásként hangzott el az V. Hungarológia Konferencián 2001. augusztusában a finnországi Jyväskyläben.

Történelmi előzmények

Nemzet, nemzetiség és állam egymáshoz való viszonya a modern nacionalizmus 18. századi megjelenése óta központi problémája a magyar történelemnek. Az előzmények természetesen visszanyúlnak a középkorba. Az okokat kutatva Szekfű Gyula egészen első királyunk, Szent István koráig hátrált elemzéseiben. Mások ennél is távolabbi korokig kalandoztak. Szekfű kortársa, Joó Tibor például a honfoglalás előtti, még nomadizáló magyarok „életérzéséből” és „közösségi létformáiból” próbálta levezetni a „magyar nemzeteszme” meghatározó vonásait. E megközelítések ahistorikus jellege nyilvánvaló. Bár a magyar állam története valóban visszavezethető Szent Istvánig, sőt ha a törzsi, illetve nomád érdekközösségeket és politikai szerveződések is államként fogjuk fel, akkor ennél még korábbra is, a mai

fogalmaink szerinti alkotmányos polgári államhoz ezeknek szinte semmi, s még a 14–18. századi rendi államhoz is csak igen kevés közük volt. Géza, illetve István államalapítása – mint Engel Pál írja – „egy sor fájdalmas, de elkerülhetetlen intézkedést jelentett, amelyek együttesen a királyság békéjét és a keresztény hit jövőjét voltak hivatva biztosítani. [...] főképpen három dolgot kellett megteremteni, ami addig nem létezett: a földesúri jogok szilárd rendjét, valamint a világi és egyházi kormányzás intézményrendszerét”.

Modern értelemben vett nemzetről, illetve nemzetiségekről, vagyis integrált kulturális és politikai közösségekről még kevésbé beszélhetünk a 19. századig. Ahogy a nobilis Hungarus az egész nemességet, a nemesség egyetemét jelentette, nyelvi és származási különbségekre való tekintet nélkül, úgy – bár a 14. századtól olykor-olykor már az egyének származását is jelölték – a hungarus is az ország minden lakosára vonatkozott. A feudális magyar államjog, amely oly mély szakadékot vont nemes és nem nemes közé, magyar és nem magyar között semmiféle különbséget sem tett. **A 18. század előtti Magyarországon nemzetiségi kérdés tehát egyszerűen nem létezett.** Legfeljebb egy lassan kialakuló nemzeti érzésről beszélhetünk.

A feudális és polgári nemzet közötti különbséggel, illetve a nacionalizmus modern jellegével egyébként természetesen maga Szekfű is tisztában volt. A nemzetiségi kérdés 18. század előtti és utáni jelentkezése között ezért általában különbséget is tett: *„igaz ugyan – írta Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről című kötetének egyik tanulmányában –, hogy a középkorban, azaz a francia forradalmi nemzeteszmé elterjedéséig is megkülönböztették egymást a népek nemzetiségük szerint, [...] de a nemzetek és népek élete egyébként még általában nem volt tudatos. [...] vaskos tévedés áldozatai lennénk, ha azt hinnők, hogy egy-egy király, kormány, uralkodó osztály ezt vagy azt a rendelkezést, melynek nemzetiségi következményei ma már szemmel láthatók, azzal a szándékkal hozta, hogy általa a nemzetiségi viszonyban eszközölgjön változtatást. [...] a régi királyok úgy jártak a nemzetiségi tények között, mint mi például az ultraviolet napsugarak vagy az elemek részben kiderített, részben ma is megfjtetlen kisugárzásai között: mindezek a sugarak megvannak, hatnak is, de mi általában nem tudunk róluk.”*

Nemzet, nemzetiség és állam viszonyának problematikus jellegét alapvetően két körülményre vezethetjük vissza. Egyrészt arra, hogy **a 16. században három részre szakadt magyar állam egységének és függetlenségének a helyreállítása nem sikerült.** A töröktől visszahódított területek nem egy szuverén magyar állam, hanem a Habsburg Birodalom részei lettek. E területegyüttes a 18. század végétől 1848-ig három nagy – legfelsőbb szinten Bécsből irányított – közigazgatási egységre oszlott: a Magyar Királyságra, az Erdélyi Nagyfejedelemségre és a Katonai Határőrvidékre. A nemzettel és az állammal kapcsolatos magyar viták és küzdelmek legneuralgikusabb pontját sokáig ezek egymáshoz és a birodalom más részeihez való viszonya képezte. Mi a helyes nemzeti politika: a magyar különállás erősítésére és a régi államrészek reintegrálására való törekvés, avagy a történeti-tartományi partikularizmusok lebontása és a birodalmi centralizáció elfogadása? – tették fel maguknak a kérdést 18–19. századi eleink.

A nyelvkérdés

E dilemma egyik kardinális problémája a **nyelvkérdés** volt. **Az új kor nyelvi igényeinek egyre kevésbé megfelelő latin felváltása egy modern és valamilyen szinten mindenki által beszélt nyelvvé elkerülhetetlen volt.** E nélkül sem integrált kulturális közösség, sem nagyobb gazdasági egység nem jöhetett létre. **De melyik legyen ez a nyelv?** A birodalom nyugati felében máris lingua francaként használt **német avagy** az itthoni „pórnép” jelentős része által is értett **magyar?** Ismeretes, hogy Bécs az előbbi ajánlta. **Mária Terézia** óvatosabban és finomabban, fia, **II. József** merészebben és erőszakosabban. *„Mily sok előny biztosítja az általános jót – jegyezte naplójába a „kalapos király” –, ha csak egy nyelv használtatik az egész monarchiában, ez érvényesül az érintkezésben, foglalkozásokban, ha minden része a monarchiának szorosabban összefűzetik és a lakosok a testvéri szeretet legerősebb köteléke által egyesíttetnek – azt mindenki beláthatja és Franciaország, Anglia, Oroszország példájából arról elegendőképpen meg is győződhetünk.”*

A Bécsből ajánlott centralizáció és nyelvi-kulturális egységesülés kis számú hívei részben a polgárság köréből, részben az udvari főhivatalnokai karból kerültek ki. Egyikük, a pesti német családból származó **Kohlmayer Samuel ügyvéd szerint a magyar nyelv „csak káromkodásra való”, hivatalossá tétele ezért két évszázaddal vetné vissza a kulturális fejlődést, míg „a német nyelv fejlettebb német erkölcsöket és tudást közvetít”.** A magyar elit túlnyomó része, mindenekelőtt a **nemesség azonban elvetette ezt az ajánlatot.** Részben a **felvilágosodás** és a **francia forradalom eszméinek hatása alatt,** részben **II. József politikájának ellenreakciójaként a magyar nyelv modernizálása és standardizálása mellett döntöttek.** **Bessenyei György** már **1778-ban** kijelölte az irányt: *„soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.”* Ez a nyelvre alapozott nemzetfelfogás a 19. század elejére az új magyar nacionalizmus axiomatikus érvényű alapelve lett.

A **latin és a német nyelv felváltása a magyarral az 1791–92-es tanügyi törvényekkel** kezdődött, és az **1844. évi II. törvénycikkkel** zárult le. Utóbbi **nemcsak a közoktatás, hanem a törvényhozás, közigazgatás és bíraskodás nyelvévé is a magyart tette.** A **nyelvharccal párhuzamosan bontakozott ki a magyar államrészek egyesítéséért és a birodalmon belüli politikai autonómia körének tágításáért folytatott küzdelem,** amely az egész Európán végigsöprő 1848-as forradalmi hullám keretében ismeretes módon a császári udvar és a magyar nemzet közötti **fegyveres konfliktusba** torkollott.

A nemzeti és állami problematika különleges jelentőségének másik oka a magyar államterületek lakóinak etnikai és nyelvi heterogenitásából adódott. Megalapozott becslések szerint a **Magyar Királyság Horvátországgal, Szlavóniával és a Határőrvidékkel együtt** számított 8 millió lakosából a 19. század legelején csak mintegy **42%** tartozott a **magyar anyanyelvűek közé.** A többiek **horvátok és szerbek (18,5%), szlovákok (14%), románok (10%), németek (9%), ruszinok (4%),** valamint **vendek és egyéb nemzetiségűek (2,5%)** voltak. Az **Erdélyi Nagyfejedelemségben,** ahol kicsit több mint másfél millióan laktak, **a magyarok ennél is kisebb arányban** képviseltették magukat: az összlakosságnak mindössze **36%-át** tették ki, miközben a **románok 53,** a **szászok pedig 9%-át.** **A történeti**

magyar államrészek lakosságának tehát mindösszesen 39, Horvátország és a Határőrvidék nélkül pedig 48%-át adták a magyar anyanyelvűek.

Az utazó és olvasó emberek, akiknek az aránya persze az írásbeliség rohamos terjedése ellenére sem lehetett több néhány tízezernél, teljes mértékben **tudatában voltak Magyarország nyelvi-etnikai sokszínűségének.** **Schwartner Márton,** a hazai statisztika első kiemelkedő képviselője **1798-as** munkájában írta: *„Talán nincs még ország a világon, melyben több nyelv, és ennek következtében oly sok nemzet honos, mint Magyarországon.”* Egyik követője, **Csaplovics József,** akit a néprajz, az antropológia és a statisztika is előfutárai között tart számon, két évtizeddel később ugyanilyen képet rögzített. *„Nem csak természeti állapotjára, és a természet ajándékaira nézve – hanem népességére nézve is Magyar ország Európa kitsinyben, – mert majd nem minden Európai nép-törzsökök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, Cultura grádusok, 's végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájokat”* – írta **1822-ben.**

Első válaszok a nemzetiség kihívására

A magyarországi nem magyar népek – elsősorban a **horvátok, a szerbek, a románok és a szlovákok** – a **18. század végétől** némi fáziskéséssel ugyan, de minden lényeges szempontból **a magyarokéra emlékeztető nemzetépítést folytattak: nyelvi reformokat** vezettek be, **tudóstársaságokat** alapítottak, **felfedezték,** illetve olykor **kitalálták a dicső múltat,** s a fejlettebbek – főleg a horvátok és a románok – már **politikai követelésekkel** is felléptek. Ezért **kiszámítható volt,** hogy **a latin és a német felváltása a magyarral,** illetve az ország célként tételezett egynyelvűsége **a nem magyar népek részéről ellenállásba fog ütközni.** Ez a feltételezés nem utólagos okoskodás; ezt már a kortársak közül is többen így látták. Közéjük tartozott példának okáért **Galántai Fejes János** gömői táblaszéki ülnök és a kiváló nemzetgazdász, **Berzeviczy Gergely.** **1806-os és 1807-es** munkáikban **mindketten úgy vélték,** hogy **a magyar egynyelvűség keresztülvitele megvalósíthatatlan utópia.** Magyarország lakosságának nem magyar felét senki és semmivel sem fogja tudni rábírní, hogy magyarul írjon és beszéljen.

A fenti álláspont merész, de nagymértékben logikus politikai konzekvenciája **a magyar állam föderális jellegű átalakítása** lett volna. Ez a program először **Martinovics Ignác** egy **1793-as röpirata** után **1794-es reformtervében (Magyar Reformátorok Titkos Társaságának Kátéja)** **fogalmazódott meg.** *„Mivel magyar nemzeten a Magyarországhoz csatolt tartományokban élő különböző nemzetiségű népeket is értjük: minden nemzetiségnek külön tartományt kell alkotni, külön politikai alkotmánnyal bírni és egymás közt belső szövetségre lépni. Magyarország tehát szövetséges köztársasággá alakuljon, amelyben minden nemzetiség saját nyelvével, szokásaival éljen és vallását szabadon gyakorolja.”* A jakobinus mozgalom vezetője **négy tagállammal számolt: Magyarországgal, Szlovákiával, a délszláv Illyriával,** valamint a **Bánát és Erdély egy részéből kialakítandó Valachiával.** A tartományok mindegyike saját nyelvét használhatta volna, csupán az országgyűlésben és „az összes tartományt érintő ügyekben” lett volna kötelező a magyar nyelv használata.

A magyar állam nemzetiségek szerinti föderalizálása elszigetelt vélemény maradt. A túlnyomó többség lebecsülte a nyelvi-etnikai különbségek jelentőségét. **Uralkodó állásponttá** – a francia nemzetállami modellből kiindulva – az a

feltételezés vált, hogy **a nem magyaroknak el kell, s ők minden további nélkül el is fogják fogadni a magyarosítás programját**, s így néhány évtized alatt nemcsak nyelvileg, hanem érzelmileg is magyarokká válnak. A felvilágosodás gondolkodói közül **Bessenyei György** mellett például ez a felhőtlen optimizmus jellemezte **Decsy Sámuel**t is, akinek nevéhez a nemzeti megújulás első átfogó programja fűződik. *„Hogy ha közönségesen szeretünk Magyaroknak neveztetni, és magyar szabadsággal élni; szeressük a' magyar nyelvet is meg-tanúlni”* – írta **Pannónai Féniksz** avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv című, 1790-ben kiadott munkájában. Nem kell mást tenni, mint *„minden német, tót, sváb és orosz iskolákba magyar nyelv tanító mestereket”,* valamint az eklézsiákba magyar lelkipásztorokat küldeni, s így *„érezhetetlenül magyarizáltatnának Hazánknak idegen nyelvel élő lakosa”*. *„Egy, két, 's legfellyeb három esztendő alatt tökéletesen meg-tanúlhattya a' német és tót ifjú a' magyar nyelvet.”* Decsy még a hagyományosan széles körű autonómiával rendelkező horvátokról is azt feltételezte, hogy *„egy sem fog taláztatni közöttük, a' ki ditsőséges nyelvünknek örömet szálást ne adna, 's a' ki velünk kezét ne – tsapna arra, hogy ő nem tsak szíves indulattya, hanem nyelve által – is velünk egygé leszen”*.

A következő nemzedék képviselői, **a reformkor politikusai már kevésbé voltak optimisták**. Sőt **néhányan azt is megsejtették, hogy a latin felváltása a magyarral a magyar államot újabb kori történetének legnagyobb kihívása elé fogja állítani**. Nagy *„szerencsétlenség”* – diagnosztizálta például **báró Wesselényi Miklós** az **1840-es évek elején** –, ha *„egy honban s egy alkotmány alatt többféle nemzetek vannak”*. **A befogadói attitűdért Szent István és utódai ezért nem dicséretet, hanem megrovást érdemelnek**. *„Legtávolibb nyoma sincs a múlt század végéig törvényeink azótai tömérdek halma közt is a nemzetiség bármi módoni öregbítésének s terjesztésének”* – olvashatjuk a Szózatban – pedig *„mily könnyű lett volna”* Nagy Lajos és Mátyás korában *„a magyar nyelvet udvar, törvényszékek s törvény nyelvévé emelni, s így kedveltté, szükségessé s ennek következtében közönségessé tenni”*. **A magyar államvezetés azonban eleinte nem élt ezzel** a nyugat-európai protonemzeti abszolutizmusokra jellemző politikával, majd **később, a 16. századtól pedig már nem élhetett**. Pedig a hatalom gyakorlata – sejtített meg valamit a jövőből – *„vakít: azon tévedés szüli, hogy a hatalom bírása erő szüleménye, s így biztos és el nem veszthető birtok; pedig ez gyakran csak történet következése, s az erőnek enyészte után is még darabig létezhetik, míg a gyökerét vesztett növényt maga súlya vagy ellenerő földre teríti”*.

Mindazonáltal **Wesselényi, Széchenyi és kortársaik túlnyomó többsége is hitte, hogy a polgári átalakulás keretében nyelvi-etnikai különbségekre való tekintet nélkül végrehajtandó jogkiterjesztés fejében a nemzetiségi lakosság hajlandó lesz „magyarosodni”, vagy ha arra nem is, a magyart legalább lingua francaként, a közélet nyelveként elfogadni**. Kossuth, amikor egy alkalommal figyelmeztették e feltételezés problematikusságára, magabiztosan ezt válaszolta: *„Kicsinyhitűek! Nem ismeritek ti a szabadságnak varázshatását; erősebb ez, mint a nemzetiség, a vallás, a vér és baráti rokonság, melyeket mind egyesíteni képes a hazafiságban.”* A magyarosításnak tehát – a régi világhoz és így a latinhoz is ragaszkodó konzervatívokat kivéve – mindenki híve volt, csupán az eszközökben és a folyamat ütemében oszlottak meg a vélemények. **Széchenyi, Wesselényi, Pulszky** és mások a hosszabb távú és békés, vagyis az erkölcsi és kulturális értékek példaszerűségén alapuló asszimilációt helyezték, s többször figyelmeztettek: *„Az idegen ajkúakat [...]*

anyanyelvük magány- és társaskörökbeni használatában akadályozni és azokat erőszakkal a magyar nyelv használatára szorítani sem a törvényhatóságoknak, sem egyéneknek nem szabad.” A többség azonban a radikálisabb megoldásokban sem talált kivetnivalót.

Az államot és a nemzetet azonosító álláspontok tengeréből alig látható szirtekként emelkedett ki az a néhány vélemény, amely Martinovicséhoz hasonló merészséggel nézett szembe a magyar valósággal. Egyikük, **Szücs Ábrahám**, egy Pest megyei „pipás nemes” **1843**-ban amellett érvelt, hogy **a magyarosítás „a magyar nemzetiségnek nem hasznára, hanem kárára válik”**. A soknemzetiségű Magyarországon ugyanis „*a jólétre, erőre szükséges egységet alkotmányos változtatások igen, de nyelv, vallás vagy más erőltetések létre nem hozhatják*”. Erre is válaszolt **1846**-ban **Irinyi József**, amikor nyugat-európai úti jegyzeteiben kijelentette: „*én a’ Kárpáthoktól az adriai tengerig a’ magyaron kívül más nemzetiséget nem ismerek*”. A „föderatív rendszert” ebből következőleg olyan, „*a közhaza iránt káros, sőt vétkes törekvésnek*” minősítette, melyet „*óhajtani [...] józanul és hazaszeretettel senkinek sem lehet*”. „*Összpontosítsuk tehát erőnket – fogalmazta meg a többség óhaját –, s ekkor a Kárpátoktól az adriai tengerig, a’ magyaron kívül, egy nemzetiség sem fogja fejét emelhetni. De ha mi minden népiségnek hatóságot, azaz kezébe fegyvert adunk, hogy juthat eszünkbe még csak álmunkban is, hogy a magyar nemzetiség békében lehessen?!*”

A birodalmi gondolat és a nemzetiségi törekvések harapófogójában

Az **1848 március** idusát követő események gyorsan szertefoszlatták a felvilágosodás- és reformkori magyar elit optimista reményeit. **A magyar nemzetállami törekvések nemcsak Bécs ellenállását váltották ki, hanem a magyarországi nem magyar népeket is saját nemzeti céljaik megfogalmazására sarkallták.** A szerb, a román és részben a szlovák vezetők is **Magyarország föderatív jellegű átalakítását követelték a nyelvhatároknak megfelelően.** Ezeket a követeléseket a magyar vezetők kezdetben kategorikusan elutasították. Az ellentétből Erdélyben és a Délvidéken elhúzódó gerillaháború, a szlovák területeken kisebb csetepaték keletkeztek. **A horvátok a területi-politikai autonómiánál is többet akartak.** **1848. március 25-ei nemzeti kongresszusukon mindazt igényelték maguknak, amit a magyarok követeltek Bécsből: a horvát területek egyesítését, nemzeti hadsereget, a horvát parlamentnek felelős kormányt, horvát nemzeti bankot stb.**

A bécsi birodalmi gondolat és a nemzetiségi törekvések harapófogójába került magyar forradalmárok 1848–49 folyamán nemzeti és nemzetiségi politikájukat egyaránt újragondolták. **A Debrecenbe evakuált országgyűlés 1849. április 14-én kimondta Magyarország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását.** Ezzel párhuzamosan a magyar nemzetállam koncepcióját is felülvizsgálták. Ez vezetett oda, hogy **1849 nyarán tárgyalásokba kezdtek a szerb vezetőkkel, a románok képviselőjével, Nicolae Balcescuval pedig július 14-én egy megbékélési tervezetet is aláírtak.** Bár a föderalizmus, illetve a nemzetiségeknek adandó területi autonómia gondolatát a többség elutasította, **1849. július 28-án a képviselőház olyan határozatot fogadott el, amely valamennyi nem magyar közösség számára biztosította az egyházakban, a községi életben, valamint a törvényhatósági gyűléseken és iskolákban a szabad nyelvhasználatot.**

Ennél is tovább csak a legélelőbbek léptek. E kevesek közé tartozott **gróf Teleki László**, a forradalmi kormány párizsi követe, aki **1849. március 14-én** ezeket írta Kossuthnak: *„Különféle nemzetiségek irányt legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is [...] Liberté, égalité, fraternité, még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni. Olly rendszert kellene állítanunk, mely által a nemzetiség egysége hiányát az egyéni, és nemzetiségi jogok egyeztetése és méltánylata által pótolják.”* A gyakorlatban ez a horvátok, szerbek és románok teljes autonómiáját jelentette volna, akik – Martinovics fél évszázaddal korábbi tervezetéhez hasonlóan – csak föderatív szálakkal kötődtek volna a magyar területi egységhez, míg a szlovákok és a németek korlátozottabb területi-politikai autonómiában részesültek volna.

Az egyéni (állampolgári) és kollektív (nemzetiségi) jogok köréről és ezek egymáshoz való viszonyáról, vagyis a polgári magyar állam belső berendezkedéséről és az ország külső kapcsolatrendszeréről az emigrációba menekült és az itthon maradt magyar vezetők egyaránt sokat töprengtek. Az emigráció vezetői közül a volt kormányzó-elnök, **Kossuth Lajos elgondolásai** érdemelnek leginkább figyelmet. **1851-es, Törökországban kidolgozott alkotmánytervének alapeszméi a decentralizált államszerkezet és a demokratikus önkormányzatiság voltak.** Ez – hasonlóan a szabadságharc végnapjaiban adott engedményekhez – **minden nemzetiség számára lehetővé tette volna, hogy azokban a községekben és megyékben, ahol többségben élnek, szabadon használhassák nyelvüket és fejleszthessék kultúrájukat.** Pulszky, Szemere, Klapka, s különösen **Teleki** azonban merészebb és nagyvonalúbb megoldásokra, így a **nemzetiségek területi-politikai autonómiájának a biztosítására is kész lett volna.**

Az ország belső szerkezetének átalakítása mellett Kossuth és társai **a magyar állam külkapcsolatait is új alapokra kívánták helyezni. Meggyőződésük volt, hogy függetlenségének kivívása után Magyarországnak konföderációra kell lépnie a térség többi nemzetével, mindenekelőtt a balkáni államokkal.** Ezzel összefüggésben **Kossuth** már száműzetése kezdetén, **1849 októberében Viddinben felvázolta egy Lengyelországból, Magyarországból, Horvátországból, Szerbiából és a román fejedelemségekből alakítandó államszövetség (Észak-keleti Szövetséges Szabad Státusok) tervét.** Később kissé módosította álláspontját. **1862-es elképzelése szerint az ekkor már Dunai Szövetségnek nevezett konföderáció öt tagállamból (Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország és Szerbia) állt volna. A konföderáció közös ügyeit szövetségi parlament és kormány intézte volna, minden évben más-más tagállam fővárosában berendezkedve. A szövetség hivatalos nyelvül Kossuth nem a magyart és nem is a németet, hanem a franciát ajánlotta.** Bár a későbbiekben Erdély különválásának lehetőségét elutasította, s Magyarország felbontását nemzetiségi autonómiákra „hongyilkosságnak” nevezte, tehát Martinovics vagy Teleki belső föderalizálási koncepcióját végül nem tette magáévá, emigrációs elképzelései a magyar politikai gondolkodásnak mégis kiemelkedő csúcsai. Magyarország belső berendezkedésének decentralizált és demokratikus önkormányzatokra épülő szerkezetét ő vázolta fel a legátfogóbban. Ezt annak ellenére érdemes számon tartani, hogy **ajánlata a nemzetiségeknek és a balkáni államoknak túl kevés, a magyar politikai elit többségének pedig túl sok volt, s így reálpolitikává sohasem válhatott.**

Az itthon maradt, illetve néhány év múltán hazatért politikusok közül elsősorban báró **Eötvös Józsefet** foglalkoztatta az állami egység igénye és az ország soknemzetiségű jellege közötti ellentmondás feloldásának lehetősége. Bár az alkotmányos államról és a nemzetiségi törekvések természetéről kifejtett teoretikus nézetei nagy állandóságot mutattak, a „magyarkérdés” konkrét megoldása terén Eötvös többször módosította álláspontját a Világos utáni két évtizedben. **1850-es munkájában** (*Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*) még **tényként fogadta el Magyarország különállásának felszámolását, és a jövőre nézve egy olyan centralizált birodalmi struktúrával számolt, amelyen belül Magyarország egyike lett volna a többi koronatartománynak.** Az általános állampolgári jogok körén kívül eső **speciális nemzetiségi jogokat elvetette**, miként a közigazgatási határok esetleges szinkronizálását is a nyelvi választóvonalakkal. *„Nem nyelvében él a nemzet”* – szállt szembe a magyar és a környező népek körében tipikus nemzetfelfogással. A nemzeti önazonosságnak – hangoztatta – a nyelv csak egyik, de korántsem mindig a legmeghatározóbb eleme. Emellett **azzal érvelt, hogy ahol az általános polgári szabadságjogok érvényesülnek, ott a nemzeti egyenjogúság is megvalósul**; míg a nyelvi alapon biztosított nemzetiségi jogok ugyanolyan kiváltságok lennének, mint a nemesi privilégiumok.

Az **1850-es évek végétől kibontakozó válságjelenségek** és az emigráció vitáinak hatására **Eötvös álláspontja többször módosult. 1859-es munkájában** (Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai) **a birodalmi centralizációval szemben már a birodalmon belüli történelmi elvű föderalizmus mellett érvelt**, majd **1861-ben a végül meg is valósult dualizmust támogatta.** A nemzetiségi jogok kérdésében vallott felfogása ugyancsak változott. **1865-ös könyvében** (A nemzetiségi kérdés) **elutasította Magyarország olyan állami berendezkedését, amely „kizárólag a történelmi jogot tartva szemünk előtt, az egyes faj- s nyelvbeli nemzetiségek követeléseit” nem elégíti ki.** Ugyanebben a munkájában írta, hogy *„a nemzetiségi kérdés hazánkban véglegesen csak úgy tekintethetik megoldottnak, ha annak megoldása [...] a politikai és nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek egyaránt eleget tesz”.* Magyarország nemzeti állam többé nem lehet, mert a nem magyar népek a nemzeti tudatosságnak olyan fokára jutottak el, hogy magyarrá válásukra immár nem számíthatunk. A több nemzet egy államon belüli együttélésének elvileg ideális formája – húzta alá – **a föderalizmus. A nemzetiségek kevertsége miatt azonban Magyarországon ez nem alkalmazható**, legfeljebb a megyék nyelvhatárok szerinti kikerekítéséről lehet szó. Ez azonban – tette hozzá – *„józanul nem ellenezhető”.* A generális megoldás – vallotta Kossuthhoz hasonlóan – az állampolgári jogegyenlőség és a demokratikus önkormányzatiság. Francia vagy porosz mintákat követő „centralizált állam” – hangoztatta az egykori centralista – Magyarország nem lehet, mert *„az adminisztrációnak ezen formája alatt a nemzetiségeknek legmérsékeltebb követelése sem elégíthetnének ki”.* **Eötvös és a hozzá hasonlóan gondolkodó Kemény Zsigmond, Mocsáry Lajos és általában az 1860-as évek következetesen liberális politikusainak a szemében tehát a magyar állam nem magyar nemzeti állam, hanem az országban élő népek és nemzetek fölött álló semleges intézmény volt, amelynek mindegyik nyelvi közösség fejlődését egyforma mértékben kell előmozdítania.**

A nemzetállami koncepció érvényesítése

Ez a Habsburg Birodalmon belüli megoldásokban gondolkodó liberális koncepció azonban éppúgy nem vált a nemzetiségi kérdés rendezésének alapelvevé, mint

ahogy Kossuth és emigráns társainak Habsburg-ellenes és demokratikus elképzelései is megmaradtak a tervezetek szintjén. **A magyar politikai elit meghatározó körei** ugyanis – feledve 1848–49 tanulságát – ragaszkodtak a reformkorban megfogalmazott nemzetállami koncepcióhoz, vagyis a magyarországi törvényhozás, kormányzás és megyei adminisztráció magyar jellegéhez. *„Magyarország összes honpolgárai – tükröződött ez a szemlélet az 1868. évi nemzetiségi törvényben – az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozék is, egyenjogú tagja”,* s minthogy *„a nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar lévén, a magyar országgyűlés tanácskozási s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar”.* A törvény elfogadására természetesen azután került – csak azután kerülhetett – sor, hogy **a magyar elit 1867-ben történelmi kompromisszumot kötött Béccsel.** E kompromisszum lényege ismeretes módon **a teljes önállóságról való lemondás** és ennek fejében **a történelmi magyar államrészek újraegyesítése,** valamint **a magyarországi nemzetiségi kérdés magyar belüggé nyilvánítása** volt.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni: az **1868-as nemzetiségi törvény egyáltalán nem volt durván elnyomó jellegű, sőt számos liberális elemet tartalmazott.** Községi szinten, az alsó fokú bíraskodásban, az oktatásban és az egyházi életben **számos különjogot biztosított a nem magyar népek számára,** melyek közül az **anyanyelv használatának lehetősége** volt a legfontosabb. **A nemzetiségi eliteket ennek ellenére nem elégítette ki.** Az *„egy politikai nemzet”* fikciója, amely a régi natio Hungarica modernizált formája volt, és amely – az autonómiával felruházott horvátokat kivéve – tagadta a nem magyar nyelvi-kulturális közösségek nemzet jellegét, számukra elfogadhatatlan volt. Ők – mint ekkor és a későbbiekben is hangoztatták – társnemzeti státust igényeltek, és kantonizálni akarták Magyarországot.

Az 1868-as törvényekben testet öltő nemzetfelfogáshoz és állameszméhez a kiegyezés utáni nemzedékek is ragaszkodtak, s az ország föderalizálásában, illetve kantonizálásában reménykedő nemzetiségi elképzeléseket a „politikai otrombaságok” kategóriájába utalták. **Az 1868-as rendezés nem magyar nyelvek és kultúrák iránti toleranciáját ugyanakkor egyre kevésbé érvényesítették. Az anyanyelvű oktatás támogatása helyett inkább a magyar nyelvű oktatás kiterjesztésére, s ezen keresztül nyelvi-kulturális magyarosításra törekedtek.** Az ezzel kapcsolatos törvények sorát az **1879. évi 18. tc.** nyitotta meg, amely **a nem magyar nyelvű iskolák számára előírta a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítását,** s az **1907-es Lex Apponyi (XXVII. tc.)** zárta, mely minden nem magyar tannyelvű elemi iskolát arra kötelezett, hogy a magyar nyelvet olyan óraszámban tanítsa, hogy *„a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”.* A törvényhatóságok és a községek önkormányzatának szűkítése, a központi hatalom erősítése, valamint a választójog szűk korlátok között tartása és a választások nyílt jellege ugyancsak összefüggött a magyar állam magyar jellegének erősítésére való törekvéssel. *„Szabadságról és egyenlőségről ne beszéljünk; a magyar faj uralma az, amit meg kell teremteni. A nemzeti államnak, a nemzeti társadalomnak e célhoz kell idomulnia”* – fogalmazta meg a századvég és századelő magyar nemzetiségpolitikájának krédóját **1907-ben Réz Mihály,** Tisza István egyik bizalmas

tanácsadója. A nagy elődök, az „első nemzedék” liberalizmusának, toleranciájának és nagyvonalúságának folytatói ritka kivételnek számítottak, akik egyikét, **Mocsáry Lajost** éppen ezért teljes joggal nevezték kortársai „fehér hollónak”.

Az 1867 utáni magyar homogenizációs politika nem volt teljesen eredménytelen. **A nemzetiségi iskolahálózat az 1880-as évektől fokozatosan visszafejlődött, s a magyar anyanyelvűek aránya 1880 és 1910 között – Horvátországot nem számítva – 46%-ról 54%-ra emelkedett.** Ezen 1,1 milliós nyereség mintegy 70%-a magyarázható akkulturációval. A nyelvet és kultúrát váltók túlnyomó többsége – közel 90%-a – azonban a városlakó németek és zsidók, illetve a horvátok és a szlovákok közül került ki. A román, szerb és ruszin „asszimilánsok” száma alig érte el a 10%-ot. Újabb 30-40 év alatt a magyar nyelvűek száma és aránya nyilván még tovább növekedett volna. Harmincmillió magyarossággal számolni és etnikailag homogén magyar nemzetállam kialakulását feltételezni, mint Rákosi Jenő, Beksics Gusztáv és kortársaik közül még oly sokan tették, azonban nyilvánvalóan az utópiák birodalmába tartozott.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

55 Magyarország (1711-1848)

c Nemzetiségek a XVIII. század végén

70-71 Magyarország a dualizmus korában (1867-1918)

b A nemzetiségek a XVIII. század végén

c A nemzetiségek 1910-ben

A MAGYAR PARASZTSÁG TÖRTÉNETE 1950 – 1970 KÖZÖTT

A kolhozosítás

A kommunisták 1948-ig tagadták, hogy a parasztságot kolhozokba akarnák kényszeríteni. 1948-ban azonban nyilvánosságra hozták **szövetkezetpolitikai irányelveiket**, amelyben a **mezőgazdaság „szocialista átalakításának” módozatait** foglalták össze.

Tudni kell, hogy a **szövetkezet** nem kommunista találmány, hanem a **magángazdálkodók önkéntes gazdálkodási, értékesítési társulása**. Ezt a nyugati világban elterjedt és hazánkban is ismert eszmét sajátították ki a kommunisták, hogy segítségével megteremtsék az ún. **szocialista mezőgazdaságot**, amely eleve a **magántulajdon felszámolására épül**, és célja az egységes szocialista állami tulajdon létrehozása.

A magyar parasztság nagy ellenszenvvel fogadta a kolhozosítás gondolatát, sőt a kommunista párt egykori moszkvai agrárpolitikusa, **Nagy Imre** is tanulmányokban mutatott rá a terv elhibázott és elsietett voltára. Rákosi ezért 1949-ben kizárta őt a pártvezetésből.

A „szövetkezeti mozgalmat” – szovjet mintára – a **gazdagabb parasztek tönkretételével kezdték**. A **25. kat. hold földnél többel rendelkezőket kulákkokká** nyilvánították, s olyan adó- és beszoigáltatási terheket róttak rájuk, hogy azokat eleve ne tudják teljesíteni. Így erre hivatkozva gazdasági bűncselekményekért, a közellátás „szabotálásáért” el lehetett őket ítélni.

1948 és 1953 között a parasztság 32%-át kényszerítették „szövetkezetekbe”. Mindez a termelés visszaesésével járt, amit csak súlyosbított, hogy kötelezővé tették egyes délszaki növények (gyapot, gumipitypang) vetését, amik persze egyáltalán nem hoztak termést.

1952-ben az 1,2 millió parasztcsaládból 800 ezernek nem maradt fogyasztásra és vetésre való gabonája. Ez volt a **padláslesöprések időszaka**, amikor még a vetőmagot is elvitték a parasztoktól, ráadásul 400 ezret el is ítélték közülük „közellátási büntett” miatt.

A közös gazdaságok alakulásával a nehézségeket csak fokozták a sietségből és a megfelelő előkészítés hiányából eredő üzemi gondok. A gépállomások fejlesztése nem tartott lépést a termelőszövetkezetek termelési igényeivel. Így a mezőgazdaság mélyen képességei alatt termelt, és nem tudta kielégíteni a szükségleteket.

Az '56-os forradalom után jelentős változások mentek végbe a gazdaságban. A II. hároméves terv (1958-60) célul tűzte ki a népgazdaságban meglevő aránytalanságok felszámolását, az életszínvonal javítását. Ez a terv egyedül a mezőgazdaságban volt sikertelen. Ez idézte elő az 1957 utáni évtized legnagyobb horderejű gazdasági változását: a **mezőgazdaság kollektivizálását**.

A magyar parasztság elleni újabb rohamot alapvetően három dolog motiválta:

- a nagyüzemi gazdálkodás fölényébe vetett hit
- az önálló, autonóm embertől való idegenkedés
- s az a tény, hogy a forradalom után nem állíthatták vissza a beszoigáltatási rendszert

A paraszti gazdálkodás felszámolása

1958-ban már csak az egyénileg gazdálkodó parasztság számított „idegen testnek” a pártállamon belül. A marxista-leninista szocializmus-felfogás szerint ugyanis **nem létezhetett az államtól független önálló gazdaság**, nem létezhetek olyan csoportok, rétegek, **amelyek képesek voltak a „szocialista államtól” függetlenül biztosítani saját ellátásukat.**

1958-ban tehát az állampárt utasítására **ismét hozzáfogtak a téészek szervezéséhez.** Ígéretekkel, zsarolással, fizikai erőszak alkalmazásával 1961-tavaszára a parasztság döntő többségét bekényszerítették a téészekbe.

A „mezőgazdaság szocialista átalakítása” során azonban a korábbiaktól eltérő, lényeges módosítást eszközöltek: **megengedték az immár téészparasztság számára a „háztáji” gazdálkodást.** Ez azt jelentette, hogy minden téésztag kapott egy kat. hold háztáji földet, s erre alapozva – a téészben végzett munkája mellett – állatokat tenyészthetett, vagy zöldséget és gyümölcsöt termelhetett, hozzájárulva az ország kiegyensúlyozott élelmiszer-ellátásához.

Miután az ország szántóföldjének több mint 90%-a állami vagy szövetkezeti tulajdonba került, az állampárt vezetése kinyilvánította, hogy Magyarországon befejeződött a „szocializmus alapjainak lerakása”.

A mezőgazdasági termelés az ötvenes évek közepéig nem érte el a háború előtti szintet. A hatvanas években viszont – a háztáji gazdálkodás engedélyezésével – sikerült jól működő mezőgazdasági szövetkezeteket kialakítani, így az agrártermelés 1965-ben már 30%-kal haladta meg az 1938-as szintet. Számottevően javult az egyes növények termésátlaga, búzából a hetvenes évek közepén csak az NSZK-ban érték el jobb eredményt.

A III. ötéves tervidőszak alatt (1966-70) gyorsult a gazdaság fejlődésének üteme, gyarapodott a nemzeti jövedelem. A „gulyáskommunizmus” legjobb évei voltak ezek. Az évtized közepén azonban a párt vezetésében egyre többen kezdték hirdetni a gazdasági reformok szükségességét. Az **új gazdasági mechanizmusnak** elkeresztelt **reform** azonban eleve magában hordozta a kudarc lehetőségét, mert nem érintette a tulajdonviszonyokat, ráadásul nem járt együtt semmiféle politikai reformmal.

A reformok kibontakozását már a kezdet kezdetén megtorpedózták a „szocialista világrendszeren” belüli feszültségek: a prágai tavasz, a lengyel munkásfelkelés elfojtása.

A KERESZTÉNYSÉG KORAI TÖRTÉNETE ÉS EGYHÁZZÁ SZERVEZŐDÉSE

Jézus Krisztus működése

Felfokozott messiásváró légkörben született meg a világtörténelem talán legnagyobb hatású vallása, a **kereszténység**. Igehirdetők léptek fel, mint **Keresztelő Szent János**, aki a Kumran-magaslat közelében, a Jordán vizében keresztelt, s a **Megváltó közeli eljövételéről tanított, bűnbánatra intette a népet**. A sokaság hallgatott rá, ezért a hatalom számára veszélyessé vált, s az egyik Rómától függő palesztin terület, Galilea uralkodója (Heródes Antipász, Kr. e. 4-Kr. u. 39) kivégeztette.

János még csak jövendölte a Megváltót, **a názáreti Jézus már a megváltást hirdette**. A Jézus Krisztus (Jézus = Józua; Krisztus = Kriszthosz [görög] = Messiás [héber] = fölKent) **életére vonatkozó adatokat halála után** jegyezték le, s **gyűjtötték össze az evangéliumokban** (evangélium = örömhír), **melyek közül négyet, Márk, Máté, Lukács és János evangéliumát az egyház később hitelesnek ismerte el**, s bevett az Újszövetségbe.

Jézus tanítványaival, az apostolokkal járta Júdea városait. **Hirdette** a végítéletet, s hogy immár **nem számít más, csak a hit Istenben és az emberek egymás iránti szeretete**. **Ostorozta a vagyonszerzést, a kapzsiságot, a gyűlöletet, az erőszakot, hirdette a szeretetet, a megbocsátást, az üdvösség reményét**, amit a hellenizált világ embere régóta várt. Hívei száma egyre gyarapodott. Életével, földi működésével példát mutatott, megtestesítette, tapasztalhatóvá tette azt az életet és azt a magatartást, amit Isten követelt az emberektől.

Mint Keresztelő Szent János, ő is útjában állt mind a helyi hatalomnak, mind a rómaiaknak. Júdea helytartója, **Pontius Pilatus** (Kr. u. 26-36) **a zsidó főpapok kérésére keresztre feszítette**. Jézus Krisztus kereszthalálával tanításai nem haltak meg. Hívei őt tekintették a Megváltónak. **A föltámadásba vetett hit értelmet adott az istenfélő életnek, tanai követésének**. Várták közeli második eljövételét. **Tanítványaiból Péter vezetésével Jeruzsálemben is közösség alakult ki**. Az új hitet vallók – akik majd csak később nevezik magukat keresztényeknek (Krisztus-követők) – tovább folytatták mesterük munkáját.

A páli fordulat

Az új vallás megerősödése és elterjedése jelentős részben Pál apostol nevéhez fűződik. A diaszpóra zsidóságából származott. Saul (pál) Ciliciában, Tarsus városában látta meg a napvilágot mint római polgár. Szüleitől farizeus nevelést kapott, s esküdt ellensége volt a keresztényeknek. Ám csodás körülmények között megtért.

Pál működésének köszönhetően az új vallás megbékült kora valóságával, az állammal, a társadalmi különbségekkel. Hirdette, hogy nincs közeli végítélet, s a megváltás Krisztus kereszthalálával már megtörtént. Aki hisz Jézusban, elnyerheti azt, s így nem kell a sors ellen lázadni. **A vagyonközösség gyakorlatát felváltotta a szegények gyámolításának gondolata, s így megnyílt az út a vagyonos rétegek számára is az új hit felé**.

A megváltás nem csak társadalmi rétegek, de népek között sem ismeret különbséget. A kereszténység nyitottá lett minden ember számára. A zsidóság jelentős része előtt ekkorra vált nyilvánvalóvá, hogy az új tan nem hozza el népük

szabadságát, s így Jézust nem ismerték el Megváltónak, tovább reménykedtek annak eljövételében. Pál térítő útjainak is köszönhetően sorra jöttek létre a keresztények gyülekezetei Kis-Ázsiában, Egyiptomban, Szíriában. Itt, Antiochia városában nevezték először magukat a gyülekezet tagjai Jézus-követőknek, keresztényeknek.

Az egyház kialakulása

A Kr. u. II. század nyugalma **kedvezett a kereszténység megerősödésének**. A gyülekezetek tagjai, akik immár minden társadalmi rétegtől és népből toborzódtak, vagyonuk egy részét a közösség rendelkezésére bocsátották. Az irányítást, a közösség vagyonának felhasználását **a felügyelők** (episzkoposz – püspök) végezték, akik lassan **állandó tisztségviselői lettek közösségüknek**.

Minden város gyülekezetének élén püspök állt, akit kezdetben a hívek választottak a többi püspök jóváhagyásával. **Segítőtársaikból, a presbiterekből** (idősebbek) **alakult ki a papság** (klérus). Fokozatosan elkülönültek a világiaktól (laikusok), s létrehozták a keresztények egyházát. **A keresztény egyház belső felépítése, a hierarchia** (szent uralom) **a magasabb tisztségűek feltétlen tiszteletén alapult**. **A szertartásrend** lépésről lépésre **állandósult** (ünnepek, áldozás, úrvacsora, keresztelés), s ez is segítette az egyház megerősödését.

A szervezettség fokozódásával **a provinciák püspökei összejöveteleket (zsinatokat) tartottak**, ahol a hit kérdéseiről, a szent iratok értelmezéséről tanácskoztak. **A terület legnagyobb városának (metropolisz) püspöke vált a tartomány egyházi vezetőjévé (metropolita)**.

A II. század lassú gyülekezetépítése után a III. század nagy válsága alatt gyorsan terjedt a kereszténység. Egyre jelentősebb tényezővé vált, mellyel a birodalom vezetőinek számolniuk kellett.

A keresztényüldözések

Az államhatalom kezdetben nem szállt szembe az új vallással, ahogy türelmes volt a többi kultusszal szemben is addig, amíg azok nem sértették az állam érdekeit. A keresztények azonban csak saját istenüket tisztelhatték. Ezért **heves ellenállásba ütközött a Krisztus-hívők körében a császárkultusz**.

Az első nagy állami szintű keresztényüldözésre – Néró egyéni szeszélyből megparancsolt gyilkos akcióitól eltekintve – a katonacsászárok idején került sor. Decius császár Kr. u. 250-ben betiltotta a kereszténységet. **A legnagyobb véráldozatot**, több ezer ember halálát **Diocletianus intézkedései követelték** a császár uralkodásának utolsó éveiben.

Constantinus

Az erőszak értelmetlen volt, hiszen **a kereszténység már betagozódott a római társadalomba**, beépült annak szinte minden rétegébe. Megbékélt a világi hatalommal és a társadalmi különbségekkel, sőt a birodalom fönntartása már elképzelhetetlen volt a keresztények nélkül.

Constantinus császár (Kr. u. 306-337) Milánóban kiadott rendeletével (Kr. u. 313) biztosította a keresztények – és elvileg a többi kultusz követőinek – szabad vallásgyakorlatát, s visszaadta elkobzott javaikat. Constantinus lépése a császári hatalom megerősítését szolgálta. A kereszténység mindinkább a birodalom egyik legfőbb összekötő kapcsává vált.

A dogmák kialakulása

A létrejövő keresztény vallás tanítói és csoportjai között a szertartásrend és a hitelvek (dogmák) terén **sokszor támadtak éles viták. Így osztotta őket két ellentétes pártra a Szentháromság** Atya, Fiú és Szentlélek) értelmezése.

A császárnak a birodalom kormányozhatósága érdekében egységre volt szüksége. Mivel mindkét fél makacsul ragaszkodott álláspontjához, **összehívták az első egyetemes zsinatot**, hová a kereszténység minden közösségéből összegyűltek a püspökök. **A kis-ázsiai Niceában** (Kr. u. 325), több száz püspök részvételével megtartott tanácskozáson érvényesült a császár akarata: **mindenkire kötelező elveket fogadtak el.**

Jézust isteni személynek ismerték el. **A zsinat rendelkezéseit megtagadókat eretnekeknek nyilvánították**, s az államhatalom erejével is igyekeztek őket visszaszorítani. Kr. u. 391-ben az egységes Római Birodalom utolsó császára, **Theodosius** (Kr. u. 379-395) **államvallássá tette a kereszténységet**, s minden más vallást üldözendőnek nyilvánított.

A keresztény vallás kialakulása és egyházzá szerveződése

„A keresztény vallás gyökerei a zsidó vallásban gyökereznek. A zsidóság körében az asszír és római hódítást követő gazdasági válság, a világi és papi arisztokrácia elnyomása és a fegyveres felkelések leverése hatalomellenes, **messiásváró hangulatot** eredményeztek. A római államvallás mellett több szekta is alakult, **kezdetben a kereszténység is egy szekta volt (esszénusok)**. Az **első keresztény közösségek Kis-Ázsiában és a Közel-Keleten** jöttek létre, de a vallás a **Kr.u. I. századra elterjedt a Római Birodalomban** is. A **páli fordulat** eredményezte társadalmi bázis kiszélesedése magával hozta az **egyházszervezet kialakulását**. A közösségek élén a **püspök** állt, mellette működött a **presbiterek tanácsa**, segítők a **diakónusok** voltak. A **II. század végére** alakult ki az **egyházi hierarchia** és emelkedett ki a püspökök közül a **római pápa**. A püspökségeket az **érsekségek** foglalták egységbe, melyek **élén az érsek** állt. A hívekkel közvetlen kapcsolatot a **plébánosok** tartották. A világi papság mellett megjelentek a **szerzetesrendek**, tagjaik a világtól elvonultan pusztán imádkozással töltötték idejüket.

A **keresztény egyház** és a **római császárság között állandó** volt az **ellentét**, mert a keresztények nem fogadták el a hivatalos római államvallást. Ez vezetett a **keresztényüldözésekhez** a Kr.u. I. században. A vallásban rejlő lehetőségeket **Nagy Konstantin** ismerte fel, és **313-ban a milánói ediktumban engedélyezte a vallás gyakorlását**. **325-ben a niceai zsinaton** egységesítették a vallás dogmatikai rendszerét, majd **391-ben Nagy Theodosius államvallássá tette a kereszténységet.**”
/Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek/

Katus László: A kereszténység – Az egyház szerepe az európai civilizáció felvirágzásában

Rubicon, 8. évfolyam (1997) 9. szám (73.)

Az ókorból a középkorba való átmenet évszázadaiban, a római állam és társadalom felbomlása után a keresztény egyház jelentette az intézményi folytonosságot: a görög–római kultúrából örökölt, valamint a „barbárok” által hozott elemekből az egyház rakta le a sajátos európai civilizáció alapjait. A politikailag sokszínű, sok államra tagolt Európában olyan szellemi, lelki, kulturális közösséget hozott létre, amely sokkal szilárdabb és tartósabb alapja lett az európai egységnek, mint bármiféle birodalmi keret. Európa soha nem volt annyira egységes, mint a virágzó középkor századaiban a közös hit, a közös keresztény kultúra alapján, az egyház vezetésével.

A kereszténység a zsidó népi közösség körében keletkezett és a zsidó vallásból sarjadt, de a római világbirodalom keretei között vált univerzális világvallássá, katólikosszá, azaz egyetemessé. Gyors elterjedését jelentősen megkönnyítette a zsidó diaszpóra, annak a mintegy 4-5 millió zsidónak a közösségei, akik Palesztinán kívül éltek, szétszóródva az egész birodalomban, de főként annak keleti tartományaiban. Ám ahhoz, hogy a kereszténység valóban egyetemes világvallássá válhasson, ki kellett lépnie a zsidó nép és vallás szűk keretéből, s vállalnia kellett a minden néphez szóló jézusi küldetést.

Ezt a lépést már a keresztények első nemzedéke megtette. A 49-ben Jeruzsálemben összegyűlt apostolok és preszbüterek (öreges) úgy határoztak, hogy annak, aki pogányból kereszténnyé lesz, nem kell egyúttal zsidóvá is válnia, azaz nem kell megtartania a mózesi törvény rituális előírásait. Krisztus követőit a szíriai Antiochiában nevezték először „keresztényeknek” (Christiani).

A hittételek rögzítése

A kereszténység – ha szakított is a zsidó közösséggel – az Ószövetséget nem tagadta meg, a zsidó valláshoz kapcsolódó gyökereit nem vágta el. Zsidó és keresztény ugyanazt az Istent imádja, Jézus Atyja azonos a zsidó ősatyák Istenével. Mindkét vallás legjellemzőbb vonása a teocentrikus, Isten-központú szemlélet: a hit a személyes és transzcendens Istenben, aki a világot a semmiből hozta létre teremő szavával, aki ura és irányítója a történelemnek, aki az ember számára az erkölcsi törvényeket (Tízparancsolat) adta. Az egyház eretnekként kitaszította közösségéből azokat (Markiont és követőit), akik a kereszténység zsidó gyökereit megtagadták, s az Ószövetséget elvetették.

A zsidósággal való szakítás után egyre gyorsuló ütemben bontakozott ki a kereszténység új inkulturációja: egybeolvadása a görög–római kultúrával. Átvette annak nyelvét, gondolkodásmódját, kifejezési formáit. A görög filozófia segítségével, görög nyelven fogalmazta meg hitének alapvető tanításait. Midőn az 1. század második felében Jézus tanítását és az apostolok igehirdetését, az Evangéliumokat írásba foglalták, már a görög nyelvet használták, bár a keresztény közösség körében készült első, elveszett írásbeli feljegyzések még a palesztinai zsidók által beszélt arámi nyelven íródtak. Ugyancsak görög nyelven – majd a 2. század végétől latinul is – írtak az ókor keresztény vallási írói, az egyházatyák, akik közül már az egyik legelső, a 165-ben vértanúságot szenvedett Jusztinosz úgy vélte, a görög filozófia előkészület az evangéliumra, s Platón számos gondolata összhangban van a bibliai

kinyilatkoztatással. Az alexandriai keresztény iskola híres tanára, Kelemen szerint pedig a görög filozófia – az Ó- és Újszövetség mellett – Isten harmadik szövetsége az emberiséggel, s éppúgy a Gondviselés ajándéka, mint a zsidóknak adott Törvény.

A 4–5. század egyetemes zsinatain (Nikaia 325, Konstantinápoly 381, Ephesos 431, Khalkhedon 451) a görög filozófia fogalomkészletének segítségével részletesen és szabatosan – mondhatnánk: tudományosan – megfogalmazták a hit alapvető tételeit, dogmáit, elsősorban a Szentháromsággal (egy isteni lényeg, de három önálló létező, személy) és Krisztus személyével kapcsolatban (az Atyával egylényegű istensége, velünk egylényegű embersége szerint; Krisztus egyetlen személyében két természet, az isteni és az emberi egyesül, s a maga nemében mindkettő teljes és tökéletes).

Ezeknek a hittételeknek a rögzítése nem ment viták, éles szellemi küzdelmek, belső válságok nélkül. A zsinati többség megfogalmazásaival egyet nem értő püspökök – az ariánusok, a monofiziták, a nestoriánusok, hogy csak a legfontosabb ún. eretnek irányzatokat említsük – a hívek ezreivel, sőt millióival együtt elszakadtak az ortodox – vagyis a helyes tanítást valló – keresztények közösségétől, s elkülönült egyházakat hoztak létre.

Az egyházszerkezet kiépítése

A 4–5. század a birodalmi egyházszerkezet teljes kiépítésének a kora is: a püspökök által vezetett városi gyülekezeteket a tartományi székhelyek püspökei, a metropoliták (később nyugaton: érsekek) fogták össze nagyobb egységekbe. A legmagasabb szintű szervezeti egységként létrejöttek a patriarkátusok, amelyekből négy volt Keleten (Antiochia, Alexandria, Jeruzsálem és Konstantinápoly) s egy Nyugaton (Róma). Ezek közül tekintélyben fokozatosan kiemelkedett Róma, amelynek püspökei – a hagyomány szerinti első római püspöknek, Szent Péternek adott különleges krisztusi megbízásra hivatkozva – egyre határozottabban fogalmazták meg igényüket az egész egyház feletti primátusra. Ezt elsősorban a latin nyelvű közösségek fogadták el.

Keleten a pátriárkák ragaszkodtak a kormányzati-bíráskodási önállósághoz, bár elismerték a római püspök tiszteletbeli elsőbbségét, sőt azt is, hogy dogmatikai, hitelvi kérdésekben ő mondja ki a döntő szót, s az igazhitűség kritériuma a római püspök hitvallásával való megegyezés. A császári székhely, Konstantinápoly pátriárkája azonban joghatóság tekintetében egyenrangúnak tekintette magát a római pápával.

A Nyugatrómai Birodalom megszűnése után Róma és környéke, a római ducatus felett a pápa gyakorolt fejedelmi hatalmat, de elismerte magát a konstantinápolyi császár alattvalójának. A pápák a 8. század közepéig bejelentették megválasztásukat a császárnak, s csak a császári megerősítés után szentelték fel őket. Okleveleiket is a bizánci császár uralkodási éve szerint datálták.

A 8. század elején – elsősorban a bizánci képrombolás miatt – megromlott a viszony Róma és Bizánc között, majd teljes szakításra került sor. A császár nem tudta megvédeni Rómát a langobárd fenyegetéssel szemben, ezért a pápa új védelmezőt keresett és talált is Kis Pippin személyében, akit személyesen kent fel a frankok királyává. Pippin a langobárdok legyőzése után, 754-ben a pápának adta nemcsak a római ducatumot, hanem a ravennai exarchátust és a kettő között fekvő területeket is. Adományát fia, Nagy Károly is megerősítette 774-ben. Így jött létre a pápa világi hatalma, az egyházi vagy pápai állam, amely egészen 1870-ig fennmaradt.

A kormányzati, joghatósági hatalom feletti vita volt az egyik fő oka a keleti és a nyugati kereszténység eltávolodásának, majd 1054-ben bekövetkezett végleges kettészakadásának. A szakadásban természetesen egyéb okok is szerepet játszottak: a nyelv, a gondolkodás, a kulturális és etnikai háttér különbözősége, az évszázadok során kialakult eltérések a liturgiában és a vallási szokásokban. Az alapvető hitelvekben alig volt különbség, inkább a hit megélésében és gyakorlatában, az egyházi fegyelemben (a keleti rítusú vagy ortodox papok házasodhattak, míg Nyugaton egyre inkább kötelezővé vált a papi nőtlenség, a cölibátus).

Ezekben a századokban a püspököket az egész hívő közösség választotta. A választók köre később fokozatosan leszűkült a papságra, majd az ezredforduló táján a püspök körül élő papok – a kanonokok – testületére, a káptalanra. A püspök házában nevelkedtek a papok (clericusok). A papság több rendre tagolódott, s a klerikusok egy része megmaradt diakónusnak vagy az alsóbb papi rendeknél, nem szenteltette magát áldozópappá.

Az egyházmegyék és tartományok rendszeresen (évente egyszer vagy kétszer) zsinatokat tartottak. Az egyetemes zsinatokat, amelyek az egész egyházat érintő kérdésekkel foglalkoztak, a császár hívta össze. Ezeken elvileg minden püspöknek részt kellett vennie, a gyakorlatban azonban csak a keleti birodalomfél görögül beszélő püspökei mentek el, Nyugatról csupán néhányan – maga a római püspök, a pápa sem –, hiszen a tárgyalások görögül folytak, s azt ők úgysem igen értették. A 9. századig az egyetemes zsinatok mind Keleten voltak, Nyugaton csak a 12. századtól tartottak ilyeneket.

A szerzetesrendek szerepe

A 4. században alakult ki az evangéliumi tanácsokat – szüzesség, szegénység, engedelmisség – radikálisan megvalósító, a túlvilági üdvösség elérése érdekében szigorú önmegtartóztatást, aszkézist gyakorló hívők sajátos életformája, a **szertetesség**, amely kezdetben teljesen laikus mozgalom volt. Az aszkéták eleinte remeteként az egyiptomi sivatag magányába vonultak vissza, majd közösségekbe tömörültek. E közösségek szabályait legtartósabb sikerrel Keleten **Nagy Szent Vazul** (Baszileiosz, †379), Nyugaton **Szent Ágoston** (†430) és **Szent Benedek** (†547) fogalmazták meg. **A szerzetesség úttörő szerepet vállalt a keresztény Európa kultúrájának kialakításában, az antik örökség közvetítésében, a kultúra terjesztésében, az európai népek keresztény hitre térítésében, valamint a szociális gondozás terén is.**

A keleti és a nyugati keresztény társadalom és mentalitás közötti különbséget jól érzékelteti a kétféle szerzetesség sorsa. Keleten a 4. század óta nincs változás: az ortodox szerzetesek ma is Szent Vazul szabályai szerint élnek, innen ered a nevük is: **baziliták**. Nyugaton már a késő ókorban sokféle szerzetesi irányzat jött létre, még a legsikeresebb szerzetesi közösségek is minduntalan megreformálták önmagukat, s az idők folyamán számtalan új, szabályaiban, célkitűzéseiben, életformájában eltérő szerzetesrend alakult, eleget téve a változó társadalom új elvárásainak, igényeinek.

A 6–7. században a bencések (azok a szerzetesek, akik Szent Benedek regulája szerint éltek) és az ír szerzetesek versengtek egymással Európa még pogány népeinek térítésében, majd a 9. század elejére a Frank Birodalomban kizárólagossá vált a bencés regula. A 11. századtól azután kezdetét vette a nyugati szerzetesség differenciálódása. Az új szerzetesrendek közül különösen fontosak voltak a

ciszterciek, akik nemcsak a keresztény aszkézis új formáit alakították ki, hanem nagy szerepet játszottak a korszerű mezőgazdasági és ipari technika elterjesztésében is.

A 12. században elsősorban lekipásztorkodással foglalkozó új rendek alakultak: a **premontreiek** és az **ágostoni regulát követő közösségek**. A **13. század** pedig a **kolduló rendek** (ferencesek, domonkosok) létrejöttének és látványosan gyors elterjedésének korszaka: ők elsősorban a városi népesség pasztorációjával és az eretnekek visszatérítésével foglalkoztak, de kimagasló szerepet játszottak a tudományos életben, az egyetemi oktatásban is.

A korábbi, ún. monasztikus rendek tagjai is tettek szegénységi fogadalmat, de ez csak azt jelentette, hogy az egyes szerzeteseknek nem lehetett magántulajdonuk, a kolostoroknak viszont hatalmas földbirtokaik voltak. A kolduló rendek radikálisabban kívánták megélni az evangéliumi szegénységet: a közösségnek sem lehetett vagyona, földbirtoka, semmiféle rendszeres jövedelemforrása.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

15 A kereszténység születése és elterjedése

- a Palesztína Jézus korában
- b Jeruzsálem Jézus korában
- c Pál apostol térítő útjai
- d A kereszténység elterjedése
 - a XI. század közepéig

A HOLOCAUST EURÓPÁBAN

A holocaust definiálása

- görög-angol eredetű szó, jelentése „égő áldozat”
- a II. világháborúban a náci Németországban a zsidóságot sújtó módszeres népiptás, amely a nemzetszocialista pártalakulat, az SS feladata volt.
- áldozati szokás az ókori zsidóknál, akik naponta reggel és este egy bárányt égettek el.

A náci ideológia alapjai, a fajelmélet

A fasizmus szélsőséges formája, a **nácizmus Németországban** alakult ki. **1933-ban Hitler** jutott hatalomra, s vele együtt a fasizmus is.

Az olasz fasizmus alapmintájához a **fajelméletet**, az **antiszemitizmust** és az ehhez kapcsolódó **Lebensraum (életér)-elméletet**, a **militarizmust** és a **szélsőséges rasszizmust is hozzáadja**.

A fajelmélet nem Hitler „találmánya”. **Angliában** jelent meg **először**. Felsőbbségi tudat, mely szerint Angliának kell viselni a fehér ember terhét, azaz Anglia feladata a gyarmati területek kezelése; ezt felsőbbrendű pozícióból teszi. *A fehér ember küldetése, hogy civilizálja a vadakat.*

Részben **Gobineau** (1830-as évek) nevéhez kapcsolható: *a fehér civilizáció fejlettebb, felsőbbrendű;*

A **XIX. század közepén** jelentkezik a fajelmélet. → **Darwin**: *harc folyik az életért, a párért, a genetikai anyag örökítéséért, és ebben a harcban az erősebb győz; aki jobban teljesít, az jobb genetikai állománnyal rendelkezik.* Ennek a felfogásnak a társadalmi átvétele a **szociál-darwinizmus**.

A fajelmélet megfogalmazása 1890-es évekre tehető → **Houston Stewart Chamberlain** (félíg német) tekinthető **a német fajelmélet** forrásának. Ő már biológiai értelemben vett fajokról beszél, alacsonyabb és felsőbbrendű emberekről, értékhierarchia van szerinte a rasszok között (ehhez még nem társul az antiszemitizmus).

Nietzsche szerint az emberek együttélését isteni parancsolatok szabályozták. Kétségbe esve jelenti ki, hogy „Az Isten halott.”, azaz nincs már szabályozó elem az ember felett, így az embernek saját soraiból kell embereket kiválasztani, az erkölcsi szabályok felállításához. Olyanokat, akik képesek erkölcsi döntést hozni autonóm módon (**übermensch**).

Ezeket az elemeket használta fel később Hitler.

1923-ban **Hitlert** a sikertelen puccskísérlete után 3 év börtönbüntetésre ítélték. Büntetésének letöltése alatt írta meg a **Mein Kampf** (Harcom) című könyvét.

A hitleri fajelmélet szerint az emberiség 3 csoportra osztható

1. Árják

- A legkiválóbbak; ők a felsőbbrendű faj; németek, angolok, skandinávok, svédek
- Az a dolguk, hogy uralkodjanak.
- Meg kell őrizni a vértisztaságot

2. Segédnépek

- Franciák, spanyolok, olaszok, portugálok, románok, magyarok (mediterrán népek)
- Ki kell szolgálniuk az uralkodó fajt (fizikai munkával)
- Gondoskodni kell, hogy ne szaporodjanak, és ne tanuljanak túl sokat (csak írni-olvasni és számolni).

3. Kiirtandók csoportja

- zsidók, szláv népek, színes fajok.

Élettér elmélet

Mindehhez kapcsolódik még a Hitler által a Mein Kampfban megfogalmazott **élettér elmélet**, a **lebensraum**:

- külső élettér → a német népnek területekre van szüksége
- belső élettér → az országon belül néhány faj foglalja a helyet az árják elől

A népirtáshoz vezető út

A III. Birodalom létének politikai alapja a tiszta faj fogalmán alapuló hitleri világkép volt. Az NSDAP programja célul tűzte ki a zsidók megfosztását állampolgári jogaiktól, és kényszerítésüket Németország elhagyására.

Ahogy a nácik hatalomra kerültek Németországban, a zsidóság helyzete alapvetően megváltozott. Hitler zsidóellenes politikájának fokozatos megváltozását tíz pontban foglalhatjuk össze:

- szóbeli agresszió, testi agresszió
- a zsidó közösségnek a társadalom többi részétől való elszigetelését szolgáló intézkedések
- kényszerkivándorlás, deportálás és letelepítés
- elkülönítés és gettókba való telepítés
- gyilkosságok, kivégzések
- éhhalálhoz, kimerültségtől és betegségektől elhalálozáshoz vezető élelmiszerkorlátozások (ezt már „a zsidókérdés végleges megoldásának” hivatalos programja előtt elkezdték megvalósítani)
- kényszermunka (a lassú halál egyik formájaként)
- a zsidó származású lakosság tömeges kivégzése
- éhezés és gázkamrák a koncentrációs táborokban,
- halálmenetek

A népirtás ördögi létrájának egyes fokait jelző események szemléletesen bizonyítják, hogy Hitler terve termékeny talajra talált. Megvalósítása ugyanis lehetetlen lett volna, ha az érintett államok lakosságának legalább egy része nem vesz részt benne. A különböző szolgálatok első akciói még meglehetősen zavarosak és véletlenszerűek voltak. Az SA 1933 márciusától kezdte zaklatni az utcán a zsidókat, és bojkottot szervezett a zsidó orvosok és jogászok ellen, hogy azt a látszatot keltse: akciói társadalmi igényt elégítenek ki. **Az első hivatalos intézkedések 1933. április 7-én, az állami hivatalnokok átvilágításáról szóló törvény hatálybalépésével**

kezdődtek. A zsidó származású tisztviselőket azonnali hatállyal kényszernyugdíjba helyezték, kivéve azokat, akik már 1914. augusztus 1. előtt is állami hivatalnokként dolgoztak. A zsidók foglalkoztatását korlátozó intézkedések a társadalmi élet egyre nagyobb területére terjedtek ki. A következő szakaszt a **nürnbergi törvények** kihirdetése nyitotta meg. **1935 szeptember 15-én** az NSDAP új jogi irányelveket tett közzé. Ezek szerint **zsidónak tekintendő akinek három nagyszülője „zsidó fajú”, vagyis zsidó vallási közösséghez tartozik.** A zavaros törvény nem különítette el a vallási hovatartozást a faji jellemzőktől. Függetlenül hagyta a különféle „keverékek” kérdését is. Elvágta azonban a zsidókat a német társadalom többi részével összekötő utolsó szálakat is, s az állami védelemtől megfosztva, **gettóba kényszerítette őket.**

A zsidóellenes intézkedések hívei közötti érdekellentétek és a fegyverkezéshez szükséges pénzügyi források megőrzésének szükségessége miatt 1936 és 1938 között valamelyest enyhült a zsidók zaklatása. A viszonylagos békekorszak **1938 novemberében** ért véget, amikor a párizsi német nagykövetség titkára, von Rath, merénylet áldozata lett. Következett a „**kristályéjszaka**”. Miközben az SA tagjai a zsinagógákat dúlták fel, a Gestapo megkezdte 20 ezer véletlenszerűen kiválasztott zsidó deportálását. Újra a dachau koncentrációs táborba vezettetett. A program része volt a zsidókat az ország gazdasági életéből kizáró rendeletek kiadása is.

A háború és a népiirtás kezdete

A háború kitörésével minden megváltozott. Azt, ami még a harmincas években lehetséges volt – vagyis **a faji megkülönböztetést és a kényszerkivándorlást – lassan felváltotta a zsidóság módszeres kiirtásának politikája.** Lengyelország lerohanása különös szerepet játszott Hitler terveiben, s elfoglalása radikálisabb tervek megvalósítását is lehetővé tette. A lengyel föld a zsidó közösség tömegméretű kiirtásának lehetséges helyszínévé vált. A terv megvalósítását megelőző állomások:

- A sárga csillag viselésének elrendelése, s ezzel a zsidó népesség kirekesztése a társadalomból
- A gettók létrehozása, ami nem csak a zsidóknak a társadalom többi részétől való elszigetelését jelentette, hanem lassú éhhalálra is ítélték őket – hiszen a külvilágból nem érkezhetett segítség
- A végkimerüléshez vezető kényszermunka
- Kisebb-nagyobb, többé-kevésbé szervezett kivégzések, amelyekre bárhol, bármikor ítélet nélkül sor kerülhetett, az áldozatoknak pedig csak egyetlen bűnük volt: származásuk.
- A zsidó lakosság vagyona automatikusan az államkincstár tulajdonába került, a koncentrációs táborba hurcoltakat minden ingó és ingatlan vagyonuktól megfosztották.

Hitler talán már a Lengyelország elfoglalását követő első napokban kész lett volna megkezdeni a „végleges megoldás” végrehajtását, de 1939-40-ben a zsidók tömeges kiirtása még nem volt lehetséges. A Führert visszatartotta a nyugat-európai hadjárat, az amerikai bankoktól való függés, később pedig a Szovjetunió elleni hadjárat terhei.

A zsidó lakosság tömeges kiirtása a német-szovjet háború kirobbanásával és az Egyesült Államok hadbalépésével vált lehetségessé. Ettől kezdve Lengyelország területén korábban végrehajtott mészárlások méretei eltörpülnek a zsidó lakosság módszeres, egyenesen „ipari jellegű” kiirtásával összehasonlítva. A **Reinhard**

Heydrich által vezetett **wannsee-i konferencián 1942. január 20-án** a „végleges megoldás”-ról meghozott döntéseket hamarosan egész Európára kiterjesztik.

Még 1941 januárjában Heydrich azt a feladatot kapta, hogy „a körülményeknek megfelelő” módszerek alkalmazásával érje el „a német élettér faji megtisztítását”. Kezdetben még csak a zsidóknak az „uralkodó faj” által elfoglalt területektől elszigetelt körzetekbe való kitelepítésére gondoltak. Wannsee-ben azonban már egészen másról vitatkoztak. Az egész európai zsidókérdést akarták végleg megoldani, a megszállt területeken kezdve a munkát. Hitler tervei azonban nem korlátozódtak a megszállt területekre, hanem kiterjedtek az egész kontinensen szétszórtan élő 9,5 milliós zsidóságra, beleértve az egyelőre független Nagy-Britannia és Írország, valamint a semleges Svédország és Svájc zsidó lakosságát is.

A **Wannsee-konferencián egyetértettek** abban, hogy a zsidókérdést más földrészekre való kitelepítéssel nem lehet megoldani. **Meg kell kezdeni a zsidók fizikai megsemmisítését célzó terv megvalósítását** a „természetes legyengülés és minden olyan eszköz” felhasználásával, amely „megakadályozza a zsidó közösség európai újjászületését”.

Hiler világa

A zsidók kiirtásának alapja a nácik fajelmélete volt, amelyet hatalomra jutásuk kezdetétől alkalmaztak is, s amely végső soron sok millió európai pusztulásához, férfiak, nők és gyerekek; zsidók, szlávok, cigányok kiirtásához vezetett, akiknek egyetlen bűne az volt, hogy „alsóbbrendű fajhoz” tartoztak. Az „alsóbbrendű fajok” iránti gyűlölet a húszas évektől, a „Mein Kampf” megírásától kezdve Hitler világfelfogásának alapja volt. Világképében az egyik oldalon az **árja** állt, minden kultúra alkotója, aki éppen ezért igényt tarthatott a világalomra. A másik oldalon a **nem árják** álltak, szélsőséges és legveszedelmesebb megtestesítőjükkkel, a **zsidóval**, akit könyörtelenül és kegyetlenül irtani kellett, nehogy kultúrájával, szokásaival és gondolkodásával másokat is megfertőzzön. Hitler meglehetősen hévvel magyarázza a Mein Kampfban, hogyan jutott a Sion bölcseinek jegyzőkönyvéhez hasonló pamflettek és antiszemita broszúrák elemzése révén arra a következtetésre, hogy *„a faj tisztaságának elvesztése örökre tönkreteszi a nemzetet, ez az emberiség fokozatos hanyatlásához vezet, s testi és szellemi következményeit soha többé nem lehet kiküszöbölni”*.

A náci haláltáborok

Amikor a jogász Raphael Lemkin a genocídium – népirtás – fogalmát 1943-ban először használta, olyan megtervezett és rendszeres akcióra gondolt, amely egy népcsoport életlehetőségeit felszámolja, tagjait megsemmisíti. A nácik az európai zsidóság kétharmadát, az egész zsidó népesség egyharmadát kiirtották. A „végső megoldás” a sokmilliónyi zsidó népesség minden tagját célponttá tette – Hitler szerint el kellett tűnniük a Föld színéről. A náci vezér a sztálingrádi katasztrófa előestéjén is azt mondta propagandaminiszterének, Goebbelsnek: „nem szabad abbahagyni vagy szünetet tartani, míg egyetlen zsidó él Németországban.” Így a zsidók sorsa, szenvedése mindazokkal a csoportokkal szemben egyedi, amelyek szintén a náci politika üldözöttjei voltak, és együtt raboskodtak és haltak meg a táborokban, legyenek azok lengyel és szovjet hadifoglyok, hazai politikai foglyok vagy Jehova tanúi.

Végső megoldás

A zsidók tömeges, erőszakos kitelepítésére alkalmazott „végső megoldás” (Endlösung) kifejezést 1940 júniusában használták először, s egyértelműen a zsidó lakosság deportálását jelentette. Hamarosan feltűnt a „teljes megoldás” (Gesamtlösung) fogalom is – erről például 1941. július 31-ei táviratában Heydrich tett említést. A Szovjetuniótól elfoglalt területekkel a Harmadik Birodalomhoz tartozó zsidók száma is ugrásszerűen megnőtt. Az 1942. januári wannsee-i konferencián tizenegymillió európai zsidó megsemmisítéséről döntöttek – s ekkor már folytak a chlelnói haláltábor építkezési munkái. Goebbels 1942. március 27-én büszkén jegyezte be a naplójába: „Nincs még egy olyan kormány vagy rezsim, melynek módjában állna ennek a kérdésnek a világméretű megoldása.”

A **haláltáborokról** meglepően **kevés forrás áll rendelkezésünkre**. Hitler és náci gépezete kevés konkrét utasítást tartalmazó iratot hagyott hátra, így a történészek hiába várják annak az iratnak a felbukkanását, melyben Hitler közvetlenül a zsidók kiirtására utasítana. Hitler – Raul Hilberg kifejezésével élve – „bejelentésekkel kormányzott”, s így a történészeknek a hitleri kódrendszert kell megfejteniük.

Az elkövetőkről, a rendszer működtetőiről viszont fennmaradt sok ezer folyóméternyi **iratanyag**, amit Hans Mommsen a „technikai-hierarchikus mentalitással” magyaráz. A szörnyűséges folyamat kis részekre történt felosztása biztosította, hogy az abban részt vevők ne tekinthessék át az egész folyamatot. George Mosse szerint a „végső megoldás” technológizálása, a gáz, a vasúti közlekedés komoly szerepe, a nagy tömegek mozgatásának megszervezése is közrejátszott az elszemélytelenedésben. Ebben a „technológiai folyamatban” a végrehajtók számára, akik önmagukat „szakembereknek” tekintették, az áldozatok nem számítottak emberi lényeknek, és őszintén meglepődtek, mikor a háború után tömeggyilkossággal vádolták őket.

Haláltáborok

Az akkurátus szakszerűséggel vezetett – a háború végén részben elpusztított – náci nyilvántartásból kirajzolódik a több száz tábor, köztük tucatnyi megsemmisítő tábor rendszere. **Típusa szerint** a tábor sokféle lehetett: **koncentrációs tábor, munkatábor, megsemmisítő tábor** és a további utazásig a deportáltakat befogadó **ideiglenes gyűjtőtábor**. Habár az elnevezések a tábor funkcióját jelölik meg, **a háború végére mindegyik tábor haláltáborrá vált**, hiszen a foglyok gyilkolása, elpusztítása mindenhol folyt.

A náci hatalomátvételnél Németországban felállított koncentrációs táborok „csak” internálótáborok voltak, ahol a náci hatalomnak különböző okokból nem tetsző, a náci uralommal szembeszegülő személyeket gyűjtötték össze, hogy elkülönítsék és felügyelet alatt tartsák őket. Az ellenzéket nem politikai ellenzéknek tekintették, hanem bűnözők gyülekezetének, egyet nem értésüket pedig tüzzel-vassal irtandó eretnecséggé kezelték. Internálótáborba kerültek még a köztörvényes bűnözők és olyan „antiszociális” egyének, mint a homoszexuálisok, romák, prostituáltak, munkakerülők. 1938-ban 30 000 foglyot tartottak így fogva.

A koncentrációs táborok célja nemcsak a bűnösök kivégzése volt, hanem a **lassú halál elérése** a fokozott testi, lelki leépülés útján. A halál csak az utolsó állomás, addig az időt szenvedéssel és megaláztatással kell kitölteni – a táborok eszerint alakították ki saját világukat. A halálozási arány az idő és a háború előrehaladtával növekedett. A táborok száma is egyre nőtt, míg végül behálózták az egész Német Birodalmat.

A háború előtti időszak **három legnagyobb tábora** a München közelében lévő **Dachau**, a Weimar melletti **Buchenwald** és a Berlinhez közeli **Sachsenhausen** volt. A náci hatalom konszolidációjával Gross Rosen, Flossenburg, Neuengamme, Ravensbrück, az Anschluss után pedig a Linz melletti Mauthausen is rákerült a táborok térképére. **A háború keleti kiterjesztésével Auschwitz, Treblinka, Sobibor, Maidenek, Belzek, Stutthof** és a német területeken **Natzweiler, Bergen-Belsen, Neubremm** épült ki. **Az egész hálózat 1945-re 15 nagy központi táborból és 900 kisebb egységből állt – a becslések szerint mintegy tízmillió halottal.**

A munkatáborokban a megszállt területek lakosságának és a szovjet hadifoglyoknak a munkáját használták Németország háborús hadipotenciáljának növelésére. 1939. szeptember 26-án például Lengyelország teljes zsidó lakosságát kényszermunkára kötelezték.

A munkatáboroknak két típusa létezett 1942 végén: az ún. **SS-táborok**, melyek nagyobb gettók mellett, az SS irányítása alatt működtek, ahol a férfiak és a nők különválasztva éltek, illetve az ún. **gyári táborok**, melyek magántulajdonú német cégek, vállalkozások irányítása és „gyári őrség” (Werkschutz) ellenőrzése alatt működtek. Itt a férfi és a női munkaerő egy táborban lakott. Sok helyen a nőkkel is nehéz fizikai munkát végeztettek, mert a magáncégek lízingdíjat fizettek a munkaerőért, és a nőkért kevesebbet számított fel az SS. **A munkatáborokban a munkaadó az elemi feltételeket biztosította, hogy a termelés érdekében a munkaerő életben maradjon, míg a megsemmisítőtáborokban a foglyok dolgoztatásának célja a „munka általi megsemmisítés” volt** – mindenfajta gazdasági racionalitás nélkül.

Amikor **1941. október 23-án** megtiltották a zsidók kivándorlását a Harmadik Birodalomból és a megszállt Európából, a fizikai és területi elszigetelés helyett **a fizikai megsemmisítés lett a táborok elsődleges célja.** Ezután hozták létre az **első megsemmisítőtáborokat Lengyelországban.**

Himmler és Heidrich még 1939-ben létrehozta a Különleges Akciócsoportot (**Einsatzgruppen**) – négy egységét A, B, C, D betűkkel jelölték –, mely az SS-nek különálló és hatékony haderőt biztosított. Céljuk **a keleti fronton előrenyomuló hadsereg mögött a zsidók és a politikai komisszárok megsemmisítése** volt, így e csoportok **csökkentették a hadsereg szerepét az ilyen típusú feladatok végrehajtásában.**

Ekkor született a **gázosító teherautó** ötlete. Mindez technológiailag más minőséget jelentett az addigi eseti tömegmészárlásokkal szemben – ezzel a módszerrel egy-két tucat embert gyilkolhattak meg 10–15 perc alatt. Raul Hilberg szerint a náci hatalomátvétel és 1940 között 100 000 zsidót öltek meg. 1941-ben Lengyelország elfoglalásával a gettóba zárás embertelen körülményei, az alkalmankénti mészárlások és az Einsatzgruppen tevékenysége miatt 1,1 millió zsidó vesztette életét. 1942-ben már 2,7 millió zsidót öltek meg a „végső megoldás” keretében időközben kiépült megsemmisítőtáborokban.

Az első megsemmisítőtábor Chelmóban kezdte meg működését **1941 decemberében**, mikor a lodzi gettó lakosait gázosították el teherautókban. 1944 nyaráig, míg a Vörös Hadsereg fel nem szabadította a területet, 320 000 embert gyilkoltak meg egyedül ebben a táborban. **További megsemmisítőtáborokat** hoztak létre **1942 tavaszán Belzec, Sobibor, Treblinka** térségében az Aktion Reinhard keretében, mely célul tűzte ki az összes zsidó megsemmisítését a lengyel területeken. A táborokban 1,7 millió zsidót gyilkoltak meg szén-monoxiddal. A gázkamra megfelelt mind az üzemszerű hatékonyság, mind a titkosság feltételének. A tömeggyilkosságból fakadó pszichológiai problémákat is feloldotta, hiszen a

holttesteket az a Sonderkommando válogatta át és tüntette el, mely maga is foglyokból állt.

Auschwitz-Birkenau volt a legnagyobb tábor, amelyet létrehoztak – ez munka- és egyben megsemmisítőtáborként működött. Először 1940. június 14-én szállítottak ide lengyel politikai foglyokat, s Raul Hilberg, a téma legfontosabb alapművének szerzője szerint mintegy hárommillió zsidót öltek meg itt. 1940 nyarán érkezett meg auschwitz-i állomáshelyére Josef Kramer és Rudolf Franz Hoess. Hoess a nürnbergi tárgyaláson két és fél millió ember haláláért vállalta a felelősséget. **A foglyok rendszeres, gázzal történő megsemmisítése 1942 márciusában kezdődött.**

Auschwitzban **négy gázkamra** működött **ciklon B gázzal**, melyet először szovjet hadifoglyokon próbáltak ki. A háború végéig 1,25 millió embert öltek meg ezzel a módszerrel, köztük romákat, lengyeleket és szovjet hadifoglyokat is. Erről Rudolf Hoess így vallott: *„1941 júniusában parancsot kaptam, hogy szervezzem meg a kivégzéseket Auschwitzban. Ellátogattam Treblinkába, hogy megnézzem, ott hogyan működik. Treblinka parancsnoka azt mondta, hogy 80 000 foglyot semmisítettek meg hat hónap alatt szén-monoxiddal [...] De ez a módszer nekem nem tűnt eléggé hatékonynak. Tehát mikor felállítottam a megsemmisítő egységet Auschwitzban, a ciklon B-t választottam, [...] a légköri viszonyoktól függően 3–15 percig tartott, míg a gáz kifejtette a hatását. Annyiban is továbbfejlesztettük Treblinkát, hogy olyan gázkamrákat építettünk, amelybe kétezren fértek be, míg ott csak 200 fős volt.”*

Auschwitzban, a megsemmisítőtábor mellé az I.G. Farben szintetikusüzemanyag- és gumigyárat telepített 250 millió dolláros beruházással. A munkaerőt abból a két és fél millió foglyból válogatták össze, akiket 1941 és 1943 között Auschwitzba szállítottak, közülük 100 000 munkást küldtek vissza a termelésből – munkaképtelenség miatt – a táborba, tehát a gázkamrákba. A gyár nyilvántartása akkurátusan nyomon követte az egyes dolgozók sorsát a gyáron belül, hiszen az SS-nek fejpénzt fizettek értük, de nem törődtek a sorsukkal, amint a gyár kapuján kívül kerültek. Az SS és az I.G. Farben között állandóak voltak a konfliktusok, hogy milyen mértékű legyen a gyári munka SS-ellenőrzése. Végül a cég vezetése a foglyok szállítási költségeinek csökkentésére saját, SS-mintát követő táborokat hozott létre a gyárak közelében. Az itteni termelési egységekben uralkodó állapotokat az SS jó néhányszor „embertelennek” minősítette, mert a halálozási arány magasabb volt, mint a többi táborban. (Bunában a 300 000 deportáltból 200 000 meghalt.) A Krupp-művek is létrehozta saját munkatáborát Essenben.

A táborok foglyait birodalomszerte alkalmazták a termelésben. Először is a legitkosabb és legnehezebb fizikai munkáknál, mint a föld alatti gyárak kialakításánál, tehát ahol a szakképzettség nem számított, csak a nyers fizikai erő.

1944 szeptemberében hét és fél millió külföldi munkás, valamint két és fél millió hadifogoly dolgozott Németországban. A nürnbergi tárgyaláson Sauckel beismerte, hogy a háború alatt Németországban dolgozó ötmillió külföldi munkásból csupán kétszázezer fő volt önkéntes. A Krupp-művekben minden harminckilencedik munkást a koncentrációs táborokból állították a futószalag mellé. A számok megállapítása nehéz, hiszen a nyilvántartásokat megsemmisítették vagy meghamisították.

A „végső megoldás”, a gázkamra mindvégig titkos maradt. A nácik nagy hangsúlyt helyeztek a valóság elrejtésére. A deportáltak nem tudták, mi fog velük történni, azt hitték, hogy csak áttelepítik őket. A nácik folytatták a **megettévesztést**, hiszen a gázkamrák úgy néztek ki, mint a zuhanyozók, és az áldozatoknak azt mondták, hogy fertőtlenítik őket. Rudolf Hoess, az auschwitz-i tábor parancsnoka szerint mindennek „a lehető legnagyobb nyugalom légkörében” kellett lezajlania. A treblinkai tábor vezetője, Franz Stangl 1971-ben az újságíró Gita Serenynek adott interjúban elmondta: a deportáltak megnyugtatására a tábor bejáratához még hamis vasúti állomásépületet is építettek, órával, melynek festett mutatói voltak, és állítása szerint senki nem vette észre, hogy az az óra mindig ugyanazt az időt mutatja. Még útjelző táblákat is kitétek, melyek az irányt mutatták Varsó és Bialystok felé.

A haláltáborokba megérkezve, mind a férfiak, mind a nők minden tulajdonuktól megfosztva válogatáson estek át. Az erős, fiatal férfiakat és nőket munkára osztották

be, a többieket rögtön megölték. A táborlakókat megfosztották nevüktől, helyette számot tetováltak a karjukra, hajukat leborotválták, csikos ruhát és facipőt kaptak. A nehéz fizikai munka, a hideg tél, az éhezés, a járványok, a tisztálkodás hiánya megnehezítette a túlélést.

A náciak a foglyok önbecsülését akarták megtörni, és Bruno Bettelheim szerint – aki maga is raboskodott 1938-ban Dachauban és Buchenwaldban – azoknak volt esélyük az életben maradásra, akik a folyamatos érzelmi és fizikai megaláztatás ellenére meg tudták őrizni önbecsülésüket. A zsidó foglyok között azonban erős volt az „ártatlanság csapdája”, mely gyengítette az ellenállást, hiszen azt várták, a náciak maguktól rájönnek arra, hogy milyen hibát követtek el ártatlanok deportálásával. E foglyok így lelkiileg felkészületlenül kerültek szembe a tábori megpróbáltatásokkal, hiszen egy külső, akaraton kívül álló tényező megváltozását várták.

A magyarországi holocaust és a hozzá vezető út

A zsidótörvények

Darányi – ígéretéhez híven – április 8-án benyújtotta törvényjavaslatát "a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról". Magyarországon magyar állampolgárok "faji" megkülönböztetéséhez az első lépést e javaslat elfogadása, az **1938. évi XV. tc.**, az ún. **első zsidótörvény** jelentette. Ez kimondja, hogy **a sajtókamarában, a színművészeti és filmművészeti kamarában, az ügyvédi, mérnöki, orvosi kamarában, valamint egyes vállalatok értelmiségi munkaköreiben a zsidók aránya nem haladhatja meg a húsz százalékot.** Igaz ugyan, hogy e törvény **nem határozza meg, ki tekintendő zsidónak**, viszont a kivételezetteket felsoroló 4. § b. pontja szerint **nem tartozik a húsz százalékba az, aki az 1919. évi augusztus hó 1. napja előtt tért át** valamely más, bevett felekezetbe és megszakítás nélkül ugyanennek a felekezetnek a tagja".

A következő évben elfogadott **honvédelmi törvény (1939: II. tc.) 141. §-a** kivételes hatalommal ruházta fel a kormányt – valamennyi tagjának felelőssége mellett – "háború idején vagy az országot fenyegető háborús veszély esetében". A német megszállás (1944. március 19.) után rendeletei kibocsátásának indoklására a **Sztójay-kormány** ezen törvény 86., 212. és/vagy 141. §-aira hivatkozott.

Imrédy Béla, aki Darányi lemondását követően mint **miniszterelnök elfogadtatta** a parlamenttel **az első zsidótörvényt**, ígéretét megszegve – miszerint az 1938: XV. tc. végrehajtásával a zsidókérdést lezártnak tekinti –, már 1938 decemberében, karácsony előestéjén benyújtotta a képviselőháznak "a **zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról**" szóló **törvényjavaslatot**. Ám elődjéhez hasonlóan a tervezetet már nem ő képviselte a parlamenti vita során, hanem az új miniszterelnök gróf **Teleki Pál**, aki hangsúlyozta: "a javaslatot nem mint politikai örökséget, hanem meggyőződésből is képviselem, [...] ha részleteiben mást, egy saját magam által szerkesztett törvényjavaslatot hoztam volna, az ennél a törvényjavaslatnál szigorúbb lett volna."

A **második zsidótörvény (1939: IV. tc.) 1. §-át** végül eredeti formájában fogadta el a T. Ház, számos mentességet biztosító bekezdéssel kiegészítve. E törvény kétségtelenül újabb lépést jelentett a "fajvédelem" irányában, mivel kimondta: "A jelen törvény alkalmazása szempontjából **zsidónak kell tekinteni azt, aki ömaga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja**, vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékaikat."

Az első zsidótörvényben felsorolt **értelmiségi pályákon az arányszámot hat százalékra, a vállalatok értelmiségi munkakörben foglalkoztatott alkalmazottainál tizenkét százalékra korlátozza**. Az 5. § pedig külön kiemeli, hogy "tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más közttestület, közintézet vagy közüzem szolgálatába".

A kormány e két zsidótörvénnyel feltehetően elsősorban a hazai "keresztény-nemzeti" közép- és kispolgárság antiszemita indulatait akarta csillapítani. A német vezetés e téren nem gyakorolt nyomást a magyar kormányra. A megadott arányszámokat fokozatosan, kb. öt éven belül kívánták elérni, s a nagytőke pozícióit nem érintették a százalékos korlátozások.

1941. április 19-én jelent meg a Budapesti Közlönyben a 2870/1941. M.E. számú **rendelet a zsidó személyek katonai szolgálatáról**. Ez további diszkriminációt jelentett a hadseregen belül a zsidókkal szemben, kimondva, hogy "hadkötelezettségüknek a honvédség kötelékében kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. A kiegészítő szolgálatra kötelezettek ezt a szolgálatot rendfokozat nélkül teljesítik abban az esetben is, ha korábban tiszti, altiszti, vagy tisztesi rendfokozatot nyertek". Becslések szerint a zsidó **munkaszolgálatosok** közül 1944. március 19-éig 42 000 fő vesztette életét.

Végül a **harmadik zsidótörvény** (1941: XV. tc.) – amely fajvédelmi törvény néven vonult be a magyar történelembe – 9. §-a a következőket mondja: "Nemzsidónak zsidóval házasságot kötni tilos. [...] A jelen § alkalmazásában zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja." Az 1944. március 19-étől megjelenő kormányrendeletek – mint például a sárga csillag viseléséről szóló vagy az ún. gettó-rendelet – annak megállapításánál, hogy ki minősül zsidónak, az 1941: XV. tc. 9. és 16. §-ait tekintették irányadónak.

Az első és második zsidótörvénnyel ellentétben ez utóbbi már náci értelemben fajvédelmi törvénynek tekintendő. Az első kettő a "zsidó konkurencia" kiküszöbölését célozta, végrehajtásuk nem volt teljes körű, s a paragrafusok viszonylag hosszú határidőt szabtak a hűs, illetve hat százalékban rögzített számarány elérésére. **Bibó István Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című tanulmányának** elemzése szerint Magyarországon a zsidótörvények "széles középosztályi, kispolgári és kispolgárosodó rétegek számára azt a lehetőséget jelentették, hogy személyes erőfeszítés nélkül, az állam jóvoltából, mások kialakult egzisztenciájának a rovására maguknak új, sokkal előnyösebb egzisztenciákat alapíthattak" úgy, hogy "az illetőt feljelenti, nagyszüleit kikutatja, állásából kidobhatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja".

A harmadik zsidótörvény parlamenti vitájával, majd megszavazásával egy időben, **1941. július**–augusztusban "állampolgárságukat igazolni nem tudó" több ezer zsidót deportáltak, elsősorban Kárpátaljáról, de az ország más területeiről is a kőrösmezei határállomásra, majd onnan tovább, a megszállt Galíciába. A kitelepítési akció fő szervezője a KEOKH (Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság) volt. A hivatalosan deklarált céllal, a lengyel és orosz zsidók eltávolításával szemben "a Kárpátalján nem azt vizsgálják, hogy ki tartozik ebbe a kategóriába, hanem, hogy ki nem tudja állampolgársági bizonyítvánnyal igazolni magyar állampolgárságát, sőt sok helyütt és nagyszámban az ily bizonyítvánnyal rendelkezőket is elviszik" – tudhatjuk meg a deportálás körülményeiről készült egyik feljegyzésből. A határon túlra szállítottakat "az ukránok napról-napra rabolják ki, sokat agyonvernek, az egyik községben a házukat rágyújtották. [...] a Dnyeszterből naponta szedték ki a zsidó

hullákat”. Végül Jeckeln SS-alezredes vállalta, hogy "szeptember 1-ére az utolsó szálíg likvidálja ezeket a zsidókat". Az Einsatzgruppe-C váltotta be **Kamenyec-Podolszkij**ban és a szomszédos városokban az ígéretet **1941. augusztus 27–28-**án. A Magyarországról kitelepítettek többségét itt gyilkolták meg. A KEOKH augusztus 22-ei jelentése szerint 17 656 személyt deportáltak. (A holokauszt történetében **Kamenyec-Podolszkij** volt az első, ahol tízezres nagyságrendben mészároltak le zsidókat.)

A **zsidónak** minősített magyar **állampolgárokkal szemben hozott törvények** (és rendeletek) **sora** tovább **folytatódott**. Ezek a törvények azonban – **diszkriminatív jellegük ellenére** – **nem jelentették emberek marhavagonokba zsúfolását és deportálását**. Az eddig feltárt dokumentumok tanúsága szerint **a magyarországi zsidókérdés német mintára történő "rendezése" 1942 őszén merült fel először**. Dietrich von Jagow budapesti német követ **1942. október 17-én** a zsidókérdés végleges megoldására egy három pontból álló jegyzéket adott át a magyar Külügyminisztériumban. Martin Luther (a német Külügyminisztérium zsidókérdéssel foglalkozó osztályának vezetője) utasításainak megfelelően **követelte minden zsidó kiiktatását a kulturális és gazdasági életből, zsidók megkülönböztető jellel történő megjelölését, valamint a magyarországi zsidók kitelepítésének előkészítését**. A Kállay-kormány **elutasító válaszát** Sztójay berlini követ 1942. december 2-án juttatta el a német Külügyminisztériumba.

1943. április 16–17-én Hitler és Horthy klessheimi találkozásán Hitler többször is fölvetette a zsidókérdés radikális megoldásának szükségességét Magyarországon. Horthy kérdésére, hogy mihez kezdjen a zsidókkal, miután úgyszólván minden életlehetőséget megvont tőlük – "elvégre mégsem ütheti őket agyon" –, Ribbentrop birodalmi külügyminiszter kijelentette: "a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba szállítani." Hitler ehhez még hozzáfűzte: "Ha nem tudnak dolgozni, el kell pusztulniuk. Úgy kell őket kezelni, mint a tuberkulózis bacilusát, amely megfertőzheti az egészséges testet." A feszült légkörű találkozó után néhány nappal, 1943. május 7-én Horthy levelet intézett Hitlerhez, melyben közölte, hogy a "zsidók fokozatos kikapcsolására vonatkozó további intézkedések folyamatban vannak, s amint meg lesznek teremtve elszállításuk feltételei, ezt is végre fogjuk hajtani".

Az **1944. március 18-ai újabb klessheimi találkozón** még élesebb hangnemben folyt a tárgyalás Hitler és Horthy között. **Hitler vádjai közt** ismét szerepelt, hogy *"Magyarország a zsidókérdésben semmit sem tesz, és nem hajlandó a nagyszámú magyarországi zsidósággal leszámolni"*.

1944 tavaszáig több százezer magyar zsidó helyzete – annak ellenére, hogy az ún. zsidótörvényekbe foglalt módon nehezítették életkörülményeiket, munkaszolgálatra kötelezték a katonaköteles férfiakat, több mint 18 000 embert deportáltak 1941 nyarán – viszonylag biztonságos volt. 1944 márciusára Európa legnagyobb zsidó közössége Magyarországon élt. A világháború során megközelítően 15–20 000 külföldi zsidó is menekült Magyarországra.

Horthyéknak a német követelésekkel szembeni elutasító magatartását befolyásolhatta az olasz, román, bolgár példa. Mussolini az 1938-tól bevezetett zsidótörvények ellenére még az olaszok által megszállt francia, jugoszláv területekről sem engedte deportálni a zsidókat. A román hatóságok 1942 végén Besszarábiában, Bukovinában és a megszállásuk alá került szovjet területeken is beszüntették a zsidók pusztítását. Bulgária sem adta ki "saját" zsidóit. Ugyanakkor ezen országok

vezetői joggal hivatkozhattak Berlinben 1944 tavaszáig a magyarok "zsidóvédő" politikájára.

Rendeletzön a német megszállást követően

Bár nem a magyarországi zsidókérdés "rendezetlensége" volt az oka annak, hogy Németország vezetői hazánk megszállása mellett döntöttek, de megragadták a kínálkozó alkalmat. **1944. március 19-e**, a német véderő fegyveres alakulatai után néhány nappal Budapestre érkezett az RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV. B/4 alosztályának vezetője **Adolf Eichmann** Obersturmbanführer, hogy az **Endlösung**ot (végső megoldást) **Magyarországon is végrehajtsák**. A megszállás első napjaiban Kaltenbrunner, az RSHA főnöke is Budapesten járt, s Sztójay Döme volt berlini nagykövettel, a miniszterelnöki szék várományosával megtárgyalta a magyarországi zsidókérdés radikális megoldásának részleteit. Sztójay "a Kaltenbrunnerrel folytatott megbeszélésre hivatkozva tájékoztatta az első Minisztertanácsot [március 22.] a zsidókérdés tekintetében megoldandó problémákról" – vallotta népbírósági perében Jaross Andor volt belügyminiszter 1945 decemberében.

A német megszállást követő második Minisztertanács (1944. március 29.) már sorozatban tárgyalta a "**zsidórendeleteket**". Bár **Antal István** igazságügyminiszter megjegyezte, hogy a kormányrendeletekhez Horthy előzetes hozzájárulása szükséges, Sztójay rögtön megnyugtatta: "*a Kormányzó Úr Ófőméltósága az összes zsidórendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az Ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.*"

Az első **kormányrendelet, a zsidó távbeszélő-előfizetők** adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában **március 29-én** jelent meg. **Március 31-én** már a **zsidók diszkriminációját célzó rendeletek egész sora következett**: zsidók háztartásában nem zsidók alkalmazása tilos; zsidók közszolgálatának és közmegbízásainak, továbbá ügyvédi működésének megszüntetése; zsidók sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetése; zsidók tulajdonában lévő közúti gépjárművek bejelentése; és végül a legfontosabb: a sárga csillag viselésének kötelezővé tétele.

Az utolsó, parlament által elfogadott zsidótörvény sem tartalmazott olyan mértékű jogfosztást, mint ezek a rendeletek sorozatban, vagyis alkotmányjogi szempontból törvénytelennek tekinthető, hogy az 1939: II. tc. 141. §-ára hivatkozva ugyan, de rendelettel módosítottak törvényt. A kormány rendeleteit a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek többsége mégis törvényesnek fogadta el. Sőt a bizalmas (res.) jelzésű, nyilvánosságra nem hozott rendeleteket is (mint pl. a zsidók összeírása, a kárpátaljai, észak-erdélyi, délvidéki akciókhoz kapcsolódó gyűjtőtábor-rendelet), melyek nélkülöztek bármilyen törvényre való hivatkozást, zökkenőmentesen végrehajtották a helyi apparátusok szakemberei. Ahhoz, hogy az Eichmann vezette, mindössze 200-300 emberből álló kommandó végre tudja hajtani a "zsidótlánítási" akciót, feltétlenül szükség volt a magyar közigazgatási és rendőri, csendőri szervek támogatására, aktív közreműködésére.

A "**végső megoldás**" végrehajtása **két vonalon** haladt. Egyrészt az **1944. március 29-étől "gyártott" rendeletekkel megfosztották a zsidókat vagyonuktól, legegységibb jogaiktól és életfeltételeiktől**. Ugyanakkor a Budapesti Közlönyben közzétettek két olyan rendeletet is, melyek végrehajtása **a zsidó lakosság elkülönítését, elszigetelését célozta**, s egyben alapot teremtett **a zsidók kijelölt gyűjtőtáborokba szállításáról** intézkedő rendelet gyors megvalósításához. Az egyik

a sárga csillag kötelező viseléséről szóló, április 5-én életbe lépett rendelet volt, a másik pedig április 7-től **megtiltotta a zsidók utazását a különböző járműveken.**

1944. április 7-én délelőtt **Baky László** elnökletével a Belügyminisztérium kis tanácsstermében **Endre László**, két német SS-tiszt, valamint csendőr- és rendőrtisztek **értekezletet tartottak a zsidókérdés megoldása ügyében.** Az értekezlet résztvevői, majd rövid időn belül valamennyi alispán és polgármester, valamennyi csendőrkerületi parancsnok, a csendőrnnyomozó alosztályok parancsnokai, valamint a budapesti és vidéki rendőrkapitányságok megkapták a Baky kézjeggyével ellátott 6163/1944. B.M. VII. res. **rendeletet**, amely **”szigorúan bizalmasan”** közölte: **”A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészekenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettóknban nyer elhelyezést.”**

A ”zsidók összeszedése” a területileg illetékes rendőrség és csendőrség feladata volt. Szükség esetén a csendőrségnek karhatalmi segítséget kellett nyújtania a rendőrség számára. A rendelet előírta, hogy ”az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi ételmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os podgyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok súlya is bennefoglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany és más értéktárgyakat nem”.

Mindazonáltal **ez a rendelet sem mondta ki, hogy a zsidókat deportálni fogják az országból**, bár kétségtelen, hogy egyes mondatait így is lehetett értelmezni. Valójában ilyen szövegű rendeletet írásban nem adtak ki. **Ezért volt szükség** az elkövetkező hetekben táviratilag vagy telefonon összehívott értekezletekre, ahol **Baky László, Endre László** és nem utolsósorban **Ferenczy László** csendőr alezredes, a csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél, részletesen **tájékoztatták a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek vezetőit a deportálás módjáról, menetéről, a rájuk váró feladatokról.**

Mint arra a bizalmas rendelet is utalt, városokban – a hivatalos lapban április 28-án megjelent ún. **gettó-rendelet** értelmében – **zsidó épületeket, gettókat jelöltek ki a zsidónak minősített magyar lakosság részére.**

Az eddig feltárt dokumentumok arra engednek következtetni, hogy a magyar bürokratikus apparátus többsége – részben megvárva az országos érvényű rendeleteket, részben azt megelőzve – **öntevékenyen, rugalmasan, nemegyszer lelkesen oldotta meg a ”zsidókérdést”.** A telefonon, értekezleteken kiadott szóbeli utasításokat, melyek még a törvényesség látszatát is nélkülözték, azonnal végrehajtották.

Csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, mint **Beretzk Pál, Hódmezővásárhely polgármesterhelyettese**, aki a rendeletek adta lehetőségeken belül próbált és mert enyhíteni a zsidóság helyzetén. Egyike volt azon kevés helyi vezetőnek, aki nem állítatott fel a városban gettót. Tevékenysége azt bizonyítja, hogy volt lehetőség emberséges gesztusokra, s – ha szűk keretek közt is – arra, hogy a ”zsidókérdés” megoldásának ütemét lassítsák.

A zsidó tanácsok és a közigazgatás

1944. március 19-én a Budapestre érkező Eichmann-kommandó tisztjei már az első napon megjelentek a pesti izraelita hitközség Síp utcai székházában. Másnap kiadták az utasítást: meg kell alakítani a **Magyar Zsidók Központi Tanácsát.** Mivel a hitközség vezetői a magyar hatóságoktól – érdeklődésükre, hogy mit tegyenek – a következő választ kapták: ”Amit a németek

kívánnak, teljesíteni kell”, **Stern Samu**, a budapesti neológ hitközség elnöke **vezetésével megalakították a zsidó tanácsot**.

A Holocaust-szakirodalomban mindmáig az egyik legnagyobb vita a zsidó tanácsok megalakulásáról, tevékenységéről, a német, illetve a magyar hatóságokkal való együttműködéséről folyik. **Braham professzor szerint a zsidó tanács tevékenysége következtében a magyar zsidóságot "hamis biztonságérzet" jellemezte**, mivel a zsidó vezetők 1944. március 19. előtt "sem a zsidó tömegeket, sem az ország keresztény vezetését nem tájékoztatták teljesen és pontosan a végleges megoldás tervéről", és "továbbra is ragaszkodtak a hagyományos törvényes módszerekhez, beadványokkal és panaszokkal éltek." Kérdéses ugyanakkor, milyen módszerekkel lehetett volna "tájékoztatni" a zsidó tömegeket, hogyan lehetett volna kijátszani a katonai cenzúrát.

Tény, hogy a zsidó tanács vállalta az együttműködést a hatóságokkal. Románia és Bulgária 1942–1943-as "zsidóvédő" politikája is táplálhatta a magyar zsidók és vezetők reményeit. Yehuda Bauer úgy véli: "Azt állítani, hogy a magyar zsidóknak vezetőikre kellett volna hagyatkozniuk, hogy a »végleges megoldással« kapcsolatos információhoz jussanak, a teljes történelmi folyamat meg nem értésén alapul." Ugyanakkor Gideon Hausnernek – az Eichmann-perben a vád képviselőjének – az egyik túlélő magyar zsidó a következőket mondta: "*Ha tudom, mi az az Auschwitz, akkor nincs az a földi hatalom, amely bekényszerített volna abba a vonatba. De viszont nincs az a földi hatalom, amely elhitette volna velem, hogy létezik egy ilyen Auschwitz.*"

A gettó-rendelet április 28-án jelent meg. A helyi vezetők április 29–május 5. között mindenhol megtették az első lépéseket a zsidók lakhelyének kijelölése érdekében. Majdnem mindegyik városban a polgármesterek külön vezetőt jelöltek ki a zsidó ügyek intézésére. A legtöbb helyen úgy döntöttek, hogy "kényelmi szempontok" nem vehetők figyelembe. Így a kijelölt lakhelyeken az egy főre eső terület átlagosan 2-3 m volt.

Gyűjtőtáborok felállítása, a deportálások megszervezése

A "zsidók lakhelyének kijelöléséről" szóló, április 7-én kiadott bizalmas rendelet és a Baky László által április 7-ére és 19-ére összehívott belügyminisztériumi értekezleteken kiadott előírásoknak megfelelően a kassai csendőrkerület területén április 15-én hajnalban, a szombathelyi, pécsi és szegedi csendőrkerületek déli határsávjában április 26-án reggel 5 órakor, a kolozsvári és marosvásárhelyi csendőrkerületben pedig május 3-án hajnalban kezdték el a zsidók gyűjtőtáborokba szállítását. A kárpátaljai akcióval párhuzamosan **tárgyalások** folytak **Veesenmayer** és Sztójay, valamint a Honvédelmi Minisztérium között **100 000 főnyi zsidó munkaerő kiszállításáról**.

A kormány tagjai egyébként hivatalosan az április 26-án tartott minisztertanácsi ülésen – a "gettó-rendelet" elfogadásának napján – értesültek a honvédelmi miniszter megbízásából az ülésen megjelent Ruszkiczay-Rüdiger Imre vezérezredestől a **németek munkaerőigényéről**. A Minisztertanács hozzájárult 50 000 zsidó munkaszolgálatos kiküldéséhez, "úgyszintén ahhoz is, hogy ezen munkaszolgálatosok családtagjai is kimennének".

Az úgynevezett menetrend-értekezletet május 4-én és 5-én Bécsben tartották meg a biztonsági rendőrség (SD), a magyar csendőrség és a német vasút képviselői. A tárgyaláson május 15-étől napi négy "zsidószállítmány" indítását határozták el Kassán keresztül Auschwitz irányába.

Az 1944. május 12-én tartott munkácsi értekezlet jegyzőkönyve szerint Ferenczy csendőr alezredes tájékoztatta a megjelenteket, hogy **május 14-én "D.A.-Umsiedler"** (német munkáskitelepítés) feliratú vasúti szerelvényeken **megkezdődik a zsidók elszállítása**. Egy szerelvény, mely 45 vagonból áll, 3000 főt szállít. Kocsinként átlagosan 70 főt helyeznek el, poggyásszal együtt. **Uray László csendőrszázados** megjegyezte: "*ha a szükség megkívánja, 100 is mehet egy kocsiba. Berakhatók mint*

a heringek, mert a németeknek szívós ember kell. Aki nem bírja, elhullik. Divathölgyekre Németországnak nincs szüksége.”

1944. május 14. és július 9. között összesen 147 vonattal 434 351 főt deportáltak az országból.

Horthy Miklós kormányzó csak 1944. július 6-án állította le a deportálásokat, a nemzetközi tiltakozás – elsősorban Gusztáv svéd király, Roosevelt amerikai elnök, XII. Pius pápa részéről – hatására. Döntésében szerepet játszott a szövetséges antifasiszta erők normandiai partraszállásának és a Vörös Hadsereg nyári offenzívájának sikere, s talán attól is félt, ha a fővárosból is deportálják a zsidókat, Budapestet szőnyegbombázni fogják az antifasiszta légierők gépei. **Ennek ellenére a vidéki gyűjtőtáborok kiürítését a német és magyar hatóságok július 9-éig befejezték,** Veesenmayer távirati jelentése szerint 437 402 fős "összeredménnyel".

A budapesti zsidók sorsa

1944 nyarán a német követelések ellenére a fővárosban "csillagos házakba" tömörített mintegy 250 000 főnyi zsidóság kiszállítására nem került sor. Ebben jelentős szerepe lehetett a külföldi diplomácia mentési kísérleteinek. A budapesti zsidómentési akciók fő szervezői **Carl Lutz** svájci konzul, **Valdemar Langlet**, a Svéd Vöröskereszt budapesti irodájának vezetője, valamint **Carl Ivan Danielsson** svéd követ voltak.

Augusztus 25-én – feltehetően a román átállással összefüggésben – **Himmler megtiltotta a további deportálásokat.** Az augusztus 29-én Lakatos Géza vezetésével megalakult új kormány olyan megállapodást kötött, miszerint **a zsidó lakosságot** a háború érdekeire tekintettel vidéken koncentrálják és **munkára fogják.** A tervezett nagy vidéki internálótáborokat azonban a nyilas puccsig mégsem szervezték meg.

Október 15–16-án a németek fegyveres segítségével hatalomra jutott a magát "aszemitaként" definiáló Szálasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom vezére. Veesenmayer követelésére – a Budapestre visszatért Eichmannal egyetértésben – Szálasi beleegyezett **50 000 munkaképes zsidó férfi átadásába a német birodalom területén teljesítendő munkaszolgálatra. November 6.** után több tízezernyi, egyes becslések szerint összesen 50-70 000 főnyi mindkét nembeli ún. "kölcsön-zsidót" indítottak gyalogmenetben Hegyeshalom felé. A svájci követség, a Nemzetközi Vöröskereszt, a svéd követség, a pápai nunciatura munkatársai élelmet és gyógyszert osztogattak, illetve igyekeztek minél több menlevelet adni a menetelőknek. Az SS-nek átadott deportáltakat Zurndorfból részben Dachaubá, részben a magyar határ mentén kiépítendő erődvonalon munkatáborokba szállították. **A Pozsonytól Kőszegig húzódó Niederdonau erődvonala építésén 1945. március végéig 35 000 zsidó kényszermunkás dolgozott.**

Szálasi november közepén döntött úgy, hogy **Budapesten gettót állítat föl** az érvényes külföldi állampolgárságot igazoló védlevéllel, védőútlevelel nem rendelkezők számára. A Budapesti Zsidó Tanács tiltakozása ellenére **november 12. és 15. között** már **megkezdődött a Dohány utca, Nagyatádi Szabó István utca, Király utca és Károly körút határolta területre való költözködés.** A nyilas hatóságok megpróbálták összegyűjteni és a gettóba kíséni a keresztényeknél vagy keresztények által elhagyott lakásokban bujkálókat. Nem egy alkalommal azonban az elfogottakat a Dunába lőtték. Angelo Rotta pápai nuncius, Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselője, C. Lutz svájci konzul, C.

Danielsson svéd követ, Raoul Wallenberg svéd követségi titkár és Carlos Branquinho portugál ügyvivő rendszeresen tiltakoztak a Szálasi-kormánytól az általuk kiadott mentesítő iratok figyelmen kívül hagyása ellen, illetve további védleveleket adtak ki, s egész házakat, háztömböket nyilvánítottak "védett" házakká. Ezek zöme a Szent István körút, Pozsonyi út környékén volt, ezért nevezték ezt a területet "védett" vagy másként "nemzetközi" gettónak. E területen kb. 30-35 000 ember élte túl a nyilasok uralmát.

A pesti gettó felszabadítására január 18-án került sor. A Vörös Hadsereg alakulatai többségében csontig soványodott, testileg-lelkileg meggyötört mintegy 70 000 embert találtak a gettóban.

Holokauszt-emléknapok

- január 18. – a pesti gettó felszabadításának évfordulója
- január 27. – nemzetközi holokauszt-emléknap, az auschwitzi haláltábor felszabadításának évfordulója
- április 16. – magyarországi holokauszt-emléknap, 1944. április 16-án kezdődött a magyarországi vészidőszak legpusztítóbb fejezete

A Középiskolai történelmi atlaszban:

- 88 A II. világháború következményei Európában**
a Emberveszteségek (1939-1945)

DIKTATÚRÁK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Szocializmus és kommunizmus

A szocializmus az 1830-as évek szellemi-politikai irányzata és mozgalma, ami a 20. századig egyet jelentett a kommunizmussal. A közösséget tekintette elsődlegesnek. Törekedett a hátrányos helyzetű ipari munkásság felemelésére, az emberek egyenjogúságára, az általános békére, a javak és a tulajdon igazságos elosztására. Követelte a termelőeszközök köztulajdonba vételét. Ezeket osztályharc vagy radikális reformok útján akarta elérni.

Karl Marx (1818-1883) és **Friedrich Engels** (1820-1895) szocializmusa szerint a szocializmus akkor épülhet ki, ha a termelés gyökeresen átalakul, a világ egységessé válik és a termelőerők magasabb fokot érnek el. A 19. század végéig erős szocialista-szociáldemokrata pártok alakultak (Internacionálé, munkásmozgalom). Majd az I. világháború és az 1917-es oroszországi forradalom után kezdték szétválasztani a szocializmust a kommunizmustól.

A **kommunizmus** volt az a kapitalizmust felváltó társadalmi rendszer, amelyet Karl Marx és Friedrich Engels dolgozott ki mint elméletet. Eszerint előbb átmenetként a proletárdiktatúra létrehozásával a szocializmus valósul meg, majd ennek magasabb fokaként a kommunizmus jön létre. A kommunizmusban osztály nélküli társadalom van, amelyben a termelési eszközök köztulajdonban vannak és megvalósul a teljes társadalmi egyenlőség. Mindenki a képességei és szükségletei szerint részesedik a javakból. A kommunizmus felépítésének programja először Szovjet-Oroszországban, az 1917-es forradalom után lett a hivatalos állampolitika része.

Az orosz fejlődés

A totalitárius állam kialakulásának egyik útja az orosz fejlődésen alapult. Az Orosz Birodalom a nemzetközi kihívások és a tudatos modernizációs politika ellenére még a századfordulón is fejletlen agrárország volt. A meginduló modernizáció és a tradicionális elemek együttes megléte sajátos „torlódott” társadalmi struktúrát alakított ki és óriási társadalmi feszültségeket eredményezett. Ez, és az I. világháború okozta megpróbáltatások végül a cári birodalom megdöntéséhez vezettek. Az egymást követő forradalmak és kormányváltások, majd a polgárháború után – a cári despotizmus hagyományait is felhasználva – a bolsevikok (az orosz kommunista párt tagjai) tudták konszolidálni hatalmukat. A jól szervezett, a hatalom megragadására koncentrálnó kommunista párt ugyanis alaposan kihasználta az 1918. februári forradalom utáni demokratikus államberendezkedést, ígéreteivel jelentős támogatókat szerzett a hadseregben, a munkásság, sőt a parasztság körében is. A polgári erők ezzel szemben sokkal megosztottabbak és gyengébbek voltak.

A „fölről” megszervezett centralizált államot a **központi hatalom terrorja és az álegyenlőségen alapuló intézmények** működtették. A kommunista (bolsevik) párt egyeduralmán alapuló Sztálini diktatúra az 1920-as évek második felében épült ki. A hatalmi koncentráció az ún. **demokratikus centralizmus** (lényegében abszolút centralizmus) irányítási elvén nyugodott. Az irányító **bolsevik párt** több milliós taglétszámú szervezetté dagadt és leginkább egy hadsereghez hasonlított: parancs, engedelmisség és félelem jellemezte. A párton belül elkülönült az „élcsapat élcsapata”, a gondosan kiválasztott hivatásos pártfunkcionáriusok csoportja.

A párt irányítása alatt állt a legfőbb erőszakszervezet, az államvédelmi apparátus és a GULAG-ok (kényszermunkatáborok) rendszere. A szovjet típusú rendszer lényegében egy olyan **etatisztikus berendezkedés** volt, amelyben az állami erőszak, a megfélemlítés és a terror mellett bürokratikus pártirányítás érvényesült.

Ezt az államberendezkedést kellett a II. világháború után a Szovjetunió érdekszférájába kerülő államoknak (köztük Magyarországnak is) átvennie, és Moszkva irányításával megvalósítania.

Etatizmus: az államnak, az intézményeinek és az általuk kifejlesztett bürokráciának a túlsúlya az állam és társadalom egyéb más, működő összetevőiben. Hatása a különböző társadalmi alrendszerekre bénító és korlátozó, mind a döntéshozatal, mind a végrehajtást károsan befolyásolja.

Fasizmus és náciizmus

A **fasizmus** az 1930-1945 között csúcspontjukat elért agresszív nacionalista és totalitárius mozgalmak. Az eredeti fasiszta mozgalmat **Mussolini** alapította **1921 novemberében Olaszországban (Nemzeti Fasiszta Párt)**. Az 1930-as években Európa több államában alakultak ilyen mozgalmak, a legjelentősebb a német náci párt volt.

A fasizmus központi eszméje szerint egy kiválasztott nemzet felsőbbrendű a többi fajnál, a társadalmat egy diktátor vezetésének kell alávetni. A fasizmus igyekszik a demokrácia minden intézményét megszüntetni, az ellenzék minden támaszát (szakszervezetek, mozgalmak, egyházak) elnyomni, és mozgósítani a társadalmat a kitűzött cél érdekében. Belpolitikájában szociális demagógia és fajelmélet, külpolitikájában agresszió és militarizmus jellemzi.

A fasiszta diktatúra Olaszországban

Olaszországban a fasizmus, mint tömegmozgalom és párt elsőként vált az államélet meghatározó tényezőjévé (1922-ben). Az olasz társadalom is fejlődési nehézségekkel küzdött, egyes területek fejlettségi szintje között óriásiak voltak a különbségek. A polgári parlamentarizmus labilitása, a versaillesi-rendezés miatti nemzeti elégedetlenség is hozzájárult a fasiszta állam kialakulásához.

Olaszországban a **fasiszta rendszer a monarchikus állam keretei között** valósult meg, és ebbe az államszervezetbe épült bele a Fasiszta Nagytanács, mint törvényhozó szerv. A hatalom a fasiszta vezér, Mussolini kezében összpontosult, aki nem a parlamentnek, hanem a királynak volt felelős. A rendszer totálissá válása lassabban következett be, mint Németországban. Mussolini hatalomra jutását követően csak négy év múlva történt meg az ellenzéki pártok teljes felszámolása, a sajtószabadság megszüntetése, a **rendeleti kormányzás** bevezetése és a **korporációk** kiépítése.

A korporatív (=hivatásrendi) államszervezet lényegét az adta, hogy a munkáltatók és a munkások közös érdekvédelmi szerveket (szindikátusokat) alakítottak, amelyek azonban a valós érdekképviselet helyett a fasiszta párt irányítása alatt álltak. A korporációkra építették fel az „álparlamentet”, a korporációk kamaráját, és emellett működött a király által kinevezett tagokból álló szenátus. A fasizmus „üdvtanának” a fő elemeit a **hódító célzatú nacionalizmus**, az **etatizmus** (az állam teljhatalma a társadalom és a gazdaság minden területén), a **szociális igazságtétel** és a **népközösség** eszméje adta.

Az olasz fasizmus és a német náciizmus között azonban lényeges különbségek is voltak. Olaszországban a fasiszta rendszer alatt a törvényes elemek részben fennmaradtak, és a duce (a vezér – azaz Mussolini) hatalmát némileg korlátozta a király és az egyház is. Mussolini tehát nem tudott olyan feltétlen egyeduralmat kialakítani, mint Hitler. Fontos különbség az is, hogy az olasz fasizmusban eredetileg még nem szerepelt elméleti háttérként a fajelmélet és az antiszemitizmus. Csupán Hitler követelésére kezdődtek meg a zsidóüldözések Olaszországban is. Míg Németországban egy új világ- és társadalmi rend felépítése volt a jelszó, addig

Olaszországban sokkal inkább a múlthoz nyúltak vissza, és a régi történelmi nagyság volt a terjeszkedés ideológiai alapja.

A válság évtizedeiben Európában nemcsak Olaszországban és Németországban, hanem szinte mindenütt a **szélsőséges (jobb- és baloldali) ideológiák és mozgalmak megerősödése** jellemző. Elsősorban azokban az országokban tudtak a totalitárius diktatúrák felerősödni, **ahol a polgári parlamentarizmus nem konszolidálódott eléggé**, ahol a gazdasági-társadalmi fejlődés nyugat-európaiktól eltérő tendenciái miatt később, torzultabb formában valósult meg a demokrácia. Példaként említhetjük Spanyolországot, és azt a jelenséget, hogy az I. világháború után Közép- és Kelet-Európa egyetlen államában sem tudott tartós demokrácia kialakulni, hanem sorban autoriter-félfasiszta berendezkedések jöttek létre (pl. Romániában az Antonescu-rendszer és Szlovákiában a Tiso-rendszer), illetve az alkotmányosságot tekintélyelvűséggel párosító politikai berendezkedések alakultak ki (a Horthy-rendszer Magyarországon és a Pilsudski-rendszer Lengyelországban).

A totalitárius állam Németországban

A fasiszmus szélsőséges formája, a **nácizmus Németországban** alakult ki. **1933-ban Hitler** jutott hatalomra, s vele együtt a fasiszmus is. A két világháború között fasiszta rendszer volt hatalmon Japánban is. A II. világháború előtt és alatt a tengelyhatalmakkal szövetséges államokban (Szlovákia, Románia, Bulgária) is fasiszta típusú diktatúrák alakultak ki. Leghosszabb ideig Portugáliában (1974-ig) és Spanyolországban (1975-ig) működött fasiszta rendszer.

Az olasz fasiszmus alapmintájához a fajelméletet, az antiszemitizmust és az ehhez kapcsolódó Lebensraum (élettér)-elméletet, a militarizmust és a szélsőséges rasszizmust is hozzáadja.

A nácizmus követői a náciik voltak, akik a demokratákat és a szocialistákat okolták az I. világháborús vereségért és elutasították a versailles-i békeszerződést. **A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt** az 1930-as évek elején a Weimari Köztársaság legnagyobb pártja lett, majd az **1932 novemberi választáson** győzelmet aratott. 1933 után a hatalomra került párt totális diktatúrát épített ki.

Németország fejlődését meghatározta, hogy az egységes nemzetállam későn alakult ki. **Az egységes Német Birodalmat erős központi hatalom, Poroszország valósította meg.** A parlamentáris állam felülről szerveződött meg, ezért a császári hatalom is igen erőteljesen érvényesült.

Az egyesítés után gyorsult fel a gazdasági fejlődés; a második ipari forradalom kibontakoztatásával Németország igen rövid idő alatt a világ második legfejlettebb országa lett. A gazdasági potenciál növekedése azonban nem állt arányban az ország külgazdasági lehetőségeivel.

Az első világháború elvesztése, az ebből fakadó nemzeti katasztrófa, a sértett nemzeti büszkeség, a működési zavarokkal küzdő parlamentáris demokrácia (weimari köztársaság), a gazdasági modernizáció révén felerősödő társadalmi különbségek voltak azok a tényezők, amelyek a náci totális állam létrejöttét elősegítették. A polgári demokratikus weimari állam felbomlásához – a fent említett tényezőkön és a parlamenti berendezkedés gyengeségein túl – az is hozzájárult, hogy a politikai elit és a közvélemény nem bízott a köztársaságban. **A császárság elit rétege megőrizte ellenőrzését a hadsereg, az igazságszolgáltatás és a közszolgalat felett**, így a demokrácia olyan végrehajtó elittől függött, amely gyakran gondolt vissza nosztalgiával egy tradicionálisabb hatalmi rendre. A világgazdasági válság kezdetét megelőzően tehát már több politikai csoport munkálkodott a weimari rendszer megdöntése érdekében.

Fontos kiemelni azonban, hogy a **világgazdasági válság** (1929-1933) nemcsak a német államban járt súlyos politikai következményekkel, hanem az egész kapitalista rendszert megrázta. A kiutat többnyire **az állam gazdasági beavatkozása** jelentette, Az Egyesült Államokban ez végrehajtható volt a demokrácia keretei között (New Deal), de **Németországban** és más országokban a válság időleges „kezelése” a **szélsőjobboldali diktatúrák** előretörésével járt együtt.

A világgazdasági válság volt az a tényező, ami aktivizálta a német nemzetiszocialista mozgalmat, és így a Weimari alkotmányosság széthullásán Hitler fel tudta építeni a totális fasiszta diktatúrát. Kancellári kinevezése után (1933. január 30.) *betiltotta a politikai pártokat, feloszlatta a szakszervezeteket*, és – az olasz korporációk mintájára – megalakította a **Német Munkafrontot**. További intézkedései közé tartozott a kötelező munkaszolgálat bevezetése, illetve a **kényszerkartellezés**. Az **1933. március 24-én** elfogadott **felhatalmazási törvény** pedig egyet jelentett a parlamenti és a helyi önkormányzati szervek teljes megszüntetésével, kiiktatásával. A tartományokat saját parlament és kormány helyett a Hitler által kinevezett helytartók irányították.

A felhatalmazási törvény szerint a kormány a parlament megkérdése és jóváhagyása nélkül is hozhatott törvényeket. Sokatmondó a törvény hivatalos elnevezése: *„törvény a nép és a birodalom megpróbáltatásainak legyőzésére”*.

Hindenburg elnök halála után (1934. augusztus) Hitler, mint a **német nép vezére (Führer)** a **saját kezében egyesítette az államelnöki és a kormányfői (kancellári) hatalmat**.

A fasiszta párt (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt – NSDAP) közjogi intézménnyé emelkedett, **az állam és a párt egybeolvadt**. Nyílt jogegyenlőtlenség érvényesült, és **az állam erőszakszervezetei** (SA, SS, GESTAPO) minden **törvényes ellenőrzés nélkül működtek**. A rendszer politikai módszerei a fegyveres erőszak, illetve a szociális és politikai demagógia voltak. A diktatúra ideológiai háttérét pedig a *fajelmélet* és az *antiszemitizmus* képezte.

A tömeg, a demokrácia és manipuláció nem véletlenül központi gondolata a XX. Század politikaelméleteinek. **A fasiszmus és a kommunista rendszerek bizonyították, hogy a társadalmak a nehézségek közepette könnyen félrevezethetők** és a demagógia áldozatává válhatnak.

A totális állam általános jellemzői

A totális államok működésének alapja, hogy *felszámolnak minden köteléket az állam és az állampolgárok csoportosulásai között*. **A totális államban az állam monopóliuma érvényesül a társadalom minden alrendszere: a gazdaság, a kultúra, a tudomány, a politika stb. fölött**.

A totális állam a modern kor szülötte, hisz *feltételezi a civil társadalom létét* és szorosan kapcsolódik a modern kor kulturális, ideológiai vonulataihoz. Ugyanabból a háttérből, a társadalom egy bizonyos fejlettségi szintjéből táplálkozik, mint a tömegtársadalmak demokratikus politikai rendszerei. Lényegi különbségekkel persze, de mindkettőben fontos szerepet játszanak a **tömegérzelme**k és a **manipuláció**, mint a tömeg irányításának eszközei.

A fasiszta és a kommunista államok kialakulásának alapja egyfajta **modernizációs válság**. A lemaradás olyan egzisztenciális félelmet, agresszivitást vált ki, amelyben aktivizálódnak a totális ideológiák. A lemaradástól való félelemből származó agresszív indulatok **bűnbakot** keresnek, és minden bajok forrását végül

különbé faji, vallási tradíciókra, illetve az azokat megjelenítő csoportokra vezetik vissza. Mindkét rendszerre jellemző, hogy a zsarnoki hatalmat **egy párt** (NSDAP, kommunista párt) gyakorolja. A pártok a távoli jövőben elérhetőnek tűnő, ám valójában egyáltalán nem megvalósítható célokat tűznek ki (pl. világalalom, a teljes egyenlőségen alapuló kommunista társadalom), s e célok legitimálják hatalmukat és az egyre növekvő centralizációt.

A két rendszernél azonban – a végeredményben megmutatkozó hasonlóság ellenére – lényeges eltérések is megállapíthatók, hiszen a kommunista hatalomfelfogás a francia jakobinizmus elvére támaszkodik, és népek, Fajok kiirtását programszerűen nem tűzi ki.

A totális rendszerek alapja tehát egy ideális, távoli cél, és az ennek elérését megakadályozó, bűnbaknak kikiáltott társadalmi csoport megkeresése. A manipulált **tömeg** elfogadja a bűnbaknak kikiáltott csoport megbüntetését, és ezáltal mintegy **cinkosává válik a hatalomnak**. Mivel a válságra nem nyújt megoldást e rendszer, mindig újabb és újabb áldozatra, bűnbakra van szüksége, s így az erőszak és a terror állandósul. Az egyén rákényszerül arra, hogy - önvédelme érdekében – versengjen a hatalmon lévők kegyeiért, és erkölcsi tartását feladva behódoljon. A totális állam tehát képes közreműködésre bírni saját áldozatát.

A nyílt politikai terror és a jogbiztonság hiánya mellett a totális állam a gazdasági életre is kiterjed. A javak egyre nagyobb méretű újraelosztása, a piac, a **magántulajdon korlátozása** (esetenként megszüntetése) pedig egyre **csökkenti az állampolgárok egzisztenciális biztonságát**. A piac megszűnése révén **a gazdaság elveszíti alkalmazkodóképességét**, és a válság egyre súlyosabbá válik. A gazdasági zavarok kiküszöbölésére tovább nő az irányító apparátus létszáma. A totális állam azonban képtelen megújítani önmagát, mivel a rendszer felülről szerveződik meg, és a társadalomban eluralkodó félelem révén megszűnnek a társadalmi visszacsatolás információs csatornái. A vezetőknek nem lesznek valós információi a társadalomról és a gazdaságról, így képtelenek jó döntéseket hozni.

A totalitárius államok, mivel nem nyújtanak fejlődési alternatívát, bukásra vannak ítélve.

A fasiszta ideológia főbb jellemzői: a vezérelv (egy rendkívüli képességekkel rendelkező vezér erős uralmának érvényesítése); a szélsőséges nacionalizmus (amely a nemzeti közösséget gyakran faji közösségként értelmezi, s jogosnak tartja a más népek rovására történő terjeszkedést); a szociális igazságosság hirdetése a kisemberek érdekében (ez a kistulajdon megerősítését jelenti).

A marxista-kommunista ideológia főbb jellemzői: a széles néprétegek jóléte csak a magántulajdon felszámolásával, a termelőeszközök köztulajdonba vételével érhető el; az új társadalom kialakításának első lépése, hogy a munkásosztály szervezett pártja megszerzi és diktatórikusan gyakorolja az államhatalmat, mindaddig, amíg meg nem teremti a kommunista társadalmat.

A VÁLASZTÓJOG ÉS A VÁLASZTÁSI RENDSZER MAGYARORSZÁGON A XX. SZÁZADBAN

Hazánkban a rendi képviselettel szemben az 1848: V. tc. teremtette meg a **népképviselet elvén alapuló országgyűlés** választásának lehetőségét. E törvény **vagyoni és műveltségi cenzust** vezetett be, továbbra is kizárta a szavazásból a nőket, a vagyontalanokat és a gazdai hatalom alatt állókat, de még így is 3%-ról 10%-ra növekedett a szavazásra jogosultak száma.

A **dualizmus idején** a választójog lényegében érintetlen maradt, és csak az 1877-es választójogi törvény módosította a rendszert annyiban, hogy a vagyoni cenzus helyett **adócenzust** vezetett be. A választójog kiterjesztése csupán az első világháború után következett be.

1918-ban, a Károlyi-kormány alatt vezették be az **általános, titkos, egyenlő, közvetlen és a nőkre is kiterjedő** választójogot, amellyel minden 21. életévét betöltött, magyar állampolgárságú férfi, és minden 24. életévét betöltött nő rendelkezhetett. (A nők esetében az írni-olvasni tudás is feltétel volt.)

A forradalmak utáni konszolidáció során a választójogot újra korlátozták. Az új rendelkezés alapján a lakosság kb. 40%-a volt választásra jogosult. Az 1922-ben rendeleti úton (lex Bethlen) történő szabályozás a korhatár felemelése (24, illetve 30 év) mellett műveltségi cenzust, 10 éves állampolgárságot, illetve bizonyos idejű helyben lakást követelt meg a választójog feltételeként. A szavazás titkosságának elvét csorbította **a vidéki választókerületekben nyílt szavazással** történt választások. A választójog ugyanezen elveit ismételték meg a két világháború közötti első törvényi szintű választójogi szabályozásban, 1925-ben.

A korszak utolsó választójogi törvénye 1938-ban intézményesítette a titkos szavazást, szigorította az ajánlási rendszert. **A demokratikus választójog durvamegsértését jelentette a plurális** választójog bevezetése, amely a konzervatívabbnak ítélt vidéki lakosságot kétszeres választójogosultsággal ruházta fel.

A két világháború közötti Magyarországon tehát a választójog korlátozottan érvényesült. Ezt az országgyűlési választások szabályozásán túl az önkormányzati testületek tagjainak megválasztásánál alkalmazott **virilizmus** (a testületek tagjainak fele arányban a legtöbb adót fizetők közül kerül megválasztásra) is alátámasztja.

A II. világháború után az **1945. évi VIII. törvény demokratikus, kötött listás, arányos képviseleti rendszert vezetett be**, de 1947 után, a többpártrendszer megszűnésével, az egypárti diktatúra kialakulásával a választójog formálissá vált.

A választójog módosításáról szóló **1947-es törvény több, a demokratikus választójogot csorbító rendelkezést tartalmaz.** A titkosság elvét az ajánlási rendszer, az egyenlőség elvét pedig a prémiumos rendszer bevezetése sértette. (A prémiumos rendszer azt jelentette, hogy amennyiben a szövetségre lépett pártok elérték a szavazatok 60%-át, úgy a képviselői helyek 80%-át, ha pedig a szavazatok 75%-át érték el, úgy a képviselői helyek 100%-át szerezhették meg.) Ezenkívül a választásokból történő kizárásokkal és az ún. kék cédulákkal való szavazással további visszaélések váltak lehetővé.

A rendszer kismértékű korrekcióját jelentette **az egyéni választókerületi rendszer bevezetése** (1954), de ez továbbra is csak az alternatíva nélküli „hivatalos jelöltekre” való formális választást tette lehetővé. A valódi demokratikus választójog megteremtése csak az 1989-es változások után következett be.

A hatályos magyar választási rendszer és választójog

1989-ben a rendszerváltás évében a **többpártrendszer** és a **demokrácia** elveinek megfelelő választójogi szabályozás került elfogadásra, így lett a **választójog általános, egyenlő**, valamint így lett a **szavazás titkos és közvetlen**.

Aktív választójoggal rendelkezik a parlamenti választásoknál minden nagykorú magyar állampolgár, de nem élhet választójogával az, akinek nincsen legalább ideiglenes lakóhelye Magyarországon. A passzív választójoghoz megkívánt további feltétel pedig az állandó lakhely.

Kizárás a választójogból

Csak igen szűk körben fordul elő és nem terjed túl a *természetes kizáró okok* körén (*elmebetegség, bűncselekmény elkövetése*).

A parlamenti választókerületi rendszerek:

1989-ben arányosságra törekvő vegyes választási rendszert alkottak meg. A rendszer sajátossága, hogy mind a többségi, mind az arányos rendszer elemét tartalmazza.

A többségi rendszernek megfelelően az ország **176 egyéni választókerületi körzetre** van felosztva, ahol – pártok által indított, vagy független – jelöltek indulhatnak. **A jelöltállítás feltétele minimum 750** választójogosult ajánlásának (**kopogtató cédula**) a megszerzése. A választások során **személyekre** lehet szavazni, és a szavazatok **abszolút többségét** elnyerő jelölt lesz a képviselő. A választás azonban csak abban az esetben érvényes, ha a választásra jogosultak több mint fele szavazott. Amennyiben a jelölt az első fordulóban nem szerzett abszolút többséget második fordulót kell tartani. A második fordulóban a három legtöbb szavazatot elért jelölt mérkőzhet meg újra. Ebben az esetben a győzelemhez már elég a relatív többség megszerzése.

Az egyéni választókerületek mellett az arányos választási rendszerre jellemző **pártlisták** alkotják választási rendszerünk másik pillérét. Magyarországon minden megye és a főváros **területi választókerületet** alkot. A 20 területi választókerületben a pártok abban az esetben indíthatnak listát, ha az adott megye egyéni kerületeinek egynegyedében, de legalább két egyéni választókerületben jelöltet tudnak állítani.

A szavazás során minden választópolgár két szavazattal rendelkezik. Egyik szavazatát az egyéni választókerület valamelyik jelöltjére adhatja le, másik szavazatával pedig a területi pártlisták közül választhat.

Ezen kívül létezik egy **országos lista** is, amely arányosító, kiegészítő funkciót tölt be. Az országos listára ugyanis nem szavaznak külön a választópolgárok, hanem **az egyéni választókerületek töredékszavazatai** kerülnek fel rá. (Töredékszavazatnak nevezzük az egyéni választókerületben a vesztes jelöltekre leadott szavazatokat, amelyek a tiszta többségi rendszer alkalmazása esetén elvesznének.) Országos listát azonban csak azok a pártok állíthatnak, amelyek legalább hét megyében tudtak megyei listát állítani.

A mandátumok elosztása előtt összesítik a listákra leadott szavazatokat, és amennyiben nem éri el a pártra leadott szavazatok aránya az **5 %** -ot, úgy ezek a pártok nem kapnak mandátumot sem a területi, sem az országos listáról.

A 386 országgyűlési képviselő tehát 3 mandátumszerzési mód alapján kerül be a parlamentbe: 176 képviselő az egyéni választókerületekből, 152 képviselő a területi pártlisták alapján, 58 képviselő pedig a pártok országos listáiról jut mandátumhoz.

Az országgyűlési képviselő megbízatása megszűnik, ha

- megszűnik az országgyűlés

- meghal
- elveszíti a választójogát

A KISEBBSÉGEK ÉS HELYZETÜK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN 1945-1990 KÖZÖTT

Nemzeti vagy etnikai kisebbség alatt olyan etnikai csoportot értünk, amely számarányát tekintve kisebbségben él az adott ország többségi etnikumához képest.

A szomszédos országok magyarsága

A második világháború után a győztesek fátylat borítottak Szlovákia és Horvátország náci-fasiszta múltjára, így ezen országok, mint Csehszlovákia és Jugoszlávia részei, a győztesek között foglaltak helyet. Románia ugyan vesztes ország maradt, de mert földrajzi helyzetéből következően előbb fordult szembe a németekkel, ugyancsak jobb megítélés alá esett, mint Magyarország. Mindez azt eredményezte, hogy a trianoni határok helyreállítása mellett a szomszédos országok új vezetői és az általuk is szított közhangulat háborús bűnösökként kezelték országaik magyar lakosságát.

Csehszlovákia

A második világháború utáni csehszlovák politika célul tűzte ki a nemzeti állam megteremtését. Ennek érdekében fel akarta számolni a 3 milliós német és közel 800 ezres magyar nemzetiséget, kitelepítéssel, illetve beolvasztással.

Az 1945 áprilisában meghirdetett kassai kormányprogram a magyar nemzetiséget egészében tette felelőssé Csehszlovákia felbomlásáért.

Benes köztársasági elnök rendeletben fosztotta meg a csehszlovákiai magyarokat állampolgári jogaitól. Ez azt jelentette, hogy a magyar lakosságot nem védte semmiféle törvény, sérelmére bármit el lehetett követni. A magyaroknak nem lehettek szervezeteik és intézményeik (mindenekelőtt iskolái), nem vehettek részt a politikában, nem lehetett sajtójuk, a magyar közalkalmazottakat pedig elbocsátották állásaikból.

Újabb elnöki rendelettel közmunkákra lehetett kényszeríteni a magyar lakosságot. Ennek során előbb 15 ezer magyar férfit, majd 15 ezer magyar családot hurcoltak Csehországba az onnan kitelepített „német munkaerő” pótlására. Ez általában úgy történt, hogy fegyveresen körbefogtak egy falut, majd a kijelölt családokat vonatra rakták. A megérkezés után a „munkaerőt” szétválogatták, elszakítva egymástól a családtagokat.

Mindezen túl példátlan vagyonek Kobzással sújtották a magyarokat, mely nemcsak az ingatlanokra, de az ingóságokra is kiterjedt. A jobb lakással, házzal rendelkezőket 50 kilós csomagokkal kilakoltatták és internálótáborokba kényszerítették. Az elmondottakat kiegészítette egy gyűlöletkampány, amelyre mindig fogékony a politika által lealjasított és magát a győztes helyzetében érző tömeg.

A csehszlovák vezetés az elmondottakkal azt akarta elérni, hogy a magyarok elhagyják ősi lakhelyüket, a Felvidéket.

Az üldözések hatására 1945 tavaszától megindult a menekültáradat Magyarországra, s az év folyamán mintegy 40 ezren menekültek hazánkba. Mivel a

győztes nagyhatalmak közül csak a Szovjetunió támogatta a csehszlovák elképzeléseket, így északi szomszédaink rákényszerültek, hogy tárgyaljanak velünk. Mint győzteseknek sikerült keresztülvinniük, hogy Magyarország aláírjon egy **lakosságcsere-egyezményt**, de a magyar fél elérte (1946. február), hogy csak annyi magyart telepíthetnek ki a Felvidékről hazánkba, ahány magyarországi szlovák jelentkezik áttelepülésre Szlovákiába. Az eredményt csalódást okozott a csehszlovák nacionalistáknak, mert csak 70 ezer magyarországi szlovák jelentkezett, holott ők a többszörösét várták.

Megdöböntő intézkedés volt az ún. **visszaszlovákosítási rendelet** (reszlovakizáció), mely abból indult ki, hogy a Csehszlovákiában élő magyarok eredetileg szlovákok voltak, csak elmagyarosították őket. Most tehát alkalmat kapnak arra, hogy visszaszlovákosodjanak. Ehhez szlovácul sem kellett tudni, csupán jelentkezni kellett szlováknak, s a ki megtette, abban a pillanatban szlovák nemzetiségű állampolgárrá vált. **A rendelet hatására 350 ezer magyar „reszlovakizált”**, ezzel mentve maradék vagyonát, s mentesítve magát, hogy kitelepítsék szülőföldjéről.

1948 októberében a csehszlovákiai magyarság visszakapta állampolgárságát. Megszűntek a kitelepítések, de a visszaszlovákosítás 1954-ig érvényben volt. Mindezek hatására, amíg 1941-ben a jelenlegi Szlovákia területén 761 ezren vallották magukat magyarnak, 1950-ben már csak 354 ezren.

Végül az egész lakosságcsere-programot le kellett állítani, mivel a felvidéki magyarság egészének befogadása, óriási terheket rótt volna Magyarországra. A csehszlovák-magyar lakosságcsere sikertelenségét látva a még tervezett jugoszláv - magyar lakosságcsere egyezményt már nem írta alá Magyarország, míg Románia és Magyarország között hasonló megállapodásról szó sem lehetett az erdélyi magyar lakosság nagy száma miatt.

Románia

Romániában a párizsi békeszerződés aláírása után egyik napról a másikra sikerült megváltoztatni a szavakban addig ígéretes román nemzetiségi politikát. Kezdetét vette a magyarság jogainak visszavonása, intézményeinek felszámolása és vezetőinek bebörtönzése.

A népesedési adatokra pillantva: amíg 1941-ben a jelenlegi Románia területén 1 millió 711 ezren vallották magukat magyarnak, 1948-ban már csak 1 millió 481 ezren. Mintegy 200 ezer magyar elmenekült az országból.

Jugoszlávia

Az 1945 végén közzétett alkotmánytervezet viszonylag kedvező volt a magyarság számára, amely olyan súlyos vérvesztéséget szenvedett, hogy hosszú ideig nem tudott igazán talpra állni. Ennek ellenére 1945-46-ban magyar egyesületek alakultak, intézmények, iskolák szerveződtek. Az eset hasonló volt a romániaihoz: a békeszerződés megkötéséig biztosítani kellett bizonyos nemzetiségi jogokat, utána megkezdődhetett a visszafejlesztés és a felszámolás politikája.

Szemügyre véve az etnikai adatokat, a volt Jugoszlávia területén 1941-ben 543 ezer magyar élt, 1948-ban pedig 496 ezer.

A németek kitelepítése

A többi kelet-európai országból a nagyhatalmak potsdami megállapodása alapján embertelen körülmények között milliószámra folyt a német lakosság kitelepítése. Magyarországon is megkezdődött a kitelepítés, de csak körülbelül a hazai németek felét, mintegy kétszázezer embert költöztettek német területre, kezdetben a Nyugat-Németországba, majd az újonnan létrejött Német Demokratikus Köztársaságba.

Még mindig vita tárgya, hogy milyen kényszer alapján fogott hozzá a magyar állam a német nemzetiségűek kitelepítéséhez, egyesek szerint a nagyhatalmak nyomása alatt, mások, a csehszlovákiai magyar nemzetiségűek hazatelepítéséhez szükséges hely felszabadítása miatt indult meg a folyamat.

A hatóságok teljesen önkényesen választották ki a sváb falvakban azokat a családokat, akiknek, menniük kellett. A költözést a magyarországi németajkú lakosság még kevésbé akarta, mint a többi nemzetiség. Az új lakóhelyüknek kiszemelt Német Demokratikus Köztársasághoz alig volt közük, nem beszélve arról, hogy a magyarországi svábok már több évszázada többé-kevésbé elmagyarosodtak, kultúrájuk, nyelvük, szokásaik nagyban eltértek a németországitól, Magyarországot tartották a hazájuknak, és általában a magyar nemzethez, és nem a némethez tartozónak érezték magukat. (A háború során például a magyarországi svábok egy része Hűséggel a hazáért néven mozgalmat indított a német megszállók és a nácik ellen.)

A kitelepítést elkerülendő, a Németországba készülő vonatra sokan olyan magyarokat küldtek maguk helyett, akik ki akartak vándorolni. A kitelepítésük után pedig a svábok, csaknem kétharmada visszaszökött Magyarországra. Ők a 40-es évek második felében a volt házaikba beköltöztetett szlovákiai (vagy erdélyi) magyarok mellett általában csak a melléképületekben találhattak otthon maguknak. Ilyen körülmények között érthetővé vált a németek lemondása a kultúrájukról, és asszimilálódásuk is.

Nemzetiségpolitika 1945 után

Az 1945 után születő köztársaság válaszút előtt állt: vagy a nemzetiségek teljes elnyomását, erőszakos asszimilálását választhatta, vagy eleget tehetett az Egyesült Nemzetek Alapokmánya *Célok és elvek* című fejezetének, ahol megemlítették a nemzetek egyenjogúságát, melynek legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása a nemzetiségek jogainak biztosítása. Viszont az ENSZ alapokmányában megtalálható az a kitétel is, hogy az egyes országok belügyeibe nem avatkozhat be sem az ENSZ, sem egy másik ország. A nemzetiségek helyzete pedig nem eldönthetően külügy vagy belügy.

A határainkon túli magyarság

A szomszédos országok magyarsága nemcsak a születések alacsony száma miatt fogyott, hanem a mindenütt érvényesülő **beolvasztó politika** következtében is.

A pártállami diktatúrák – sok egyéb mellett – a nemzetiségi kérdésre sem tudtak elfogadható megoldást kidolgozni. A magát győztesnek érző nacionalizmus és a demokrácia hiánya egyaránt szerepet játszott a „**szocialista nemzetiségi politika**” megalkotásában. A nemzetiségi ellentéteket – a társadalom egyéb ellentételeivel együtt – elleplezte a diktatúra, sovinizmusnak vagy az ezzel szinonimaként használt nacionalizmusnak bélyegezve a kérdés felvetését is.

A párbeszéd, a vita lehetetlenné tétele következtében nőtt az egymás iránti bizalmatlanság, s megválaszolatlanul maradtak az egymásról – általában a kisebbségekről – terjesztett igaztalan nézetek és vélemények.

Csehszlovákiában a deportálások és a reszlovakizáció után 1950-ben mindössze 354 ezren merték magukat magyarnak vallani, 1974-ben viszont már 552 ezren. A szlovák politika mindent elkövetett, hogy a zárt magyar településeket és körzeteket feltördelje. A ki és betelepítések következtében Pozsony, Kassa és Nyitra magyar lakossága erősen megfogyatkozott, és több évszázados magyar városok sora vesztette el magyar jellegét. 1949 után korlátozott számban újraengedélyezték magyar iskolák szervezését, majd megkezdték felszámolásukat. 1950 és 1973 között 233 magyar iskolát szüntettek meg Szlovákiában.

A magyarság megmaradásában továbbra is meghatározó szerepe volt a nagy áldozatvállalásokkal fenntartott magyar nyelvű sajtónak és a **pozsonyi Madách Könyvkiadónak**, valamint a magyarság érdekében cselekvést vállaló olyan személyiségeknek, mint **Dobos László, Janics Kálmán és Duray Miklós**.

Kárpátalján – mely a két világháború között Csehszlovákiához tartozott – 1950-ben 140 ezer magyar élt, 1970-ben pedig 151 ezer. Iskolarendszerük, intézményeik hiányosan épültek ki, s a betelepítésekkel Ungvár és Munkács is elvesztette magyar jellegét. Egyedül **Beregszász** őrizte meg magyar többségét.

A kis létszámú magyar értelmiség – az anyanyelvi sajtó fenntartása mellett – színvonalas irodalmat teremtett.

Romániában 1950-ben 1 millió 481 ezer magyart mutattak ki, 1970-ben pedig 1 millió 625 ezret. A kommunista fordulat után megkezdődtek az addig megtűrt intézmények elleni támadások. **Először felszámolták a magyar nyelvű szakoktatást**, majd „egyesítették” a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemet a román Babes Egyetemmel (1958), s ezzel kezdetét vette a **magyar felsőoktatás megszüntetése**. Visszafejlesztették a magyar pedagógusképzést, s a magyar nemzetiségű pedagógusokat általában román vidékekre helyezték.

A romániai, azaz a legnagyobb létszámú magyar nemzetiség több jelentős kulturális műhellyel is rendelkezett. Ki kell emelnünk közülük a kolozsvári egyetem magyar tanszékét, a **Korunk** című folyóirat szerkesztőségét és a **Kriterion Könyvkiadót**, a legjelesebb magyar személyiségek közül pedig **Sütő Andrást, Király Károlyt, Domokos Gézát**, majd **Szócs Gézát** és a későbbiekben **Tőkés Lászlót**. Ugyanakkor mindazokra gondolnunk kell, akik önzetlen munkájukkal hozzájárultak a romániai magyar sajtó, rádió, televízió, színháztársulás és más, a magyarságot megtartó intézmények működéséhez.

Jugoszláviában a 100 ezres horvátországi magyarságból a hetvenes évekre csupán 20-25 ezer maradt, Szlovénia magyarsága pedig tízezerre csökkent. 1950-ben 496

ezer magyar élt Jugoszláviában, 1970-ben pedig 477 ezer. A jugoszláv vezetés bizonyos kereteken belül nem akadályozta az anyaországgal való kapcsolattartást, s nem lépett fel durván a magyar intézményekkel szemben sem. A hetvenes években sikerült több középiskolai magyar osztályt létesíteni. Az újvidéki egyetemen hungarológiai intézet működött, s megjelentek a **Híd**, valamint az **Új Szimpózium című folyóiratok**, s a **magyarság rádió- és tévéműsorral** is rendelkezett. A szellemi élet jelesei közül **Fehér Ferencet**, **Tolnai Ottót**, a magyarság későbbi vezetőjeként pedig **Ágoston Andrást** kell megemlítenünk.

A felsorolt szomszéd országokban általános volt, hogy a hivatalokban, a munkahelyeken korlátozták, sőt meg sem engedték a magyar nyelv használatát. Tehát nemcsak a továbbtanulást, de a mindennapi életet is lehetetlenné tették az államnyelv ismerete nélkül.

A magyar társadalom etnikai viszonyai

A magyar társadalom etnikailag homogén képet mutatott, hivatalosan a nemzetiségek aránya 1 és 2% között mozgott, de a valóságban ennél nagyobb létszámban éltek más anyanyelvűek az országban, elsősorban németek, szlovákok, horvátok, szerbek és románok. **AA legnagyobb létszámú kisebbség a nyolcvanas évekre a cigány etnikum lett**, melynek becsült létszáma (400 ezer) elérte a lakosság 4-5%-át. A 60-70-es években a teljes foglalkoztatottságnak, a szociális juttatásoknak és a diktatúra nyílt előítéletet nem tűrő politikai hangvételének köszönhetően a cigányság beilleszkedése viszonylag konfliktusmentesnek látszott, ám a magyar lakosságtól eltérő kultúrájuk, életmódjuk és alacsony iskolázottságuk a 80-as évektől súlyos társadalmi konfliktusok forrásává vált.

A POLGÁRI DEMOKRÁCIA MŰKÖDÉSE MAGYARORSZÁGON

Demokráciáról, egy adott országon belül akkor beszélhetünk, ha ott érvényesülnek az alkotmányosság klasszikus alapelvei.

- **A hatalommegosztás elve:** érvényesül az államhatalmi ágak megosztása és elválasztása (törvényhozó, végrehajtó, bírói); ehhez a modern demokráciákban egyre több sajátos intézményt hoznak létre (alkotmánybíróságok, ombudsmann).
- **A népszuverenitás elve:** az állami főhatalom forrása a nép (képviseleti és közvetlen demokrácia).
- **Megvalósul a törvények uralma:** a jogrendszer alapja az alkotmány, amelyet minden állampolgárnak és társadalmi szervezetnek tisztelnie kell (jogbiztonság).
- **Az emberi jogokat az állam elismeri és biztosítja.**
- **Törvény előtti egyenlőség:** a jogrendszer tiltja a negatív diszkriminációt, az alkotmány intézményesen védi a kisebbségeket.

A ma is **érvényben levő polgári alkotmányt 1989. október 23-án** hirdették ki, ettől a naptól tekinthető Magyarország alkotmányos demokráciának; parlamentáris kormányrendszer jött létre.

A hatályos magyar választási rendszer és választójog

1989-ben a rendszerváltás évében a **többpártrendszer** és a **demokrácia** elveinek megfelelő választójogi szabályozás került elfogadásra, így lett **a választójog általános, egyenlő**, valamint így lett **a szavazás titkos és közvetlen**.

Aktív választójoggal rendelkezik a parlamenti választásoknál minden nagykorú magyar állampolgár, de nem élhet választójogával az, akinek nincsen legalább ideiglenes lakóhelye Magyarországon. A passzív választójoghoz megkívánt további feltétel pedig az állandó lakhely.

Kizárás a választójogból

Csak igen szűk körben fordul elő és nem terjed túl a *természetes kizáró okok* körén (*elmebetegség, bűncselekmény elkövetése*).

A parlamenti választókerületi rendszerek:

1989-ben arányosságra törekvő vegyes választási rendszert alkottak meg. A rendszer sajátossága, hogy mind a többségi, mind az arányos rendszer elemeit tartalmazza.

A többségi rendszernek megfelelően az ország **176 egyéni választókerületi körzetre** van felosztva, ahol – pártok által indított, vagy független – jelöltek indulhatnak. **A jelöltállítás feltétele minimum 750** választójogosult ajánlásának (**kopogtató cédula**) a megszerzése. A választások során **személyekre** lehet szavazni, és a szavazatok **abszolút többségét** elnyerő jelölt lesz a képviselő. A választás azonban csak abban az esetben érvényes, ha a választásra jogosultak több mint fele szavazott. Amennyiben a jelölt az első fordulóban nem szerzett abszolút többséget második fordulóba kell tartani. A második fordulóban a három legtöbb szavazatot elért jelölt mérkőzhet meg újra. Ebben az esetben a győzelemhez már elég a relatív többség megszerzése.

Az egyéni választókerületek mellett az arányos választási rendszerre jellemző **pártlisták** alkotják választási rendszerünk másik pillérét. Magyarországon minden

megye és a főváros **területi választókerületet** alkot. A 20 területi választókerületben a pártok abban az esetben indíthatnak listát, ha az adott megye egyéni kerületeinek egynegyedében, de legalább két egyéni választókerületben jelöltet tudnak állítani.

A szavazás során minden választópolgár két szavazattal rendelkezik. Egyik szavazatát az egyéni választókerület valamelyik jelöltjére adhatja le, másik szavazatával pedig a területi pártlisták közül választhat.

Ezen kívül létezik egy **országos lista** is, amely arányosító, kiegészítő funkciót tölt be. Az országos listára ugyanis nem szavaznak külön a választópolgárok, hanem **az egyéni választókerületek töredékszavazatai** kerülnek fel rá. (Töredékszavazatnak nevezzük az egyéni választókerületben a vesztes jelöltekre leadott szavazatokat, amelyek a tiszta többségi rendszer alkalmazása esetén elvesznének.) Országos listát azonban csak azok a pártok állíthatnak, amelyek legalább hét megyében tudtak megyei listát állítani.

A mandátumok elosztása előtt összesítik a listákra leadott szavazatokat, és amennyiben nem éri el a pártra leadott szavazatok aránya az **5 %** -ot, úgy ezek a pártok nem kapnak mandátumot sem a területi, sem az országos listáról.

A 386 országgyűlési képviselő tehát 3 mandátumszerzési mód alapján kerül be a parlamentbe: 176 képviselő az egyéni választókerületekből, 152 képviselő a területi pártlisták alapján, 58 képviselő pedig a pártok országos listáiról jut mandátumhoz.

Az országgyűlési képviselő megbízatása megszűnik, ha

- megszűnik az országgyűlés
- meghal
- elveszíti a választójogát

A kormány

A kormány a *miniszterelnökből* és az általa kinevezett *miniszterekből* áll, akiket csak ő válthat le (félprezidenciális miniszterelnöki rendszer). Konstruktív bizalmatlansági indítvány benyújtásával mozdítható el pozíciójából; a benyújtónak meg kell neveznie az új miniszterelnököt.

Működéséért az Országgyűlésnek felelős, munkájáról köteles rendszeresen beszámolni. A kormány feladata, hogy védje az alkotmányos rendet, biztosítsa a törvények végrehajtását, irányítsa a minisztériumokat, a belügyminiszter közreműködésével ellenőrizze a helyi önkormányzatok törvényes működését, meghatározza a tudományos és kulturális fejlesztést, a szociális és egészségügyi ellátás állami feladatait, irányítsa a fegyveres erők, a rendőrség és a rendészeti szervek működését, védje az állampolgárok élet- és vagyonbiztonságát és felügyelje a külföldi kapcsolatok fenntartását.

A kormány működése megszűnik, ha:

- új országgyűlés alakul
- meghal a miniszterelnök
- a miniszterelnök elveszíti a választójogát

A konstruktív bizalmatlansági indítvány

„A bizalmatlansági indítvány egyik speciális változata a magyar alkotmányban is szereplő konstruktív bizalmatlansági indítvány. Ennek a verzióknak a lényege az, hogy bizalmatlansági indítványt csak úgy lehet benyújtani (egyébként az országgyűlési képviselők együtöde kezdeményezhet ilyen lépést), hogy az **egyszersmind az új miniszterelnök-jelölt személyére is javaslatot tesz**. Ez a megszorítás azt a célt szolgálja, hogy bizonyos mérvű **stabilitást biztosítson a kormánynak** olyan helyzetekben is, amikor annak parlamenti többsége bizonytalanává válik. **A konstruktív bizalmatlanság szabálya esetén ugyanis nem elég az indítvány sikeréhez, hogy több képviselő álljon szemben a kormánnyal, mint amennyi mellette áll, hanem ezen felül arra is szükség van, hogy ez a többség képes legyen megegyezni egy közös kormányprogramban és miniszterelnök-jelöltben is. Ettől lesz "konstruktív" az indítvány: nem lehet egyszerűen csak kormányt buktatni, egyúttal az új kormánynak is megbízást kell adni.** Természetesen, az alkotmány lehetőséget ad a kormánnyal szembeni bizalmatlanság nem "konstruktív" kinyilvánítására is. Például, a kormány maga megetheti, hogy valamelyik szavazást az Országgyűlésben bizalmi szavazássá nyilvánítja, és amennyiben ezt a szavazást elveszíti, az alkotmány értelmében be kell nyújtania lemondását az államfőhöz. Továbbá, ha a kormány elveszítette többségét az Országgyűlésben, akkor a vele szembenálló parlamenti többség megszüntetheti megbízatását akkor is, ha egyébként nem tud közös kormányprogramban és kormányfőben megállapodni, mégpedig oly módon, hogy nem a kormányt váltja le, hanem magát az Országgyűlést oszlatja föl, egyszerű többségi szavazással. Ez azonban új választások kiírását jelenti, ami a kezdeményezőkre nézve igen kockázatos lehet.

A konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye egyedi körülmények és alkukhelyzetek folyamánként vált a magyar alkotmányos rendszer részévé, de ettől függetlenül jó okok szólnak a szabály megtartása mellett. A magyarhoz hasonló parlamentáris rendszerekben természetes, hogy a kormánytöbbséget biztosító országgyűlési frakciók maguk közt képesek megegyezni a kormányfő személyében, és semmiféle indok nem szól amellett, hogy más intézményeket és személyeket is be kelljen vonni a döntési folyamatba. Márpedig, ha nem a leendő kormánypárti frakciók állapodnak meg a miniszterelnök-váltásról, hanem maga a miniszterelnök nyújtja be a lemondását az államfőhöz, akkor a köztársasági elnök legalábbis jog szerint majdnem korlátlan kezdeményező szerephez juthat a következő kormányfő kiválasztásában. A szokásjogon és a józan alkotmányos belátáson kívül ugyanis semmilyen alkotmányos rendelkezés nem írja elő, hogy az elnöknek a legnagyobb frakció vagy a parlamenti többséget birtokló frakciók közös jelöltjét kell elfogadnia: ezért, ha valamikor a jövőben véletlenül olyan elnöke lenne az országnak, aki híján van az alkotmányos ítélőképességnek, elvileg azt jelölhetne, akit akar, és ha a parlament negyven napon belül nem választja meg jelöltjeit, feloszlathatja az Országgyűlést. Ez a forgatókönyv tehát azzal a veszéllyel jár, hogy a köztársasági elnököt a pártok közötti hatalmi harc főszereplőjévé teszi, márpedig az elnök alkotmányos helyzete és a kormányzati rendszer egészének logikája ennek elkerülését tenné kívánatosá. Ezért **a kormányzati ciklus közbeni kormányfő-váltásnak a legszerencsésebb módja a konstruktív bizalmatlansági indítvány alkalmazása.** (idézet az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet honlapjáról)

Az Országgyűlés

- a Magyar Köztársaság legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerve
- népszuverenitásból eredő jogait gyakorolva biztosítja a társadalom rendjét, meghatározza a kormányzás szervezetét, irányát és feltételeit
- tehát megalkotja a Magyar Köztársaság Alkotmányát
- törvényeket alkot

Az ügyészség

Feladata az állampolgárok jogainak a védelme, a nyomozások ellenőrzése, valamint a vád képviselése. A legfőbb ügyészt az országgyűlés választja, a köztársasági elnök javaslatára, csak az országgyűlésnek felelős. A legfőbb ügyész nevezi ki a többi ügyészt.

A köztársasági elnök

Magyarország államfője a köztársasági elnök. Legfőbb feladata az *államszervezet demokratikus működésének ellenőrzése*. Személyét az Országgyűlés választja, titkos szavazással, 5 évre (egyszer újraválasztható). Az Országgyűlés által elfogadott törvényeket hivatalosan a köztársasági elnök hirdeti ki, ha kell egyszer visszaküldheti a törvényt vagy megküldheti az Alkotmánybírósághoz ún. előzetes normakontrollra, de a másodszor is megszavazott törvényt köteles kihirdetni. A köztársasági elnök a *fegyveres erők főparancsnoka, de ez nem jelent katonai rangot vagy irányítást*. Jogköre hadiállapot vagy rendkívüli állapot idején kiszélesedik. *Személye sérthetetlen*, csak törvény- vagy alkotmányértés esetén vonható felelősségre a képviselők egyötödének indítványára, ha a parlament kétharmada megszavazza ezt. A cselekményt az Alkotmánybíróság bírálja el.

Az Alkotmánybíróság

Az Alkotmánybíróság 1989 óta létezik, 11 tagú testületét (köztük az elnököt és a helyettes elnököt) az Országgyűlés választja, 9 évre (egyszer újraválaszthatók). Az Alkotmánybíróság az alkotmányvédelem legfőbb szerve. Feladata a jogszabályok alkotmányosságának felülvizsgálata, az alkotmányos rend és az Alkotmányban biztosított alapjogok védelme.

Az Alkotmánybíróság tevékenységét függetlenül végzi. Nem része az igazságszolgáltatási szervezetnek, önálló költségvetése van, és az alkotmánybírákat az Országgyűlés választja. A költségvetése tervezetét az Alkotmánybíróság maga dolgozza ki, majd e tervezetet az állami költségvetés részeként jóváhagyás céljából az Országgyűlésnek küldi meg.

Az Alkotmánybíróság határozatai mindenkire kötelezőek és megfellebbezhetetlenek.

Az önkormányzat

Az önkormányzatok az adott település végrehajtó hatalmaként funkcionálnak. Feladatuk a helyi gazdasági ügyek vizsgálata, a közterületek állapotának felügyelése, a településekre jutó állami pénzek kezelése, a helyi szociális ellátások és az oktatás biztosítása a település lakói számára. Az önkormányzat élén a polgármester áll, akit a település lakói választanak.

Az önkormányzat **rendeletalkotási joggal** rendelkezik.

Országgyűlési biztosok, ombudsmanok

Az **ombudsman** olyan saját hivatallal rendelkező parlamenti megbízott, aki tevékenységében más állami szervektől független, és csak az őt megválasztó országgyűlésnek tartozik felelősséggel. Az ombudsman feladata elsősorban a közigazgatásban, de az igazságszolgáltatás kivételével valamennyi állami szervnél, panasz alapján vizsgálat indítása, a jogsértőnek talált gyakorlatról a szerv értesítése és a panaszos jogainak képviselete. Az ombudsman nem hozhat kötelező intézkedéseket, nem alkalmazhat jogi szankciókat.

Magyarországon az Alkotmány 1989. évi módosításáig szó sem lehetett olyan független ellenőrző szervek létrehozásáról, mint az ombudsman, az Alkotmánybíróság vagy az Állami Számvevőszék, mivel az alkotmány a hatalom egységének elvét hirdette, és nem a hatalommegosztást. Az ombudsman ellenőrzési tevékenysége főként azért fontos, mert jogi szakértelemmel képes az egyének vagy más panaszosok olyan jogséremleneinek orvoslását elősegíteni, amely jogséremlmek az adott állami szervek normális működése során nem kapnak orvoslást.

Jelenleg hazánkban ebbe a körbe tartozik:

- **Állampolgári jogok biztosa** (1995-2001 Gönczöl Katalin, 2001-től Lenkovics Barnabás)
- **Állampolgári jogok biztosának általános helyettese** (1995-2000 Polt Péter, 2001-től Takács Albert)
- **Adatvédelmi biztos** (1995-2001 Majtényi László, 2001-től Péterfalvi Attila)
- **Kisebbségi jogok biztosa** (1995-től Kaltenbach Jenő)

Az Állami Számvevőszék

A nyolcvanas évtizedben felgyorsult társadalmi és politikai változások eredményeként az 1989. október 23-i alkotmánymódosítással, a Magyar Köztársaság kikiáltásával egy időben hozták létre ismét a demokratikus intézményrendszer egyik meghatározó elemeként az Állami Számvevőszéket.

Az Állami Számvevőszék az állam legfőbb pénzügyi ellenőrző szerve, az Országgyűlés pénzügyi-gazdasági ellenőrző szerve. Csak az Országgyűlésnek és a törvényeknek van alárendelve. Ellenőrzéseit törvényességi, célszerűségi és eredményességi szempontok szerint végzi. A rá vonatkozó törvényben meghatározott feladatkörében általános hatáskörrel rendelkezik. Ennek értelmében ellenőrzést végezhet mindenütt, ahol állami pénzt használnak fel vagy kezelnek. Az állam legfőbb pénzügyi ellenőrző szerve minősítés garanciális tartalmú. Ki-zárja, hogy a törvényhozás ellenőrző szerve fölé vagy mellé más államhatalmi ágak azonos szintű ellenőrző szervet emeljenek.

Politikai és szakmai szempontból egyaránt független intézmény, amit az is ki-fejezésre juttat, hogy elnökét és alelnökeit a hatályos alkotmánynak megfelelően az összes megválasztott képviselő kétharmadának igen szavazatával tizenkét évre választja meg az Országgyűlés.

A Legfelsőbb Bíróság

Az 1997. évi LIX. törvénnyel módosított Alkotmány 47. §-a szerint a Legfelsőbb Bíróság a Magyar Köztársaság legfőbb bírósági szerve. A Legfelsőbb Bíróság biztosítja a bíróságok jogalkalmazásának egységét, jogegységi határozatai a bíróságokra kötelezőek.

A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 1997. évi LXVI. törvény értelmében a Legfelsőbb Bíróság:

- elbírálja - a törvényben meghatározott ügyekben - a megyei bíróság vagy az ítéltábla határozata ellen előterjesztett jogorvoslatokat,
- elbírálja a felülvizsgálati kérelmet,
- a bíróságokra kötelező jogegységi határozatokat hoz
- eljár a hatáskörébe tartozó egyéb ügyekben.

A bíróság

Más alkotmányos demokráciákhoz hasonlóan- a magyar államszervezetben is elkülönült, önálló hatalmi ág

- A bírói hatalom feladata az igazságszolgáltatás, amelynek fő formái a büntető és a polgári igazságszolgáltatás
- A munkaügyi bíróságok munkaviszonnyal kapcsolatos ügyekben járnak el
- Az igazságszolgáltatás egyik legfontosabb alapelve a bírói függetlenség
- A bírót a köztársasági elnök nevezi ki és menti fel. A bírók személyes függetlenségét védi mentelmi joguk és széles az összeférhetetlenségek köre is. Ebből kiemelkedik az igazságszolgáltatás pártatlanságának elve.
- A Legfelsőbb Bíróság elnökét az Országgyűlés választja meg 6 évre. Feladata, hogy jogegységi határozatokat hoz és irányadó "precedenseket" tesz közzé.
- A néprészvétel elve a bírói önkénytől óvja meg a polgárokat. Ennek Magyarországi formája az ülnökrendszer.
- A magyar igazságszolgáltatási hierarchia a következő: a Legfelsőbb Bíróság alatt az ítéltáblák helyezkednek el, majd a megyei bíróságok (Budapesten a Fővárosi Bíróság), a helyi bíróságok és a munkaügyi bíróságok.

A XVIII-XIX. SZÁZADI ALKOTMÁNYOK ALAPVETŐ VONÁSAI

A XVIII-XIX. századi alkotmányok alapvető vonásai:

- az alapvető emberi jogok (mint alkotmányos jogok) rögzítése,
- a Montesquieu-féle hatalommegosztás elvének érvényesülése, azaz a törvényhozó, a végrehajtó hatalom szétválasztása, és a bírói hatalom függetlenségének biztosítása,
- az alkotmány minden más jogi intézmény felett áll és mindenkire vonatkozik, következésképpen köti a jogalkotót,
- tartalmazza az adott ország irányítására vonatkozó szabályokat, tekintettel a politikai hatalom forrására, céljára, használatára és gyakorlásának korlátaira,
- egy alkotmány általában meghatározza az állam működésének szervezetét, jogi rendjét, az alapvető állampolgári jogokat és a más államokhoz való viszony alapelveit.

Az alkotmány mint alapszabály és az emberi jogok

„Az "alkotmány" materiális értelemben értendő: ha van olyan jogi norma vagy normák összessége, amely meghatározza az állam és a politikai rendszer identitását, azaz azokat az alapelveket és szabályokat, amelyek nélkül az állam nem az, ami. Ez a norma tehát minden más intézmény és minden más jogi norma felett áll; különösen fontos, hogy a törvényhozót is köti. Következésképpen minden más törvénynek, jogszabálynak összhangban kell állnia az alkotmánnyal, arra visszavezethetőnek kell lennie.” /*Sólyom László*/

Az alkotmány olyan alapvető magatartási szabályok gyűjteménye, mely az adott politikai rendszer kereteit, az államhatalom működését és a polgárok legfontosabb jogait illetve kötelezettségeit határozza meg. Az állampolgári jogok egy ország valamennyi polgárát megillető jogok, melyek az ember cselekvési szabadságát védik az állami beavatkozástól és mások cselekvési szabadságától. Az állampolgári szabadságjogokat két nagy csoportra oszthatjuk, kollektív és egyéni jogokra. (A kollektív szabadságjogokat a polgárok valamely közössége együttesen gyakorolhatja.)

A minden emberre érvényes, - vele született és elidegeníthetetlen - jogokat a feltörekvő polgárság tűzte zászlajára a feudalizmus elleni harcában. Formálisan először **Virginia állam alkotmánya**, majd **1776-ban** az Egyesült Államok **Függetlenségi Nyilatkozata** tartalmazta. Klasszikus kifejtése a franciaországi polgári Forradalom **1789. évi Emberi és Polgári Jogok Deklarációja**. Ebben szerepel a - Szabadság, Egyenlőség, Testvériség - máig ható koncepciója.

A XVIII-XIX. századi alkotmányok alapvető vonásait vizsgálva majd láthatjuk, hogy sok esetben lelhetünk közös vonásra a politikai szabadságjogok és jogok, az emberi jogok rögzítésének tekintetében, mivel a történelem során **az emberi jogok alkotmányos, vagyis alapjogokká váltak**.

1789 - Az emberi és polgári jogok deklarációja

Minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik.

Jogok: szabadság, tulajdon, biztonság, elnyomással szembeni ellenállás joga.

- Mindent szabad, ami másnak nem árt.

- A törvény közakarát kifejezése.
- Minden ember ártatlannak tekintendő, míg bűnössé nem nyilvánítják.
- Vallásszabadság, vélemények közlésének szabadsága.
- Törvényhozó és végrehajtó hatalom szétválasztása
- A tulajdonjog szent és sérthetetlen.

A politikai szabadságok

A szabadság szó a középkor óta a szokásjogon alapuló és a kiváltságos osztályokra szorító kiváltságokat jelentette.

Az európai államokban inkább a francia szabadságjog-deklarációkat utánozták. A szabadságjogok legteljesebb mértékben való kikiáltása kb. ugyanabban az időben történt a svájci kantonokban (1830) és az új Belga Királyságban (1831). A **belga alkotmányt** adó alaptörvénynek „**A belgák és jogaik**” című fejezete felsorol minden akkor elképzelt szabadságjogot, mint: **egyéni szabadság, tulajdon- és vallásszabadság, a tanítás szabadsága; a sajtószabadság** biztosítására megtiltja a cenzúra felállítását, biztosíték követelését és a sajtóügyekben csupán esküdtszékek bíraskodását engedi meg. A **gyülekezési szabadság** biztosítására megtiltja, hogy ezt előzetes engedélyhez kössék. Az **egyesülési szabadság** biztosítására kijelenti, hogy nem tehető semmiféle megelőző (preventív) rendszabálytól függővé. **A belga alkotmány szolgált mintaképül** a különböző országok szabadelvű pártjainak. **Az 1848. évi forradalmi mozgalomban kivívott alkotmányok Közép-Európa legtöbb államában a belga vagy a francia alkotmány mintájára készültek.** Ezeknek az alkotmányoknak a legnagyobb részét az 1849. évi ellenforradalom elsöpörte, kivéve **Poroszországot**, amellyel a király nem nagyon törődött. Megmaradt ezen kívül a **szárd alkotmány** is.

Mikor 1860 táján megszűnt a reakció, az addigi abszolút államok is alkotmányos kormányrendszerre tértek át. **Az újonnan megalakult Balkán-államok a belga alkotmány mintájára megszerkesztett alkotmányokat honosítottak meg.** Mikor 1867-ben újjáalakult Ausztria-Magyarország, Magyarország visszanyúl 1848-as liberális alkotmányához, Ausztria pedig az 1867. évi alaptörvényt kapta, amely felsorolja a polgárok jogait.

Spanyolországban 1834-ben törvénybe iktatták a szabadságjogokat a vallásszabadság kivételével, de a kormány sohasem volt tekintettel az egyének jogaira. **Az 1868. évi forradalom a belga alkotmány mintájára szerkesztett alkotmányt léptetett életbe; a reakció ezt is elsöpörte, de a liberális elvek újból belekerültek az alkotmányba.**

Franciaország, ahol III. Napóleon a **politikai szabadságokat** 1851-ben elnyomta, részben **visszanyerte** ezeket a császárság vége felé, a **köztársaság újjáéledésekor** pedig teljesen. **Helyreállították a gyülekezési és sajtószabadságot** 1881-ben, **az egyesülési szabadságot** pedig 1901-ben.

Európában csak két nagy állam maradt még, a **Török Birodalom** és **Oroszország**, ahol **az uralkodót semmi alkotmányos rendelkezés sem korlátozta, és alattvalóiknak nem voltak szabadságjogaik.** Oroszországban tilos volt minden gyülekezés és egyesülés, a sajtó cenzúra alatt állt, az alattvalók nem hagyhatták el az ország határát útlevél nélkül, a kormánynak joga volt lakóhelyüket kijelölni, akár Szibériába is küldhette őket. Európa és Amerika összes többi államai elismerték – legalább elméletben – az egyének azon jogait, melyek a kormány hatalmát korlátozzák. Gyakorlatban **az egyéni szabadságokat leginkább az**

angolszász országok, a skandináv államok és Nyugat-Európa államai, Franciaország, Svájc, belgium, Hollandia tartották tiszteletben.

A Függetlenségi Nyilatkozat és az Egyesült Államok alkotmányának alapelvei

1787. szeptember 17-én a philadelphiai konvenció elfogadta az **Amerikai Egyesült Államok alkotmányát**. Az USA alapokmánya nemcsak a független tagállamok együttműködésének kereteit biztosító történelmi dokumentum, hanem **a modern demokrácia első gyakorlati kísérletének bizonyítéka**. Az addig ismert államfejlődésben minta nélkül álló alkotmányos konstrukció **a polgári államnak** korábban csak elméletben létező **demokratikus köztársasági modelljét valósította meg**. Nem kevés sikerrel: a képlet életképesnek bizonyult, **az alkotmány még ma is hatályban van**, melyhez 1789 óta mindössze 27 módosítást csatoltak.

Az Amerikai Egyesült Államok **1776. július 4-én** jött létre azáltal, hogy a 13 brit gyarmat elfogadta a **Thomas Jefferson** által megfogalmazott **Függetlenségi Nyilatkozatot**. Thomas Jefferson az **emberi jogokat veleszületett jogoknak** tartotta. A nyilatkozat első megfogalmazásában még szerepelt a rabszolgaság eltörlése is, de a déli államok ezt elvetették. **Elidegeníthetetlen jogként** rögzítették az **élethez, a szabadsághoz** és a boldogságra való törekvéshez **való jogot**, az államot pedig ezen jogok biztosítására való intézményként definiálják. Ezért szintén a nép joga a kormányok választása és leváltása, amennyiben azok nem látják el ezeket az alapvető feladatokat. A 13 gyarmat függetlenségének kinyilvánítása után ezen nyilatkozat értelmében kezdte meg az államszervezet alapjainak lerakását és hozta meg **alkotmányát 1787-ben**. A szövetségi alkotmányozó gyűlés által elfogadott alkotmány az 1791-es kiegészítésekkel vált teljessé.

Az alkotmány az elnököt ruházza fel a **végrehajtó hatalommal**, akit 4 évre közvetlenül elektorok által **választanak**. Az **elnök államfő, a hadsereg vezetője és a végrehajtó hatalom feje**. Ezt az erős hatalmat nevezzük **prezidenciális** jellegűnek.

A **törvényhozó hatalom** a **kongresszusé**, amely a **képviselőházból** és a **szenátusból** áll. A képviselőházba az egyes tagállamok lélekszámuk arányában küldhetnek képviselőket, míg a szenátusba minden állam két-két képviselőt delegálhat. A törvényhozás és a végrehajtó hatalom bizonyos kérdésekben korlátozhatja egymás tevékenységét a túlzottan erős hatalmi gócek kialakulásának megakadályozása érdekében.

A **bíróságok függetlenedtek** az egyéb szervektől, ezeknek szétválasztásáról több biztosíték is gondoskodott. Az 1791-es kiegészítések deklarálták a **vallás-, a szólás- és a gyülekezés szabadságát**. Fontos jellemzője az alkotmánynak, hogy **biztosítja a többségi akarat** és a kisebbségi jogok érvényesítését. Az USA Alkotmánya – több kiegészítése ellenére – mind a mai napig hatályban van, és így az egyik legrégebbi **alaptörvény**.

Az alkotmány

A Magna Chartában gyökerező brit jogi tradícióban a parlament testesíti meg a nép hatalmát és jogait, az angolszász jogrendszerek másik „mintaállamában”, az **Egyesült Államokban** viszont **egészen más gondolkodásmód uralkodik**. Az USA államrendszerében **az alkotmány szentsége és sérthetlensége a legfontosabb elv**. Az alkotmány **törzsszövege megváltoztathatatlan**, csupán ún. **alkotmánykiegészítéseket** lehet szigorú feltételekkel **hozzáfűzni**. Természetesen a lex posterior elve szerint, ha egy alkotmánykiegészítés valamely korábbi, akár az eredeti szöveg szerinti rendelkezéssel ellentétes, akkor az időben későbbit kell alkalmazni (tipikusan ilyen példa az 1787-ben még érinthetetlennek tűnő kérdés, a rabszolgaság problémaköre).

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya **két fő részből** áll: a **preambulumból** és a **törzsszövegből**. **A preambulumban** felsorolták **az alkotmányozás alapelveit**, vagyis indokolták, miért van szükség az alkotmány elfogadására. Az alkotmány céljai eszerint: a tökéletesebb unió megalkotása (a konföderáció helyett), az igazságosság megteremtése, a tagállamok biztonságának és nyugodt működésének garantálása, az államok közös védelmének biztosítása, a közjó, az általános jólét előmozdítása, valamint a „szabadság áldásainak” szavatolása mind az akkori lakosság, mind az utókor számára.

Az egyes tagállamok jogállására vonatkozó alapvető rendelkezéseket a IV. cikkely tartalmazza, amely 1. §-ában leszögezi, hogy az egyes államok jogi aktusai az államszövetség többi államában is érvényesek. Ez a polgári jogi nyilatkozatokra, szerződésekre, hatósági aktusokra, közigazgatási és bírói eljárási cselekményekre egyaránt vonatkozik (tipikus érintett jogterület a házasságkötés, a családjogi aktusok kérdése).

A IV. cikkely 2. §-a értelmében az állampolgároknak azonos jogokkal és mentességekkel kell rendelkezniük minden államban. Ennek megfordítása is igaz: amennyiben valaki az egyik államból a másikba menekül a büntető igazságszolgáltatás elől, a többi állam köteles kiadni őt az eljárást lefolytató állam hatóságai részére. Ez feloldja azt a látszólagos ellentétet, hogy ugyanezen cikkely 1. §-a a büntetőjogi aktusokra nem vonatkozik. A szabályozás lényege, hogy **a büntető törvényhozást és törvénykezést az egyes államok kizárólagos jogként élvezték az alkotmány elfogadását követően is**.

A IV. cikkely 3. §-a rendezte a tagállamokkal kapcsolatos talán legjelentősebb kérdést: az **új államok problematikáját**. Eszerint a kongresszus joga az új államok beléptetése, azonban valamennyi érintett állam törvényhozásának és a szövetségi kongresszusnak a jóváhagyására szükség van ahhoz, hogy már meglévő államok szétválása vagy egyesülése útján jöjjenek létre új tagállamok. Az új területekre vonatkozó egyéb szabályozás a kongresszus hatásköre maradt. A 4. § garantálja az unió valamennyi tagállamának **köztársasági államformáját** és minden állam védelmét akár külső, akár belső támadásokkal szemben.

Az **V. cikkely** szintén igen fontos és vitás kérdéssel foglalkozik: **az alkotmány integritásával és módosításának lehetőségével**. A Konföderációs Cikkelyek egyik legnagyobb hibája éppen megváltoztathatatlansága volt: a gyakorlatban ugyanis ezt jelentette az a megoldás, mely szerint valamennyi állam egyhangú hozzájárulására volt szükség a dokumentum módosításához. Az alapító atyák ezért úgy döntöttek, valamivel egyszerűbbé teszik az alkotmány rendelkezéseinek megváltoztatását, de megvédik az eredeti normaszöveg sérthetlenségét is. **A megoldást az alkotmánykiegészítés jogintézménye jelentette**.

Az alkotmány módosítására tehát úgy kerülhet sor, hogy az eredeti alkotmányszöveg változatlan formájában megmarad, és ehhez fűznek kiegészítő cikkelyeket. Mindez jól példázza az amerikai gondolkodást, **az alkotmány elsődlegességébe vetett hitet** – még ha így gondot is okozhat annak eldöntése, hogy a leírt alkotmányszöveg eredeti formájában érvényes-e, vagy időközben „észrevétlenül” módosították.

A **VI. cikkely** kimondja, hogy az USA törvényei (az alkotmány, a szövetségi kongresszus által alkotott törvények, valamint az alkotmányos eljárás szerint ratifikált nemzetközi szerződések és egyezmények) az unió jogszabályi hierarchiájának csúcsán állnak, egyúttal kizárják bármely azokkal ellentétes tartalmú tagállami jogszabály érvényességét. Ez a tagállami alkotmányokra is vonatkozik, tehát **egyetlen állam alkotmánya sem állhat ellentétben akár a legalacsonyabb szintű szövetségi jogszabállyal sem.**

Az emberi jogok

Az USA alkotmányának megszövegezésekor az alapító atyák tartották magukat az elsődleges célhoz, a konföderációhoz képest „tökéletesebb unió” (more perfect union) megteremtéséhez. Ezért **a törzsszövegben a hatalom megosztását, a szövetségi állam működését és tagállamokhoz való viszonyát szabályozták. Az emberi jogok kérdését különválasztották a fő alkotmányszövegtől, és úgy döntöttek, hogy azt alkotmány-kiegészítés formájában csatolják a dokumentumhoz.** A két legnagyobb állam, Virginia és New York ódzkodott is az alkotmány ratifikációjától, végül a **Bill of Rights** megszövegezésében bekövetkezett előrehaladás győzte meg őket arról, hogy az alapokmány elfogadásra érdemes.

Az eredetileg tervezett tizenkét kiegészítő cikkely közül tízet fogadtak el, amelyek **1791-ben, a megfelelő számú ratifikációt követően léptek hatályba az Egyesült Államokban.** Ezt a **tíz kiegészítő cikkelyt** nevezik **amerikai Bill of Rightsnak**, ez a jognyilatkozat **tartalmazza az amerikai polgárok legfontosabb jogait és mentességeit.** Ezek a szakaszok természetesen **a korabeli emberjogi felfogásnak felelnek meg,** és azon területeket érintik, ahol **az államnak** valamilyen mértékig **tartózkodnia kell az állampolgár életébe történő beavatkozástól,** vagyis ahol **a polgárnak az állammal szemben védelmet kell élveznie.**

Az **1. alkotmánykiegészítés** megtiltja a kongresszus számára a **vallásszabadságnak, a szólás- és sajtószabadságnak, a békés gyülekezés jogának és a panaszjognak** a csorbítását. A **2. alkotmánykiegészítés** foglalja magában a **fegyvertartás és fegyverviselés jogát,** amelyet azzal indokol, hogy a szabad állam biztonságához jól képzett és szervezett milíciát kell fenntartani, azaz célszerű, ha az állampolgár tudja, hogyan védje meg magát. **A 3. alkotmánykiegészítés** kimondja, hogy **békeidőben civil lakost nem lehet arra kényszeríteni, hogy katonákat elszállásoljon,** és háború idején is csak a kongresszus rendelhet el törvényben beszállásolást – a rossz emlékéű brit beszállásolási törvény (Quartering Act) miatt érezték szükségesnek a kérdés külön cikkelyben történő rendezését.

A **4–8. alkotmánykiegészítések** különböző **biztosítékokat** sorolnak fel a **büntető- vagy általában a bírói eljárásban.** Ilyen garancia, hogy **senkit nem lehet** alapos ok nélkül **házkutatásnak, lefoglalásnak alávetni** vagy éppen **letartóztatni.** Senkit nem lehet arra kényszeríteni, hogy saját **maga ellen tanúskodjon.** Senkit nem lehet megfelelő **törvényes eljárás** (due process of law) **nélkül életétől, szabadságától, tulajdonától megfosztani, közcélokra történő kisajátításra pedig**

csak **igazságos kártalanítás ellenében** kerülhet sor. Mindenkinek joga van **elfogulatlan esküdtszék előtt számot adni** tetteről. A terheltnek joga van a **nyilvános és gyors tárgyalásra**, megismerheti az ellene felhozott vádat, meghallgathatja az ellene felsorakoztatott tanúkat, továbbá a bíróság az ő tanúit is köteles meghallgatni.

Az amerikai alkotmány is elismeri a **védelem jogát**, miszerint mindenkinek joga van arra, hogy az eljárás során jogban járatos személy lássa el a képviselőjét. Tilos az indokolatlanul magas **óvadék** megállapítása és túlzott mértékű pénzbüntetés kiszabása. A **8. alkotmánykiegészítés** pedig kimondja a „**kegyetlen vagy szokatlan**” büntetés kiszabásának **tilalmát** is. Felmerül a kérdés, hogy a halálbüntetés nem számít-e ilyennek – a válasz Amerikában egyértelműen tagadó. Az egyes államokra van bízva, hogy elismerik-e a halálbüntetést, viszont alkotmány sértést követnek el, ha annak végrehajtási formája az elítélt számára indokolatlanul hosszú szenvedést okoz (ilyen szempontból problematikus a villamoszék alkalmazása, de ma még ez sem tilos).

A **9. alkotmánykiegészítés** deklarálja, hogy a **Bill of Rights nem** jelent taxatív felsorolást, tehát védelem illeti meg azokat az **egyébként elismert jogokat** vagy **szabadságokat** (ún. „nép által élvezett jogok”) is, **amelyekre az alkotmány nem tér ki konkrétan**. Ilyen például a **magánélethez való jog** (privacy).

A **10. alkotmánykiegészítés** némileg eltér az előzőektől, és a szövetségi állam egy fontos alapelvét fogalmazza meg: mindazon hatáskörök, amelyeket az alkotmány nem az USA kizárólagos hatásköréiként definiál, vagy amelyeket az államoktól nem tagad meg kifejezetten, az egyes államokat és az amerikai népet illetik meg. Így többek között a **tagállamok joga a helyi adók meghatározása**, az **oktatás** és a **család kérdéseinek szabályozása**, a tagállami **bírósági rendszer létrehozása**, a **jóléti és egészségügyi törvényhozás**, a **polgári jogi szerződések** és a társasági jog megalkotása.

A **10. alkotmánykiegészítés** sokak szerint túl széles jogkört biztosított a tagállamok számára, és az a veszély is felmerült, hogy az államok saját hatáskörben szigorúbb szabályokat alkalmaznak, mint az unió. E problémát további alkotmánykiegészítésekkel és garanciák megteremtésével próbálták megoldani, bár a föderalizmus hívei és a tagállami önállóságot pártolók között máig komoly vitakérdés, hogy a szövetségi állam meddig mehet el az egyes tagállamok befolyásolásában.

A 14. alkotmánykiegészítés

Az Egyesült Államok alkotmányához összesen huszonhét kiegészítést csatoltak. Ezek közül a 14. alkotmánykiegészítés jelentősége még a többihez képest is óriási. A tagállamok ugyanis – a Bill of Rights utolsó cikkelye, a 10. alkotmánykiegészítés által biztosított jogkörükön felbátorodva – mindent megtettek, hogy a nem kifejezetten szövetségi hatáskörbe utalt kérdésekben a maguk érdekeinek megfelelően szabályozzák az életviszonyokat. Ez a szigorú helyi szabályozás kiterjedt a szabadságjogok tárgykörére is. A megszorító tagállami gyakorlatot a szövetségi Legfelsőbb Bíróság is megerősítette, amikor a sajtószabadságot korlátozó egyik tagállami törvénnyel kapcsolatban 1833-ban megállapította, hogy az nem ütközik az 1. alkotmánykiegészítésbe, mivel ez utóbbi csak a szövetségi kongresszusnak tiltja meg a sajtó szabadságának csorbítását.

A 14. alkotmánykiegészítés konkrét történeti előzménye persze nem ez, hanem az északi, rabszolgaság-ellenes államok totális győzelme a polgárháborúban, melyet

követően be kellett biztosítani, hogy az Egyesült Államok egyik lakosától se lehessen megvonni az alapvető állampolgári jogokat és szabadságokat. Ennek megfelelően került sor a 14. kiegészítő cikkely elfogadására, amely 1868-ban lépett hatályba.

A kiegészítés 1. §-a kimondja, hogy **az Egyesült Államok minden polgára egyben az unió és a tagállam polgára is**. Ebből eredően egyik tagállam sem vonhatja meg polgáraitól mindazon mentességeket és jogokat, amelyek őket mint amerikai állampolgárokat az államszövetségben megilletik. **A 2. § megszüntette a háromtődös szabályt, vagyis „a nem adózó indiánok” kivételével minden polgárt beszámított a képviselő-választás alapjául szolgáló lakosságszámba**. Ha egy állam a 21. életévüket betöltött állampolgárok bizonyos körétől megvonja a választójogot, ugyanolyan arányban csökkenteni kell azt a lakosságszámot, amely alapján a képviselői helyek elosztásra kerülnek. Ez nyilvánvalóan abban az irányban presszionálta a tagállamokat, hogy az egykori rabszolgáknak adják meg a választójogot, ám ez a közvetett nyomásgyakorlás sem volt elegendő, így csak a két év múlva megalkotott 15. alkotmánykiegészítés rendezte véglegesen a kérdést.

Valamennyi polgári demokráciára jellemző alapelv a LOCKE és MONTESQUIEU államelméletéig visszavezethető hatalommegosztás és ahhoz kapcsolódóan a klasszikus hatalmi ágak, a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom elválasztása, önálló, zavartalan működésének biztosítása. Ez az amerikai jogrendszerben is megvalósul, mind tagállami, mind pedig szövetségi szinten.

Az 1791-es francia alkotmány

A forradalom első alkotmányát **1791 augusztusában** fogadta el az **alkotmányozó nemzetgyűlés**. Az alkotmány bevezetője az 1789-ben elfogadott **Emberi és polgári jogok nyilatkozata** lett, tehát az abban lefektetett elveket és deklarációkat az alkotmány is átvette. Nagy hatással volt az alaptörvényre **Montesquieu A törvények szelleméről** című műve is. Ismét lefektették az **alapvető emberi jogokat** (szabadsághoz való jog, szólásszabadság, tulajdonhoz való jog, sajtószabadság, elnyomással szemben való ellenállás, stb.). Montesquieu nyomán itt is megvalósult **a hatalmi ágak szétválasztása**. A törvényhozó hatalmat a törvényhozó nemzetgyűlés, a végrehajtó hatalmat az uralkodó által irányított kabinet, a bírói hatalmat **független bíróságok** képviselték. Az állam költségei már az egész francia népet terhelték, tehát megvalósult a közteherviselés is. Az aktív és passzív választójogot meghatározott adó fizetéséhez köthették (cenzus), ez azt jelentette, hogy a politikai jogokból nem mindenki részesült egyformán. Az alkotmány elsősorban a liberális polgárság igényeit elégítette ki, és a felvilágosodást tükröző elveivel nagy hatást gyakorolt Európa-szerte.

Az 1875. évi francia alkotmányos törvények (részlet)

A **törvényhozó hatalmat** a képviselőház és a Szenátus gyakorolja. A Képviselőházat az általános választójog alapján választják meg.

A köztársasági elnököt a nemzetgyűléssé összegyűlt Képviselőház és Szenátus közösen választják a szavazatok abszolút többségével, 7 évre (újraválasztható).

A **köztársasági elnök** kezdeményezi a törvényeket a két Ház tagjaival együtt. Törvényerőre emeli a törvényeket, ha a két Ház megszavazta, felügyel végrehajtásukra és biztosítja azt. – Joga van megkegyelmezni; az amnesztiát csak törvény által gyakorolhatja. – Rendelkezik a fegyveres erővel. – Minden polgári és katonai hivatalra ő nevez ki. A nemzeti ünnepeken elnököl, a külföldi hatalmak küldötteit és nagyköveteit mellé akkreditálják. – A köztársasági elnök minden tettét egy miniszternek kell ellenjegyeznie.

Az 1875. február 24-i törvény a Szenátus megszervezésére:

A Szenátus 300 tagból áll: 225-öt a megyék és a gyarmatok, 75-öt pedig a Nemzetgyűlés választ.

Minden szenátornak franciának és legalább 40 évesnek kell lennie, s élveznie kell polgári és politikai jogait.

A Szenátus és a Képviselőház kezdeményezhet és kidolgozhat törvényeket. – A pénzügyi törvényeket mégis előbb a Képviselőháznak kell bemutatni, s ezeket a Képviselőház szavazza meg.

A Szenátus átalakulhat bírósággá, hogy elítélje a köztársasági elnököt vagy a minisztereket, s hogy megismerje az állam biztonsága elleni merényleteket.

AZ EURÓPAI UNIÓ INTÉZMÉNYRENDSZERE ÉS MŰKÖDÉSE

Az Európai Közösségek Bírósága

A Bíróság biztosítja a közösségi jog egységes értelmezését és végrehajtását. Ítéleteivel egyaránt kényszerítheti a tagállamokat és az uniós intézményeket, hogy az alapszerződésekkel, illetve a másodlagos közösségi jogforrásokkal összhangban tevékenykedjenek.

Az Európai Közösségek Bírósága 25 bíróból és 8 főtanácsnokból áll, akiket a tagállamok választanak 6 évre. Mandátumuk megújítható. A Bíróság biztosítja a közösségi jog egységes értelmezését és végrehajtását. Ítéleteivel egyaránt kényszerítheti a tagállamokat és az uniós intézményeket, hogy az alapszerződésekkel, illetve a másodlagos közösségi jogforrásokkal (rendeletekkel, irányelvekkel és határozatokkal) összhangban tevékenykedjenek. A nemzeti bíróságoknak az Európai Bíróság értelmezéseinek megfelelően kell alkalmazniuk a közösségi jogot. Bizonytalanság esetén az EU bírói testületéhez fordulhatnak előzetes állásfoglalás végett. Ez a gyakorlat biztosítja az egységes jogalkalmazást az EU valamennyi tagállamában. Az Amszterdami Szerződés hatályba lépése óta a Bíróság előzetes normakontrol keretében azt is vizsgálhatja, hogy a közösségi jogszabályok tiszteletben tartják-e az EU állampolgárainak alapvető jogait.

Az Első Fokú Bíróság

Az Első Fokú Bíróság 1989 óta létezik, és jelenleg 25 bírója van. Funkciója mindenek előtt - mint ahogy az a nevéből is kiderül -, hogy első fokú fórumként szolgáljon az Európai Közösségek Bírósága számára. Ezen túl ez a fórum hivatott rendezni az Európai Bizottság, illetve az EU állampolgárai és szervezeteik között felmerülő peres ügyeket. Az Első Fokú Bíróság jár el a Közösség és a Közösség munkavállalói közötti vitás esetekben is.

Az Európai Unió Tanácsa

Az Európai Unió Tanácsa (más néven a Miniszterek Tanácsa vagy röviden: a Tanács) az Európai Unió legfontosabb döntéshozó szerve. A Tanácsot a tagállamokat képviselő miniszterek alkotják, akik mindig a napirenden lévő ügyeknek megfelelő összetételben üléseznek. Az Általános Ügyek, illetve a Külügyek Tanácsát a Huszonötök külügyminiszterei alkotják; a Gazdasági és Pénzügyi Tanácsot természetesen a gazdasági és pénzügyminiszterek; a Mezőgazdasági Tanácsot az agrártárcák vezetői, és így tovább.

A Tanács elnöksége és működése

A Tanács elnöki tisztét félévente más tagállam képviselői töltik be egy egyenlőséget biztosító rotációs rendszer alapján. Az elnökségnek nagy szerepe van a tanácsi ülések napirendjének meghatározásában, illetve a kompromisszumos javaslatok kidolgozásában, és ezzel a döntéshozatal megkönnyítésében. A miniszterek döntéseit az ún. Coreper készíti elő, amely a tagállamoknak az EU-hoz akkreditált állandó képviselőiből áll. A Coreper szakmai tevékenységét munkacsoportok segítik, amelyek a tagállamok szakértőiből állnak. A tanácsi munka koordinációját és az adminisztratív teendőket a brüsszeli székhelyű Főtitkárság látja el.

Döntéshozatal

A Tanács – most már egyre több esetben az Európai Parlamenttel együtt döntve – alkotja a közösségi jog másodlagos jogforrásait, azaz a rendeleteket, az irányelveket, valamint a határozatokat. Szintén a Parlamenttel közösen ellenőrzést gyakorol a közösségi költségvetés felett, illetve elfogadja a Bizottság által tárgyalt nemzetközi megállapodásokat.

A Tanács döntéseit konszenzussal vagy minősített többséggel hozza. Minősített többségű döntéshozás esetén a tagállamok különböző demográfiai adottságainak figyelembe vételét a szavazatok súlyozása biztosítja. A szavazatok legutóbbi újrasúlyozását a keleti bővülés tette szükségessé, amelynek következtében túlnyomó részben kis és közepes méretű államok csatlakoztak az EU-hoz. Ez a régi rendszer szerint a „kicsik” és a „nagyok” egyensúlyi helyzetének felborulását eredményezte volna az előbbieik javára. Az újrasúlyozás célja az volt, hogy olyan szavazati rendet állapítsanak meg, amely jobban figyelembe veszi az egyes tagországok EU-n belüli népességi arányait. A 2000-es nizzai megállapodás eredményeként végül sikerült széthúzni a súlyozási skálát,

azonban a „kicsik” ellenállása következtében jóval kisebb mértékben, mint azt a lakossági arányszámok indokolták volna (ld.: táblázat).

A 2004. november 1. óta hatályos gyakorlat szerint a szavazati súlyok egy 3-tól 29-ig terjedő skálán oszlanak meg a tagállamok között (ld.: táblázat). Ilyen felállás mellett az összesen 321 szavazatból 232-re van szükség (kb. 72%) egy javaslat minősített többséggel való elfogadásához. Azonban még két további szempontot is figyelembe kell venni: egyrészt bármely javaslatot támogatnia kell a tagállamok abszolút többségének (néhány esetben 2/3-ának), másrészt a leadott igen szavazatoknak az EU összlakosságának min. 62%-t kell jelképezniük.

Szavazati súlyok a Miniszterek Tanácsában

Ország	Szavazati súly		Lakosság (millió fő)	Ország	Szavazati súly		Lakosság (millió fő)
	Régi	Új			Régi	Új	
Németország	10	29	82				
Nagy-Britannia	10	29	59,2				
Franciaország	10	29	58,9	Ausztria	4	10	8
				Szlovákia	-	7	5,4
Olaszország	10	29	57,6	Dánia	3	7	5,3
Spanyolország	8	27	39,3	Finnország	3	7	5,1
Lengyelország	-	27	38,7	Írország	3	7	3,7
Hollandia	5	13	15,7	Litvánia	-	4	3,7
Görögország	5	12	10,5	Lettország	-	4	2,4
Csehország	-	12	10,3	Szlovénia	-	4	2,0
Belgium	5	12	10,2	Észtország	-	4	1,4
Magyarország	-	12	10,1	Ciprus	-	4	0,8
Portugália	5	12	9,9	Luxembourg	2	4	0,4
Svédország	4	10	8,8	Málta	-	3	0,4
				Összesen	87	321	374,6
				Minősített többség	62 (71%)	232 (72%)	449,8
A tagjelölt országokat megillető szavazati súlyok és a lakosságuk							
Románia	-	14	22,5	Bulgária	-	10	8,2

Az Alkotmány változtatásai

Az Alkotmány összeállításkor, a Konventben és később, a kormányközi konferencián a Tanács megreformálása körül zajlottak a legkeményebb viták, amelyek eredményeképpen számos változtatás született. Mindenekelőtt, az Alkotmány az állampolgárok számára is egyértelműen tisztázza a Miniszterek Tanácsa és az Európai Tanács közti különbséget. Az előbbi a tagállamok szakminisztereiből áll, miközben az utóbbi ülésein a tagországok állam- és kormányfői vesznek részt.

Az Alkotmány némileg megreformálja az elnökség rendszerét. A hatályba lépése után nem egy, hanem három tagállam fogja az elnökséget alkotni. Ezek 18 hónapig látják el a feladataikat, és félévente más elnököl közülük a tanácsi üléseken. A külügyi tanács elnöke pedig a mindenkori közös külügyminiszter lesz.

A legnagyobb változások azonban a minősített többségi szavazás terén történtek. Egyrészt az Alkotmány a minősített többségi szavazást teszi általános szabállyá, hiszen kimondja, hogy ezt kell alkalmazni, hacsak a szerződés kifejezetten másként nem rendelkezik. Másrészt az Alkotmány jelentősen leegyszerűsíti a minősített többség meghatározását. Az igen bonyolult nizzai rendszertől eltérően az új szerződés szerint minősített többségről akkor van szó, ha valamely javaslatot a tagállamok 55%-a (de legalább 15 tagállam) támogatja, és ha azok az EU teljes lakosságának 65%-át képviselik (az ún. „kettős többség” elve). Az új rendszer 2009. november 1-n léphet életbe, amennyiben az Alkotmányt sikerül időben ratifikálni.

Európai Bizottság

Miközben a Tanács a tagállamok, az Európai Parlament pedig az állampolgárok érdekeit jeleníti meg az EU intézményi struktúrájában, addig az Európai Bizottság a közösségi érdek megfogalmazásának letéteményese. Noha a Bizottságot az Unió kormányaként is szokták emlegetni, végrehajtó és jogalkotó hatáskörrel csak igen korlátozottan rendelkezik. A Bizottság feladata ugyanis mindenekelőtt a közösségi döntések előkészítése.

A Bizottság összetétele és szervezete

Az Európai Bizottság jelenleg 25 biztosból áll. A régi rendszerrel szemben, ahol a „nagy” tagállamok (Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország és Spanyolország) 2-2 biztos helyet, míg a „kicsik” csak egyet rendelkeztek, a testületben a Nizzai Szerződés értelmében 2004 óta minden tagállamot egy biztos képvisel.

A Bizottság munkáját az elnök irányítja, akit a tagállamok választanak meg az Európai Parlament jóváhagyásával. A Bizottság elnöke a tagállamokkal közösen határozza meg a testület további tagjainak névsorát, amelynek „szentesítéséhez” ismételt a Parlament jóváhagyására van szükség. Az Európai Parlament ezt követően is felügyeli a Bizottság munkáját. Ha visszaéléseket tapasztal, végső eszközként bizalmatlansági indítvánnyal le is mondathatja a testületet.

A Bizottság szervezete főigazgatóságokra és szolgálatokra tagolódik. A főigazgatóságok a szaktárcákhoz hasonlítanak, amelyekben az EU közös politikáinak (mezőgazdaság, környezetvédelem, regionális politika, energiaipar stb.) kidolgozása történik. A főigazgatóságok munkájáért egy-egy (néha kettő) biztos felelős. Az Európai Bizottságban jelenleg kb. 15 ezer európai köztisztviselő dolgozik, többségük Brüsszelben vagy Luxemburgban.

A Bizottság hatáskörei

A kezdeményezés monopóliuma

A Bizottság a döntéselőkészítés legfontosabb intézménye az EU-ban. A Tanács és az Európai Parlament az esetek többségében kizárólag egy bizottsági előterjesztés alapján hozhat közösségi jogszabályokat. Ami a javaslatot illeti, a Bizottság kvázi monopóliummal rendelkezik. Ráadásul javaslatait a döntéshozatali eljárás bármely szakaszában visszavonhatja, ha úgy ítéli meg, hogy a tervezet a tanácsi és a parlamenti egyeztetések során nem a kívánt irányban fejlődik tovább. A Bizottság, még ha nem is jogalkotó intézmény, így tudja érvényesíteni a Közösség érdekeit a partikuláris érdekekkel szemben.

A Szerződések őre

A Bizottság, mint az alapszerződések és a közösségi jog őre, felügyeli, hogy a Tanács által elfogadott rendeletek és irányelvek megfelelő módon hajtsák végre a tagállamokban. Amennyiben jogszabálysértést tapasztal, akkor először felszólítja a „vétkeszt” a jogszabálysértés megszüntetésére, végső esetben pedig pert kezdeményez ellene az Európai Közösségek Bírósága előtt.

Korlátozott hatáskör a végrehajtásban

A Bizottság végrehajtási hatásköre nagyjából a közösségi programok megvalósítására, az uniós költségvetés kezelésére, illetve az EU külképviseletének ellátására korlátozódik. A közösségi jogszabályok végrehajtásának kötelezettsége ugyanis mindenekelőtt a tagállamokat terheli.

Az Alkotmány változtatásai

A már aláírt, de még nem hatályos Alkotmányos Szerződés alapvetően megerősíti a Bizottság funkcióit és jogköreit, néhány területen azonban fontos változtatásokat is előírnyoz.

Az Alkotmány dönt az európai külügyminiszeri poszt létrehozásáról. Ennek birtokosa fogja ellátni a Kül- és Biztonságpolitikáért felelős főmegbízott (az ún. Mr CFSP) és a külkapcsolatokért felelős biztos feladatait, továbbá átveszi a jelenleg a tanácsi elnökség által ellátott külképviseleti funkciókat is. A közös külügyminiszter ezért mind a Tanácsnak, mind Bizottságnak felelős lesz (ez utóbbinak egyébként az alelnöki posztját is betölti). A közös külügyminisztert az Európai Tanács jelöli majd ki, minősített többséggel és a Bizottság elnökével egyetértésben.

A biztosok számáról az Alkotmány úgy rendelkezik, hogy az első, már az új Szerződés alapján kinevezett biztos testületben (a 2009-ben hivatalba lépő grémiumban) még minden tagállam képviselteti magát. 2014-től kezdődően azonban a biztosok száma (a hatékonyság növelése érdekében) a tagállamok számának 2/3-ára csökken. Ez természetesen azt is jelenti egyben, hogy a jövőben lesz olyan Bizottság, amelynek nem lesz pl. magyar tagja. Az igazságosság biztosítása

érdekében azonban létrehoznak egy egyenlőséget garantáló rotációs rendszert a biztosok kinevezésére.

Európai Ombudsman

Az első Európai Ombudsmant 1995-ben választotta meg – a Maastrichti Szerződés rendelkezéseinek megfelelően – az Európai Parlament. Székhelye Strasbourg, mandátuma 5 év, amely illeszkedik az Európai Parlament mandátumához: az európai választásokat követően az Ombudsmant is újraválasztják.

Az Európai Ombudsmanhoz az unió állampolgárai, illetve az EU területén bejegyzett gazdasági és társadalmi szervezetek fordulhatnak, amennyiben az európai intézmények részéről jogsérelem érte őket. Az Ombudsman az ügyben csak akkor jár el, ha a panaszos már előzőleg az adott európai intézménynél is jelezte kifogásait. Nem képviselheti viszont kormányok, valamint helyi és regionális önkormányzatok érdekeit, és nem járhat el jogerős bírói ítélettel lezárt ügyekben sem.

Ha az Ombudsman egy ügyben megállapítja az illetékességét, akkor vizsgálatot kezdeményez a bepanaszolt európai intézménynél. Amennyiben a kifogást helytállónak találja, akkor megegyezéssel megoldást keres a felek között. Ha a megegyezés nem jön létre, jelenti az ügyet az Európai Parlamentnek. Az Ombudsman maga nem kezdeményezhet peres eljárást az Európai Bíróság előtt.

Európai Parlament

Az Európai Parlament az Unió állampolgárai által közvetlenül választott képviselőtestület, amelynek fő feladata, hogy a tagállami érdekeket megjelenítő Tanács és a közösségi érdekeket megtestesítő Bizottság mellett az Unió állampolgárainak érdekeit képviselje a közösségi döntéshozatalban. Az Európai Gazdasági Közösség 1957-es megalapítása óta valószínűleg ez az intézmény ment át a legnagyobb változásokon: míg kezdetben csak konzultációs hatáskörrel rendelkezett a Tanács mellett, mára valódi társjogalkotó lett belőle; míg korábban tagjait a nemzeti parlamentek képviselői közül delegálták, mára az európai képviselőket közvetlenül választják a tagállamok polgárai.

Az EP választása és összetétele

Az első európai parlamenti választásokat 1979-ben rendezték. A képviselők öt éves mandátumot nyernek. A legutóbbi – hatodik – választásokra 2004-ben került sor, ekkor már a magyar uniós polgárok is az urnákhoz járulhattak.

Az Európai Parlamentben valamennyi tagország a népességének megfelelő arányban rendelkezik képviselői helyekkel. A helyek számát legutóbb a Nizzai Szerződés határozta meg. Jelenleg a legnagyobb népességű Németország 99, a legkisebb népességű Málta 5 mandátummal bír. Ez azt jelenti, hogy Máltában kb. 76 000 állampolgárra jut egy képviselő, Németországban viszont csak kb. 830 ezer németre jut egy európai parlamenti tag. Látható tehát, hogy a rendszerben a kisebb tagállamok népességi súlyukhoz képest felülreprezentáltak. Ugyanakkor az Európai Parlamentben a képviselők nem a nemzeti hovatartozásuk szerint ülnek, hanem politikai frakcióiknak megfelelően. Jelenleg a konzervatív és kereszténydemokrata pártok képviselőit tömörítő Európai Néppárt alkotja a legnagyobb frakciót. Utánuk az Európai Szocialista Párt, majd a Liberális Demokrata Párt következik. De rendelkeznek európai mandátummal a zöldek, a kommunisták és a szélsőjobb képviselői is.

Az EP a plenáris üléseit Strasbourgban, míg a bizottsági üléseket Brüsszelben tartja. A testület elnökét a képviselők maguk közül választják két és fél évre.

Az EP főbb hatáskörei

Az Európai Parlament jogalkotói hatáskörét az Egységes Európai Okmány (1986), a Maastrichti Szerződés (1992), az Amszterdami Szerződés (1997), valamint a Nizzai Szerződés (2000) folyamatosan bővítették. Mára a közösségi jogszabályok túlnyomó része (kb. háromnegyede) az együtdöntési eljárás keretében születik, és az ilyen eljárással hozott döntések körét az Alkotmány is tovább bővítette. Az együtdöntés során a Tanács és az Európai Parlament közösen döntenek anélkül, hogy bármelyikük megkerülhetné a másikat. Ezen kívül a Parlamentnek döntő szava van az EU éves költségvetésének összeállításában is. A költségvetési eljárás keretében – szintén megosztotva a hatalmon a Tanáccsal – ugyanis jóváhagyhatja vagy elutasíthatja a Bizottság által készített költségvetési tervet, illetve elfogadhatja vagy elutasíthatja az ennek a végrehajtásáról szóló beszámolót.

Az Európai Parlament általában ellátja az Unió demokratikus kontrolját. Jóváhagyja vagy megvetozza az Európai Bizottság elnökének és testületének kinevezését, szavaz annak éves munkatervéről és felügyeli a munkáját. Ha a Bizottság működését a Közösség érdekeivel

ellentétesen tapasztalja, akkor bizalmatlansági indítványt nyújthat be ellene. Az Európai Tanács üléseit követően a soros elnök beszámol a Parlamentnek az állam- és kormányfők döntéseiről és kezdeményezéseiről.

Az Európai Parlament összetétele

	1999- 2004	2004- 2007	2007- 2009	Népesség (millió fő)
	EU 15	EU 25	EU 27	EU 27
Németország	99	99	99	82,038
Egyesült Királyság	87	78	78	59,247
Franciaország	87	78	78	58,966
Olaszország	87	78	78	57,612
Spanyolország	64	54	54	39,394
Lengyelország	-	54	54	38,667
Románia	-	-	36	22,489
Hollandia	31	27	27	15,760
Görögország	25	24	24	10,533
Cseh Köztársaság	-	24	24	10,290
Belgium	25	24	24	10,213
Magyarország	-	24	24	10,092
Portugália	25	24	24	9,980
Svédország	22	19	19	8,854
Bulgária	-	-	18	8,230
Ausztria	21	18	18	8,082
Szlovákia	-	14	14	5,393
Dánia	16	14	14	5,313
Finnország	16	14	14	5,160
Írország	15	13	13	3,744
Litvánia	-	13	13	3,701
Lettország	-	9	9	2,439
Szlovénia	-	7	7	1,978
Észtország	-	6	6	1,446
Ciprus	-	6	6	0,752
Luxemburg	6	6	6	0,429
Málta	-	5	5	0,379
ÖSSZESEN	626	732	786	481,181

Európai Tanács

Az Európai Tanács a tagországok állam- és kormányfőinek rendszeres találkozóiból alakult ki. A kilencek vezetői még 1974-ben döntöttek arról, hogy évente legalább háromszor találkoznak az Európai Közösség előtt álló stratégiai kérdések megvitatása céljából.

Az Európai Tanács az Európai Unió intézményévé a Maastrichti Szerződés életbe lépésével vált 1993-ban. A Szerződés értelmében az Európai Tanács, amely az EU állam- és kormányfőit, valamint az Európai Bizottság elnökét foglalja magában, évente legalább kétszer tart ún. rendes ülést. Szükség esetén további rendkívüli ülések is összehívhatók. A rendes ülésekre általában júniusban és decemberben kerül sor, az adott elnökségi periódus záróeseményeként. A döntéseit az Európai Tanács egyhangúlag hozza.

Az Európai Tanács nagy horderejű, stratégiai kérdésekben dönt, valamint meghatározza az EU számára a követendő általános politikai irányvonalakat; egyben a tagállamok közötti nagy jelentőségű kompromisszumok megkötésének fő színtere is, pl. az Európai Tanács jelöli ki a Bizottság elnökét, továbbá dönt az EU többéves költségvetési csomagjairól is. Ez azért van így, mert a tagállamok közötti nézetkülönbségeket gyakran csak a legszélesebb hatáskörrel – és egyben a legerősebb legitimitással – rendelkező állam- és kormányfők tudják feloldani. Mivel az Európai Tanács formálisan nem jogalkotó intézmény, ezért a fő politikai célkitűzéseket már a Miniszterek Tanácsa fordítja le a rendeletek és az irányelvek közösségi jogi nyelvére.

Az Alkotmány változtatásai

Az Alkotmány leglényegesebb változtatása ezen a területen, hogy megszünteti a rotációs elnökségi rendszert. Az Európai Tanács állandó elnökét a tagállamok választják minősített többséggel 2,5 évre. Mandátuma egyszer meghosszabbítható. Az elnök nem lehet egyidejűleg nemzeti tisztség birtokosa is, ugyanakkor jogköre és feladatai (a csúcstalálkozók előkészítése és elnöklete, a kompromisszumok elérésének elősegítése, az Unió külső képviselője stb.) nem bővültek a jelenlegi elnökségi rendszerhez képest.

Gazdasági és Szociális Bizottság

A Gazdasági és Szociális Bizottságot még a Római Szerződés hozta létre 1957-ben azzal a céllal, hogy a gazdasági és szociális szféra különböző szereplőit bevonják a közösségi döntéshozás folyamatába.

A testület 317 képviselői helyén egyharmad-egyharmad arányban osztozik három képviselői csoport: a munkaadók, illetve a munkavállalók csoportja, valamint az egyéb érdekvédelmi szervezetek csoportja. A képviselőket a Tanács nevezik ki 4 évre a tagállamok javaslatai alapján.

A GSzB konzultációs hatáskörrel rendelkezik. Bizonyos esetekben (pl.: az Európai Szociális Alapot érintő ügyekben) kötelező kikérni a véleményét, amely azonban nem köti semmiben a döntéshozókat, tehát a Tanácsot és az Európai Parlamentet.

Régiók bizottsága

A Régiók Bizottságát a Maastrichti Szerződés hozta létre 1993-ban azzal a szándékkal, hogy az egyre erősödő "régiók Európáját" ilyen módon juttassa képviselőkhöz a közösségi döntéshozásban.

A testületnek 344 tagja van, akik a tagállamok helyi vagy regionális szintű választott képviselőiből kerülnek ki. A tagokat a Tanács nevezik ki 4 évre a tagállamok javaslatai alapján.

A Régiók Bizottsága konzultációs hatáskörrel rendelkezik. Bizonyos esetekben (pl.: oktatás, kultúra, transzeurópai hálózatok, stb.) kötelező kikérni a véleményét, amely azonban nem köti semmiben a döntéshozókat, tehát a Tanácsot és az Európai Parlamentet.

Számvevőszék

A Számvevőszéket 1975-ben hozták létre a tagállamok az EU bevételeinek és kiadásainak felügyeletére. Megállapításait minden év végén jelentésben teszi közzé.

Számvevőszéket 1977-ben hozták létre a tagállamok. 25 tagja van, akiket – az Európai Parlamenttel való konzultációt követően - a tagállamok neveznek ki. A Számvevőszék ellenőrzi az EU bevételeinek és kiadásainak alakulását, és általában véve felügyeli, hogy a pénzügyek intézése jogszerűen és megfelelő módon történjen az Unióban. Megállapításait minden év végén jelentésben teszi közzé. A Számvevőszéket a Maastrichti Szerződés tette az EU ötödik intézményévé. Az Amszterdami Szerződés pedig lehetővé tette számára, hogy megállapításainak az Európai Közösségek Bírósága előtt is érvényt szerezhessen.

AZ ANTIKVITÁS TÖRTÉNETÍRÓI

Történetírás

A történetírás (hisztorié, historia) elsősorban nem irodalmi műfaj. Az ókori történetírók régen élt személyekhez kötődő elbeszéléseket írtak, azaz a történelmet történetként fogták föl, a történetírás e történetek elbeszélését, elmesélését jelentette. Történeti munkáik körébe mitológiai, irodalmi, filozófia, földrajzi, természettudományos hivatkozásokat is bevontak.

Az ókorban jelentős volt a történetírás, de nem létezett a mai értelemben vett történelmi gondolkodás, így a történelem tudománya sem. A történelem mai értelemben használt fogalmát a zsidó-keresztény hagyományból eredeztethetjük: itt jelenik meg először a múlt, jelen és jövő kategóriáiban való gondolkodás. Ezért használjuk Európában a Krisztus előtt és után, ill. az időszámítás előtt és után kifejezéseket a történelem eseményeire vonatkozóan.

A történetírók munkái prózaszövegek, az ókori értékelés szerint nem tekinthetők irodalmi alkotásoknak.

A görög történetírás

Az ókori görög történetírás első nagy alakja **Hérodotosz** (Kr. e. 485-425 körül), a „történetírás atyja”. Halikarnasszoszban született, de életének jelentős részét Athénban töltötte. Ő az első író, aki a **mítoszok mellett a valós történelmi eseményeket, történelmi személyek életét is földolgozta műveiben**. Ez a kettősség jelzi, hogy számára mitológia és történelem, fikció és valóság még nem különül el egymástól. Így szövegeiben irodalom és tudomány sem válnak szét élesen. Hérodotosz érezhetően művészi szerkesztésre törekedett: műve érdekes, színes, olvasmányos elbeszélés. **Fő műve a görög-perzsa háború történetét dolgozza fel**. Szerkezetében az *Iliászra* emlékeztet: egy nagy témához kapcsolódnak a kisebb történetek. Történész érdeke, hogy a különböző események között felfedezte az összefüggéseket, a történeteket az ok-okozati összefüggés alapján kapcsolta össze.

Hérodotosz utóda és szemléletbeli ellenfele **Thuküdidész** (Kr. e. 460-395), a „nagy mítoszromboló”. Műveiben **tárgyilagos objektivitással örökölte meg a peloponnészoszi háború történetét**. Mindent elkövetett annak érdekében, hogy a valós események háttéréből eltűnjön minden ideologikus, mitikus magyarázat. Leleplező írásai a háború borzalmairól (kegyetlenségek, járványok), az emberi elaljasulásról (árulások, értelmetlen áldozatok, vérengzések), a hatalom erőszakos jellegéről szólnak. Utolsó, befejezetlen művében (*A peloponnészoszi háború*) már megjelenik a tudományos elvonatkoztatás, az elméleti következtetés is. Művének elbeszélő részei közé beszédeket (*dramatikus* elemeket) szerkesztett – ezek tartalmazzák azokat a lényeges gondolatokat, melyek hatalomról, a hatalom kényszeréről, erősek és gyengék viszonyáról szólnak. **Hérodotoszal szemben Thuküdidész nem körforgásban, hanem fejlődésben gondolkodott**.

Thuküdidész munkájának folytatója **Xenophón** (Kr. e. 430-355). Hatalmas művében, a *Görög történelemben* tulajdonképpen saját korának történetét, igen gyakran személyes tapasztalatait örökölte meg (a harminc zsarnok uralma Athénban, Spárta fölemelkedése és bukása, Thébai emelkedése és bukása), mely eseményeknek maga is tanúja és részese volt (a harminc zsarnok idején Athénban élt, harcolt a spártai Agészilaosz seregében). A Hérodotosz vagy Thuküdidész

munkáit jellemző rendszeresség, szerkesztettség hiányzik Xenophón művéből. A történelmi események, változások nála időrendi sorrendben, láncszerűen követik egymást.

Az utolsó nagy görög történetíró már tulajdonképpen „római”. **Polübiosz** (Kr. e. 200 körül- 120 után) a második makedón háború (Kr.e. 200-197, Róma háborúja V. Philipposz uralkodó ellen, amely Róma győzelmével ért véget) után került Rómába, ahol később Karthágó fölött győző Scipio nevelője lett. A történelemmel való foglalkozásra tulajdonképpen Róma látványos fölemelkedése ösztönözte. Töredékesen ránk maradt nagy műve (*Történeti könyvek*) Róma történetét dolgozza fel az első pun háborútól (Kr. e. 264-241) Kr. e. 146-ig. Polübiosz nemcsak történelmi események tényeit rögzítette, hanem igyekezett szaktudománnyá tenni a történetírást, valamint a történetírás elméleti problémái és kritikája is foglalkoztatta.

Római történetírók

A római történetírás más művészetekhez, tudományokhoz hasonlóan a görög történetírás nyomaiban jár. A római aranykor legnevesebb prózaírója: **Titus Livius (Kr.e. 59-Kr. u. 17)**, aki a történetírás elbeszélő hagyományát képviseli. Mint udvari történetírónak, számára olykor fontosabb Róma dicsősége, mint a valós történések rögzítése. A korai történelmi események hősei Liviusnál leginkább saját kora „civilizált” politikusaira emlékeztetnek. Augustus köréhez tartozott, szemléletét erőteljesen befolyásolta, hogy megrendelésre dolgozott. Egy bizonyos: a „rómaiság” eszménye, az utókor által kialakított Róma-kép jórészt Liviustól származik.

A császárkori Róma legjelentősebb történetírója Publius Cornelius Tacitus (Kr. u. 55 -120). Egyéb művei mellett (*Agricola-életrajz, Germania*) fő művei a *Historiae* és az *Annales* (Évkönyvek), amelyekben Tiberius uralkodásától kezdve évkönyvszerűen dolgozta föl a császárkor történetét. Liviusszal ellentétben Tacitusra a szókimondó, gyakran rosszhiszemű igazmondás jellemző. Pessimista, cinikus gondolkodó, aki szinte csak a rosszat volt képes meglátni az emberben és a világban.

Tacitus kortársa volt **Plutarkhosz (Kr. u. 46-120)**, az ókor egyik leggazdagabb életrajzi forrásgyűjteményének szerzője. Tacitushoz hasonlóan politikai karriert is befutott, fő műve a *Párhuzamos életrajzok*. A 46 életrajzi esszéből álló mű a görög és római történelem nagy alakjait bizonyos hasonlóságai alapján párosítja és párhuzamosan meséli el történeteiket. A Plutarkhosz-életrajzok az ókori görög és római történelem legfontosabb forrásai közé tartoznak. Amellett, hogy élvezetes olvasmányok, számos fontos történelmi, kultúrtörténeti adalékot is szolgáltatnak. Ábrázolt alakjairól számos anekdotát megörökített, intimitásokat is elárult.

A római történetírók munkái közül jelentősek még: **id. Plinius (Kr. u. 23-79)** *Naturalis historiae libri* című műve, **ifj. Plinius (Kr. u. 61-114)** levelei és **Suetonius (Kr. u. 70 körül-150)** császáréletrajzai.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS ÉS A VÁRMEGYE FELÉPÍTÉSE, MŰKÖDÉSE ÉS SZEREPE A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL 1848-IG

A rendi országgyűlés előzményei

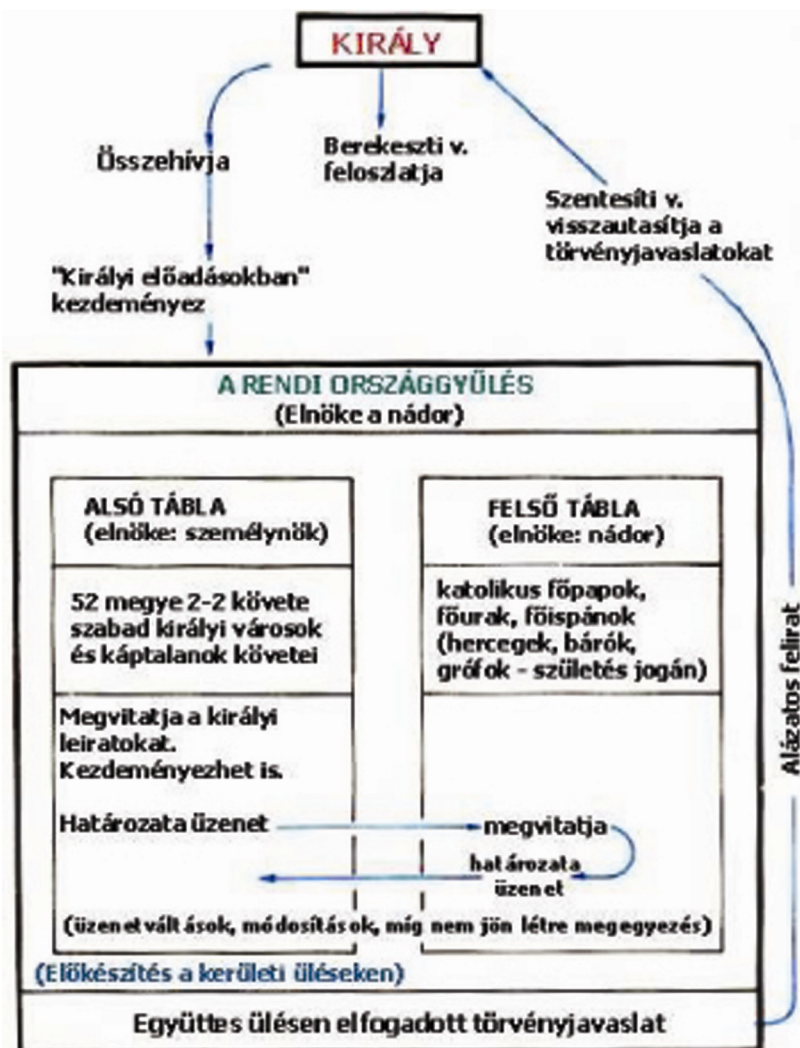
- A XV. század első felében alakult ki, és 1848-ig a rendiség alapvető intézménye volt
- 1445-től rendszeresen részt vettek a főrangúak és a köznemesség mellett a szabad királyi városok követei.
- kb. másfél évszázad alatt kristályosodott ki egybehívási, és szervezeti - működési rendje
- a XV. század végéig Rákos mezején, a szabad ég alatt, a XVI. századtól kőépületben tartották a gyűléseket
- az országgyűlést a király hívta egybe (királyválasztás esetén a nádor)
- a királyi meghívólevelet a főpapok és a bárók névre szólóan, a nemesi vármegyék, a káptalanok és a városok, mint testületek kapták
- 1608-tól különült el az alsó-és a felsőtábla, amely külön tárgyalt és szavazott
- Az 1620. évi 3. tc. kötelezővé tette az országgyűlés 3 évenkénti összehívását I. Lipót, II. József, I. Ferenc ettől eltekintett

Az országgyűlés hatásköre

- törvényhozás
- rendi jellegű adók megszavazása
- katonaillesztés
- a rendi főméltóságok (nádor) megválasztása
- bíráskodási jogkör hűtlenség, vagy felségsértés esetén

Az országgyűlés székhelye és nyelve

- Pozsony, bár 1792-ben és 1807-ben Budán ült össze
- a tanácskozás nyelve latin volt, csak a XIX. század elején kezdték az alsótáblán a magyar nyelvet használni

Az országgyűlés összetétele

- a parlament **két kamarás** volt
- **felső tábla:** a világi arisztokrácia képviselői, a katolikus és görögkeleti egyház méltóságai. **Elnökük a nádor volt**
- **alsó tábla:** az 52 vármegye 2-2 küldöttje, a szabad királyi városok és káptalanok követei. **Élén a személynök állt**

Az országgyűlés működése

A királyi indítvány felolvasásával indult az országgyűlés munkája. Viták után a rendek felirati javaslatban fogalmazták meg egy-egy törvény kapcsán álláspontjukat

Kétirányú munka folyt: részben törvényhozás, részben a sérelmek orvoslása

A munkát lassította, hogy **a két tábla külön ülésezett**, mert az alsó-és felsőtáblán addig folytak az üzenetváltások (felirati és leirati javaslatok formájában), amíg sikerült közös álláspontot kialakítani. Ekkor közös felirati javaslatban felküldték az uralkodóhoz, aki leiratban ismertette módosító javaslatait, vagy jobbik esetben szentesítette.

A vármegye

- a nemesség önkormányzati területi szervezete volt
- megválaszthatták bíróikat, és maguk bíraskodhattak
- **élükön a főispánok** álltak, akiket a király nevezett ki, az ügyeket helyetteseik, az **alispánok** végezték (a 16. századtól választották őket)
- a megyék négy járásra voltak felosztva, ezek irányítása egy-egy **szolgabíró** kezében volt
- testületi szervei a **vármegyei közgyűlés** és a vármegyei **törvényszék** voltak
- a vármegye felügyelte a törvények, rendeletek végrehajtását
- a vármegyei közgyűlésen minden nemes személyesen megjelenhetett, tanácskozásain és határozataiban részt vehetett, ha a megye területén lakott, vagy volt ott birtoka
- a szabad királyi városok, vagy bányavárosok, ha a megye területén birtokkal rendelkeztek, követekkel képviseltethették magukat
- a közgyűlést a főispán vagy alispán hívta össze
- negyedévenként üléseztek, közfelkiáltással szavaztak
- megválasztották a rendi országgyűlésre a követeket, akol követutasításokat adtak (ez a 18. századtól jellemző)
- megállapították a fizetésüket, és beszámoltatták őket a működésükről

Amikor a Habsburgok háttérbe szorították a rendiség országos szerveit (nádor, országbíró) akkor a vármegye volt az a politikai fórum, ahol a nemesség kárpótolta magát. Ugyanis az 1545. évi 33. tc-ben a rendek törvénybe iktatták, hogy a vármegye ispánja nem köteles a király és a helytartóság törvénysértő rendeleteit végrehajtani. Így a megyék befolyásolták a központi kormányzatot.

Az országgyűlés működése a XVIII. századtól 1848-ig

III. Károly a szatmári béke után hajlandó volt a kompromisszumra, 1712-ben kiadta a koronázási hitlevelet és összehívta az országgyűlést

Az **1712-15** között üléselő országgyűlés:

- biztosította a magyar királyság önállóságát és területi épségét
- kimondta, hogy az ország csak saját törvényei alapján kormányozható

Az új politikai berendezkedés azonban nem jelentett függetlenséget, mert az országgyűlés adó-és újoncmegszavazási jogát kivéve a külügy, a hadügy és a pénzügy, a három legfontosabb kormányzati feladat a király hatáskörében maradt

- **Mária Terézia** modern és centralizáltabb kormányzatot épített ki, és 1765-től nem hívta össze az országgyűlést
- **II. József** célja az egységállam megteremtése volt, meg akarta szüntetni hazánk politikai, alkotmányjogi különállását, sőt a vármegyerendszert is szét akarta zúzni. Halála után a központi kormányhivatalok megbénultak, a végrehajtó hatalom a köznemesség kezébe került, akik a király rendeleteit hatályon kívül helyezték

Az **1825-27-es** országgyűlésen, a liberális nemesség követelte az ősiség eltörlését, és a magyar nyelv ügyének megoldását. Ezen az országgyűlésen született döntés a MTA megalapításáról.

Az **1829-30-as** országgyűlésen elfogadták, hogy a Helytartótanács magyarul válaszoljon, és a hivatalokba magyarul tudó hivatalnokokat alkalmazzanak.

Az **1832-36-os** országgyűlésen az ellenzék vezéralakjai **Wesselényi Miklós** és **Kölcsey Ferenc** voltak. A kolerafelkelés és a lengyel események miatt a jobbágykérdést tűzték napirendre. Az önkéntes örökváltság ügyét végül elfogadta az alsó- és felsőtábla is, de az uralkodó visszautasította. Előrelépés a magyar nyelv ügyében történt, mert a törvényeket magyar nyelven hirdették ki. Kossuth Országgyűlési Tudósításai ekkor jelentek meg, s ezzel az országgyűlés munkájáról a széles nyilvánosság is értesült.

Az **1839-40-es** országgyűlésen, ahol az alsótábla ellenzéki vezére **Deák Ferenc**, a felsőtábláé gróf **Batthyány Lajos** volt, elfogadták az önkéntes örökváltságot, melyet a király aláírásával szentesített. Ettől az országgyűléstől kezdve már nem csak az alsótáblán, hanem a felsőtáblán is rendszeresen vezettek országgyűlési naplókat. Az ülések ekkor már nyilvánosak voltak, ritkán rendeltek el zárt tárgyalást.

Az **1843-44-es** országgyűlés liberális ellenzéki vezetője **Klauzál Gábor** volt. Az országgyűlési bizottságokban széleskörű gazdasági és politikai reformokat dolgoztak ki, ám ezeket a király visszautasította. Eredményt csak a magyar nyelv ügyében (hivatalos lett) és a jobbágyok birtokszerzési és hivatalviselési jogában értek el.

Az **1847-48-as** országgyűlés volt az utolsó rendi gyűlés. A felsőtábla ellenzéki köre nagyon csekély volt (Batthyány vezette őket), az alsótábla követői közé nagy politikai harc árán bejutott **Kossuth Lajos**, aki Deák távollétében vezette az ellenzéki csoportot. Az első hónapokban mérsékelt eredmények születtek:

- az ősiség módosítása (nem eltörlése)
- elvi határozat az ősiség kérdésében
- bevezették a háziadót

1848 forradalmi hullámai mozdították ki a holtpontról az elveszni látszó reformokat.

A NEMZETI ESZME MAGYARORSZÁGON A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL 1848-IG

A „nemzeti ébredés” középkori előzményei

A történelem folyamán az emberek mindig valamely közösséghez tartozónak tartották magukat, általában egyszerre többféle csoporthoz is kötötte őket identitástudat. (Identitástudat = azonosság tudat.) A nemzettudat vagy nemzeti identitástudat viszonylag új fejlemény volt, a XVIII-XIX. század folyamán alakult ki Európa és Amerika népei körében (a XX. században Ázsiában, Afrikában), de előzményei a régmúltba vezetnek vissza.

A középkorban a keresztény egyházhoz való tartozás tudata volt a legerősebb. De a középkori ember összetartozónak tartotta magát azzal az uralkodóval, hűbérúrral is, akinek hűséggel tartozott (függőleges politikai közösségtudat). Mivel akkoriban a közlekedés nehezebb, az emberek földrajzi látóhatára szűkebb volt, nem a mai értelemben vett országot tekintették hazájuknak, hanem szűkebb szülőföldjüket. Az itt élőkkel is összetartozónak tartották magukat. A hasonló jogokkal, kiváltságokkal rendelkezőket szintén identitástudat kapcsolta egymáshoz, így egy-egy város vagy város csoport polgárait, a nemességet, az arisztokráciát. Ezt vízszintes politikai közösségtudatnak lehetne nevezni. Fontosságban csak ezeket követte az etnikai közösségtudat, mely az azonos nyelven beszélőket, azonos szokásokhoz, hagyományokhoz, hagyományokhoz kötődőket kapcsolta egybe.

A nacionalizmus

A nemzettudat kialakulásával együtt jelent meg a nemzeti mozgalom, a nemzet védelmét és felemelését megcélzó ideológia és politikai irányzat. Ezt nacionalizmusnak nevezik, mely - ellentétben a ma szokásos szóhasználattal – nem volt okvetlenül ellenséges más nemzetekkel szemben. Sőt, abszolutista és rendies berendezkedésekkel szemben összefoghattak egymással nacionalista mozgalmak, mint pl. a magyar, a német (ausztriai) és az olasz 1848-ban. A nacionalizmus eszméje ugyanis kezdetben összekapcsolódott a jogi egyenlőség és a szabadság felvilágosult eszméjével, a nacionalizmussal szemben pedig a hagyományos rendi társadalmakhoz és abszolutista uralmi formához ragaszkodó erők léptek fel. (A XIX. század második felében ez a kapcsolódás meglazult, illetve megszűnt.)

A nemzetek ébredése

Az elsősorban etnikumra épülő nemzeteket – a centrum államnemzeteivel szemben, amiket *nyelvnemzeteknek* vagy *kultúrnemzetnek* is szoktak nevezni – korábban érte az öntudatosodás, mintsem saját belső társadalmi fejlődésükből adódott volna, a folyamat külső kihívásra indult meg. Ezért ezeket a nemzeti mozgalmakat számos sajátosságuk különböztette meg a nyugatiaktól.

A legfontosabb, hogy itt az értelmiségiek akkor határozták meg saját nemzetüket, amikor a nemzet „kiszemelt” tagjai még nem rendelkeztek nemzettudattal. Ennek **az értelmiségnek tehát meg kellett győznie saját társadalmát arról, hogy a nemzet létezik**, „felrázni a nemzetet kábulatából”, s állandóan óvni az újbóli elnemzetietlenedést, a **nemzethalál** rémétől. Ez nehéz volt, mivel a nemzeti tudatot leginkább a **közös nyelvre** lehetett alapozni, de még ténylegesen ez sem létezett: a nyelvjárások sokban eltértek egymástól, és **nem volt** olyan **közös irodalmi nyelv**, mint amilyen nyugaton évszázadok során kialakult.

Ezért a nemzeti mozgalom első szakaszában a **fő cél a közös nyelv létrehozása**, fejlesztése volt. **Nyelvújító mozgalmak** jelentek, a nyelvet ápolni hivatott társaságok születtek, elvi kérdéssé vált a nemzeti nyelvű szépirodalom és színjátszás megteremtése. Nyugaton az akadémiák, színházak, irodalmi folyóiratok magáért a tudományért és művészetért jöttek létre a korábbi századokban, (miközben természetes módon szolgálták a nemzeti egységesedést), keleten viszont bevallott céljuk a nemzettudat ébresztése volt.

A nemzettudat ébresztését szolgálta a **„nemzeti” művészeti és irodalmi hagyományok, szokások felkutatása és felelevenítése** is. Ezeknek a hagyományoknak a nyomait a „népi” vagyis a paraszti kultúrában vélték felfedezni, ezért a költők és zenészek a népművészetből merítettek. (A népművészet valóban sok mindent megőrzött az adott etnikum régi századaiból, de azóta köztudott, hogy a folklór elemei összekeveredtek a környező etnikumokéval. Így például a magyar népművészet több rokonságot mutat a románnal vagy szlovákkal, mint az urali elődökével.)

A nyelv, szokások, hagyományok, vagyis az etnikum középpontba helyezésével a nemzet fogalmában megerősödött a közös származás, a vérségi kötelékek tudata. Sőt, a nemzetet magát egy biológiai szervezetként fogták fel, melynek – akár az élőlényeknek – fiatal- és öregkora van, jól körülhatárolható emberi tulajdonságokkal rendelkezik, időnként alszik és ébred. (Organikus nemzetszemlélet. Organizmus = szervezet.) A többitől különálló, kezdettől fogva a jelen formájában létező nemzet-egyénségekben gondolkodtak. Ez a szemlélet figyelmen kívül hagyta, hogy a népcsoportok folyamatosan keveredtek és szétváltak a történelem folyamán. Ilyen „törzsi” elemek ugyan egyes nyugati nacionalizmusokban is voltak, de ott erősebb volt a politikai közösség tudata.

A nemzet bizonyítékának tekintették a közös nyelv és hagyományok mellett a „hajdani dicső korszakot”, melyben a nemzetnek saját állama volt. (Ezek a régi dicső birodalmak valójában nyelvileg, etnikailag kevert államok voltak, természetesen középkori identitástudatokkal, vagyis nemzettudat nélkül.) Időközben azonban a nemzet eltespedt, s a jelen feladatának a régi dicső korszak erényeinek, hősiességének, fényének és hatalmának visszaállítását tartották. A nemzet létét és kiválóságát vélték bizonyítani régiségének kimutatásával is, bibliai leszármazást keresve, és „kimutatva” hogy az adott nép érkezett a kevert lakosságú térségbe legkorábban.

A nemzet létét ily módon bizonyítók, a nemzettudat terjesztői, a történészek, nyelvészek, írók, költők, színészek, papok tevékenysége, sőt, maga az irodalom és a

tudomány egy része ebben a térségben politikai színezetet kapott, hiszen saját politikusi réteggel ezek a nacionalizmusok – kevés kivétellel – nem rendelkeztek.

A kultúrnemzetek öntudata tehát általában más, fejlettebb nemzettudatokkal szemben fogalmazódott meg, és így erős volt bennük az önigazolás, a bizonytalanság érzet (utolérik-e, fennmaradnak-e stb.), a kisebbségi érzés, és ennek ellensúlyozása a „nemzeti múlt, nyelv, hagyományok” túlzó felmagasztalásával. Erősítette a más nemzetekkel szembeni önigazolást és önmeghatározást, hogy e népek egymással összekeveredve éltek e térségben, ellentétben az éles politikai határokat kitöltő nyugati nemzetekkel. Gyengébb volt viszont az egyenlőség és szabadság eszméjével való egybefonódás, amit az is magyaráz, hogy a nemzeti mozgalom vezető ereje itt a polgárság helyett a nemesség illetve a nemesi származású értelmiség volt (Bessenyeiék is – látható volt – a nemesi-rendi nemzetfelfogásból indultak ki).

A közép-kelet európai nemzeti mozgalmakat két szakaszra, **kulturális és politikai szakaszra** bonthatóak. **A kulturális szakasz (XVIII. század utolsó harmada) célja a közös nemzettudat kialakítása, a nyelvújítás, kulturális intézmények megteremtése volt. A politikai szakasz (XIX. század) fő célja a nemzeti önigazgatás, autonómia vagy önálló nemzetállam megteremtése volt.** A két korszak sehol sem különült el élesen egymástól.

A MAGYAR NEMZETI MOZGALOM KULTURÁLIS SZAKASZA

A nemesi nemzettudatból fokozatosan kitáguló, a parasztokat is befogadó új magyar nemzettudat a nyugati és keleti tulajdonságokat ötvözte (hasonlóan a német, lengyel és cseh nemzettudathoz). Itt ugyanis, ha egy birodalmon belül is, de volt egy államkeret, saját politikai intézményrendszer és politikusi réteg. Ez azonban egy soknemzetiségű ország volt, melyen belül a magyar csak a legnagyobb, de nem többségi nemzetiség volt.

A nemzeti mozgalom kulturális szakasza **Bessenyeiék nyelvápoló törekvéseivel kezdődött (1770-es évek), majd a Kazinczy Ferenc vezette nyelvújítással folytatódott** (XIX. század első harmada). A németek után **magyar nyelvű színtársulatok** alakultak (első Kelemen Lászlóé 1790-ben), magyar nyelvű **irodalmi folyóiratok** jöttek létre (az első **Kazinczy, Baróti Szabó Dávid és Batsányi János Magyar Museum** című folyóirata volt **1788**-ban). Létrejött a nemzeti könyvtár (ma: Országos Széchényi Könyvtár), illetve a Nemzeti Múzeum (1802-1808, Széchényi Ferenc) majd a nyelv ápolására a Tudományos Akadémia (1825, Széchényi István). A történészek átvéve a hun-magyar azonosság eszméjét (és mellőzve a felismert finnugor nyelvrokonságot) bizonyítani vélték a magyarok jogát a Kárpát-medencére, amit Árpád a második bejövettel csak megerősített. A dicső kor Nagy Lajosé és Mátyásé lett, mikor „az ország partjai három tenger mosta” (nem volt igaz, Lajos nem egyetlen ország felett uralkodott), és behódolt Bécs is. Volt aki kimutatta, hogy a magyar a legősibb nép és nyelv a világon (ezt más népek is állították a magukéról). Megkezdődött a népi kultúra vizsgálata, a nemzeti hagyományok keresése.

(A nemzeti mozgalom politikai szakasza már az 1790-es évek mozgalmaival elkezdődött, kiteljesedése pedig a reformkor idején következett be. Ekkor a nemzeti ideológia egyre határozottabban kapcsolódik majd a szabadság és egyenlőség eszméihez, a politikai községtudat eleme erősödik, majd a XIX. század második felében a szabadságesszme és a nacionalizmus útjai megint elválnak.)

A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGI MOZGALMAK

A magyar nemzeti mozgalom hatására kezdtek kialakulni a magyarországi nemzetiségek (nemzeti kisebbségek) mozgalmi. Ezeknek a társadalmaknak sajátosságuk az volt, hogy – a horvátokat kivéve – alig rendelkeztek nemességgel, illetve – a németektől eltekintve – polgársággal. Így a mozgalom vezetése általában az egyháziak és a világi értelmiségiek feladata lett. E nemzetiségek nemesei értelemisége korábban a Magyarország többi népével közös „Hungarus” tudattal (magyar alattvaló, függőleges politikai közösségtudat) rendelkezett. Ez azonban kezdett elhomályosodni, és minden népcsoport saját nemzeti azonosságot keresett.

A folyamat itt is a nyelvújítási, helyesírási újításokkal kezdődött. A románoknak és délszlávoknak a görög és ószláv nyelvű irodalommal szemben, a szlovákoknak a cseh nyelvűvel szemben kellett létrehozniuk az anyanyelvű irodalmat. Fontos volt az **irodalmi nyelv megteremtése** az ismert nyelvjárásokból. Irodalmi társaságok, olvasóköri, vándor színtársulatok, tudós társaságok alakultak. A szlovákok esetében az evangélikus és katolikus, a románok esetében a görög-katolikus és ortodox, a szerbek esetében az ortodox (görög keleti) egyházak játszottak fontos szerepet a nemzeti öntudat kialakításában, a „dicső múlt” felidezésében. A szlovákok a Nagy-Morva birodalomra, a horvátok az ókori Illyriára, a románok Dáciára, dák leszármazásukra, Vitéz Mihály 1600-ban kialakított Erdély-Moldva-Havasalföldi közös uralmára hivatkoztak.

A XIX. századra a nemzetiségeknél is megjelentek a politikai törekvések.

MAGYAR NEMZETI ÉS NEMESI MOZGALOM

II. József 1788-ban háborút indított a török ellen. Szokásához híven sem a hadüzenetet, sem a megemelt adót és újonclétszámot nem szavaztatta meg az országgyűléssel. A francia és belgiumi események hatására **a magyar nemesség szembeszállt az uralkodóval**, elszabotálta a rendeletek végrehajtását, és követelte az országgyűlés összehívását. József látva a helyzet veszélyeit, visszavonta magyarországi rendeleteit (a vallástürelmi, a jobbágyokra és a kispapok fizetésére vonatkozó kivételével), helyreállította a rendi alkotmányt, és elküldte Budára a koronát.

A király egykori felvilágosult hívei és a rendi nemesség egyaránt lelkesedéssel fogadta a németesítés kudarcát és a függetlenség visszanyerését. **Az ország a nemzeti felbuzdulás lázában égett**, aki tehette magyar ruhát öltött, divatba jött a magyar zene, tánc, arisztokrata körökben is magyarul kezdtek beszélni, magyar nyelvű színtársulatok, újságok alakultak. (Hasonló, bár mérsékeltebb nemzeti mozgalom követte József halálát Csehországban is.) A nemzeti függetlenség kivívása is felmerült: a megyék fegyveres bandériumokat (nemesi csapatokat) hoztak létre, névleg a korona őrzésére, valójában a nemesi mozgalom megerősítésére. Vezetőik a poroszokkal tárgyaltak Habsburg-ellenes szövetségről, miután a porosz-török katonai szerződés már létrejött.

Politikai röpiratok árasztották el az országot. Többségük úgy vélekedett, hogy **József megszegte a társadalmi szerződést, így az ország elszakadhat a birodalomtól, vagy új szerződést köthet.** Egyesek olyan alkotmányt követeltek, melyek a köznemesség hatalmát biztosítaná, mások társadalmi reformokat, a jobbágyok terheinek csökkentését, a nem nemesek jogainak kibővítését követelték (pl. Hajnóczy József röpirata). A forradalom második évében az udvar számára mindkét út járhatatlannak tűnt.

II. Lipót (1790-92) a törökökkel békét kötött, a poroszokkal megegyezett, Magyarországon pedig ügynökei keresztül ösztönözte a parasztok, polgárok és

szerbek mozgalmait, melynek a magyar nemesség ellen irányultak. Ilyen körülmények között **a magyar rendek meghátráltak**, és a belgiumiakhoz hasonlóan **megegyeztek az udvarral**. Az **1790-91-es országgyűlés törvényei** kimondták, hogy **Magyarország független ország, saját törvényekkel; törvényeket hozni, adót és újoncokat szedni csak az országgyűlés beleegyezésével lehetett**. **Elrendelték** a közép- és felső iskolákban **a magyar nyelv tanítását**. De a rendek **elismerték a Pragmatica Sanctio érvényét**, megkoronázták a szokásos hitlevél ellenében a királyt, sőt – amire még nem volt példa – nádorrá a király öccsét, Sándor Lipót főherceget választották. Így a függetlenség nem valósult meg, de a társadalmi reformokra még volt remény: az országgyűlés kilenc szakbizottságot bízott meg gazdasági és társadalmi reformjavaslatok elkészítésével.

Lipót 1792 tavaszán meghalt, de fia, **I. Ferenc** (1792-1835) az ő külpolitikai elgondolásai alapján bocsátkozott háborúba Poroszországgal szövetségben a franciák ellen. A háború megerősítette az udvar és a nemesség szövetségét. A folyamatosan fenntartott nagy létszámú hadsereg remek piacot jelentett a magyar élelmiszerek számára.

Ráadásul az udvar, cserében az újoncok és adók sorozatos megszavazásáért engedményeket is tett a vám, a magyar nyelvhasználat terén és engedélyezte magyar tisztek képzését is (Ludovika Akadémia). A harcoló és adózó nem nemesek a magyar politikusokat nem érdekelték.

A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉI

A liberalizmus

A liberalizmust – két évszázadra visszamenő múltja és mind a mai napig tartó állandó változása miatt – rendkívül **nehéz meghatározni**. De – 19. századi magyar kifejezéssel a **szabadelvűségnek** – van gondolati folytonossága.

A liberalizmus mint politikai áramlat, szellemi tradíció, jellegzetes gondolkodási és gyakorlati irányzat a **17. században alakult ki**. A „**liberális**” jelzöt **azonban csak a 19. században használta először politikai mozgalom**, nevezetesen a **spanyol szabadelvűek pártja 1812-ben**. Először a skót felvilágosodás időszakában tett szert igazi jelentőségre e gondolatrendszer, amikor Adam Smith „az egyenlőség, szabadság és igazságosság liberális tervére” hivatkozott; a „liberális” kifejezés alatt azonban ekkoriban még a liberalitást, az emberieség, a nagylelkűség és a nyitott szellem klasszikus erényét értették.

„**Mindent szabad, ami másnak nem árt**” - fogalmazták meg **1789** augusztusában, az **Emberi és polgári jogok nyilatkozatában** a francia nép küldöttei. A nyilatkozatot sokan a klasszikus liberalizmus alapvetésének tartják. A francia és az amerikai forradalom, a feudális rendi kötöttségek radikális megszüntetéséből születő politikai emancipáció gyökeresen új állapotokat teremtett. **A liberalizmus alapállítása: szabadság csak egyenlőség esetén létezhet; az egyenlőség megvalósításának egyetlen járható útja a politikai szabadságjogok biztosítása**. A racionálisan megszervezett politika – először a történelem során – világi célokat, a „természetes” szabadság védelmét, valamint a társadalmi béke és a prosperitás megőrzését szolgálja. A liberalizmus szerint a „mesterséges” politikának nincs ezen túlmutató célja. Ezért a kormányzat hatóköre eleve csak korlátozott lehet, ezen célok biztosításán túl a politikának nincs mit keresnie a polgárok életében.

Az első és talán legfontosabb alapelv éppen a liberalizmus politikafelfogásából következik: **a hatalom, amely szükségszerű, korlátozásra szorul**. Ebből következik a **hatalmi ágak megosztásának szükségessége, a társadalmi és politikai szféra elkülönítése, a civil társadalom elsődlegessége, továbbá a politika szereplőinek kölcsönös ellenőrzési joga**. Montesquieu, Locke és Constant egyaránt abból indultak ki, hogy a felvilágosodásból eredő antropológiai optimizmusuknak megfelelően **valamennyi ember egyenlő és morálisan jó**. Nincsenek születés révén megszerezhető előjogok; minden ember ugyanazon jogokkal rendelkezik a természeti állapotban. A társadalom oly módon jön létre, hogy **az egyének lemondanak bizonyos természetes jogaik érvényesítéséről, s azok gyakorlását az államra ruházzák át**. Az állam feladata, hogy a káosz, a „mindenki harca mindenki ellen” állapotának elkerülése érdekében biztosítsa az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz való jogokat. A jogbiztonság azonban csak nyilvános, mindenki által ismert és elfogadott, alkotmányos előírásokra épített törvényekkel teremthető meg. Azaz kizárólag intézményesített eszközök, nem pedig homályos szokásjogon vagy ad hoc (alkalmi) szabályokon alapuló törvények segítségével intézkedhetnek az arra felhatalmazottak.

Az állam három alapvető hatalmi ágra bomlik: törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalomra. Ezeket a hatalmi ágakat, intézményeket – vagyis a törvényhozást, a végrehajtó hatalmat, az igazgatási bürokráciákat, valamint az igazságszolgáltatást, a független bírói testületeket – **szigorúan el kell különíteni, hogy egymás tevékenységét kölcsönösen ellenőrizhessék**. A hatalommegosztás másik

alapvető dimenziója a központi és a helyi – különböző típusú önkormányzatok – hatalmi testületek és intézmények jogköreinek elválasztása.

A liberálisok individualisták; azt állítják, hogy az egyes személyek erkölcsi szempontból, továbbá a polgárok jogai elsőbbséget élveznek mindenfajta osztállyal, nemzettel vagy másfajta közösséggel szemben. A tulajdon biztonsága azért bír olyan nagy jelentőséggel a liberálisok számára, mert a magántulajdonnal való önálló rendelkezés, a vállalkozások korlátlan szabadsága teremti meg a feudális kötöttségektől és kiszolgáltatottságoktól egyaránt független polgári létet. Magántulajdonuk révén válhatnak a polgárok teljes jogú piaci szereplővé, kapcsolódhatnak be a társadalmi együttműködésbe.

A liberalizmust az ember alapvető jogaiba – gondolat-, gyülekezési, sajtószabadság stb. – **vetett hit jellemzi.** A liberálisok szerint a szabadságjogok megelőznek minden más társadalomszervezési elvet, elsődlegességük megkérdőjelezhetetlen; tehát **az emberi szabadság és az emberi jogok általánosak, elidegeníthetetlenek és sérthetetlenek.**

Következésképpen az eleve korlátozott hatalmú állam semmilyen módon nem sértheti a polgárok magánszféráját. Mindenkinek magánügye, hogy milyen politikai, vallási és erkölcsi értékeket fogad el mindaddig, amíg jogainak gyakorlása nem ütközik mások hasonló joggyakorlásába.

Az egyéni szabadságjogokkal és a magánélet elkülönítésével függ össze **a liberalizmus következő nagy alapelve: a tolerancia.** A liberális szerzők nem csak azt hangsúlyozzák, hogy semmilyen eszmerendszer nem részesíthető előnyben állami eszközökkel a többi rovására, hanem azt is, hogy a különböző nézetek és értékek egymás mellett való létezése lehetséges, természetes, sőt kívánatos. A többféle politikai nézet ütköztetése kifejezetten hasznos és szükséges a helyes döntések, a hatékony cselekvési alternatívák megválasztásához. Az államnak nem egyszerűen el kell tűrnie a különféle ideológiák, nézetek, pártok és intézmények kialakítását, hanem kifejezetten segítenie kell a köztük lévő versenyt; illetve a polgárok szabad választási lehetőségét.

A szocializmus

A szocializmus születésekor egyfajta válasz volt a nyugat-európai iparosodási folyamatra, a mely kétségkívül olyan társadalmi problémákat szült, mint például a tömeges elszegényesedés, a gyermekmunka, az egyes társadalmi csoportok közötti különbségek hihetetlen mértékű növekedése. **A szocializmus** tehát egyértelműen **a magántulajdon, azaz a polgári társadalom ellenében jött létre.** Elképzelése szerint **a magántulajdont fel kell váltsa a társadalmi tulajdon, az individualizmust a kollektívizmus, a versenyt a kooperáció, és a polgári társadalmat a szocialista társadalom.** Abban természetesen viták voltak az egyes szocialista irányzatok között, hogy milyen legyen ez az új szocialista társadalom

A 19. században a közvélemény hitt a szinte magától megteremtődő szociális egyensúlyban, s közvetve a mindenki számára lehetséges legnagyobb szabadság lehetőségében. A tényleges gazdasági folyamatokat, társadalmi történéseket látva azonban sokak hite megrendült.

Kiderült, hogy a korlátok nélküli kompetitív (versengő) piacgazdaság konzerválta az eredeti gazdasági egyenlőtlenségeket, sőt még újakat is teremtett. A szabad piac nem volt képes automatikusan biztosítani a társadalom valamennyi tagja számára az egyenlőséget, **kialakultak tulajdonnal nem rendelkező** (s így független egzisztencia megteremtésére is képtelen) **társadalmi csoportok.** Széles rétegek, mi több: a piac szereplőinek többsége nem rendelkezett tulajdonnal, így vagy be sem kerültek a társadalom rendszerébe (pl. munkanélküliek), vagy ha mégis, akkor

kénytelenek voltak egyetlen „árucikket”, azaz munkaerejüket rendkívül alacsony áron eladni. Természetes, hogy a gazdaságilag kiszolgáltatott helyzetben lévő emberek társadalmi esélyegyenlősége, érdekvédelmi és érdekérvényesítési képessége erőteljesen korlátozott volt. A 19. század folyamán a tőkés társadalmakban mind feszítőbbé vált a társadalom peremén élő – egyre nagyobb – tömegek helyzetéből fakadó szociális kérdés. **A kilátástalan helyzetben szervezkedésbe kezdő munkásság részben politikai jogokért, mindenképp azonban jobb életkörülményekért, a kizsákmányolás megszüntetéséért indult harcba.** Mozgalmaik hamarosan társadalomkritikai indíttatású ideológiákat is teremtettek. A különböző szocialista áramlatok által képviselt egyenlőségeszmény tragikusan szembekerül a liberálisok által képviselt szabadságeszménnyel.

A szocializmus az 1830-as évek szellemi-politikai irányzata és mozgalma, ami a 20. századig egyet jelentett a kommunizmussal. A közösséget tekintette elsődlegesnek. Törekedett a hátrányos helyzetű ipari munkásság felemelésére, az emberek egyenjogúságára, az általános békére, a javak és a tulajdon igazságos elosztására. Követelte a termelőeszközök köztulajdonba vételét. Ezeket osztályharc vagy radikális reformok útján akarta elérni.

Karl Marx (1818-1883) és **Friedrich Engels** (1820-1895) szocializmusa szerint a szocializmus akkor épülhet ki, ha a termelés gyökeresen átalakul, a világ egységessé válik és a termelőerők magasabb fokot érnek el. A 19. század végéig erős szocialista-szociáldemokrata pártok alakultak (Internacionálé, munkásmozgalom). Majd az I. világháború és az 1917-es oroszországi forradalom után kezdték szétválasztani a szocializmust a kommunizmustól.

A **kommunizmus** volt az a kapitalizmust felváltó társadalmi rendszer, amelyet Karl Marx és Friedrich Engels dolgozott ki mint elméletet. Eszerint előbb átmenetként a proletárdiktatúra létrehozásával a szocializmus valósul meg, majd ennek magasabb fokaként a kommunizmus jön létre. A kommunizmusban osztály nélküli társadalom van, amelyben a termelési eszközök köztulajdonban vannak és megvalósul a teljes társadalmi egyenlőség. Mindenki a képességei és szükségletei szerint részesedik a javakból. A kommunizmus felépítésének programja először Szovjet-Oroszországban, az 1917-es forradalom után lett a hivatalos állampolitika része.

A szocialisták mindenképp a liberálisok által oly fontosnak tartott **magántulajdonban látták a munkástömegek alévetett helyzetének okát.** „A tulajdon lopás” (Proudhon), de legalábbis olyan **eszköz, amely lehetővé teszi mások kizsákmányolását, s ezért meg kell szüntetni.** Az **egyéni tulajdon helyébe** a szocialisták a **közösségi tulajdont, a javak és termelési eszközök elosztásának, illetve működtetésének társadalmi ellenőrzését** kívánták állítani. Ez természetesen a **piac kikapcsolásával, és a gazdasági folyamatok állami, központi és bürokratikus eszközökkel való szabályozásával** járt együtt. Az általános piacellenesség és a „tervező társadalom” lehetőségeinek túlértékelése rámutat a szocialisztikus alapeszmék és a konzervatív gondolkodás egy közös vonására: bizalmatlanság az egyén(iség) iránt, s az a meggyőződés, hogy van egy olyan társadalmi elitréteg, amely képes a többiek számára megszabni a helyes cselekvés normáit.

A szocialista eszmerendszertől elválaszthatatlan bizonyos fokú **utópizmus:** a jövő embere más, öntudatosabb, morálisabb lény lesz, mint a jelené; a jövő társadalma igazságosabb, észszerűbb s egyben humánusabb lesz, mint amilyen a történelem folyamatában eddig létezett. **Az ideális társadalom megvalósítására vonatkozó elképzeléseket két alapvető csoportba oszthatjuk: 1, A 18. század kezdetén (illetve már korábban is) az az illúzió uralkodott, hogy a fennálló társadalmi rend egy csapásra, egyetlen (politikai) forradalommal megváltoztatható,** vagy egy kevésbé radikális és erőszakos, de időben semmiképpen sem túlságosan elhúzódozó **hatalomátvétellel** („átmenettel”) **meghaladható,** s ezután már kialakítható egy kollektivistikus berendezkedés. A társadalom-átalakítók közé a pedagógiai

optimisták (**Owen**, bizonyos fokig **Blanqui**), a reformisták (**Fourier**, **Saint-Simon**) és a revolucionisták (Babeuf, illetve A kommunista kiáltvány szerzői) tartoznak. 2, A 19. század utolsó harmadára azonban egyértelművé lett, hogy pusztán nevelés, meggyőzés vagy egyszeri „forradalom” nem elégséges, **az új társadalom egy hosszabb átmenet eredményeként jöhet csak létre**. Az addig sem egységes szocialista mozgalom három főágra szakadt. A **szociáldemokraták** mindenekelőtt jogszerű és törvényes eszközöket kívántak felhasználni. Az **anarchoszindikalisták** a közvetlen politikai akcióktól (általános sztrájkok), a munkásság nem állami keretek között szerveződő szabad szövetkezéseitől vártak eredményeket. A **forradalmi szocialisták** mindinkább abba az irányba tolódtak, hogy a kommunista társadalom megvalósításához legalább ideiglenesen birtokba kell venni a kiépült államhatalom intézményeit, és a diktatórikus hatalomgyakorlás az egyetlen hatékony átalakítási eszköz.

A későbbi bolsevikok megőrizték e forradalmi radikalizmust. A proletárforradalom két szakaszának alapvető különbsége: az első feladat a **magántulajdon kollektivizálása**, a későbbiekben pedig az **államhatalom teljes birtokbavétele** (és korlátozása helyett kiterjesztése) lett a cél. 1917 után Oroszországban egy további lépés is megtörtént: azon túl, hogy a társadalmi ellenőrzést általános államosítás váltotta föl, Lenin azt is megfogalmazta, hogy a társadalom egész irányítása egy forradalmi élcsapat, egy „rendi” jellegű pártelit kezében kell, hogy összpontosuljon.

Végezetül érdemes figyelmet szentelni a filozófiailag legkidolgozottabb szocialisztikus gondolatrendszer, a **marxizmus** sajátos belső ellentmondásaira és kettősségeire. 1917 után erőteljesen éltek a **világforradalomhoz** fűzött remények, amelynek során **az egész földön megvalósítják a proletariátus uralmát** és a **szocialista társadalmi berendezkedést**. Ugyanakkor nem elhanyagolható a marxizmus történetfilozófiájában az **evolúcióban** – a szüntelen fejlődésben – **való hit** sem: a társadalmi mozgásokat és a történelmi fejlődést objektív törvényszerűségek irányítják, amelyek szükségképpen elvezetnek a kommunista társadalom kialakulásához. Ez a felfogás természetesen sokszor adott alkalmat olyan típusú ellenvetésekre, hogy semmi szükség nincs politikai pártokra, forradalmi mozgalmakra, hiszen a társadalomfejlődés úgyis magától és szükségszerűen elvezet a kommunizmushoz.

Egy további érdekes ellentmondás az eszmerendszer 19. századi gyökereiből táplálkozik. A cél olyan jóléti társadalmak megteremtése, amelyekben **„mindenki szükségletei szerint” részesedhet a javakból**, elégítheti ki igényeit. Ennek érdekében „le kell igazni”, **az emberiség szolgálatába kell állítani a természetet**, végsőkéig ki kell használni a technikában, az iparban rejlő lehetőségeket, a lehető legegyszerűbben kell megszervezni a termelést és a javak elosztását. Ez a modern ipari társadalom klasszikus ideálja. A kommunista utópia ugyanakkor tartalmazott egy másikat, a hipotetikus „őskommunizmus” eszménye által indukált elemet is. Olyan pre- vagy posztindusztriális társadalom képét vázolta föl, amelyben az emberi viszonyok humanizáltak, ahol nincs elidegenedés, az egyének nincsenek végzetesen beszorítva a gépszerűen működő munkamegosztásba, megvalósíthatják önmagukat, képességeikkel érvényesülhetnek. Nem uralkodnak fölöttük elidegenedett társadalmi erők, nincs bürokrácia, a kifejlett „kommunista öntudat” szükségtelenné teszi az állami erőszakos szervezetek létét.

A termelés ésszerű tervezésén, a javak központosított újraelosztásán alapuló gazdaság által szükségessé tett erős bürokratikus állam természetesen szöges ellentétben állt az egyén önmegvalósítását lehetővé tevő, nem jogi szabályozáson, hanem morális belátáson alapuló társadalom ígéretével. Ezt az ellentmondást

akarták áthidalni az állam elhalásának engelsi elméletével, amelyet a 20. századi „létező szocializmus” teoretikusai is fönntartottak. Igaz, a mindennapi tapasztalatokkal ellentétes engelsi-marxi-lenini államelhalási doktrínát az egyre távolabbi jövőbe tolták ki. De így sem sikerülhetett összhangot teremteni az elmélet és a gyakorlat között.

Az anarchizmus

A szocializmus mellett a 19. században egy másik markáns társadalomkritikai irányzat is kialakult: az anarchizmus.

Képviselői kategorikusan tagadták a központi hatalom, az állam társadalomszervező szerepét. Meggyőződésük szerint a hatalom egyfelől korrumpálja birtokosait, másfelől a mesterséges eszközökkel való beavatkozás által szétrombolja a társadalom természetes módon képződő szöveteit.

Az eddig elmondottakból következik: a hatalomhoz, államhoz való viszonyulás különbözősége az a *differentia specifica*, amelyet szem előtt tartva a legvilágosabban elválaszthatjuk egymástól a liberalizmust, a szocializmust és az anarchizmust. A *liberális politikai filozófia* alapidoktrínája a hatalom korlátozásának, illetve megosztásának szükségessége. A kezdetben a hatalmat társadalmi ellenőrzés alá vonni kívánó *szocialista mozgalom* fokozatosan a hatalom átvételének irányába fejlődött. Ez a folyamat vezetett oda, hogy az I. Internacionáléban nyílt szakításra került sor a proletárdiktatúrára törő szocialisták, és az állami hatalom megszüntetését hirdető anarchisták között.

Az anarchisták szép, de tagadhatatlanul illuzórikus elképzelése **szerint a társadalom olyan önszerveződő organizmus, amelynek nincs szüksége intézményes irányításra**; alulról, spontán módon létrejövő helyi közösségekből épül föl, melyek között laza, a mindenkori érdekek és szükségletek szerint változó kapcsolatok szövődnek. Ez a társadalomfölfogás a szocialisták és a konzervatívok köreiben egyaránt kiindulópontnak tekintett emberképtől radikálisan különböző antropológiai optimizmuson alapul. A „*struggle for life*” (harc az életért) – a 19. századi szociáldarwinizmus által is fölerősített – elméletet az ember lényegi jellemzőjének tekintőkkel szemben **az anarchisták szerint a társadalmi együttélés a kölcsönös segítség alapelvén nyugszik**. Az egyének nem egymás ellenében, hanem egymásat kölcsönösen támogatva próbálják életfeltételeiket biztosítani.

Az anarchisták kézzelfogható realitásként érzékelték a képviseleti demokrácia elfajulásának lehetőségét. Következétesen hangsúlyozták, hogy az alacsony társadalmi rétegekből vezető pozícióba kerülő emberek esetében mindig fennáll annak lehetősége, hogy a hatalom korrumpáló ereje következtében elidegenednek korábbi sorstársaiktól, s ahelyett, hogy azok érdekeit képviselnék, saját hatalmuk megőrzését tekintik a legfontosabbnak. Az állam – a későbbiekben tragikus realitássá váló – elidegenedési lehetőségének hangsúlyozásával, a spontán módon megszerveződő helyi közösségek autonómiájának védelmezésével, a bürokrácia, a megmerevedő társadalmi hierarchia és megnyomorító munkamegosztás elleni támadással, a tulajdon- és hatalomnélküliség ideáljával az anarchisták hűségesebben őrizték a föltételezett „öskommunizmus” eszményét, mint az etatizmus irányába tolódó szocialisták.

etatizmus: az államnak, intézményeinek és az általuk kifejlesztett bürokráciának a túlsúlya az állam és társadalom egyéb más, működő összetevőiben. Hatása a különböző társadalmi alrendszerekre bénító és korlátozó, mind a döntéshozatal, mind a végrehajtást károsan befolyásolja.

A társadalmi folyamatokba történő beavatkozás lehetőségét és módszereit tekintve két ellentétes irányzat alakult ki az anarchizmuson belül. Egyesek szerint **direkt politikai akcióra, általános sztrájkra** van szükség az állam hatalmának megtöréséhez (**Sorel**). Mások, köztük **Tolsztoj**, ezzel szemben azt hirdették, hogy **tartózkodni kell az erőszak minden fajtájától**, akár a jogos önvédelemtől, állampolgári engedetlenségtől vagy ellenállástól is, hiszen a **társadalom** olyan szervezeti rendszer, amelynek **fejlődése nem szabályozható**. Ez utóbbi gondolat a konzervativizmussal rokonítja az anarchizmus ezen szárnyát.

Az anarchizmus mérlegét megvonva, le kell szögezünk: a szocialista-kommunista ideológiával legalább olyan súlyos – bizonyos esetekben véres (Kronstadt, 1921; Barcelona, 1936) – ellentétbe került, mint magával az általa tagadott hagyományos polgári renddel; és ez nem az anarchisták, hanem a baloldal kisajátítására igényt tartó bolsevik-kommunista mozgalom rovására írható. Mindezek ellenére – vagy talán éppen ezért – az anarchista társadalomkritika ma is él a polgári demokráciák alternatív mozgalmában.

A konzervativizmus

A liberalizmus és a szocializmus mellett a konzervativizmus az elmúlt két évszázad legfontosabb nyugati politikai ideológiája. Vannak, akik nem is használják az „ideológia” szót a konzervativizmusra, mivel úgy vélik, ez a filozófia természeténél fogva nélkülözi az aktivizmus és a reform elemét, mely az „igazi” ideológiákhoz társul. Bár igaz, hogy a pragmatikus felfogású konzervatívok nem dolgoznak ki terveket a jövőre nézve – *a konzervativizmus csak van*, - mondaná egy konzervatív -, s hogy e nézetrendszer a legkevésbé ideologikus, de az sem vitatható, hogy nem csak a forradalmi vagy radikális reformtervek hordoznak ideológiát, hanem a változtatástól való tartózkodás és a „kis lépések” elmélete is. **A konzervativizmus az egyik alapvető uralkodó politikai ideológia**, tehát egy jól meghatározható politikai alternatíva, ugyanakkor magatartásminták és a viselkedésformák együttese is. E kettőség miatt található a *konzervatív attitűd* fogalom. Ahogyan **Hearnshaw** megfogalmazta: **„Ha nem feltétlenül szükséges változtatni, akkor nem kell változtatni.”** Egy másik neves konzervatív, Lord Cecil ezt a magatartást *természetes konzervativizmus*nak nevezte. A természetes konzervatívra az jellemző, hogy: **1. használni és élvezni akarja azt, ami elérhető; 2. előnyben részesíti az ismerőst az ismeretlennel, a kipróbáltat az újjal szemben; 3. jobban kedveli a lehetségest, a rutint, a tényeket a tervnél, a projektumnál.**

A francia forradalom

A konzervativizmus a mindennapi szóhasználatban a fennálló, a status quo – bármi legyen is az – megőrzését jelenti. Ebben az értelemben valójában csak egy **politikai viszonyfogalomról** van szó, amelynek tartalma pusztán attól függ, hogy a mozgó és erősen változó politikai skála melyik pontjáról történik a minősítés. A konzervatív *jelző* használatában megnyilvánuló értékelés azonban csak ad hoc és felületes tájékozódásra alkalmas.

A konzervativizmusnak két típusa alakult ki. Az **angolszász konzervativizmushoz** hozzátartozik a **„régí” alkotmány megőrzése és a szabadságjogok védelme**, ugyanakkor **evolútív**, tehát **nem zárkózik el bizonyos társadalmi és politikai reformoktól**. E pragmatikus rugalmasság révén képes adekvát válaszokat adni napjaink kihívásaira is.

A konzervativizmus másik, „hagyományos” típusát talán **kontinentálisnak** nevezhetnénk. Ez inkább negatív tartalmúnak tekinthető, amennyiben jogtalan kiváltságoknak, az *ancien régime*-nek, a trón és az oltár egységének, a hagyományos tekintélyeknek minden áron való megőrzését, korszerűtlenné vált ideálokhoz való maradi ragaszkodást jelent. Képviselői – mivel a hatalom korlátozását vagy megosztását a társadalom atomizálásával, kaotikus állapotba taszításával azonosítják – nélkülözhetetlennek tekintik egy erős központi hatalom fenntartását. A formális (jogi) egyenlőséget hirdető liberálisokkal szemben, a francia forradalom eseményeinek hatása alatt, a katolikus konzervatívok a társadalom rendi tagolását, a születési kiváltságrendszerrel védelmezték.

A konzervatív eszmerendszer csak 1830 körül vált a politikai diskurzus részévé Angliában; filozófiájának lényegét azonban **Edmund Burke** már **1790**-ben, **Töprengések a francia forradalomról** című munkájában megfogalmazta. A gondolkodás történetében ritkán fordul elő, hogy egy eszmerendszer oly szorosan kapcsolódjon egyetlen eseményhez, ahogy a modern konzervativizmus Burk-nek a francia forradalomra adott heves reakciójához. A konzervativizmus két évszázadának meghatározó témái voltaképpen nem egyebek azon megfontolások kibővítésénél, melyeket Burke konkrétan a forradalmi Franciaország kapcsán vetett fel.

A múlt századi klasszikus liberalizmus ellen fellépő egyszerű, restaurációs jellegű korai konzervativizmus – a magyar politikai köznyelvben ókonzervativizmus – mellett a század utolsó harmadában kibontakozott egy új politikai áramlat – akkori nevén az **újkonzervativizmus**. A századelő konzervativizmusának megújítói **„konzerválásra méltó új értékek teremtését” tűzték ki célul**, és gyökereiben kívánták elmetszeni a hitük szerint a liberalizmus által felidézett veszélyt, a szocializmust. A 19. század közepétől a konzervatív gondolkodók a liberálisok helyett mindinkább a szocialistákban látták ellenfelüket.

A konzervativizmus „dogmatikája”

A konzervativizmus legfontosabb általánosítható jellemvonása a **tradicionalizmus**, ami a meglévő szokások és intézmények tiszteletét jelenti. Valamennyi konkrét megjelenési formájának állandóan ismétlődő eleme az a meggyőződés, hogy a **történelemnek önmozgása van, a társadalom organikus képződmény, amely fejlődik. Ez az önfejlődés nem módosítható**, gyorsítható vagy lassítható akaratlagos döntésekkel, a társadalmi mozgásokba való **minden külső beavatkozás veszélyes és káros**. Ragaszkodni kell a spontán kialakult képződményekhez, fönnt kell tartani a hagyományos társadalmi struktúrát, szerepeket, szabályokat, és a maguktól beindult folyamatokat sem szabad siettetni, hanem ki kell várni, míg fejlődnek. A társadalom olyan összetett rendszer, amelyet nem lehet gyökerestől felfordítani, csak a természetes változás fogadható el.

Egy konzervatív ideológiájából nem hiányozhat a **politikai szkepticizmus** és az **antropológiai pesszimizmus** sem. Az előbbi elv szerint a politikai bölcsesség nem az elméleti spekulációkban, hanem a történetileg felhalmozott tudásban van. A konzervatív gondolkodók **a politikára mint szükséges rosszra tekintenek**; úgy látják, hogy a politika egy speciális és korlátozott tevékenység, amelynek nem célja, hogy általános terveket és szabályokat dolgozzon ki, még kevésbé, hogy az embereket jobba tegye, hanem „olyan eszköz, amely lehetővé teszi az ember saját maga választotta tevékenységének folytatását”, s elősegíti a társadalmi béke és rend fenntartását. A konzervativizmus **sajátos paradoxona**, hogy miközben maga is ideológia, **érvkészségéhez hozzátartozik az ideológiaellenesség**. Az antropológiai

pesszimizmus pedig nem jelent mást, mint annak az elvnek a hirdetését, hogy az **ember tökéletlen lény**, hiszen elválaszthatatlan tőle a gyűlölet, az erőszak, az önzés, a kapzsiság stb. A gonosz ugyanúgy az emberi természet része, mint a jó, a negatív tulajdonságok nem a tökéletlen politikai intézmények következményei.

A konzervatívok úgy látják, hogy **az emberek alapvetően nem egyenlőek** – természetesen a jogi egyenlőséget ők sem kérdőjelezzik meg - , nem egyenlőek **fizikai és szellemi képességeikben, lehetőségeikben**. A rétegek, csoportok, szakmák közötti egyenlőtlenségek nem küszöbölhetők ki az emberi társadalomból. Azokban a kísérletekben, amelyekben mégis ki akarják iktatni az egyenlőtlenségeket, törvényszerűen jutnak el az erőszakhoz, hiszen csak így képesek megszüntetni a társadalom eredendően sokszínű valóságát. Ennek az alapállásnak fontos politikai következménye van, nevezetesen a **társadalmi hierarchia**, a vezető réteg, az ún. **uralkodó elit mindenkori szükségességének tana**: az emberek többsége rászorul a társadalom „legkülönbjeinek” irányítására, az isteni törvények útmutatására.

A liberalizmus politikai égisze alatt bekövetkezett **társadalmi átstrukturálódás**, amely egyes rétegek gyors felemelkedését, mások lesüllyedését és tömeges pauperizációt okozott, a konzervativizmus szerint – okkal gondolták így – robbanékony állapothoz vezetett. A romantika eszméitől megihletett konzervativizmus ezért, a liberális állam segédletével folyó verseny ellen fellépve, a kialakuló kapitalista társadalmi hierarchiát nem fogadta el; **korporativizmust hirdetett**, a középkori rendi társadalmak – valóságos és elképzelt – bensőségességét kívánta az új körülmények között megteremteni. Ugyanakkor a liberálisokhoz hasonlóan a konzervatívok számára is fontos érték a **magántulajdon szentsége**, de ők – érthetően – elsősorban nem a kistulajdonosok polgári függetlenségét, hanem a feudális nagybirtok sérthetlenségét védelmezték.

A konzervativizmus ugyanis, ismét csak a liberalizmussal szöges ellentétben, **vallásos és nemzeti alapon áll**. A racionálisan okoskodó világpolgár eszményével szemben a konzervativizmus, nemzeti érdekképviseletre törekedve, a keresztény hitelvek politikai hasznosítására tesz eredményes kísérletet. A törvényhozásban vitatkozó liberális értelmiségi pártokkal és a parlamenten kívül fenyegetően növekvő szocialista tömegpártokkal szemben – a protestáns és a katolikus klérus segédletével kialakulnak a konzervatív alternatívát hordozó tömegmozgalmak és tömegpártok. Ez a mai keresztényszocializmus, kereszténydemokrácia, az ún. sárga szakszervezetek és szövetségi mozgalmak kezdete, ez az Action Francaise, a német völkisch mozgalom stb. politikai eredete. Ezekből a foglalkozási és szakmai szervezetekből, érdekképviseletekből, karitatív egyesületekből stb. nőttek ki a keresztény-konzervatív pártok.

A nacionalizmus

A nemzettudat kialakulásával együtt jelent meg a **nemzeti mozgalom, a nemzet védelmét és felemelését megcélzó ideológia és politikai irányzat**. Ezt **nacionalizmusnak** nevezik, mely - ellentétben a ma szokásos szóhasználattal – nem volt okvetlenül ellenséges más nemzetekkel szemben. Sőt, abszolutista és rendies berendezkedésekkel szemben összefoghattak egymással nacionalista mozgalmak, mint pl. a magyar, a német (ausztriai) és az olasz 1848-ban. A nacionalizmus eszméje ugyanis kezdetben összekapcsolódott a jogi egyenlőség és a szabadság felvilágosult eszméjével, a nacionalizmussal szemben pedig a hagyományos rendi társadalmakhoz és abszolutista uralmi formához ragaszkodó

erők léptek fel. (A XIX. század második felében ez a kapcsolódás meglazult, illetve megszűnt.)

A nacionalizmust a francia forradalom keltette életre (1789) Európában azzal, hogy az egyéni szabadságjogokat kiterjesztette a franciák közösségére. A királyok, dinasztikák elleni harcához ezzel egy új, csoportösszetartó erőt teremtett meg. **A nacionalizmus célja egy nemzetállam létrehozása volt. A nemzetállam a nemzet egészét, vagy nagy részét magában foglaló állam. Megteremtése már a 19. század elejétől alapvető politikai kérdéssé vált.**

AZ ENSZ LÉTREJÖTTE ÉS MŰKÖDÉSE

A második világháború következményének tekinthető egy nemzetek fölötti (szupranacionális) szervezet megalakulása. Az **Egyesült Nemzetek Szervezetének** (ENSZ) megalapításának lényege az volt, hogy visszanyúljanak a Népszövetség eszméjéhez, hiszen alapítói a szervezet **elsődleges céljaul a háború elkerülését tűzték ki**. Ahogyan ezt a gondolatot preambulumban megfogalmazták: meg kell menteni a jövő nemzedékét „a háború borzalmaitól, amelyek életünk folyamán kétszer zúdítottak kimondhatatlan szenvedést az emberiségre...”.

A szervezet megalakításáról először a **teheráni konferencián (1943. november)** esett szó, ahol már konkrétan felmerültek a nemzetközi béke és biztonság fenntartására hivatott szervezet fő feladatai. A végül **San Franciscoban aláírt ENSZ-alapokmány 1945. október 24-én lépett hatályba** (az ENSZ napja). **Az alapító tagok közé tartoztak** (51 állam) azok az államok, **amelyek hadüzenetet intéztek** a második világháború során **Németország, Olaszország, illetve Japán ellen**. A további tagfelvételek – különösen az első 10 évben – komoly politikai harcokat váltottak ki, és számos állam felvételére a hidegháború éveiben egyáltalán nem kerülhetett sor. **Magyarország felvétele** – 15 másik országgal együtt – **1955. december 14-én** történt meg. 1960-ban a 16 afrikai tagállam és Ciprus felvételével, illetve 1973-ban a két német állam (az NDK és NSZK) egyidejű felvételével jelentősen megnőtt a szervezet taglétszáma, és mára valóban az egész világot átfogó szervezetté vált, amely nélkülözhetetlen garancia a világ békéjének.

Az ENSZ **célja** tehát **a nemzetközi béke és biztonság fenntartása**. Az alapokmányban felsorolt egyetemes érvényű alapelvek a **nemzetközi együttműködés axiómáivá váltak**. Ezeket **egészítette ki a helsinki záróokmány (1975)**, amely ismételten és lényegre törően – szinte katalogizálva – foglalta össze az államok közötti kapcsolatokat szabályozó legfontosabb **tíz alapelvet**. A nemzetközi biztonság fenntartásán túlmenően az ENSZ fontos szerepet játszik **az emberi jogok** érvényesítésében. E tárgyban jelentős az 1948-ban elfogadott **Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata**, illetve az 1966-ban elfogadott **Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egységokmánya**, amely az emberi jogok deklarációján túl egyidejűleg létrehozta az egyezményokmány betartását vizsgáló **Emberi Jogok Bizottságát** is.

AZ ENSZ SZERVEZETE ÉS MŰKÖDÉSE

Az ENSZ szervezeti felépítése és működése a **Közgyűlésen**, a **Biztonsági Tanácson** (BT), és a Titkárságon nyugszik, de ezenkívül a szervezetnek még

további három rendkívüli fontos szerve van: a **Gazdasági és Szociális Tanács**, a **Gyámsági Tanács** és a **Nemzetközi Bíróság**. Igen jelentős szerepet játszanak az ún. **szakosított intézmények** is (pl. WHO, FAO, UNESCO, UNICEF stb.).

A **KÖZGYŰLÉS** (General Assembly) a legfőbb tanácskozó testület. Az összes tagállam képviselőiből áll, amelyek mindegyike egy szavazattal rendelkezik. Megvizsgálhat minden kérdést, amely a nemzetközi béke és biztonság fenntartására vonatkozik, de a döntések alapvetően nem itt, hanem a Biztonsági tanácsban születnek meg. A Közgyűlés által hozott határozatok így **csak ajánlások**.

A **BIZTONSÁGI TANÁCS** (Security Council) az Alapokmány értelmében elsődlegesen felelős a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért. A szervezeten belül a központi szerep a Biztonsági Tanácsé. Alapvető feladatai a békéltetés és a vizsgálódás. A béke veszélyeztetése esetén a Tanács háromféle megoldás közül választhat. Először felhívhatja az érdekelt feleket, hogy alkalmazkodjanak az ideiglenes rendszabályokhoz, valamint a Közgyűlés által megalkotott ajánlásokhoz; másodsor fegyveres erő felhasználásával nem járó szankciókat, rendszabályokat vezethet be (pl. gazdasági blokádnak);harmadsor pedig már fegyveres erő felhasználásával járó műveleteket foganatosíthat. A Biztonsági tanács eredetileg 11 tagból állt. **Állandó tagjai** az öt alapító nagyhatalom, az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Kína és a Szovjetunió, amelyek a döntéshozatal során **vétójoggal rendelkeznek**. A **nem állandó tagok** számát az afrikai és ázsiai tagállamok kezdeményezésére 1963-ban 10-re emelték; így jelenleg a BT-nek 15 tagja van. (Magyarország eddig két alkalommal volt a Biztonsági Tanács tagja: 1968/69-ben és 1992/93-ban). A „**nagyhatalmi egyetértés elvének**” vagy az **állandó tagok egyetértése elvének** megfelelően érdemi kérdésekben a határozatokat az öt állandó tag igenlő szavazatát magában foglaló kilenc szavazattal kell hozni. Ha egy állandó tag nem ért egyet egy döntéssel, ellene szavazhat, és ez a döntés megvétőzését jelenti. Mind az öt állandó tag élt már vétójoggal egy vagy több alkalommal. Ha egy állandó tag nem támogat egy határozatot, de elfogadását nem akarja vétójával megakadályozni, akkor tartózkodhat.

Az Alapokmány értelmében az ENSZ minden tagja elfogadja és végrehajtja a Biztonsági Tanács határozatait. Amíg az ENSZ más szervei csak javaslatokat tesznek a kormányoknak, addig egyedül a Biztonsági Tanács rendelkezik azzal a hatalommal, hogy olyan határozatokat hozzon, amelyek végrehajtása az Alapokmány értelmében kötelező a tagállamok számára.

A **TITKÁRSÁG** (Secretariat) a főtitkárból és tisztviselői karból áll. A **főtitkárnak** nagyon jelentős feladata van, ő a szervezet legfőbb igazgatási tisztségviselője. A főtitkári funkció mindenekelőtt politikai jellegű feladat, amely aktivitást, jó diplomáciai készséget igényel, és egyúttal feltételezi a bizalom meglétét a főtitkár és a tagállamok között. A főtitkár, a Biztonsági Tanács javaslata alapján a Közgyűlés nevez ki ötéves, megújítható időtartamra. Az ENSZ jelenlegi főtitkára, aki hetedik a sorban e poszton, a ghánai **Kofi Annan**, aki 1997. január 1-jén lépett hivatalba.

A Titkárság által végzett feladatok ugyanolyan sokrétűek, mint az ENSZ által kezelt problémák. Ez a békefenntartó műveletek irányításától a nemzetközi vitákban való közvetítésig, gazdasági és társadalmi trendek és problémák felmérésétől az emberi jogokra és a fenntartható fejlődésre vonatkozó tanulmányok készítéséig terjed.

Jelenleg a Titkárság a rendes költségvetés keretében mintegy 8600 személyt foglalkoztat mintegy 170 országból. Nemzetközi tisztviselőként tevékenységükért ők

is, és a főtitkár is csak az ENSZ-nek tartoznak felelőséggel. Esküt tesznek, hogy egyetlen kormánytól vagy kívülálló hatóságtól sem kérnek vagy fogadnak el utasításokat. Az Alapokmány alapján minden tagállam vállalja, hogy tiszteletben tartja a főtitkár és a tisztviselői kar kötelezettségeinek kizárólagos nemzetközi jellegét, és tartózkodnak attól, hogy befolyásolják őket munkájuk végrehajtása során.

Az ENSZ-nek, amelynek központja New Yorkban van, jelentős hivatalokat tart fenn Genfben, Bécsben és Nairoiban. Az ENSZ Genfi Hivatala (United Nations Office at Geneva - UNOG) a konferencia-diplomácia központja, valamint a leszerelés és az emberi jogok fóruma. Az ENSZ Bécsi Hivatala (United Nations Office at Vienna – UNOV) a nemzetközi kábítószer-ellenőrzés, a bűnmegelőzés és büntetőjog, a világűr békés felhasználása és a nemzetközi kereskedelmi jog területén az ENSZ tevékenységének a központja. Az ENSZ Nairobi Hivatala (United Nations Office at Nairobi – UNON) a környezet és az emberi települések terén az ENSZ tevékenységének a központja.

A NEMZETKÖZI BÍRÓSÁG (International Court of Justice – ICJ) az államok között kialakult jogviták, valamint a háborús konfliktusok békés, bírósági tárgyaláson történő rendezésére hívatott. Az utóbbi években egyre nagyobb jelentőséggel bíró ENSZ-szervezet. A Bíróság előtt **csak államok lehetnek a peres felek** (tehát sem egyének, sem nemzetközi szervezetek), és a testület a nemzetközi jog alapján hozza meg döntéseit. A Nemzetközi Bíróság székhelye Hágában van, testületét 15 állandó bíró alkotja, akik mind különböző államok állampolgárai, azaz őket felkészültségük, és nem nemzetiségük alapján választják ki, továbbá gondoskodnak arról, hogy biztosítsák a világ fő jogi rendszereinek a Bíróságban való képviselését. Nem lehet a testület tagja két azonos állampolgárságú bíró. A bírakat kilencéves időszakra választják, és újra megválaszthatók. A bírák semmilyen más foglalkozást nem űzhetnek hivatali időszakuk folyamán. (A Bíróságnak eddigi egyetlen magyar tagja Herczeg Géza akadémikus volt, akit 1994-ben választottak meg erre a posztra.)

A GAZDASÁGI ÉS SZOCIÁLIS TANÁCSOT (Economic and Social Council - ECOSOC) az Alapokmánynak megfelelően hozták létre, mint olyan főszervet, amely koordinálja az ENSZ, valamint az “ENSZ-szervezetek családja” néven ismert szakosított intézmények és szervezetek gazdasági és szociális munkáját. A tanácsnak 54 tagja van, amelyeket három évre választanak. A Gazdasági és Szociális Tanácsban a szavazás egyszerű szótöbbséggel történik; minden tag egy szavazattal rendelkezik.

A GYÁMSÁGI TANÁCSOT (Trusteeship Council), az ENSZ egyik főszervét, a gyámsági rendszer alá helyezett gyámsági területek igazgatásának felügyeletére hozták létre. A gyámsági rendszert az Alapokmánynak megfelelően építették fel az eredetileg 11 gyámsági terület lakói előrehaladásának, továbbá önkormányzóvá vagy függetlenné válási folyamatának támogatására. A Gyámsági Tanács a Biztonsági Tanács öt állandó tagjából áll - Kína, Franciaország, Orosz Föderáció, Egyesült Királyság, Egyesült Államok.

Az Alapokmány felhatalmazza a Gyámsági Tanácsot, hogy megvizsgálja és megvitassa az Igazgatási Hatóságtól érkező jelentéseket a gyámsági terület népeinek politikai, gazdasági, szociális és oktatási előrehaladásáról; megvizsgálja a területekről érkező petíciókat; és speciális missziókat küldjön a területekre.

Mostanra valamennyi gyámsági terület önkormányzatra tett szert, vagy független lett, akár mint önálló állam, akár a szomszédos független országhoz való csatlakozás révén. 1994-ben a Biztonsági Tanács befejezettnek nyilvánította a napirenden eredetileg szereplő 11 gyámsági terület legutolsó tagjára - az Egyesült Államok által igazgatott Csendes-óceáni Szigetek (Palau) gyámsági területére - vonatkozó ENSZ

gyámsági egyezményt. Módosított ügyrendi szabályzata alapján a Gyámsági Tanács ezután akkor és ott találkozik, amikor a helyzet azt megkívánja.

Az ENSZ további feladatai közé tartozik a **nemzetközi gazdasági, szociális és humanitárius feladatok megoldása**, koordinálása, és az ez irányú együttműködés előmozdítása. E téren teljesítménye vitathatatlanul pozitív. A szervezet elsődleges céljával, a nemzetközi béke és biztonság fenntartásával kapcsolatban azonban nem mindig váltja be a hozzá fűzött reményeket. Ennek egyik legfőbb oka az, hogy a **meghozott döntések végrehajtását nehéz és nem mindig célravezető kikényszeríteni**, a tagállamok pedig féltve őrzik nemzetközi jogi értelemben a szinte érinthetetlen szuverenitásukat.

TÖRÖKELLENES KÜZDELMEK A XIV-XV. SZÁZADBAN

A törökellenes küzdelmek Hunyadi János fellépéséig

A Török Birodalom első jelentős uralkodója **Oszmán** volt. Fia, **Orhán (1326-1362)** adott először fővárost a birodalomnak. A **Dardanellák** nyugati partjait **1352-ben** szállták meg, majd 1354-ben Gallipolit is elfoglalták. (Ezek voltak első európai foglalásaik.) Uralkodóink közül elsőként **Nagy Lajos** ütközött meg velük (1366), miután a törökök Drinápolyt is elfoglalták. Ezután a szerb fejedelmek tettek kísérletet megállításukra, de **1389-ben** ők is vereséget szenvedtek az első **rigómezei csatában**. **Luxemburgi Zsigmond (1387-1437)** 1395-ben kezdte meg a török elleni hadjáratának előkészítését, melyben a magyar haderő mellett főleg francia, német, angol, burgundi és cseh lovagok vettek részt. A hadjárat célja **a török kiűzése a Balkánról** és Jeruzsálem visszafoglalása volt. Zsigmond seregei 1396-ban **Nikápolynál** szenvedtek vereséget, ezután állandósultak a törökök betörései Magyarország területére. Ezek csak **1402-ben** szűntek meg átmenetileg, mikor a törökök a tatároktól szenvedtek vereséget az **ankarai csatában**, és I. Bajazid szultán is fogságba esett. Zsigmond a **telekkatonaság** felállításával sikertelenül kísérletezett egy állandó nagy létszámú haderőt felállítani. A nevéhez fűződik azonban a **végvári rendszer kiépítése**, amely közel egy évszázadon át megvédte az országot az oszmán hódítástól.

Hunyadi János harcai a török ellen

Habsburg Albert (1437-1439) után Hunyadi János pártja Jagelló Ulászlót (1439-1444) hívta meg a trónra. Ő bízta meg Hunyadi a **déli végek** védelmével, aki az adományozott hatalmas birtok jövedelmét is a védelemre használta fel. Hunyadi **első győzelmét 1441-ben** aratta Szerbiában, amiért Ulászlótól az erdélyi vajda címet kapta. **1442-ben Gyulafehérvárnál** és a **Havasalföldön** aratott győzelmeket. Modernizálta **haditechnikáját: támadó hadvezetés, bekerítés taktikája, különböző fegyvernemek összehangolt működtetése, huszita szekérvárak**. Hadseregének magját familiárisa és **zsoldosai alkották**. Zsigmond 1396-os hadjárata után ő is megpróbálkozott azzal, hogy a törököket kiűzze Európából, de ehhez más európai uralkodóktól nem kapott segítséget. Hadjáratát **1443-ban** indította, de sikerei ellenére a balkáni télen elakadt támadása. A törökök **fegyverszünetet** ajánlottak, melyet **1444 júniusában** fogadott el Ulászló. A béke ellenére Ulászló tovább folytatta a hadjáratot, melynek végén, **1444 november 10-én a várnai csatában** maga is elesett. Ezután az 1445. évi országgyűlésen Hunyadi a két főkapitány egyikévé választották, majd 1446 júniusában a pesti országgyűlés választotta **kormányzóvá**. Következő nagy csatájában (**1448**) **Rigómezőnél** ismét vereséget szenvedett a töröktől. **1453-ban** V. László lépett a trónra, Hunyadi ekkor az ország egyik főkapitánya, a királyi jövedelmek kezelője és Beszterce örökös grófja lett. **A törökök II. Mohamed vezetésével** ebben az évben **foglalták el Konstantinápolyt**. A pápa ekkor kereszteshadjáratot hirdetett, és az 1454-es országgyűlés Hunyadi nevezte ki a magyar sereg főparancsnokává. Hunyadi utolsó nagy **sikerét Nándorfehérvár** védelmével aratta. II. Mehmed 1456. július elején kezdte ostromolni a várat hatalmas túlerővel, végül **1456 július 21-i** támadása után Hunyadi megfutamította őket. A

győzelem után három héttel Hunyadi meghalt pestisben. Utolsó győzelme emlékét őrzi a déli harangszó.

Törökellenes harcok 1526-ig

Hunyadi Mátyás (1458-90) alatt 1458-ban a törökök elfoglalták Galambóc várát, majd Hunyadi 1463-ban Jajcát, 64-ben Szreberniket veszi vissza a töröktől, 1476-ban propaganda célból Szabácsot. **Kinizsi Pál** és **Báthory István** legyőzte a betörő oszmánokat **kenyérmezőnél 1479-ben**, majd 1481-ben Szendrő mellett, miután Bajaziddal **1483-ban** Mátyás békét kötött 5 évre. I. Szulejmán (1520-66) 1521-ben elfoglalta Nándorfehérvárt, Zimonyt, Szabácsot, majd hűbéresküvel járó megegyezést ajánlott II. Lajosnak. Ennek elutasítása után 1526-ban seregével átkelt a Száván, s augusztus 29-én Mohács alatt vereséget mért a Tomori Pál kalocsai érsek vezette magyar főerőkre. Eközben Szapolyai János seregével Szegednél várakozott, s máig vita tárgya, hogyan alakult volna a küzdelem, ha részt vesz a csatában.

MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY BOCSKAI ÉS BETHLEN FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN

A tizenöt éves háború (1593-1606)

II. Rudolf (1576-1612; magyar királyként I. Rudolf 1576-1608) nem érzékelte, hogy a Török Birodalom már túljutott hatalmas csúcspontján, s a béke fenntartására törekedett. III. Murád szultán azonban az ismét hevesebbé váló határviszályokban (1590-1593) elszenvedett egyik török vereség ürügyén hadat üzent a Habsburg uralkodónak. Elkezdődött az ún. tizenöt éves háború (1593-1606).

Két felfogás van arról, hogy **mért nevezik tizenöt éves háborúnak**. Az egyik az 1591. évi határviszályoktól a törökkel való békekötésig, 1606-ig számolja a 15 évet. A másik vélemény szerint a háború 1593-ban kezdődött, de 1608-ig, a háború keretei között kibontakozott Habsburg-ellenes rendi mozgalom sikeréig tartott.

1593 őszén a török főszereget betört a Dunántúlra: elfoglalta Veszprémet és Várpalotát. Ezután a császári zsoldosok és a magyar végvári csapatok vették át a kezdeményezést. A Pálffy Miklós főparancsnoksága alatt álló seregek az 1593-1594. évi téli-tavaszi hadjáratban – Fülektől Nógrádig – visszavették a hódoltság északi várait. Csak Esztergom ostrománál torpantak meg: a várat nem sikerült bevenniük. Ebben az ostromban vesztette életét Balassi Bálint.

A sikereken felbuzdulva a pápai diplomácia közreműködésével Szent Szövetség alakult a török ellen (1594). A pápa, az ausztriai rendek és a német birodalmi gyűlés is küldött pénzt a háború kiadásaira. A nemzetközi összefogásban katonai erővel a Habsburg monarchia, Erdély és a román vajdaságok vettek részt.

Erdély a háborúban, a háború céltalansága, a Habsburg-ellenes mozgalom

Míg **Báthory Zsigmond** nagy örömmel csatlakozott a szövetséghez, az erdélyi nemesek többsége nem bízott a keresztény erők sikerében, s továbbra is kitartott a törökkel folytatott jó viszony mellett. Ez az **erdélyi megosztottság** nemcsak a Szent Szövetség egységét, hanem a Habsburgok Erdélyre vonatkozó törekvéseit is veszélyeztette. A bécsi udvar elrendelte az országrész katonai megszállását, eltávolították Báthory Andrást (1599) és leszámoltak a trónkövetelőkkel.

Báthory Zsigmond főként székelyekből álló hada, nagybátyja, **Bocskai István** vezetésével, valamint a havasalföldi vajda, Mihály seregei az al-dunai **Gyurgyevónál 1595-ben győzelmet arattak** a törökök fölött. Egy évvel később, **1596-ban** azonban a Szent Szövetség egyesített erői **Mezkeresztesnél** – a tizenöt éves háború legnagyobb csatájában – **döntő vereséget szenvedtek** a szultáni főseregtől. Báthory Zsigmond elbizonytalanodott. Először följánlotta I. Rudolfnak Erdélyt (1597), majd meggondolta magát, a s törökbarát unokatestvérét, Báthory Andrást kérte fel az uralkodásra.

Az erdélyi országgyűlés úgy döntött, hogy ha a császáriak visszafoglalják a törököktől Budát, akkor csatlakoznak a Habsburgokhoz. A Budát védő török várrendszerből több várat is elfoglaltak már, s a szövetséges hadvezetés három alkalommal is próbálkozott Buda visszafoglalásával, de sikertelenül. **A mezőkeresztesi csata után pedig a töröké lett a kezdeményezés.** Sorra foglalták vissza a háború kezdetén elvesztett várakat, sőt olyanokat is, amelyek eddig nem voltak török kézen (Eger, 1596; Kanizsa, 1600).

1594-ben elesett a Bécs előterében már a királyi udvar védelmét biztosító **Győr**. Ez **közvetlen fenyegetést** jelentett a császári és királyi székhely számára. A királyi csapatok – Pálffy Miklós vezetésével – új haditechnika, a petárda bevetésével foglalták vissza: berobbantották az erősség kapuját.

Egyik háborúzó fél sem tudott úrrá lenni a másikon. A háborúskodást a magyarok közül sokan céltalannak tartották, különösen, hogy **az ellátás szervezetlensége miatt a császári hadak legalább olyan pusztítást végeztek az országban, mint a törökök.**

A tizenöt éves háború második szakaszában kibontakozó **Bocskai István vezette Habsburg-ellenes felkelést** a szultán kezdetől fogva támogatta. Még koronát is küldött Bocskainak. Ám Bocskai István hamar belátta, hogy a török szövetségben folyó harccal csak a hódoltságot gyarapítja, és a magyar végvári vonalat gyengíti. Ugyanis a Habsburgoktól visszafoglalt várakba a törökök akartak őrséget hagyni. Ezért fogadta kedvezően **a bécsi udvar tárgyalási ajánlatát**. Mielőtt megbízottja, Illésházy István megkezdte volna a megbeszéléseket, a **hajdúk** ügyét is rendezte. (1605 decemberében, a **korponai országgyűlésen** megneemesítette őket, és saját birtokából szabad földeket adományozott nekik. Így alakultak ki a későbbi hajdúvárosok, amelyekben a hajdúk mentesültek a földesúri szolgáltatások alól, és csupán a katonáskodást várták el tőlük.)

A bécsi és a zsitvatoroki béke, a tizenöt éves háború lezárása

Az **1606 júniusában Bocskai és a Habsburgok között** megkötött **bécsi békével** eredményesen zárult a Habsburg-ellenes mozgalom.

A Bocskai mellett felsorakozó nemesség azt kívánta, hogy a **Habsburgok a törökkel is kössenek békét**. Erre mindkét – már amúgy is legyengült - fél hajlandó volt. **1606 novemberében** Bocskai közvetítésével kötötték meg a **zsitvatoroki békét**. A fennálló helyzetet alapul véve húsz évre mindkét fél felfüggesztette a háborút.

A Bocskai felkelés

„A századfordulóra (XVI-XVII.) Erdély válságos helyzetbe jutott. Egyrésztől Báthori Zsigmond határozatlan politikája, másrészt a **15 éves háború** (1591-1606) megpróbáltatásai válságba sodorták az Erdélyi Fejedelemséget. A bécsi udvar a háború terheit a **hűtlenségi perek** birtokelkobzásaival próbálta enyhíteni, amely megrendítette a Felső-Magyarországi rendek bizalmát I. Rudolfban. A **vitézli rendet** sértette, hogy idegen zsoldosokat neveztek ki a végvárak élére, rajtuk kívül létezett a jobbára császári zsoldban álló hajdúk jelentős ereje. A feszült helyzetben, mikor Bocskai Istvánt, Erdély leghatalmasabb főurat is **bíróság elé idézték**, kitört a felkelés. Bocskai ígéretekkel a maga oldalára állította a hajdúkat, akik 1604 őszén legyőzték **Álmosd és Diószeg** között a császári csapatokat. A török is a felkelés mellé állt, így 1605-re az egész Felvidék Bocskai kezére került. Ekkor a **szerencsi országgyűlés** fejedelemmé választotta Bocskait, majd kimondta a protestáns, az evangélikus és a katolikus vallás egyenjogúságát. Bár mint Erdély fejedelme függött a töröktől, és Bocskai **koronát** is kapott tőlük, Bocskai békére törekedett, így ezt **elutasítva**, követei révén megegyezett I. Rudolfal, és 1606-ban megkötötték a **bécsi békét**. A béke pontjai: vallásszabadság (kivéve a falvak és a mezővárosok), megerősítette a rendi alkotmányt, a nádor ismét a kormány feje, Erdély elismerése, területi engedmények Bocskainak. 1606 végén Bocskai közvetítésével lezárták a 15 éves háborút Zsitvatorokon. 1606 decemberében meghalt Bocskai István (1557-1606), **végrendeletében** meghatározta a XVII. századi magyar politika célkitűzéseit (rendi jogok biztosítója Erdély).” /Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek/

Rubicon 10. évfolyam (1999) 7. szám (91.)

BENDA KÁLMÁN: **Bocskai István • 1557–1606**

Ha Bocskai nevét halljuk, az 1604-ben induló nemzeti szabadságharc vezérére gondolunk, aki véget vetett Rudolf császár-király és kormánya magyarországi önkényuralmának, rákényszerítette az udvart az ország alkotmányos különállásának és a protestáns vallások szabadságának elismerésére, ugyanakkor békét közvetített a császár és a szultán közt, leállítva ezzel az országban másfél évtizede dúló pusztító, de eredménytelen háborút. A történést azonban nemcsak a végeredmény érdekli, hanem az az út is, amelyen át a Habsburg-barát bihari főúr eljutott a Habsburgok elleni szabadságharcig, érdeklik azok a körülmények, amelyek alakították gondolkodását, formálták magatartását.

A császár oldalán

Az Erdélyi Fejedelemséget Báthory István emelte ki a politikai jelentéktelenségből. Fejedelemeként megszilárdította önállóságát, lengyel királyként pedig birodalmi politikája egyik sarokkövévé tette. Mivel megítélése szerint a török és a német (értsd: Habsburg-) hatalom a lengyel és a magyar népre egyaránt végzetes, együttes erővel akarta megállítani hatalmi terjeszkedésüket. Egy államszövetségben kívánta egyesíteni Lengyelországot, Erdélyt és a Magyar Királyságot, „*mely ha meglehetne, sem töröktől, sem némettől nem kellene félnünk*”. Ebben a tervben Erdélynek központi helyzeténél fogva kiemelt jelentősége volt, hiszen szinte háromfelől határos volt a Török Birodalommal, a keletre elterülő ortodox államokkal és a Magyar Királysággal is.

István király halála (1586) véget vetett a lengyel–magyar együttműködésnek, az erdélyi politika azonban továbbra is a kettészakadt ország egyesítésére és a török kiszorítására irányult. Mivel pedig a harcokban megroppant Magyarország ereje erre nyilvánvalóan elégtelen volt, a meghiúsult lengyel–magyar együttműködés helyébe a császárral való szövetség lépett. Ezen elképzelés kialakításában már jelentős része volt az erdélyi politikai és katonai irányítást kezében tartó **Bocskai Istvánnak**. Ő volt az, aki – együttműködve a fejedelem gyóntatójával, a „hitetlenek” elleni szent háború pápai gondolatát képviselő jezsuita Alfonzo Carillóval – **rávette Zsigmondot a Portának való hűség felmondására**, ő adta a katonai támogatást a törökkel való szembe fordulást kalandor politikának bélyegző ellenzék megsemmisítésére, s **ő kötött szövetséget Erdély nevében a császár-királyal**.

Ennek eredményeként **a kettészakadt Magyarország 1595-ben szoros katonai szövetségben egyesült – indulhatott a török elleni felszabadító háború**. Az erdélyi hadak visszavették a Temesköz várait, a Maros vonalát védő Lippát és Jenőt, majd a Bocskai vezetésével Havasalföldre nyomuló sereg – Mihály havasalföldi vajda támogatásával – **Gyurgyevónál** megverte és megfutamította a nagyvezír hadát. **Rudolf császár-király csapatai azonban nem tudtak döntő sikert elérni**, számuk ehhez nem is volt elégséges.

A Habsburgokkal kötött szövetség tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Erdély magára maradt, a török bosszúja pedig nem késett. **Báthory Zsigmond** idegei összeroppantak, **lemondott, fejedelemségét Rudolf császár-királynak adta át**. Erdély és Magyarország most valóban újra egyesült egy uralkodó jogara alatt, anélkül, hogy a külső védelemhez szükséges erő rendelkezésre állt volna. A Porta pedig nem nézte tétlenül, hogy Erdély a császár kezére került. Basta császári generális néhány ezer zsoldossal levonult Erdélybe, de nem tudta a fejedelemséget megvédeni, ereje csak arra futotta, hogy a török szövetséghez visszatérő politikai és katonai párt szervezkedését szétzúzza. **Erdély földje évekre hadszíntérré vált**, amelyen a belső ellenség, császári zsoldosok, török és tatár hadak verekedtek, miközben Mihály havasalföldi vajda is beleszólt a küzdelembe. Az ország, melyet a háború mindaddig megkímélt, néhány év alatt teljesen elpusztult. **Bebizonyosodott: a Porta nem tűri, hogy Erdély a német-római császári koronát is viselő magyar király jogara alá kerüljön, és az egyesülést képes megakadályozni. A török hűbériség felmondása a fejedelemség számára háborút és pusztulást jelent.**

Ez a felismerés együtt járt a Habsburg-királyok politikájához fűzött illúziók szertefoszlásával. Az 1590-es években sokan hitték – nemcsak Erdélyben, hanem a királyi Magyarországon is –, hogy a Német-római Birodalom érdekei az oszmánok elleni harc kérdésében azonosak Magyarországgal, s a török hatalom visszaszorítása a Habsburgok politikájának is központi eleme. Az 1600-as évekre

világossá vált, hogy Rudolf császár-királynak nincs, nem is lehet külön magyar külpolitikája, hiszen a Magyar Királyság érdekei a birodalmi érdekeknek vannak alárendelve, annak függvényei csupán. S bár a császár büszkén hangoztatja a középkorból örökölt hitvédő küldetését, ezt nem annyira a pogánynak mondott mohamedán törökökkel, hanem a saját országain belüli „eretnekekkel”, a protestánsokkal szemben kívánja érvényesíteni. A „hitetlenek” elleni harc hatalmi-politikai és eszmei szempontból is másodlagos volt csupán, s a Magyarországra érkező idegen zsoldos csapatok ennek megfelelően viselkedtek. Megkezdődött a protestánsok fegyveres üldözése, a katonaság a falvakon és a mezővárosokon élőködött. A parasztság az atrocitásaik elől a mocsarak közé húzódott, sőt előfordult, hogy a török oltalma alá menekült. Erdély után **az egész ország hadszíntérré** vált, a keresztény hatalmak győzelmének reménye azonban szertefoszlott. **A Bocskai által képviselt, sőt erőltetett elképzelés politikai és katonai csődhöz, az ország pusztulásához vezetett.**

Hogy erre Bocskai mikor döbbsent rá, pontosan nem tudjuk megmondani. Báthory Zsigmond lemondása után még teljes meggyőződéssel a császár- király oldalán állt, de aztán **egyre inkább kételyei támadtak Rudolf katonai erejében és szándékaiban.** Kételyeinek hangot is adott, mire 1601-ben Prágába hívták, és a várost csak kétévi internálás után hagyhatta el. E két év alatt közelről láthatta a birodalmi politika tehetetlenségét, a katonai irányítás teljes csődjét. Hazatérve bihari birtokain láthatta a pusztulást, melyet végső soron az általa elindított politika eredményezett. Ahogy a kortárs történetíró oly egyszerűen és mégis oly kifejező tömörséggel írta: *„kezde gondolkodni maga és nemzete felől”*. Bár sem politikai, sem katonai hatalommal nem rendelkezett, **elhatározta, hogy változtat a helyzeten.** Kezdetben nyilván nem gondolt többre, mint hogy Erdélyt visszaállítja korábbi állapotába, s a császár jogára helyett az országot ismét a Porta mellé viszi, esetleg a saját fejedelemsége alatt. Erre biztatták a török földre menekült erdélyi bujdosók is, élükön az ifjú Bethlen Gáborral. Bocskai a temesvári pasa közvetítésével óvatos, tapogatózó tárgyalásokba kezdett, ám 1604 őszén a dolgok váratlan fordulatot vettek.

A szabadságharc élén

Jacomo Barbiano, Belgiojoso grófja, a kassai főkapitány gyanút fogott, és utasítást adott a váradi alparancsnoknak, Cyprian Concininak, hogy foglalja el Bocskai várait, Szentjobbot és Kerekit. Ugyanakkor hadával maga is megindult, nyilvánosan a török ellen, valójában Bocskai megalázására. Bocskainak határoznia kellett: menekül vagy ellenáll. De hogyan álljon ellen, amikor nincs serege, s a nemesség nem mutat hajlandóságot, hogy védelmére keljen? A segítség onnan jött, ahonnan talán legkevésbé várta: a kóborló szabad hajdúk, valamint a császári seregben vonuló hajdúk részéről, akik Biharba érve döbbsentek rá, hogy nem a török ellen vezetik őket. Bocskai egy későbbi levelében így mondta el a történeteket: *„Azok [a hajdúk] a dolgot eszekben vévén, magok nemzetinek hóhéri nem akarván lenni, úgy megháborodtanak volt, hogy [...] magok jövőnek érettünk, amikor immár Szentjobbot tőlünk elvették és Kereki várát vitták.”* A titokban történt megegyezés után, 1604. október 15-én Álmosd és Diószeg közt a hajdúk egy része lesbe állt, és éjszaka megrohanta a vonuló császári sereget, mely rövid harc után megfutamodott. A törvényekben megbélyegzett, a nemesség által a társadalom söpredékének tekintett **hajdúk és a bihari nagyúr összefogásával így indult meg első nagy Habsburg-ellenes szabadságharcunk.**

A császár és környezete kezdettől fogva vallásháborúnak bélyegezte a szabadságharcot, mondván, hogy az „eretnek” tanok által félrevezetett protestáns alattvalók a katolikus uralkodó hatalma ellen lázadtak fel, hitbeli alapon. Ez az állítás azonban teljesen hamis. Való igaz, a fölkelés kirobbanásának okai közt nem elhanyagolható az, hogy az udvar támadást indított az ország óriási többségét kitevő protestánsok ellen, katonai erővel elfoglalva templomaikat, elűzve prédikátoraikat és megtiltva vallásgyakorlásukat. A szabad vallásgyakorlat azonban a parasztság, a jobbágyság tömegei számára szinte az egyedüli emberi szabadságjogot jelentette. **A fölkelők nem akarták a maguk vallási nézeteit másra kényszeríteni, csupán a sajátjukat megvédeni.** S bár a protestáns vallásgyakorlat biztosítása a tárgyalásokban mindig az első helyen állt, végül is csak egyike volt az alkotmányjogi követeléseknek.

Ugyanakkor nem lehet vitás, hogy **a szabadságharcnak kimondottan protestáns,** ezen belül **kálvinista jellege volt.** Nemcsak azért, mert a fegyverre keltek nagy többsége – köztük maga Bocskai is – a református hitet vallotta, hanem azért, mert **a fölkelés ideológiáját Kálvin tanai szolgáltatták.** Kálvin volt az, aki – szemben a katolikus egyház álláspontjával, amelyet Luther is elfogadott – bizonyos körülmények közt nemcsak megengedte, hanem kötelezővé tette hívei számára a fegyveres szembefordulást a világi hatalommal. Eszerint **az uralkodással nemcsak jogok, hanem kötelességek is járnak. Ha az uralkodó ezeket nem teljesíti,** méltatlanná válik Istentől elrendelt hivatásához, zsarnokká lesz, s a híveknek, **az alattvalóknak erővel kell őt a helyes útra visszatéríteniük.** Isten ilyenkor szabadítót támaszt, aki az ő nevében vezeti a küzdelmet. Míg a katolikus és az evangélikus vallás tiltotta az Istentől eredő világi hatalommal való szembenállást (ahogy Luther mondotta: vállalni kell a mártírsorsot), s így belenyugvásra nevelt, **a kálvini tanok ellenállásra buzdítottak.** Ez a tanítás formálta a magyarországi politikai közvéleményt, s a fölkelés egysége e vallási tanítás jegyében született meg. Bocskai mély meggyőződéssel Isten küldöttének vallotta magát, s a közvélemény úgy is fogadta, „a magyarok Mózesét” köszöntve benne. Ez az isteni küldetésbe vetett kölcsönös hit tette lehetővé, hogy a hajdú a nagyúr segítségére siessen, s megfordítva: a nagyúr széles társadalmi háttérrel tudhasson maga mögött.

Rudolf császár – akit mérhetetlenül felháborított, hogy alattvalói „fellázkodtak” ellene – végül öccsét, **Mátyás főherceget bízta meg a magyarokkal folytatandó tárgyalással.** A király – miután sikertelenül próbált külföldi segítséget szerezni – ígéretet tett arra, hogy **a magyarországi méltóságokat magyarokkal tölti be, a végvárakba magyar katonákat telepít, a protestánsoknak vallásszabadságot engedélyez. Arról azonban hallani sem akart, hogy Erdély önállóságát elismerje, s az északkeleti megyéket átengedje Bocskainak.** Amiért annak idején Bocskai küzdött – hogy az ország Habsburg-vezetéssel egy kézben legyen –, ahhoz most Rudolf ragaszkodott. **A török** – amely kezdettől fogva tüntetően felkarolta a fölkelést és vezérét – **szívesen látta volna, ha Bocskai kerül a magyar trónra,** s azt sem bánta volna, ha az új király Erdélyt is megtartja.

Korábban történetírásunk úgy vélte, a Porta semmilyen formában sem járult volna hozzá Magyarország egy kézben történő egyesítéséhez, ezzel szemben az újabb kutatások (Péter Katalin tanulmánya) azt igazolják, hogy a török vezetés csak a császár jogára alatti egyesítést ellenezte. Tudta ugyanis, hogy a 16. század háborúiban meggyöngült Magyarország és Erdély egyesült ereje sem jelent számára katonai veszedelmet, míg **a Habsburgok jelenléte a Német Birodalom, a pápaság és Spanyolország összefogását hozhatja. A Habsburgok kiszorítása, magyar uralkodó trónra ültetése tehát számára akkor is előny,** ha az Erdélyt és

Magyarországot egyaránt birtokolja. Ezért küldött Bocskainak koronát, ezért címezte őt Magyarország királyának, ezért követett el mindent, hogy rábeszélje: lépjen fel a királyi trónra.

A fölkelők táborában megoszlottak a vélemények. A tiszántúli nemesség jó része a teljes függetlenség, a nemzeti királyság híve volt. Véleményüknek súlyt adott, hogy mögöttük álltak a hajdúk. A nyugati részek nemesei a Habsburgokkal történő kiegyezés politikáját képviselték. Álláspontjukat a fejedelem első tanácsosa, Illésházy István fogalmazta meg a legvilágosabban: *„Nincsen-é előttünk, hogy két nagy császár birodalma között vagyunk. Az török természet szerint mind hitünknek, s mind magunknak ellensége, szép szót ad-é most, segít is, bizony megveszi idővel az árát [...] Nem vött ő még ezideig senkinek sem országot, sem várat. Ezután sem veszen, bátor senki ahhoz ne bízzék. Az római császárnak is, ha ellenségi leszünk, télbe-nyárba rajtunk leszen, és bizony, meg nem állhatjuk végtére. Nem köllene ezért ez kevés maradékját hazánknak ilyen nyilvánvaló nagy veszedelmére hozni. A végére köllene dolgunknak nézni, nemcsak az eleire.”*

Illésházy és a köréje csoportosulók szeme előtt mindenekelőtt a török veszély lebegett. Úgy vélték, a császár segítségével lehetséges az ellenállás, anélkül az ország menthetetlenül az oszmán hódítás áldozatává válik. Szinte bármilyen áron készek voltak az udvarral való megbékélésre, s elleneztek Erdély önállóságát, hiszen az az erők megosztását eredményezné. Ahogy Illésházy írta: *„Soha nem tetszett énnekem, és most sem tetszik, hogy ez megmaradott darab országot kétfelé szakasszuk két birodalom alá, és azzal ennél is erőtlenebbé tegyük, az mint most vagyon az. Nem köllene azért így megszagatnunk hazánkat.”* **Kelet-Magyarországon a fő veszélyt a Habsburg-uralomban, a Német Birodalomnak való alávetésben látták, s úgy vélték, hogy mivel a török ellen érdemleges segítség nem remélhető, a Portával kell megegyezni, még a függetlenség feláldozása árán is.**

A magyarság fennmaradásáért

Bocskai a két szemben álló párt egyikéhez sem csatlakozott. Szíve szerint a függetlenség, a nemzeti királyság híve volt, de világosan látta, hogy a két nagyhatalom között „ennyi sokfelől felhúzott fegyver közt” az ország egymaga nem állhat meg, s **a Habsburgokkal szembeforduló Magyarországnak a törökre kell támaszkodnia.** Arra, hogy ez milyen következményekkel jár, ott volt történelmi példának „az öreg János király”, Szapolyai János esete. Ha pedig a császár karjaiba veti magát, ez nemzeti létének megsemmisüléséhez vezetne. **Az egységes, önálló Magyarország feltámasztása tehát ebben a hatalmi helyzetben megvalósíthatatlan, ki kell várni az alkalmasabb időt.** Addig is **biztosítani kell viszont a magyarság fennmaradását.** Ennek érdekében **meg kell szüntetni a** csak pusztító és eredménytelen **háborút** a török és a császár között, s **ki kell egyezni** mind **a szultánnal**, mind **a császárral.** Ennek súlyos ára van, de vállalni kell: az ország nyugati és északi része, a királyság, maradjon a Habsburgok jogara alatt, a keleti rész, Erdély vállalja a török hűbéruraságot. Ezzel megoszlanak a hatalmi zónák, az erők kiegyenlítődnek, s mindkét nagyhatalmat féken tartja a másiktól való félelem.

Bécsbe küldött követeinek adott utasításában a fejedelem hangsúlyozta mind a Habsburgokkal (ahogy írta: a némettel), mind a törökökkel kötendő béke fontosságát. A török az ajtó előtt fekszik – olvassuk okfejtésében –, ha mozdul, útja Magyarországon át vezet, ami a magyarság pusztulásával jár. A császárnak most

ugyan nincs elegendő ereje, hogy akaratát érvényesítse, mert a török csapatok itt vannak a fölkelők oldalán, de ha ősszel hazamennek, s addig nincs meg a béke, „*mi az derekas segítségtől megfosztatván, akkor onthatja alá az forró!*”. Ezért a tárgyalásban „*mind a kettő között igen okosan és szorgalmatos vigyázással kell járnunk, és idejekorán csak arra kell gondot viselnünk, hogy hazánk szabadsága is helyre állíttassék, és a töröktől is hazánk végházi megoltalmaztassanak*”.

Erdély különállását Bocskai különösen fontosnak tartotta, mivel az nemcsak a külpolitikai helyzet egyensúlyának biztosítását szolgálja, hanem a magyarság belső fejlődésének bizonyos védelmét is. A Német Birodalom szempontjaihoz igazodó császár-királytól nem várható, hogy a magyar érdekeket képviselje, erre rá kell kényszeríteni, ám ehhez a magyar királyság népének sem lehetősége, sem ereje nincsen. Ahogy politikai végrendeletében a fejedelem kifejtette: „*valameddig az magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, az németnél léssen, és az magyar királyság is az németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra léssen.*” Ezért Erdélynek erőssé és nagygyá kell válnia, még a királyság rovására is, „*mert ha mód lehet mennél nagyobbá nevelhetni, annál nagyobb s bizonyosabb erősségére léssen az mi nemzetünknek*”. Ezért követelte Bocskai a békekötésben a már korábban a fejedelemséghez csatolt tiszántúli megyéken kívül Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs területét, valamint a tiszai átkelőt védő Tokaj várát.

A Bocskai által elképzelt Erdély belügyeiben önálló, s a törökkel csak „jó korrespondenciákat” tart, ám nyilvánvaló volt, hogy a Portával szembe nem fordulhat, és a királyságnak sem adhat segítséget a török ellen. **A helyzet normalizálódása tehát csak úgy jöhet létre, ha a török háború megszűnik, s „a két császár” egymással békét köt. Olyan békét, amelyben egyenrangú felekként szerződnek, s amelyet Bocskai közvetít.**

A belső társadalmi konszolidálódásnak azonban **belpolitikai feltételei** is voltak: **meg kellett oldani a hajdúság problémáját.** A hajdúk a török háborúk kárvallottjai voltak, jobbágyok és szabad parasztok, sőt kisnemesek, akiknek faluját feldúlta a török vagy a tatár, sokuknak a családját is kiirtotta vagy rabságba hurcolta, s ők pusztá életüket mentve, egy szál karddal katonának álltak. Az embertelen sors őket magukat is embertelenné tette, a háborúban százával és ezrével pusztultak a csatamezőkön, a viszonylagos béke idején viszont a falvakra és nemesi kúriákra támadtak. A társadalomból kirekesztett, hontalan népelem lettek. Bocskai nekik köszönhette hadi sikereit, a szökött jobbágyokkal húsz-huszonötezer főre dagadt hajdúsereg adta a fölkelés katonai erejét. A vármegyék, a földesurak a szökött jobbágyok kiszolgáltatását, a hajdúk földesúri hatalom alá kényszerítését követelték, s még Illésházy István is úgy vélte, hogy akire nincs szükség a végvárakban, az menjen vissza jobbágynek.

Bocskai messzebb látott náluk, s ezt az értékes katonaelemet meg akarta tartani az erdélyi fejedelmek, utódai támogatására is. **1605 végén kereken tízezer hajdút** – seregének elitjét – **telepített le** az akkor Szabolcs megyéhez tartozó **Debrecen környéki, a török által elpusztított részeken**, s a székelyekéhez hasonló kiváltságokkal ruházta fel őket. **Közösségi nemesi jogokat kaptak, földesurat nem szolgáltak, az erdélyi fejedelem szavára azonban kötelesek voltak fegyvert kötni és hadba vonulni.** A hajdúk letelepítésével Bocskai eleven erődöt állított a hódoltság szélén a török terjeszkedés útjába, megmentette a pusztulástól a magyarság egy értékes elemét, ugyanakkor azzal, hogy szabad paraszti kiváltságokkal a kiváltságosok legalsó fokára emelte őket, rést ütött a merev

társadalmi határokon. Ezt még fokozta azzal, hogy a hajdúk kapitányait szavazati joggal bebocsátotta az országgyűlésre.

1606 őszén, hosszas tárgyalások után, aláírták a **bécsi béke** néven ismert megegyezést, mely **orvosolta a vallási és az alkotmányos sérelmeket, s biztosította az Erdélyi Fejedelemség függetlenségét.** Ezt követte a **törökkel kötött zsitvatoroki béke,** melyben Bocskai közvetítésével **a császár-király és a szultán lezárták a tizenöt éve folyó háborút.** Bocskai mindössze néhány héttel élte túl a béke aláírását, 1606. december 29-én meghalt. A 17. századi magyar történelem azonban az általa teremtett alapokon indult tovább.

A Rubicon ezen írása Benda Kálmán, az 1994-ben elhunyt kiváló történész egy előadása, mely eredetileg a Bocskai István életéről és tevékenységéről 1982-ben rendezett debreceni emlékülésen hangzott el.

BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE

Bocskai halála után az erdélyi rendek **Rákóczi Zsigmondot (1607-08)** választották fejedelemnek. Uralmának azonban igen hamar véget vetett a fiatal Báthory Gábor (1608-1613), aki a hajdúkkal szövetkezve lemondatta, és saját magát választotta fejedelommé. Uralma azonban nagyon hamar népszerűtlenné vált, és az ellene fellázadt hajdúk megölték. Halála után a rendek **Bethlen Gábort (1613-29)** választották fejedelommé.

Ez az időszak új fejezetet nyitott Erdély történelmében. **Bethlen korának egyik legnagyobb politikusa** volt. Minden eszközt felhasznált hogy felvirágoztassa Erdélyt, ugyanis távoli **céljai közé tartozott az ország egyesítése Erdélyből kiindulva.** Tudta, hogy a török még jelentős erőt képvisel, ezért törekedett a **jó kapcsolatra a Portával.** Uralkodása **nyugalmat és jólétet teremtett.**

Bethlen a Báthorytól örökölt káoszban **erős kézzel rövid idő alatt rendet teremtett.** Sok hanyag **tisztviselőt leváltott,** a többi pedig rendszeresen **ellenőrizte.** Az érdemtelenül eladományozott **birtokokat visszavette,** ezzel jelentősen megnövelte saját befolyását. A nagyobb mennyiségben kivitelre kerülő árucikkekre **monopóliumot** vetett ki (**higany, méz, viasz, szarvasmarha**) Ezekből a gazdasági intézkedésekből a fejedelemnek és a népnek is jelentős haszna származott.

Figyelmet fordított az **ipar fejlesztésére** is. A rendkívüli hadi szükségleteket a céhek nem tudták ellátni, ezért gyakran bízott meg **céhen kívülieket is termeléssel.** **Külföldi iparosokat** hívott be az országba (pl. morva **anabaptisták**). Az erdélyi bányák fejlesztésére a **Felvidékről bányászokat hívott.** Gazdasági tevékenysége miatt Erdély **bevételei hallatlanul** megnöttek, elérték az 500.000 forintot, amiből jutott pénz az **állandó hadsereg fenntartására.** Katonái rendszeres **zsoldot** kaptak, a **várat állandóan javították, karbantartották.**

Bethlen **háttérbe szorította a rendeket,** megerősítette a fejedelmi hatalmat. Elsősorban a **hadsereg**re és a **fejedelmi birtokokra támaszkodott.** Továbbra is megmaradtak a kormányzás állami szervei (Fejedelmi Tanács, országgyűlés, Kamara, Kincstartóság, vármegyék, székek, városok), de ezek alig korlátozták a fejedelmi hatalmat. A **közigazgatás minden szála a fejedelem kezében összpontosult.** Bethlen **korlátlan hatalmát** az tette lehetővé, hogy az erdélyi birtokosok a fejedelmi birtokok árnyékában éltek, viszonylag szegények voltak, nem tellett nekik familiárisokra, bandériumra. Bethlen **támogatta a társadalom középrétegét. Védelte a jobbágyokat, a mezővárosoknak kiváltságokat adott.**

A külkereskedelem állami szabályozásával, az értékálló pénzek országon belüli fölhalmozásával Bethlen Gábor erdélyi fejedelem **merkantilista gazdaságpolitikát**

folytatott. A hagyományos erdélyi árucikkkel – marha, só, viasz, bőr, méz, vas, higany – külföldön csak a fejedelmi emberek kereskedhettek, akik a hazahozott jó pénzzel az állam jövedelmét gyarapították.

A kincstárba vándorolt pénzekből bőven tellett katonák fogadására. A jól szervezett hadsereg kezdetben a fejedelmi hatalom megerősítését segítette elő. Amikor azonban **1618 májusában** kitört a **cseh rendek Habsburg-ellenes felkelése**, Bethlen Gábor igyekezett kihasználni a Habsburgokkal szemben szélesebb körben föllángoló elégedetlenséget. Az erdélyi fejedeleme 1619 szeptemberében a cseh felkelők oldalán avatkozott be a háborúba, majd katonai együttműködésre lépett a cseh királynak választott Frigyes pfalzi választófejedelemmel.

Támadása során könnyen a kezére került a magyarországi Felvidék. (A cseh-morva erővel kiegészült serege 1619 őszén már Bécset ostromolta, ám a császáriak felvidéki hadmozdulatai miatt kénytelen volt elvonulni a város alól.) Hadi sikerei láttán a magyarországi rendek **1620. augusztus 25-én**, a **besztercebányai országgyűlésen Bethlent a Habsburgok trónfosztásával Magyarország királyává választották.** A szultán beleegyezett Bethlen magyar királyságába, de a fejedeleme tartott attól, hogy a korona elfogadása esetén a török újabb várak átadását követeli tőle, s nem fogadja el Erdély és Magyarország egyesítését sem. Ezért a koronázást és a tényleges uralkodást nem vállalta.

A cseh rendek még ez évben vereséget szenvedtek a császár hadaitól (1620. november 8., Fehérhegy), ám az erdélyi fejedeleme magára hagyatva is sikeres harcokat vívott a császári seregekkel. A magyarországi rendek azonban egyre kisebb lelkesedéssel támogatták. Hiszen Bethlen a központi hatalom megerősítésére törekedett, s emelte az adókat. **1621. december 31-én Nikolsburgban** Bethlen kedvező feltételekkel köthetett **békét** II. Ferdinánd magyar királlyal (1619-1637). Lemondott ugyan a királyi címről, megkapott viszont hét felső-magyarországi vármegyét (Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, zemplén, Borsod, Abaúj).

A fejedeleme még kétszer vezetett hadjáratot a királyi Magyarországra. Az ezeket lezáró békekben – némi módosítással – meg tudta újítani a nikolsburgi béke határozatait.

Erdély aranykora

Bethlen Gábor trónra lépésétől kezdve (1613) II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjáratáig (1657), Erdély a nyugalom időszakát, aranykorát élte. A művelődés, a tudományok, az irodalom és a művészetek virágoztak, mert Bethlen Gábor és a Rákócziak gazdaságpolitikája biztos anyagi fedezetet teremtett a kultúra fejedelmi támogatásához. Az aranykor megteremtésében jelentős részt vállaltak Erdély urai is, akik sokat áldoztak a művelődés fejlesztésére.

Bethlen Gábor Gyulafehérvárott reneszánsz ízlés szerint újjáépítette a fejedelmi palotát, ugyanitt nyomdát és főiskolát alapított, neves külföldi oktatók alkalmazásával. A Bethlen korabeli Erdély kamatoztatta a külföldön is tevékenykedő szótáríró és zsoldárfordító református teológus, Szenczi Molnár Albert (1574-1639) tudását. Szenczi Molnár Albert 1624-ben a fejedeleme felkérésére fordította le Kálvin: A keresztény hit rendszere című művét. Nagy hatással volt az erdélyi művelődésre Szepsi Csombor Márton (1595-1623) színes leírása Európában szerzett úti tapasztalatairól. Alvinczi Péter (1570-1634), a Pázmánnyal is megmérkőző

református hitvitázó Bethlen Gábor vallási-politikai nézeteit kiáltványban fogalmazta meg.

ZRÍNYI MIKLÓS TEVÉKENYSÉGE ÉS A TÖRÖK KIÚZÉSE

Zrínyi Miklós katonai és politikai tevékenysége

„Zrínyi Miklós a **költő, hadvezér és politikus** 1620-ban született. A szigetvári hős Zrínyi Miklós dédunokája volt. **Céltudatos** és határozott politikusként kezdte meg pályafutását. Kezdetben hadtudományi munkáival (Tábori kis tracta, Vitéz Hadnagy, Mátyás király életéről való elmélkedések, Az török áfium ellen való orvosság) jelentkezett. Munkáiban egy **önálló nemzeti hadsereg felállítását, az aktív védelem** elvét, **központosított nemzeti államot** és az **egységesített magyar királyság** megteremtését szorgalmazta, amelynek élére az erdélyi fejedelmet, II. Rákóczi Györgyöt szánta. 1648-ban horvát bán lett. 1660 júniusában a török kezére került a Tiszántúl legjelentősebb vára, Nagyvárad. Zrínyi ekkor kezdte el építeni Zrínyi-Újvárat a Muraközben. A Habsburg parancs ellenére a várat nem bontatta le. 1663-ban az új nagyvezér, Köprülü Ahmed elfoglalta **Érsekújvárat, Nyitrát, Nógrádot és Szécsényt**. Ekkor Zrínyi öccsére hagyva a Muraköz védelmét, maga avatkozott be a harcokba. Sikerei láttán az udvar őt nevezte ki a **magyarországi hadak fővezérévé**. Majd megbízást kapott a török utánpótlást biztosító észéki híd felégetésére. 1664 telén vállalkozását siker koronázta, és ezzel európai hírnévre tett szert. Kanizsa ostroma azonban kudarcba fulladt, közben sikereitől tartva **visszavonták Zrínyi főparancsnoki kinevezését, helyére Montecuccoli került**. Közben Köprülü Ahmed, aki felmentette Kanizsát, majd elfoglalta Zrínyi-Újvárt, **1664. augusztus** elsején megütközött Montecuccolival és súlyos vereséget szenvedett. **Augusztus 10-én** azonban **Bécs** – mivel a francia veszély miatt békét akart – **szégyenletes békét kötött Vasváron**. Zrínyi Miklós vezetésével **a főurak Lippay György, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc, Nádasdy Ferenc szervezkedni kezdtek**. 1664. november 18-án Csáktornya mellett a kursaneci erődben egy megsebesített vadkan megölte a XVII. századi magyar történelem egyik legjelentősebb politikusát, s a szervezkedők igazi vezéregyéniség nélkül maradtak... /Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek/

1606 óta a török-magyar határon szünet nélkül folytak a csatározások. A bécsi udvar érdeklődésében a török elleni védekezés háttérbe szorult, mivel elsősorban a harmincéves háború eseményei kötötték le figyelmét.

A magyar főurak már a század elején gondoltak arra, hogy **a magyarságnak saját erejéből kell a törököt kiűzni, önálló hadsereget kell létrehoznia**. Ennek a gondolatnak hangot is adtak. Esterházy Miklós nádortól származik a helyzetet jól jellemző mondat: „Örültség semmit nem tennünk, ha mindent nem tehetünk is”.

Amikor a vesztfáliai békét a nagyhatalmak aláírták, joggal várhatták azt a magyarok, hogy megkezdődhet a török kiűzése. Ehelyett **1650. februárjában IV. Mehmed és III. Ferdinánd megbízottjai 22 évvel meghosszabbították a bécsi békét**.

Hatalmas **csalódás** volt ez a fiatal **Zrínyi Miklósnak**, aki egy nagy török elleni háború reményében ekkor írta a *Tábori kis tracta* című katonai művét. Zrínyi Miklós gróf horvát bán a királyi Magyarországon Esterházy Miklós politikáját tartotta szem előtt. Rádöbrent, hogy tennie kell valamit, hiszen a török lábbal tiporja a békeszerződéseket. Középről látta ezt, hiszen birtokai a hódoltsági területekkel határosak voltak. Megkísérelte felrázni a magyarságot, hangot adott a régi vitézségnek. A *Szigeti veszedelem* című eposzában **dédapja hősi példájával** akarta lelkesíteni a nemzetet. Az erdélyi fejedelemben, II. Rákóczi Györgyben látta meg azt a vezért, aki a nemzetet összefogja a török ellen. **Mátyás király abszolútizmusra törekvő államát tekintette mintának.**

A magyar **főurak** éppen az erdélyi fejedelmek hatalomkoncentrációjának láttán **értetlenül fogadták** Zrínyi terveit. II. Rákóczi György tragédiája, Erdély összeomlása, a török-tatár seregek inváziója, Gyulafehérvár, Jenő, Várad elfoglalása két dologra sarkallta: **1661 elején** kiáltványt írt. „Ne bánts a magyart!” - szól a „dühös sárkányhoz”, a törökhöz. Ez a műve **Az török áfium ellen való orvosság** (áfium=ópium). A törökkel való megbékélésből akarja kiábrándítani kortársait.

Másik tette katonai szempontból sokkal nagyobb hatású. Portyázásaival állandóan **nyugtalanította Kanizsa török őrségét**, és szemben, a Mura partján **felépítette Zrínyiújvárt**, amely európai hírnévre tett szert. E tettek hatására a magyar főurak emlékiratot szerkesztettek, amelyben figyelmeztették az udvart, hogy elkerülhetetlen a török elleni harc. A pogánnyal szemben nem védekezni, hanem támadni kell, hirdette Zrínyi Miklós. Gondolataival most már mindenki egyet értett Magyarországon, és azok Európában is visszhangra találtak. **A Rajnai Szövetség**, amelyet a **német választófejedelmek a mainzi érsek vezetésével hoztak létre 1658-ban**, Franciaország támogatásával **segítséget ígért** a magyaroknak **a török elleni harchoz.**

I. Lipót császár (1657-1705) azonban tárgyalásos úton akarta rendezni az ellentéteket a törökkel. Erre 1663 őszén a török támadott, s elfoglalta Érsekújvárt. A császár Zrínyi Miklóst nevezte ki a magyarországi hadak főparancsnokává.

A francia király és a Rajnai Szövetség segéderőket küldött Magyarországra. A Zrínyi vezette szövetséges hadak **1664 elején** benyomultak a Dráva menti hódoltságba (**téli hadjárat**). **1664. február 2-án az eszéki Dráva híd felégetésével** megszüntették a kapcsolatot a dunántúli török várak és a délebbre fekvő török őrsegű erősségek között.

Lipót és a haditanács azonban a védekező háború mellett foglaltak állást. Zrínyit még januárban **Raimondo Montecuccoli** váltotta le a főparancsnokságról, aki a végsőkig halogatta a megütközést a törökkel. **1664. augusztus 1-jén, a Rába folyó szentgotthárdi gázlójánál** végre vállalta a csatát és győzelmet aratott.

A csata után megkötött **vasvári béke (1664. augusztus 10.)**, nagy felháborodást keltett a magyar rendek körében, mivel a királyi Magyarország rovására elismerte a török foglalásokat. Az elégedetlenség végül a Wesselényi-féle összeesküvéshez vezetett, amelyet aztán a bécsi udvar megtorlása követett.

A török kiűzése Magyarországról

Thököly 1681-1682. évi győzelmei megtévesztették a török katonai vezetőket. A császári seregek magyarországi kudarcából arra következtettek, hogy a Habsburg hatalom meggyengült, s elérkezett az idő Bécs elfoglalására. Ezért a szultán 1683-ban hadjáratot indított Bécs ellen.

A Habsburg-kormányzat – bár továbbra is békét akart – jól felkészült a támadás fogadására. I. Lipótot Sobieski János lengyel király és XI. Ince pápa is segítette a felkészülésben.

A Bécszet ostromló sereget 1683. szeptember 12-én elsöpörte a császári, lengyel, bajor és szász haderő. Kara Musztafa nagyvezér még a kudarc után is elzárkózott a békekötéstől. A békeajánlat elutasítása alapvető fordulatot váltott ki a Habsburg-kormányzat törökkal szembeni politikájában. A béke és a védekező háború híveivel szemben fölülkerekedtek a támadó háború szószólói.

XI. Ince pápa megszervezte a **Szent Ligát (1684)**, melynek feladata a török kiűzése volt Magyarországról. Tagjai: a Habsburg Birodalom, Velence, Lengyelország, 1686-tól Oroszország, valamint néhány választófejedelem (bajor, szász) támogatták a hadműveleteket. XIV. Lajos pedig békét ígért I. Lipótnak. A szövetségeseknek **1686 szeptember 2-án sikerült visszafoglalniuk Buda várát**. A seregeket **Lotharingiai Károly** vezette, mellette harcolt **Miksa Emánuel** is. A törökök felmentő serege Szulejmán vezetésével tétlenül nézte, hogyan esik el az utolsó budai pasa Abdurrahman. **1687-ben Apafi Mihály** elismerte a Habsburg fennhatóságot Erdélyben, amelynek helyzetét az **1690-ben kiadott Diploma Leopoldium** rögzítette. **1688-ban bevették Nándorfehérvárt**, amely – a francia támadás miatt meggyengülő császári erők miatt – 1690-ben ismét elesett. **1697-ben Savoyai Jenő** vezetésével a Habsburgok legnagyobb győzelmüket érték el a török ellen **Zentánál**. Ezek után **1699-ben** megkötötték a **karlócai békét**, amelynek értelmében **Magyarország a Temesköz kivételével felszabadult a török megszállás alól**.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

- 45 Magyarország a XVII. század második felében**
a Törökellenes harcok

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ÉS NEMZETKÖZI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC

A török kiűzése után a bécsi udvar kezébe került az ország irányítása. Ezt a nemesség és a parasztság is érzekelte. Az előbbi előjogainak megsértése, az utóbbi a megemelt adóterhek miatt nehezített a Habsburg-kormányzatra.

A Lengyelországba menekült II. Rákóczi Ferencet **1703.** májusában kereste fel **Brezán** várában a tiszaháti paraszti szervezkedést vezető **Esze Tamás**. Rákóczi ekkor elhatározta, hogy az elégedetlenek élére áll. Kiadta a **brezáni kiáltványt**, melyben fegyverbe szólított „nemest és nemtelent” az elnyomó Habsburgokkal szemben.

A tiszahátiaknak átadott piros selyemzászlók feliratával Rákóczi a harc célját így jelölte meg: *Cum Deo pro patria et libertate* (Istennel a hazáért és a szabadságért).

Rákóczi az **1703. augusztus 28-án** kiadott **vetési pátensben mentesítette a katonának állt jobbágyokat**, otthon maradt feleségeiket és gyermekeiket **a földesúri terhek alól**. Hadseregéhez így tömegesen csatlakoztak a jobbágyok. A pátens ugyanakkor jelzés volt a nemesség felé: nincs szó általános jobbágyfelszabadításról.

Rákóczi az ősz elejére felszabadította a Tiszántúlt. Győzelmei hatására megindult táborába a vármegyei köznemesség, majd a főnemesség: a szabadságharc a nemesség és a jobbágyság összefogásával országos méretűvé teljesedett ki. A kuruc támadás a Felvidék és a déli részek birtokbavételével folytatódott. Csak a francia előrenyomulás megtorpanásán múltott, hogy a Habsburg-ellenes erők nem egyesülhettek. (A kurucok már 1703 decemberében Bécs alatt voltak.)

A nemzetközi erőviszonyok változásai

1704. augusztus 13-án a höchstadi csatában a császári és az angol csapatok győzelmet arattak a franciák és a bajorok felett. Ez az esemény fordulatot hozott a kurucok Habsburg-ellenes küzdelmében is. A császári hadvezetés egyre több katonát vethetett be a magyarországi fölkelők ellen. **Már ekkor eldőlt, hogy a Rákóczi vezette szabadságharcot csak a tisztas kiegészés érdekében érdemes folytatni.**

A szabadságharc csúcspontja

A nemesség egy része túrhetetlennek tartotta a lassan négy éve tartó hadiállapot rá nehezedő terheit, s rossz néven vette Rákóczi állam-központosítási terveit. Minden baj forrását a háborúban és a fejedelem intézkedéseiben látta. Sokan elfogadták volna a Habsburgok fennhatóságát, ha a király biztosítja jogaikat és kiváltságait.

Rákóczi és hívei egyértelművé akarták tenni Magyarország különállását a birodalomtól. Ettől remélték, hogy a Habsburgok ellen harcoló hatalmak egyenjogú félként kezelik a kurucokat. (XVI. Lajos pl. közölte, hogy lázadókkal nem szövetkezhet nyíltan.)

Az 1707 nyarán összeült ónodi országgyűlésen kimondták az ország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását. A háborús terhek elosztására **általános adózást vezettek be.** A jövedelem alapján történő fizetési kötelezettség alól nem bújhatott ki köznemes, főúr, főpap, de még a fejedelem sem.

A szabadságharc bukása, a szatmári béke

A francia király a trónfosztásról hozott határozat ellenére sem váltotta be ígéretét, és nem kötött szövetséget a kurucokkal. Anyagi támogatása is csökkent. Az ónodi országgyűlés után egyre nyilvánvalóbbá vált a szabadságharc bukása.

A hanyatlást nem lehetett megállítani. Rákóczinak egyetlen reménye maradt. Még 1707-ben, Varsóban szövetséget kötött I. (Nagy) Péter cárral. A fejedelem Lengyelországba utazott, hogy katonai segítséget kérjen a cártól. Indulásakor felhatalmazta Károlyi Sándort, a kuruc hadak főparancsnokát, hogy időhúzó tárgyalásokat folytasson a császári főparancsnokkal. Károlyi azonban nem színelg tárgyalta: a megegyezés mindkét fél számára elfogadható módját kereste.

1711. április végén aláírták a szatmári békét, rá egy nappal a kurucok letették a fegyvert a majtényi síkon.

A Habsburgok és a magyar rendek közötti **békeszerződés büntetlenséget ígért a felkelőknek, helyreállította** a nemesi jogokat és a rendi dualizmust. A korábbi szerepét megőrző rendi országgyűlés és a nemesi vármegye jelentős önállóságot biztosított Magyarországnak a Habsburg Birodalmon belül.

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC NEMZETKÖZI HÁTTERE

A legfontosabb külpolitikai mozzanat, amely a Rákóczi-szabadságharc létét alapvetően befolyásolta, a **spanyol örökösödési háború** volt, amelyben Hollandia és Anglia volt a Habsburgok szövetségese, míg Bajorország és Rákóczi Franciaország oldalára álltak. Távolabbról hatott, bár Rákóczi nagy reményeket fűzött hozzá, a nagy **Északi-háború**, amelyet XII. Károly svéd király és Nagy Péter vívtak egymással. **Rákóczi külpolitikai elképzelései** elsősorban a XIV. Lajos és I. Lipót között folyó úgynevezett **spanyol örökösödési háborúhoz kapcsolódtak**. A külpolitikai elképzelések első alapvető kudarca a francia-bajor erők veresége volt **Höchstadt**nél, amely a háború gyors befejezésének reményét megghiúsította. A háború elhúzódása miatt volt szükség arra, hogy a **szécsényi országgyűlés** tisztázza az államformát. A lengyel konföderációt vették mintául. Ugyanakkor ez az országgyűlés fogalmazta meg a **háború külpolitikai céljait** is. (Anglia és Hollandia garantálja a kötendő békét.) **1707-ben az ónodi országgyűlés** kimondta a **Habsburg-ház trónfosztását**, amelynek célja egy francia-magyar szövetség kieroszakolása volt. Ez azonban az adott viszonyok között nem valósulhatott meg. Utolsó reális külpolitikai elképzelés a porosz szövetség gondolata volt, de ezt a **Trencsény**nél elszenvedett súlyos vereség megghiúsította.

NYUGAT-EURÓPA ÉS RÁKÓCZI

(Barta János, ifj.: *História*, 2003/03)

A spanyol örökösödés és Magyarország

A Rákóczi-szabadságharc - bármilyen felületes megközelítés esetén is - elválaszthatatlan az Európában vele párhuzamosan zajló politikai eseményektől, mindenekelőtt két nagy európai háborútól: az **északi és a spanyol örökösödési háborútól**. Ezek alakulása döntő módon befolyásolhatta a hazai mozgalom sorsát.

A nyugati segítség elmaradása

Rákóczi maga mindvégig bizakodó maradt a **külföldi segítséget** illetően. Megnyilatkozásai is azt tanúsítják, hogy hitt diplomáciai akcióinak sikerében. [...] **Tényleges segítséget** (pénzt, katonai szakértőt) **kizárólag a franciáktól kapott**, de **XIV. Lajos francia király (1643-1715)** arra már nem méltatta, hogy politikai szerződést kössön vele. Egyáltalán, **írásba foglalt politikai megegyezést I. Péter (1689-1725) Oroszországát kivéve egyetlen országgal sem sikerült kötnie**. Szárnyaló terveit, amelyekben különféle nemzetközi szövetségek létrehozását, a szabadságharcot támogató újabb hadszínterek nyitását javasolta, nem hallgatták meg. [...] Fel kell tennünk a kérdést: elvárható lett volna-e egy idegen uralkodótól, hogy Rákóczi kívánságát teljesítse? Csak akkor - hangzik válaszuk -, ha érdekei egybeesnek a felkelők érdekeivel.

Jó kilátások, 1703

Az 1703-ban meginduló felkelés nemzetközi kilátásai nem tűntek rossznak. A 18. század első évtizedében kirobbant két nagy európai háborúba a hatalmak mindegyike bekapcsolódott.

A spanyol örökösödési háború (1701-14) tétje a spanyol Habsburgok kihaltával gazdátlaná vált világbirodalom megszerzése volt. [...] Trónjáért az osztrák Habsburgok és a francia Bourbonok vetélkedtek. [...] Az utolsó spanyol Habsburg halálakor (1700) XIV. Lajos Anjou Fülöpöt a francia trón örökösévé nyilvánította, ami **Franciaország és Spanyolország "egyesülését"** jelentette volna **perszonálunió keretében**. Döntése **az európai erőegyensúly megbomlását eredményezte volna**. Ez nemcsak a **rivális osztrák Habsburgok**, hanem a többi európai hatalom ellenállását is kiváltotta. Kitört tehát a háború.

A másik európai összeütközés az észak-európai hegemoniáért tört ki. Az ún. **északi háborúban (1700-21)** a **Baltikum feletti uralomért** folyt a harc. Két terjeszkedő hatalom, **Svédország és Oroszország érdekei ütköztek**. [...]

A Rákócziak és Franciaország

Rákóczi és a Rákóczi-felkelés helye előre "ki volt jelölve" az európai szövetségi rendszerekben. Mozgalmának Habsburg-ellenessége a **franciák oldalára állította**. De erre predestinálta őseinek politikája is. [...]

Ilyen családi előzmények után fordulhatott bizalommal 1700 nyarán levéllel Rákóczi XIV. Lajoshoz, amelyben a magyarországi helyzetet ismertette és támogatást kért. [...]

Franciaország érdekei

A 17. század második felében a franciák magatartását a magyarországi történéseket illetően egy furcsa ellentmondás határozta meg. Konkrét politikai érdekük azt kívánta, hogy bármilyen Habsburg-ellenes mozgalmat támogassanak vagy legalább pártoljanak. Így nemcsak a magyarországi elégedetleneket támogatták, hanem a törököt, azokat támadásokra biztatták. Tudatában voltak ugyanakkor annak is, hogy az európai közvélemény, keresztényi kötelezettségüknek megfelelően, a törökellenes háborúkban való részvételt várja el tőlük.

Groteszk helyzetek születtek így. [...] Thököly sikerei például megfelelték a franciák érdekeinek, annál kevésbé a Magyarország felszabadítására indított törökellenes háború. [...] Magyarország felszabadítása a török uralom alól azért húzódott el közel másfél évtizedre, mert a császári hadsereg legjobb csapatait a nyugati frontra, a franciák ellen kellett vezényelni.

A török veresége 1683 és 1699 között a franciák szemében felértékelhette Rákóczi jelentőségét. A felszabadító háborúban elszenvedett veszteségek egyébként is kimerítették a Portát, amely 1699 után - a franciák biztatása ellenére - nem kívánt újabb háborút indítani. Nyugaton sem talált szövetségesre XIV. Lajos. Expanziója miatt már 1686-ban erős szövetség alakult a "Napkirály megfélemezésére", amelyhez 1688 után Anglia is csatlakozott. [...]

A Habsburgok hátában

Ha XIV. Lajos szövetségest keresett Bécs hátában, akkor a magyarokra kellett támaszkodnia. A kapcsolat létrejött, a szövetség azonban nem. A francia udvarban az Istentől eredeztetett, gyakorlatilag kétségbevonhatatlan abszolút hatalom elméletét fogadták el. Ez a hatalom az ellenfelet is megillette, az ellene lázadó alattvaló harca tehát jogtalanak minősült. Rákóczi hiába volt fejedelmek leszármazottja, jog szerint mégiscsak lázadó. **A francia uralkodó pedig csakis egyenrangú féllel, önálló, elismert hatalmú fejedelemmel köthetett szövetséget.** [...]

Az államjogi problémáknak bizonyos fokig Rákóczi is tudatában volt. Ezért sürgette az erdélyi rendeket, hogy válasszák **fejedelemmé, 1704.** évi megválasztása után pedig - egy igen rövid és felületes látogatást kihasználva - igyekezett elfoglalni a fejedelmi trónt, ami közvetlenül semmiféle hasznot (adó vagy kincstári jövedelem, katonai állítás) nem biztosított számára. A fejedelemség státusának bizonytalansága miatt - hiszen Erdélyt a Habsburgok magukénak vallották -, reményei mégsem teljesülhettek. Ugyanakkor a szerződés hiánya nem akadályozta meg azt, hogy a franciák anyagi és szakértői segítséget ne nyújtsanak a magyarországi felkelőknek. A francia udvar némi indoklást is talált ehhez: Rákócziékban nem lázadókat támogat, hiszen a bécsi udvar törvényszegése ellen léptek fel. [...]

A franciákkal kezdeményezett diplomáciai levélváltás végigkísérte Rákóczi szabadságharcát. A kapcsolat tartalma azonban meglehetősen egyoldalú maradt. A fejedelem - Bécsújhelyről való szökésétől kezdve mozgalmá bukásáig - kérelmeivel ostromolta XIV. Lajost. Legtöbbször pénzt kért katonák zsoldjára, fegyverekre, posztó vásárlására. Máskor nagyszabású diplomáciai terveket tárt a Napkirály elé. [...] Terveiben a legkülönbözőbb nemzetközi szövetségek szerepeltek (francia, lengyel, bajor, szász részvétellel). [...]

Francia tallérok

XIV. Lajos óvatosan fogadta e kéréseket, válaszaik meglehetősen hűvösek voltak. A segítséget azonban, amennyiben érdekeit szolgálta, nem tagadta meg. Már 1702-ben küldött némi pénzt a Lengyelországba menekült Rákóczi és Bercsényi személyes kiadásaira. [...] **A mozgalom kirobbanása után azonban rendes havi támogatást juttatott a felkelőknek**, aminek összegét - a sikerek láttán - megemelte. **(Ennek nagysága 1703 novemberétől 1705 májusáig havi 10 ezer tallér, attól fogva havi 16 ezer tallér volt. 1708-tól ugyan a segély akadozni kezdett, de teljesen soha nem szűnt meg.** Folytatásának a Rákóczinak a száműzetésben juttatott kegydíjat tekinthetjük.) A fejedelem szárnyaló politikai tervszövegét ugyanakkor a francia udvarban továbbra sem méltányolták. [...]

Angol és holland közvetítés

A francia elkötelezettség - anyagi haszna ellenére - nemzetközileg zsákutcának bizonyult Rákóczi számára. **Megakadályozta azt, hogy szabadságharcához a XIV. Lajos ellen szövetkezett, Magyarország sorsa iránt korábban nemegyszer jóindulatot tanúsító hatalmak segítségét igénybe vegye.** A fejedelem persze ezekkel az országokkal is igyekezett kapcsolatokat kiépíteni, esetenként nem is eredménytelenül.

1704 márciusában George Stepney, bécsi angol és J. J. Hamel-Bruyninx bécsi holland követ maguk ajánlkoztak, hogy a Rákócziék és az udvar között meginduló tárgyalásokon közvetítenek. [...]

Anglia a 17-18. század fordulóján még tevékeny részt vállalt a kontinentális politikában. Rákóczi mozgalomát egyébként az angol közvélemény ellentétes érzelmekkel fogadta. Neve még 1700. évi bebörtönzése majd szökése révén vált ismertté és népszerűvé. Felkelése ugyanakkor egyesekben (mint pl. a regényíró Defoe-ban) ellenérzést váltott ki, míg mások a bécsi udvart bírálták (mint a másik regényíró, Swift). Anglia magatartása tehát aligha lehetett közömbös Rákócziék számára.

[...] Hollandia népében a magyar (azon belül is elsősorban az erdélyi) protestánsokkal kiépített kapcsolatok ébreszthettek rokonszenvet.

Az **1704 márciusában Gyöngyösön** kezdett tárgyalások a császáriak és Rákóczi között azonban gyors kudarcra végződtek. Rákóczi ekkor még bízott abban, hogy hadai egyesülnek a győzelmesen előrenyomuló francia-bajor sereggel. A franciák höchstädti veresége (1704. augusztus 13.) azonban új helyzetet teremtett. [...]

Svéd és porosz kapcsolatfelvétel

Rákóczi más irányban is megpróbált kitörni elszigeteltségéből. Már **1704 januárjában** követeket indított Svédországba és Poroszországba egy **magyar-svéd-porosz szerződés** megkötését ajánlva, amely az **európai egyensúlyt** szolgálhatná nemcsak Ausztriával, hanem Franciaországgal szemben is. A fejedelem jó érzékkel a vallás kérdését is érvül használta fel: csakis ez a szövetség lenne képes garantálni a magyarországi protestánsok vallásszabadságát. **XII. Károly svéd király** - bár közbenjárást ígért a bécsi udvarnál - a fejedelemnek azt üzenté vissza, hogy lázadóval nem köt szövetséget. Hasonlóképpen **visszautasította** Rákóczi későbbi közeledési kísérleteit is. [...]

I. Frigyes porosz király (1688-1717) udvarában nagyobb **megértéssel fogadták** a fejedelem követét, és közvetítést ígértek a megszakadt angol és holland kapcsolatok felvételéhez. [...] Tudjuk, hogy amikor 1707-től a magyar szabadságharc korábbi támogatói, a franciák és a bajorok egyre kedvezőtlenebb katonai helyzetbe kerültek, Rákócziban felmerült az ötlet, hogy a porosz Hohenzollern-család valamelyik tagját hívja meg a magyar trónra. Rákóczi ajánlatát azonban aligha tekinthetjük reálisnak, hiszen a porosz király ekkor a Habsburgok szövetségese volt, s a jó viszony fenntartása érdekében nem sokkal később azt is elutasította, hogy a menekülő Rákóczinak híveivel együtt Berlinben nyújtson menedéket.

A szabadságharc záró szakaszában **Rákóczi a pápai udvarba is küldött követet**, a bécsi udvarral jó kapcsolatokat tartó **XI. Kelemtől azonban érdemi segítséget** vagy közbenjárást **nem kapott**. A pápa a magyar katolikusokat a császár iránti hűségeire való visszatérésre biztatta.

A többi európai államtól pedig Rákóczi még ennyi támogatást sem remélhetett. Anglia tartózkodását az is kifejezhette, hogy amikor a száműzetésbe induló fejedelem hajója Hullban kikötött, az angol hatóságok nem engedték partra szállni. Hollandia követe pedig a béketárgyaláson nyilatkozott úgy, hogy más kérdés a protestantizmus védelme és más a politika - azaz Erdély ügye -, amit nem kívántak támogatni. A **szatmári béke (1711)** után is nagy terveket dédelgető Rákóczit Franciaország ugyan befogadta, nem tagadva meg tőle a bebocsátást a fényűző versailles-i udvari életbe sem, de politikai tényezőnek többé nem tekintette.

Európai egyensúly

Az európai hatalmak viselkedését a Rákóczi-szabadságharc idején nem erkölcsi szempontok vagy történelmi hagyományok alakították, hanem az aktuális politikai-hatalmi viszonyok. Ezek pedig a 17. század második felében a magyarországi függetlenségi mozgalmak szempontjából kedvezőtlenül fordultak. Az európai egyensúlyhelyzetet már nem elsősorban a császári és a spanyol trónt párhuzamosan bíró Habsburgok túlsúlya veszélyeztette, hanem az expanzív politikába kezdő Franciaország. [...]

A fejedelem diplomáciailag minden tőle telhetőt megtett, hogy elszigeteltségéből kilépjen, érdemleges eredményt azonban nem tudott elérni. Félreismerte a helyzetet, amikor a politikában erkölcsi és méltányossági tényezőket is figyelembe akart venni, s ezt partnereitől is elvárta volna. XIV. Lajos - akire nem volt jellemző a szerződések betartása - a magyaroktól nem számíthatott látványos segítségre, a nagy háborút befolyásoló katonai beavatkozásra, így szövetségükkel nem akarta elkötelezni magát. **A spanyol örökösödési háború elhúzódása lehetővé tette, hogy II. Rákóczi Ferenc nyolc évig dacoljon a Habsburgok nyomasztó katonai fölényével, a szatmári béke kedvező kompromisszuma azonban kizárólag a belső erőviszonyok jó kihasználásán és egy ügyes tárgyalássorozaton múlt.**

A SZABADSÁGHARC BELPOLITIKAI FEJLŐDÉSE A SZÉCSÉNYI ORSZÁGGYŰLÉSTŐL A BÉKEKÖTÉSIG

1705 – országgyűlés Szécsényben: független magyar államszervezet (rendi konföderáció) Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelem, külpolitikában, katonai és pénzügyekben teljhatalom, 24 tagú szenátus.

Dunántúli offenzíva (Bottyán János). Erdély elvesztése és visszaszerzése (1705-06).

1707 – országgyűlés Ónodon: általános adózás törvénybeiktatása (közteherviselés), a Habsburg-ház trónfosztása.

Gazdasági intézkedések, tervek az ipar és kereskedelem fejlesztésére: manufaktúrák fejlesztése (textil, fegyver), rézpénz-veretés.

Fő fegyvernemek: könnyűlovasság, gyalogság (kis számú tüzérség). Portyázó harcmodor. 1708 – súlyos vereség Trencsénynél. Átállások, szökések: nemzeti összefogás bomlása. Az anyagi erők kimerülése.

Az utolsó csata Romhánynál (1710). 1711 – Károlyi Sándor teljhatalma. Majtényi kapituláció (április 30.).

Szatmári béke: enyhe feltételek, a függetlenséget nem, de a rendi különállást elnyerte az ország. II. Rákóczi Ferenc száműzetésben.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

54 Magyarország a Rákóczi-szabadságharc idején

- a A Rákóczi-szabadságharc (1703-1711)
- b A Rákóczi-birtokok
- c Európai szövetségek
 - a Rákóczi-szabadságharc idején

VALLÁSI ÉS HATALMI ELLENTÉTEK A XVII. SZÁZADI EURÓPÁBAN

A XVI. század, az új évszázadra a **reformáció és ellenreformáció küzdelmét** hagyta. Az új évszázadban természetesen a harc tovább folytatódott, de a protestáns vallásokkal Európa jelentős részén együtt kellett élni, így a katolikus vallás korábbi egyetemességét nem tudta megőrizni. A reformáció és vele az új gondolkodásmód rohamosan terjedt.

A XVII. század nemzetközi eseményei közül a század első felére a **harmincévesnek** nevezett összeurópai **háború (1618-48)** nyomta rá a bélyegét, a második ötven esztendő pedig a francia nagyhatalmi ambíciók jellemezték nyugaton, míg délkeleten, a törökök Magyarországról történő kiűzését jelentő (1683-99) nagy európai „keresztes háború”.

A harmincéves háború (1618-1648)

Okai:

- vallási tartama mellet
- Habsburg-francia ellentét
- központosítási törekvés

Szakaszolása:

- **I. szakasz:** 1618. cseh felkeléssel kezdődik, Prágában a huszita cseh nemesség a császári biztosokra támad (uralkodójuk a katolikus I. Mátyás) - vallásháború, 1620. fehérhegyi vereség, cseh nemesség kiirtása, birtokaik felosztása, Csehország örökös tartomány lett, kötelező német nyelv
- **II. szakasz:** 1625-1629. dán háború (szászokkal a Habsburgok ellen) zsoldoshadseregek, Albrecht Wallenstein győztes előretörése, Lübeck - békekötés, a dán király kötelezte magát, hogy nem avatkozik a német ügyekbe
- **III. szakasz:** 1630-1635. svéd háború
Wallenstein elbocsátása (választófejedelemek érik el, a császár túl hatalmas kezd lenni), II. Gusztáv Adolf, svéd király áll a protestáns szövetség élére, előretörnek - visszahívják a végveszélyben Wallensteint, aki 1632-ben vereséget szenved, de a csatában meghal a svéd király. 1634-ben megölik Wallensteint, de megbomlik a protestáns egység
- **IV. szakasz:** 1635-1648. francia (svéd) háború
Richelieu beavatkozik, a vallási érdek teljesen elmosódik: katolikus. francia és protestáns svéd a Habsburg-hatalom ellen, győzelmek, a Habsburgok kimerülően

A Habsburg uralkodók **az ellenreformációt** is fölhasználták a központosítás érdekében. A katolikus egyház katonai erővel támogatott erőszakos akciói azonban **óriási belső feszültségeket okoztak**. Ezt felhasználták azok a hatalmak, amelyek régóta a Habsburgok visszaszorítására törekedtek. **A Habsburgokkal szembenálló**

rendek ellenállása és a külhatalmak beavatkozása európai méretű háborúhoz vezetett.

Az augsburgi vallásbéke betartására éberren ügyeltek a német fejedelmek. Az egymás elleni villongások során a protestáns fejedelmek létrehozták a **Protestáns Uniót** (1608), a katolikus fejedelmek pedig megalakították a **Katolikus Szent Ligát** (1609). A két szövetségnek önálló hadereje volt.

Csehország önállósodási kísérlete

II. Ferdinánd császár (1619-1637) különösen erőszakos módon fogott hozzá a protestantizmus háttérbe szorításához. E törekvését a protestáns cseh nemesek már cseh királlyá választása (1617) után is elutasították. Az összeesküvő nemesek 1618. május 23-án kidobták a prágai vár ablakain azt a két tanácsost, akiket a katolicizmus túlzó, erőszakos érvényesítőinek tartottak.

A cseh rendek új uralkodót választottak a Protestáns Unió vezére, **Frigyes pfalzi választófejedelem személyében**. Azonban csatlakozniuk kellett a nyugat-európai protestánsok segítségében. **A Katolikus Liga és a császár katonái 1620. november 8-án a Prága melletti fehérhegyi csatában megsemmisítő vereséget mértek a cseh rendek hadára. Csehország elszakadási kísérlete a Német-római Birodalomtól súlyos kudarcot vallott: az ország három évszázadra elvesztette függetlenségét. Rendi önkormányzatát felszámolták, s mint a Habsburgok örökös tartománya vált a Habsburg Birodalom részévé.**

A háború kiterjedése

A csehországi események Európa-szerte fölszították a Habsburgokkal szembeni ellenszenvet. A fenyegetett **protestáns birodalmi fejedelmek** a birodalmon kívül kerestek fegyveres segítséget. Először **Dániát, majd Svédországot nyerték meg szövetségesül**. A Habsburgok Spanyolország és a bajorok katonai erejére számíthattak. A háború akkor vált igazán európai méretűvé, amikor a franciák közreműködésével az **angolok és a hollandok is a Habsburgok ellentáborába léptek** (1625).

A Habsburgok vezette szövetség katonái a csehországi német származású Albrecht Wallenstein parancsnoksága alatt **győzelmet arattak a dánok fölött** (1629). Ezután **azonban Gusztáv Adolf svéd király elfoglalta Németország jelentős részét**. Amikor az egyik döntő csatában Gusztáv Adolf elesett (Lützen, 1632), az erőviszonyok ismét kiegyenlítetté váltak. Hogy a svédek ne kössenek békét a Habsburgokkal, a franciák nyíltan is beavatkoztak a háborúba (1635-től). **A francia seregek bekapcsolódása a harcokba elkerülhetlenné tette a Habsburgok vereségét.**

A vesztfáliai béke

A háború 1648-ban a vesztfáliai békével fejeződött be. (A béketárgyalások Vesztfália különböző városaiban folytak.) **A békeszerződés a Habsburgok vereségét és a franciák győzelmét jelentette.** Ismét megerősítették az augsburgi vallásbéke rendelkezéseit, ennél azonban fontosabbak voltak a területi változtatások. Franciaország megkapta Elzászt, s ezzel elérte, hogy egy szakaszon a Rajna legyen a határa. III. Ferdinánd császárnak bele kellett nyugodnia abba, hogy **a birodalom a „német szabadság” nevében 350 német államra oszlott.** Ezek uralkodói a külpolitikában is önállóságot élveztek. Ekkor ismerték el véglegesen Svájc és

Hollandia önállóságát. Svédország is kamatoztatta háborús erőfeszítéseit: megszerezte Pomeránia egy részét, s néhány fontos balti kikötőt.

A XVII. század második fele

A vesztfáliai béke után Európa nyugati területeinek külpolitikáját egyértelműen a francia aktivitás határozta meg. A XIV. Lajos korabeli francia abszolutizmus teljes mértékben kifelé fordította a belső megszilárdulásból fakadó energiáit, európai hegemoniára törekedve.

Törekvései sikertelenek maradtak, s az elkövetkezendő időben a megerősödő Anglia és Habsburg császárság komoly nemzetközi tényezővé vált.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

50 Európa a XVII. században

a Európa a vesztfáliai béke (1648) idején

AZ I. ÉS II. VILÁGHÁBORÚ SAJÁTOS SÁGAI ÉS JELLEMZŐI

Az első világháború jellege, jellemzői; a Párizs környéki békék

A háborús feszültség már évek óta érzékelhető volt, a nagyhatalmak terjeszkedési törekvései által. A nézeteltérések tisztázására felhasználhatóak voltak a diplomácia eszközei is, de most az eddig megszokottaktól eltérően a szerződések és szövetségek, **szövetségi rendszerek** kialakulásához vezettek békeidőben.

Szerződések, szövetségek, egyezmények

1. 1879-ben **Németország** és az **Oszták-Magyar Monarchia** kettős szövetsége, majd **1882**-ben hármass szövetség **Olaszország** bevonásával
2. 1892-ben megkötött, majd **1893**-ban ratifikált **oros-zfrancia szerződés**
3. **1904**-es **angol-francia** megegyezés (entente cordiale, a tömörülés névadója)
4. **1907**-es **angol-orosz** egyezmény

A háború kirobbanásának legfőbb okai

- Hatalmi ellentét Európa vezető országai között.
- Fegyverkezési verseny.
- Európai szövetségi rendszer védelmi jellegének megszűnése, helyette mozgósítások, ultimátumok, mint külpolitikai eszközök használata.
- Kölcsönös bizalmatlanság az államok között.
- Nacionalizmus eszméjének előretörése.
- Egyik európai állam sem hajlandó saját céljairól lemondani.
- Osztrák-Magyar Monarchia célja a nemzetek feletti császárság fenntartása, ám állandó belső nemzetiségi problémákkal küzd.
- Oroszország pánszláv Balkán-politikája, belső feszültséget háborúval akarja levezetni.
- Franciaországot a németek elleni revans vezérli.
- Németország az európai elsőségért és gyarmatokért küzd.
- Anglia a tengeri vezető pozíció megtartását tartja szem előtt.

Az első világháború kirobbanása

- Jún. 28. Gavrilo Princip a Fekete Kéz nevű nacionalista szervezet tagja Szarajevóban meggyilkolja Ferenc Ferdinánd trónörökösét és feleségét.
- Monarchia vezető körei már rég sürgetik a Szerbia elleni támadást.
- Tisza István magyar miniszterelnök ellenzi a háború megindítását, úgy látja kedvezőtlen az időpont, Magyarország iparilag még nincs felkészülve, kevésnek találja az ürügyet a háború megindításához, félti a dualizmus rendszerét a háborús konfliktustól.
- Nemzetközi politikai körök úgy gondolják a Monarchia nem fogja kihagyni ezt a lehetőséget Szerbia ellenében.
- Végül Tisza júl. 14-én beleegyezik a háború megindításába.
- Júl. 23. Monarchia ultimátuma Szerbiának: szerb kormány hivatalosan ítélje el a merényletet, engedje meg az osztrák rendőrségnek a merénylet ügyének

kivizsgálását (Franciaország és Oroszország megpróbálja rávenni Szerbiát az ultimátum elfogadására). Szerbia nem fogadja el a követeléseket.

- Júl. 28. Monarchia hadüzenete Szerbiának

A nyugati front eseményei

1914. július 28-án a Monarchia hadat üzent Szerbiának, ezzel elkezdődött az I. világháború. Másnap mozgósították a francia hadsereget. A nyugati fronton a hadüzenetek:

- augusztus 3. Németország Franciaországnak
- augusztus 4. Nagy-Britannia Németországnak
- augusztus 12. Nagy-Britannia és Franciaország az Osztrák-Magyar Monarchiának.

Augusztus 2-án a német csapatok lerohanták Luxemburgot és megkezdődött Belgium megszállása (aug. 4.) a **Schlieffen-terv** értelmében. Szeptember 3-án 20 km-re Párizstól elérték a **Marne folyót**, de **szeptember 5-10** között a marne-i csatában megállították őket, az **első yperni csatavesztés (versenyfutás a tengerhez)** után végleg állóháború alakult ki a nyugati fronton. A szakemberek rosszul számítottak, a **tűzerő fokozásával** ugyanis nem a támadás gyorsasága fokozódott, hanem a **védelmi potenciál**. A két hadsereg **támadó tervei megsemmisültek**. A német flotta **helgolandi veresége** után az angolok **tengeri blokád** alá vették Németországot. **1915-ben** először vetettek be harci gázt Ypernnél, és a tengeralattjáró háború során **elsüllyesztették a Lusitaniát**. **1916. február 21-én** kezdődött **Verdun ostroma**. Az ostrom 10 hónapig tartott, és 1 millió katona esett el. **1916 júniusában a Somme folyónál** antant **ellentámadás** bontakozott ki, ahol először vetettek be tankot, eredménytelenül. **1917-ben az USA** – gazdasági érdekeit szem előtt tartva – **belépett a háborúba** az antant oldalán. Így sikerült pótolni a forradalom miatt elgyöngült Oroszország katonai erejét. 1917 áprilisában az antant-hadjárat fennakadt a német védelmi vonalakon, sőt **1917 októberében a caporettoi áttörés** lehetővé tette a Monarchia számára, hogy elérjék a Piave folyót. De a döntés 1918-ra maradt. A **breszt-litovszki béke** (március 3.) után a központi hatalmak **átcsoportosítottak a nyugati frontra**. A március 21-én indult támadást az antant visszaverte. Június 15-én az olasz fronton támadást indított a Monarchia, amely ősze összeomlott. **1918. július 18-án** elkezdődött az **antant ellentámadás**, **augusztus 8-án Amiens-nél összeroppant a német védelem**. A tank, a **mozgó tűzerő** használatával sikerült **eldönteni a háború sorsát** a nyugati fronton. Végül a németek **október 6-án fegyverszünetet** kértek, majd a november 9-i forradalom után **november 11-én** írták alá a **fegyverletételt**.

Háború mérlege

- kb. 8 millió katona vesztette életét, hatalmas volt a sebesültek száma, sokuk egész életére nyomorék maradt (Európa eddig nem látott ekkora pusztítást),
- kb. 5 millió civil vesztette életét közvetlenül a háború miatt és 6 millió áldozatot követelt az 1918-19-es spanyolnátha-járvány,
- hatalmas volt az anyagi veszteség is (hajók, szántóföldek, állatállomány pusztulás),
- európai gazdaság teljesen kizökkent addigi menetéből,
- háború mély lelki sebeket ejtetett az embereken,

Az első világháború következményei, nagyhatalmak céljai

- Központi hatalmak vereségével új politikai helyzet állt elő Európában.
- Oroszország politikai átalakulása.
- Monarchia felbomlása és új nemzetállamok létrejötte.
- Törökország felbomlása.
- A győztesek célja a leszámolás (ebben kihasználják nemzeti mozgalmakat), gyarmatbirodalmak fenntartása, a világháború után a gyarmatok belső fejlődése miatt új helyzet állt elő.
- Franciaország: elsősorban Németországnak kíván megfizetni (Elzász-Lotaringia visszavétele, természetes határok Németországgal, Lengyelország megerősítése Németország ellenében, jóvátétel fizettetése a francia ipar fellendítésére, németellenes szövetség létrehozása, törökországi és afrikai gyarmatok szerzése.
- Anglia: német flotta korlátozása, nem törekszik a német ipar szétverésére, Szovjet-orszország elleni védekezés, etnikai elvek alkalmazása, gyarmati pozíciók erősítése.
- Olaszország: „adásvételi szerződés” megkötésével lép be a háborúba: irredenta Itália visszaszerzése, Albánia, törökországi és észak-afrikai gyarmatok szerzése a cél.
- Japán: kínai terjeszkedés.
- USA: méltányos béke létrehozás Európában (Wilson - népek önrendelkezési joga, történeti, etnikai elvek figyelembevételével az új határok meghúzásánál)

A párizsi békekonferencia (1919) és a békepontok

1919 **január 18-án** (Német Császárság kikiáltása, 1871 január 18.!) megnyitották a **párizsi békekonferenciát**. A fő döntőnkök: a házigazda francia elnök **Clemenceau**, az amerikai elnök **Wilson**, az angol miniszterelnök **David Lloyd George** és az olasz elnök **Orlando**. **Japán nem vett részt** az európai döntésekben. Ők a németek Kínában élvezett előjogait kapták meg, aminek hatására Kínában forradalom tört ki (Május 4-e mozgalom). A békekonferencián **április 28-án** megalakították a **Népszövetséget**, tagja lett minden győztes állam, akik a kölcsönös segítségnyújtásra és a nyílt diplomáciára kötelezték magukat (az USA nem lépett be a szervezetbe). A békekonferencia deklarált céljai voltak az etnikai határok tiszteletben tartása és a kisebbségvédelem, a későbbi békeszerződések majd ehhez lépeket jelentősen elmozdulnak.

A konferencia egy sakkjátszmához hasonlítható, ahol elsősorban a gazdasági, katonai területi és szövetségi érdekek döntenek Európa új rendjéről. Eredetileg plenáris ülésen kellett volna megvitatni a békepontokat, de helyette **a négy elnök: Clemenceau, Lloyd George, Wilson , és Orlando dönt. Legfőbb elvek: a titkos diplomácia megszüntetése, tengerek szabadságának biztosítása, világkereskedelem szabadságának helyreállítása, fegyverkorlátozás, nemzetállamok létrehozása.**

Békepontok

1. Németország (1919. június 28. versailles-i béke)

- Anschluss tilalma.
- Elzász-Lotaringia Franciaországhoz csatolása.

- Saar-vidéket 15 évre nemzetközi felügyelet alá helyezik, de a bányák Franciaországnak termelnek.
- Rajna jobb és bal partján egy 50-50 km-es sávban demilitarizált övezetet hoznak létre és nemzetközi felügyelet alá helyezik (15 év).
- Lengyelország létrehozása Németország keleti határán, amely megkapja Nyugat-Pomerániát és Poznan vidékét, Danzig (Gdansk) önálló városállam lesz, Felső-
- Szilézia hovatartozásáról népszavazás dönt.
- Hadsereg létszámát 100 000 főben maximálják.
- Nagyösszegű jóvátétel fizetése.

2. volt Osztrák-Magyar Monarchia

- új illetve megerősített nemzetállamok létrehozása a Monarchia területeiből: Lengyelország megkapja Galíciát, Csehország létrejötte, Románia területeket szerez (pl. Erdély), Dél-szláv Királyság létrehozása (szerb-horvát-szlovén) és területi erősödés (megkapja Bosznia-Hercegovinát és a Monarchiából pl. Horvátországot).
- Olaszország területi igényeinek teljesítése (pl. irredenta Itália).
- Ellentétek maradnak az új államok között (Teschen vidéke lengyel-cseh viszály, Fiume kapcsán olasz-délszláv ellentét).

3. Oroszország elleni intervenció

4. Törökország

- Anglia Mosul környékét kapja (kőolaj).
- Szmirna Görögországhoz csatolása.
- Tengersizorosok nemzetközi ellenőrzése (elakad a tárgyalás).

5. Bulgária

Újabb területeket veszít.

- 1919. jún. 28-án Németország aláírja a versailles-i békét, 1920. jún. 4-én Magyarország aláírja a trianoni békét, 1919. szept. 10.: Ausztria Saint Germain-ben írja alá a békét, 1919. nov. 27.: Bulgária aláírja a neuilly-i békét.

1919. ápr. 28. Nemzetek szövetsége (Népszövetség) létrehozása

- Első főtitkár: Drummond, székhelye: Genf.
- Közgyűlésből (évente egyszer a külügyminiszterek gyűlnek össze) és Tanácsból áll (évente háromszor 4 állandó és 4 nem állandó tag, mindenkinek van vétőjoga).
- Bizottsági munkák is folynak, valamint a Hágai Nemzetközi Bíróságot is a Népszövetség felügyeli.
Wilson elképzelései alapján.
- Béke szavatolására alakul.
- Fellépése minden háborús tagállam ellen irányul.
- Nemzetközi kérdésekben illetékesnek tarja magát.
- Nem rendelkezik hadsereggel.

- Gyarmatokat szövetségi mandátumterületté nyilvánítanak és így kerülnek angol, francia gyarmati kézbe.

Problémák

- Kommunista mozgalmak megmozdulásai szerte Európában (tanácsköztársaságok).
- Felzaklatott nacionalizmus.
- Létrehozott új államok egyike sem volt mentes a nemzetiségi problémától.
- A nemzetiségek jogait egyetlen nemzetközi szerződés sem szabályozta.
- Számos állam kevesli a kapott területeket.
- Weimari köztársaság ratifikálja ugyan a békét, de számos ellenzője van, tiltakozó megmozdulások ellene (USA különbékét köt Németországgal).

Az első világháborút lezáró egyéb békék

- 1918.: breszt-litovszki béke: Oroszország kilépése a háborúból, Oroszország lemond Észtországról, Lettországról, Litvániáról és Finnországról, elismeri Ukrajna önálló államiségát, jóvátétel fizetésére kötelezi magát.
- 1920.: serves-i béke Törökországgal (1923-ban módosították)
- 1921-22. washingtoni konferencia: csendes-óceániai térség kérdésének rendezése, flotta megállapodás, gyarmati rendezés (Santungot megkapja Japán, Kína függetlensége).

A trianoni békeszerződés

- Magyar delegáció vezetője: Apponyi Albert (tagjai voltak: Bethlen István, Teleki Pál), 1920. jan. 6-án érkeztek Párizsba.
- Románia megkapta Erdélyt, a Tiszántúl keleti szegélyét és a Bánság keleti felét.
- Az új délszláv állam Horvátországon és Szlavónián kívül megkapta a Bánság nyugati felét, Bácska nagy részét és a Muravidéket.
- Csehszlovákia megkapta Kárpátalját és a Felvidéket.
- A békekonferencián nemzetiségi területek mellett elszakítottak döntően magyar lakta területeket is, közülük olyanokat is, amelyek közbeékeltek nemzetiségi szigetek nélkül közvetlenül kapcsolódtak az ország nyelvileg-etnikailag magyar részéhez (pl. Szatmárnémeti, Nagyvárad és Arad vidéke, Szabadka környéke, Csallóköz, Kassától délre eső felvidéki részek).
- Környező államok mohósága, közlekedési, gazdasági és stratégia szempontok döntöttek Párizsban.
- Angol-amerikai javaslat kevesebb magyarlakta területet csatolt volna el, de nem bírták keresztülvinni.
- Számos magyar válaszejegyzék készült, amely a határok igazságosabb meghúzását szorgalmazta.
- Békekonferencia végül nem tárgyalja újra a magyar határokat (Curzon javaslata, hogy kisebb módosítások a helyszíni vizsgálatok után lehetségesek).

- Békekonferencia idején a nemzeti Hadsereg néhány tisztje (Gömbös, Prónay) német és osztrák szélsőjobboldali körökkel a háború újraindítását tervezte, a versailles-i szerződés érvénytelenítése céljából.
- Máj. 6-án veszi át a küldöttség a teljes béke szövegét, hazaérkezése után a küldöttség Magyarország gyenge helyzetét tekintve elfogadásra javasolja a békeponthoz (minden fenntartása ellenére).
- 1920. jún. 4-én írták alá a magyar békeszerződést Versailles kertjének Grand Trianon nevű kastélyában (Bernárd Ágoston népjóléti miniszter és Drasche-Lázár Alfréd).
- Magyarország területe 282 000 négyzetkilométerről 93 000-re zsugorodott, lakóinak száma 18, 2 millióról 7,6 millióra csökkent.
- A már említett Románia, délszláv állam és Csehszlovákia mellett Ausztria, Olaszország (Fiume) és Lengyelország (Szepesség) is részesedett a történelmi Magyarországból.
- Az elcsatolt területek 10, 6 millió lakosából 3,2 millió volt magyar.
- A békeszerződés kimondta még, hogy Magyarország semmilyen formában nem mondhat le függetlenségéről.
- Katonai, hajózási, repülési rendszabályok, korlátozások.
- Jótétel fizetésre kötelezték Magyarországot (zárolják az ország vagyonát).
- 1921. júl. 26-án cikkelyezi be a magyar nemzetgyűlés.
- Magyar társadalom a békeszerződést hatalmas igazságtalanságként éli meg.
- A baranyai háromszög átadása kisebb fegyveres konfliktusba torkollik (szerbek nem akarják átadni, csak kemény antant nyomásra sikerül a magyaroknak visszakapni).
- Az Ausztriának ítélt nyugat-magyarországi területek átadását időlegesen Prónay tiszti különítményeseinek fellépése akadályozza meg (ekkor határoznak a
- Sopron és környéke referendumáról, magyar kézen marad).
- Sopron környéki rendezés jól mutatta, hogyan lehetett volna etnikailag elfogadhatóbb határrendezést véghezvinni (legstabilabb országhatár az ausztriai lesz, semmilyen revíziós törekvés nem hangzik el ezzel kapcsolatban).

Értékelés

Monarchia és ezen belül a történelmi Magyarország felbomlása egy organikus történelmi folyamat eredménye, amelynek motorja a nyelvi-kulturális közösségekre épülő nacionalizmus (amely előbb vagy utóbb a térség minden multietnikus birodalmát felbomlasztotta).

A felbomlás menete és az új rend azonban az első világháborúban győztes nagyhatalmak stratégia érdekeit tükrözi.

Az új rendet a forradalomban égő Magyarország belső viszonyai is meghatározták.

A nyugati front legjellemzőbb és legemlékezetesebb sajátosságai a lövészárkok voltak. A hosszú kilométereken áthúzódó, ember magasságú és ezért az ellenséges

golyózápor ellen védelmet nyújtó árkokat két, viszonylag új harci eszköz erősítette meg: a géppuska és a szögesdrót. Ez a kombináció a csatákban egyértelműen a védők javára billentette a mérleget, akik a lövészárokban rejtőzve géppuska és puskatűzzel könnyedén elbánhattak a drótakadályon átvergődő ellenséggel. Kedvező széljárás esetén harci gázt is ereszthettek a támadókra. Mindkét háborús felet készületlenül érte ez a hadviselés. A britek eleinte azt a parancsot adták tisztjeiknek, hogy folyamatosan ellenőrizzék kardjaik élességét és mindössze két gépfegyverrel szereltek fel egy-egy zászlóaljat. Ezt a háború végére, 50-re emelték.

A II. világháború

A versailles-i békerendszerrel elégedetlen országok, és a háború utáni rendet megőrizni kívánó államok vetélkedése vezetett a második világháború kitöréséhez. A két háború közötti Európát a bolsevik diktatúra, a nyugati demokráciák és a fasiszta diktatúrák közötti ellentétek tették nyugtalanná.

A második világháborúban – még inkább, mint az elsőben – a győzelmet eldöntő tényezők közé nem csupán a katonai erő, a haditechnika tartozott, hanem az ország gazdasági potenciálja, ipari felkészültsége, szellemi erői.

A második világháború valóban világméretű (globális) konfliktus volt. 61 állam vett részt benne, 40 ország területe vált hadszíntérré. A Föld lakosságának 80%-át érintette, az áldozatok száma elérte az 55 millió főt.

A frontok és a hátság közti különbség – az áldozatok tekintetében – **lényegében eltűnt**, a polgári áldozatok száma csaknem elérte a katonai áldozatok számát. Hozzávetőleg 3 millió ember tűnt el, 35 millió sebesült meg. Ebben a konfliktusban tömegek kerültek hadifogságba (jelentős részük nem tért haza), népiirtás következtében (Holocaust = "Égő áldozat", a zsidóság kiirtására tett német kísérlet) milliók haltak meg büntető-és koncentrációs táborokban (Auschwitz-Birkenau, Dachau, Buchenwald, Sobibor, Treblinka stb.), és lettek gyilkosság áldozatai (tömegsírok, pl. a katyn-i erdőben a szovjetek által kivégzett több ezer lengyel tiszt).

A tömeges deportálások után milliók váltak otthontalanná, sohasem látott menekülthullám indult meg a háborúban kevésbé érintett térségek felé (pl. USA). A háború gazdasági háború is volt egyben, hiszen a gazdasági erőforrások mozgósítása, az utánpótlás megszervezése, a termelési potenciál fenntartása, illetve növelése különösen fontossá vált.

A tengelyhatalmak által elfoglalt területek kezdetben jelentettek némi gazdasági előnyt, ám a szövetségesek gazdasági fölénye hamar nyilvánvalóvá vált, különösen 1941 után. (pl. 1942-ben a tengelyhatalmak 26 ezer, a szövetségesek 101 ezer repülőgépet gyártottak). **A németek által megszerzett területeken kibontakozó ellenállás**, illetve a "felégetett föld taktikája" gyakran lehetetlenné tette az elfoglalt területek gazdasági kiaknázását.

A háborús célok gazdasági célok is voltak egyben, a frontokat gyakran lelőhelyekért nyitották (pl. olajmezők elfoglalása, svéd acél). Technikai-tudományos versenyfutás zajlott a szembenálló felek között, lerövidült az út a laboratóriumtól a gyakorlati alkalmazásig (pl. atombomba).

A nemzetgazdaságok nagy része szinte teljesen elpusztult, a városok, falvak lerombolásával, bombázásával az épületek túlnyomó része megsérült. (Budapest 36 ezer épületéből 30 ezer sérült meg, vagy dőlt össze). **A civil lakosság és a mindennapi élet is a háború szolgálatába állt.** Az életszínvonal zuhanását jelezte a jegyrendszer bevezetése, a jelentős háborús adósságok, kölcsönök felhalmozása.

A nők és gyermekek is részt vettek a katonai termelésben, **a hátország mozgósítása soha nem látott méreteket öltött.** A lélektani hadviselés, a rádióon keresztül történő tájékoztatás és félretájékoztatás, a különböző ideológiák, elvek (rasszizmus, nacionalizmus, kommunizmus, fanatizmus) mentén kibontakozó – az első világháborúnál is szélesebb körű - propaganda új vonását jelentette a XX. század háborúinak.

Jelentős szerepet kapott a **hírszerzés, a kémelhárítás**, felértékelődtek a semleges országokban (pl. Svájc) folytatott **titkos találkozók, tárgyalások**, pénzügyi-banki háttérműveletek.

Fedőnevek, titkos kódok, rejtjelezett táviratok készítették elő a katonai mozdulatokat, a szövetséges hatalmak vezetői között zajló tárgyalások (pl. teheráni 1943 november, jaltai 1945 február, potsdami - 1945 július - konferenciák) összhangot teremtettek a világ számos pontján zajló hadmozdulatok között.

A háború számos új hadviselési módszert hozott, különleges alakulatok fegyverek és technikák (pl. "katyusa", radar, atombomba, V-1 rakéta) **jelentek meg.** Az óceáni hadviselés (kommandós tengerészgyalogság, kételtű járművek, repülőgép anyahajók, tengeralattjárók, óceáni támaszpontok, partraszállási műveletek), a sivatagi hadviselés (sivatagi lánctalpas terepjárók, álcázás, aknamezők, oázisok, kikötők felértékelődése, vízhiány, utánpótlás megszervezése), és a sarkvidéki hadviselés (meteorológiai állomások megszerzése, időjárás ismerete a katonai mozdulatokhoz, ásványok, nyersanyagok birtoklása, rendkívüli hideg) különleges terepeit jelentették a háborúnak.

Az egyes fegyvernemek gyakran önálló alakulatban harcoltak (tankadosztályok, repülőgépszázadok, anyahajó-konvojok), **a szárazföldi, légi-és tengeri egységek között összehangolt együttműködés jött létre, a katonai akciók komplex feladattá váltak.** A hadseregek által (mindkét oldalon) elkövetett törvényteleneségek, erőszakoskodások, rablások, a polgári **lakosság elleni terror** óriási méreteket öltöttek (pl. Lidice cseh falu kiirtása a németek által, 1942 júniusában).

A megszálló hadseregekkel szemben kibontakozó ellenállási mozgalom számos formája terjedt el. (1. passzív ellenállás = nem tartották be a megszállók utasításait. 2. Szabotázsakciók = utak, vasutak, utánpótlás megrongálása. 3. **Partizánháború** = Gerillatámadások, szervezett fegyveres akciók a megszálló ellen).

A győztesek a béke biztosítására, az új együttműködés érdekében létrehozták az **Egyesült Nemzetek Szervezetét** (1945. június ENSZ), megkezdték a **háborús bűnösök felkutatását és elítélését.** A szövetséges hatalmak az új világrendet már a háborúban megalapozták és világossá vált, hogy a katonai együttműködés mellett riválisai is voltak egymásnak (USA - Szovjetunió). A közös ellenségek (Németország, Japán) legyőzése után útjaik szétváltak, a világ két nagy táborra szakadt.

A II. világháború első szakasza (1941. június 22-ig)

Hitler megegyezett Sztálinnal Kelet-Közép-Európa felosztásában (**Molotov-Ribbentrop paktum** 1939. augusztus 23.), szeptember 1-jén megkezdődött **Lengyelország lerohanása**. Két nappal később a két nyugati nagyhatalom, **Nagy-Britannia és Franciaország hadat üzent** Németországnak, de **fegyveres konfliktusba nem** keveredett a III. Birodalommal. Lengyelországnak egyedül kellett szembeszállnia a Wehrmachttal, illetve szeptember 17-e után a Vörös Hadsereggel is. Szeptember 27-én elesett Varsó, **Lengyelországot felosztották**. Az ősz folyamán a **Szovjetunió** a keletlengyel területeken kívül a **Baltikumot is bekebelezte** (végleg 1940 augusztusában), a „furcsa háború” Nyugat-Európában nem követelt áldozatokat. Hitler kivárt, Franciaország és Anglia pedig tanácstalan volt. A **Szovjetunió megtámadta Finnországot** (1939. november - 1940. március), és komoly erőfeszítések után sikerült 50 ezer km²-rel növelnie a Birodalom területét. Hitler **1940 tavaszán**, hogy megakadályozzon egy esetleges tengeri zárlatot, hadseregével **lerohanta Dániát és Norvégiát** (Quesling-kormány). Angliában Churchill lett a miniszterelnök (1940. május 10.). Németország – megkerülve a franciák által bevehetetlennek hitt Maginot-vonalat – elfoglalta a **Benelux államokat**. Manstein páncélosai áttörtek az Ardenneken és **bekerítették a francia-brit erőket**. A szövetségesek csapataikat Dunkuerque-nél evakuálták, Franciaország elesett. Június 5-én **Párizs kapitulált**, június 22-én pedig Petain marsall aláírta a **fegyverletételt** a compiegne-i erdőben. Észak-Franciaországot megszállták, míg Dél-Franciaországban petain vezetésével – Vichy székhellyel – bábállam alakult. Anglia nem kapitulált, így 1940 augusztusában megkezdődött **Anglia felett a légicsata** (a Luftwaffe és a Royal Air Force között), amelyet szeptember 15-re az angolok nyertek meg. **1940 szeptemberében** megalakult – a háromhatalmi egyezményvel – a **Berlin-Róma-Tokió tengely**. A tengelyhatalmak következő célpontja a Szovjetunió lett, de előtte Hitler kiségitette Mussolinin az afrikai fronton (1941. február, Rommel – Afrikakorps). **Áprilisban lerohanta** az ellenséges **Jugoszláviát**, illetve az angol befolyás alatt álló **Görögországot**. A hadműveletek sikeresnek bizonyultak, a németek még **Kréta szigetét is elfoglalták** (biztos bázist teremtve maguknak a Földközi-tengeren). A kontinensen **egyetlen potenciális ellentét** maradt, a Szovjetunió. **1941. június 22-én** német olasz, román, finn és szlovák csapatok három irányból **támadást indítottak** – a sztálini tisztogatások miatt katonailag erősen meggyengült – **Szovjetunió ellen**.

Az 1944-es európai hadműveletek

1944 elején – a 900 napos ostrom alól – **felszabadult Leningrád** és nyárra már Varsó előtt állt a szovjet hadsereg. A **varsói felkelést a szovjet csapatok** politikai megfontolásból **tétlenül nézték**. Varsó október 2-án újra elesett, és a várost a nácik lerombolták. A teheráni konferencián megtárgyalt **második front megnyitására 1944. június 6-án** (D-Day) került sor (**normandiai partraszállás** – Eisenhower tábornok irányítása alatt). A németek által kiépített **atlanti fal** a rossz stratégia miatt **csődöt mondott**, kemény harcok után sikerült megerősíteni a normandiai hídfőállást. Augusztus 23-án Mihály román király az augusztus 20-i vereség után – a román hadsereggel együtt **átállt a szövetségesek oldalára**. Augusztus 25-én **Párizs felszabadult**. A román átállással a szovjetek megkerülhették a Kárpátokat, és októberben a **debreceni tankcsatában** szétverték az egyik utolsó **német ellentámadást**. A tankcsata után **nyitva állt az út Budapest felé**. A nyugati fronton 1944 decemberében a németek egy utolsó támadást indítottak az Ardenneken

keresztül, de a támadás hamar összeomlott. A III. Birodalomnak már csak hónapjai maradtak.

Az antifasiszta koalíció kialakulása

Európában a fasiszta pártok, illetve a **náci német előretörés miatt** a baloldali pártok már **a 30-as években meghirdették a népfrontpolitikát**. Ez azonban csak az illető országok belpolitikájára gyakorolt hatást, a külpolitikai előretörésre, **a fegyveres agresszióra egészen más eszközökkel kellett válaszolni**. Nagy-Britannia és Franciaország 1939 áprilisában tárgyalásokat folytatott a Szovjetunióval egy közös németellenes fellépésről, ez azonban a rossz diplomáciai készség, illetve a német ajánlat miatt meghiúsult. **Franciaország kapitulációja** után (1940. június 22.) **Anglia európai szövetséges nélkül maradt**, Churchill azonban nem egyezett ki Hitlerrel. A **sikertelen angliai csata** után Hitler a Sztálin elleni leszámolásra készült, így kívánta elérni a teljes kontinentális hegemoniát. A támadás után (1941. június 22.) Churchill „kedvezően nyilatkozott az ördögről”, vállalta a szövetséget Sztálinnal. **Július 12-én** aláírták a **két ország kölcsönös segítségnyújtási szerződését Moszkvában**. Így hadianyagot és élelmiszert szállítottak a Szovjetunióknak. Ehhez az egyezményhez **az USA is csatlakozott** 1941. december 7. után így a Szovjetunió 1942-ben 4500 harckocsit, 3000 repülőgépet kapott szövetségeseitől. **1943 végén** az előretörő szövetségesek megtartották a **teheráni konferenciát**, Churchill, Sztálin és Roosevelttel megállapodtak a **második front megnyitásában** (Észak-Franciaország 1944. május). Legközelebb a három nagyhatalom vezetője **1945 januárjában Jaltában** találkozott, ahol az ENSZ alapelveiben, a Japán elleni szovjet beavatkozásban, a megszállási övezetekben és az új lengyel határban állapodtak meg a győzelem küszöbén álló vezetők. **1945 júliusában** a győztesek **ismét találkoztak** (Attlee, Truman, Sztálin), a háborús bűnösök megbüntetésében, Németország és Berlin felosztásában állapodtak meg, valamint a rendezés érdekében megalakították a **Külügyminiszterek Tanácsát**, amelynek a hidegháborús ellentétek miatt már nem sok szerep jutott.

„Teherán, Jalta és Potsdam” összevetése

1943 novemberében került sor a teheráni konferenciára a „három nagy”, Churchill, Roosevelttel és Sztálin részvételével. Ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy belátható időn belül legyőzik a hosszú nyúló háborúban tartalékaiban **kimerült Németországot**. A kurszki csata, Kijev visszafoglalása és az olaszországi partraszállás megpecsételte a III. Birodalom sorsát. A találkozót és annak programját Moszkvában a **külügyminiszterek találkozásán** rögzítették. Így megállapodtak a **második front** megnyitásáról Észak-Franciaországban (1944. május), illetve a **háborús bűnösök későbbi megbüntetéséről**. A következő találkozóra már a győzelem biztos tudatában 1945. januárjában került sor **Jaltában**. Döntés született az ENSZ alapokmányáról és a konferencia összehívásáról (San Francisco 1945 április-június). A Szovjetunió ígéretet tett, hogy bekapcsolódik a **Japán elleni háborúba**. A nagyok rögzítették az új **Lengyelország határait**, mintegy eltolva az országot 200 km-rel nyugatra. Kifejtették álláspontjaikat a születő demokráciák támogatásáról, a majdani megszállási övezetokről és érdekszférákról határoztak, s ezzel szabad teret adtak a Szovjetunióknak Kelet-Közép-Európában. **1945 júliusában Potsdamban**, a legyőzött Berlin mellett találkoztak a világ vezető hatalmai, de Nagy-Britanniát már az új miniszterelnök, Attlee, az USA-t pedig Truman elnök képviselte, A Szovjetunióban természetesen nem került sor személyi változásra. A potsdami

konferencián döntöttek a háborús bűnösök elítéléséről. („Mielőtt főbelőjük őket, még ítélnünk kell” – Sztálin a nürnbergi per előtt). Sztálin ellensúlyozására a győztes hatalmak **Franciaországot is maguk mellé emelték** (De Gaulle tábornok), és így részt vehetett Németország megszállásában. Berlint is megszállási övezetekre osztották, megállapodtak Ausztria 10 éves szovjet megszállásában és a békeszerződés előkészítésére létrehozták a Külügyminiszterek Tanácsát. Egy évvel később a volt szövetségesek egymás ellen fordultak, és **kezdetét vette a hidegháború.**

Teheráni értekezlet (1943. vége)

- A szövetségesek kezén É-Afrika, D-Olaszország, szovjet előrenyomulás a keleti fronton.
- Roosevel, Churchill, Sztálin találkozója (első legmagasabb szintű találkozó a szövetségesek között).
- Elhatározzák a második front megnyitását 1944. máj. 1-ig.
- Churchill először a Balkánt javasolja, de Roosevel kérésére Észak-Franciaország mellett döntenek.

Jaltai konferencia (1945. jan.)

- A háború utáni rendezés megvitatása miatt rendezik.
- Churchill, Sztálin, Roosevel vesznek részt rajta.
- Egyesült Nemzetek Szövetségének létrehozásában megegyeznek, lefektetik működési alapelveit, 1945. Tavaszára San Farnsico-ba konferenciát hívnak össze az ENSZ alapokmányának kidolgozására.
- Sztálin megígérte, hogy az európai háború befejezése után részt vesz a Japán elleni küzdelemben.
- Németország lefegyverzése, demokratizálása, jóvátételi kötelezettségről megállapodás.
- Nyilatkozat a felszabadított Európáról, amely kimondta, hogy országainak biztosítani kell a demokratikus fejlődés lehetőségét.
- Lengyelország keleti határainak meghúzásakor a Curzon-vonalat veszik figyelembe, helyette északon és nyugaton jelentős kárpótlást kap majd, emigráns és kommunista lengyel kormányból közös lengyel kormányt kell létrehozni.
- Jugoszlávia problémájának megvitatása.
- Irán és a tengersizosok kérdésről viták.
- Franciaország nagyhatalmi szerepéről döntenek.
- Befolyási övezetekről döntöttek a nagyhatalmak.
- Két "univerzalista" törekvés (amerikai, szovjet): a világ vezető hatalmává (ideológiai, gazdasági) válni a cél.

Potsdami konferencia (1945. júl.)

- Sztálin, Truman, Attlee vesz részt rajta.
- Német kapituláció utáni konferencia.
- A német békeszerződés-tervezet: nácizmus felszámolása, háborús bűnösök megbüntetése, Németországot négy megszállási övezetre osztják.
- Békeszerződés elkészítésére létrehozták a Külügyminiszterek Tanácsát.
- Lengyel határok megállapítása.

- Kelet-közép-európai országok szovjet megszállási zónába kerülnek, és végleg a szovjet érdekkörbe kapcsolják be.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

- 78 Az I. világháború és következményei**
a Az I. világháború Európában (1914-1918)
b Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása (1918)
- 79 Az I. világháború következményei**
a Magyarország (1918-1920)
b Európa az I. világháború után
- 84 A II. világháború Európában és Észak-Afrikában**
a 1939. IX. 1 – 1942. XI. 18.
b A sztálingrádi csata – (1942. XI. 19 – 1943. II. 2.)
- 85 A II. világháború Európában és Észak-Afrikában**
a 1939. XI. 19 – 1945. V. 8.
b A normandiai partraszállás (1944. VI. 6 – VII. 24.)
- 86 A II. világháború a Csendes-óceán térségében**
a 1941.XII.7 – 1942. VIII.6.
b Pearl Habror (1941. XII. 7.)
c 1942. VIII. 7 – 1945. IX. 2.
d Okinawa-szigetek (1945. IV. 1 – VI. 21.)
- 88 A II. világháború következményei Európában**
a Emberveszteségek (1939-1945)
b Népmozgások (1945-1952)
c Európa 1949-ben
d Berlin (1945-1990)

A GYARMATBIRODALMAK KIÉPÍTÉSE A XIX. SZÁZADBAN

A gyarmatosítás fogalma, jellemzői

Gyarmatosításnak nevezzük az újkor történetében azt a folyamatot, amely során a vezető nagyhatalmak gazdasági és politikai függőség alá vonják a világ fejletlenebb (nem iparosodott) területeit.

A gyarmatosítás formái, fokozatai:

- katonailag megszállni az adott területet, s ott kiépíteni az anyaország közigazgatási rendszerét
- ellenőrzés (protektorátus) alatt tartani az adott területet

- tisztán gazdasági eszközökkel (koncessziókkal, egyoldalúan előnyös szerződésekkel) félgyarmati sorba tartani egy országot

A gyarmatosítás célja:

- a terület stratégiai biztosítása
- a gyarmaton lévő természeti kincsek kiaknázása
- olcsó munkaerő kihasználása
- újabb piacszerzési lehetőség

A gyarmatosítás ideológiája:

Az elmaradott népek civilizálása (ez igencsak ellentmondásosan valósult meg, bár számos telepes, misszionárius valóban megpróbált segíteni).

Az újkori gyarmatosítás - a világ fölosztása

„Amerika felfedezése után a spanyolok és a portugálok álltak a gyarmatosítás élére. Ez eleinte egyenlő volt az új területek kifosztásával és a kincseknek az anyaországba szállításával. Mivel ennek a két országnak csekély volt a termelése és hatalmas behozatalra szorult, gazdagságát nem tudta megtartani, így a nemesfém az iparosodottabb országokba – elsősorban **Németalföldre** vándorolt. Anglia mellett **Franciaország** és Hollandia maradt olyan erős, hogy vezető szerepre tegyen szert az újkori gyarmatosításban. A gyarmatosítás ezen új formája már nem elégedett meg a **nemesfémek elrablásával**, hanem új gazdasági szerepet szánt a gyarmatoknak. Ez kezdetben a nyersanyagtermelést és a késztermék felvételét jelentette, de később már jelentős volt a gyarmatokra kivitt tőke és ezeken a területeken is beindult az ipari termelés, de szigorúan alárendelve a gyarmatosító hatalom igényeinek. Így a gyarmatok a **világpiac** részévé váltak, de ennek az ára az önálló fejlődés lehetőségének elvesztése volt. Az amerikai kontinensen alakult ki az ültetvényes gazdálkodás, amely rabszolgákkal dolgoztatott. Ez főleg Dél-Amerikában és az USA déli területein volt jellemző. Az újkori gyarmatosításra jellemző volt a gyarmatosító országok állandó vetélkedése. A XIX. század végén az egyenlőtlen fejlődés során fölzárkózott államok (Németország, USA, Japán) is igényt tartottak gyarmati területekre, amit már csak mások rovására tudtak kielégíteni. Az USA Kínában meghirdette a nyitott kapuk elvét (1899) és Spanyolországtól elragadták Kubát, Puerto Ricót valamint a Fülöp-szigeteket (1898). Ezek a konfliktusok előbb **gyarmati összetűzésekbe**, majd **világháborúba** torkolltak.” /Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek/

A „klasszikus” gyarmatosítás főleg ritkán lakott területekre irányult, ahol az őslakos népek még nem szerveztek államot, vagy csak igen kezdetlegeset (kivétel India). **Most célponttá váltak nagy múltú, sűrűn lakott birodalmak**, mint Kína vagy a meggyengült nagyhatalmak (pl. Törökország) leszakadó tagjai.

A nyílt katonai és politikai gyarmatszervezés mellett az alávetés változatos formái jelentek meg. **Protectorátust** (védnökséget) hirdettek ki egyes területek fölött (pl. a franciák Tuniszban), de **meghagyták a helyi uralkodó hatalmának egy részét** belső kérdésekben. **Egyenlőtlen szerződéseket** kötöttek (pl. Kína), vasút- vagy csatornaépítési koncessziókat (engedélyeket) kényszerítettek ki. Akadt példa már a pusztán **penzügyi, gazdasági függésre** is.

Nem csak az értékes területeket szállták meg. Az új gyarmatok új stratégiai érdekeket hívtak életre. Biztosítani kellett a környezetet, az odavezető útvonalakat. Minden „fehér foltot” eltüntettek, mert nem lehetett tudni, hogy a ma értéktelen föld mire lesz jó holnap.

A gyarmatosítás, a gyarmatosításra való képesség bizonyítása már-már öncél, a nagyhatalmi helyzet mércéje lett. Kifejlődött a **gyarmatosítók faji felsőbbrendűségének tudata**.

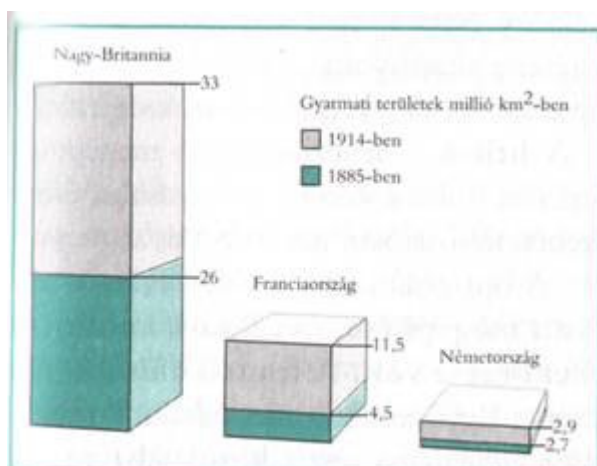
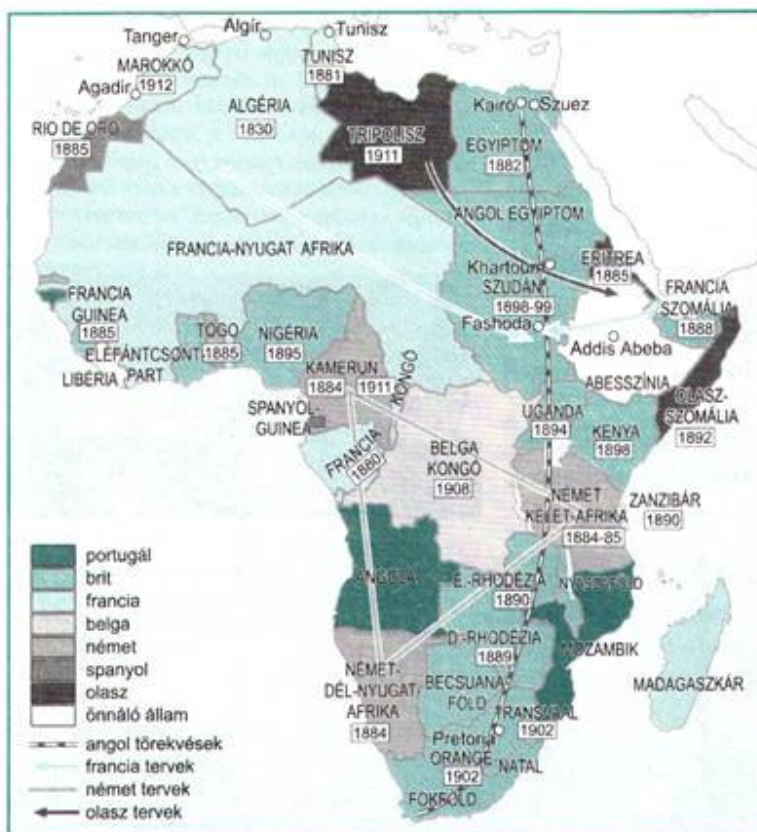
Az eszközök egyre keményebbé váltak. A modern katonai erőt gátlás nélkül, sőt fitogtatva alkalmazták. De nemcsak a kiszolgáltatott tengerentúli népeknek kellett a Maxim-géppuskákkal szembenézni. A dinamikus növekvő gazdaság piacéhsége a gyarmatosítókat is egymás ellen fordította.

Afrika fölosztása

Afrika gyarmatosításában az **angolok** és a **franciák** jártak az élen. **A franciák nyugatról kelet felé, az angolok északról dél felé** haladva akartak összefüggő gyarmatbirodalmat létrehozni. A brit törekvéseket fejezte ki a Kairo-Fokföld vasút terve.

Az angol-francia viszony 1898-ban jutott mélypontra, amikor a Kongó felől Szudánba hatoló franciák Fashodában kitűzték a trikolórt. Az angol és a francia csapatok hetekig néztek farkasszemet a Nílus partján. Végül a franciák meghátráltak.

Néhány akkoriban kevésbé értékesnek tűnő területre a németek tették rá a kezüket. A kis Belgium azért tarthatta meg az óriási Kongót, mert az a nagyhatalmak érdekeinek ütközőpontjában feküdt.

Már a világ újrafelosztásáért vívott harcok egyike volt az **angol-búr háború (1899-1902)**, mely lázba hozta a világ közvéleményét. A dél-afrikai holland telepesek leszármazottai csapást mértek a brit hadseregre. Az angolok csak kínosan elhúzódó háborúban kerekedtek fölül, miután a búr asszonyokat és gyerekeket koncentrációs táborokba zárták, a búr falvakat pedig fölégették. (A búrok viszont korábban hasonló módszereket alkalmaztak az afrikai lakossággal szemben.)

Elő-és Közép-Ázsia

Közép-Ázsiában a cári **Oroszország** olyan ütemben terjeszkedett, hogy **már-már India kapujáig jutott**. Amikor **1885-ben az orosz hadsereg Afganisztán területére lépett**, ez csaknem háborút okozott Angliával. De Oroszország nem kívánta kenyértörésre vinni a dolgot.

A **Közel-Keleten a német császár 1898-as** jeruzsálemi „zarándoklása” kavart vihart. II. Vilmos ugyanis váratlanul kijelentette, hogy **Németország többé nem közömbös a keleti ügyek iránt**. A Német Bank egyidejűleg koncessziót kapott a **Berlin-Bagdad vasút** kiépítésére. Anglia erre gyorsan partra szállt Kuvaitban, hogy megakadályozza Németország kijutását a Perzsa-öbölhöz.

Délkelet-Ázsia

A **Távol-keleten Oroszország és Japán** mutatott nagy vállalkozó kedvet. Az előbbi megkezdte a szibériai vasút építését. Az ifjú Japán mozgékonyabb volt. 1894-ben hadüzenet nélkül megtámadta Kínát. Megerősítette helyzetét Koreában, annektálta Tajvant, és igényt tartott Mandzsúriára. Érlelődött az orosz-japán összecsapás.

A Kínai Birodalmat az európai hatalmak már korán felosztották, de nem élvezhették háborítatlanul a maguk darabját. 1899-ben az Egyesült Államok meghirdette a nyitott kapuk elvét, s ezzel megvétózta az európai országok Kínával kapcsolatos kizárólagos jogait. Az új csendes-óceáni hatalom szavának a Spanyolország ellen vívott győzelmes háború adott nyomatékot.

Az amerikai kontinens

A nagy tőkebefektetések révén Latin-Amerika jelentős része, különösen Közép-Amerika, az Egyesült Államok függvényévé vált. Az amerikaiak számára terhes lett Spanyolország politikai jelenléte. 1898-ban Havanna kikötőjében fölrobbant egy amerikai hadihajó. Az ürügy házhoz jött, Madrid hadüzenetet kapott.

Az **amerikai-spanyol háború** gyors amerikai sikert hozott. Ezt **az USA** teljes mértékben ki is használta. A spanyol gyarmatok közül **annektálta Puerto Ricót, Kuba** és a **Fülöp-szigetek** pedig –amerikai védnökség alatt – **látszafhügggetlenséggel kapott**.

1901-ben, mellözve a búr háború mocsarába süllyedt Angliát, az Egyesült Államok egyedül építette meg a **Panama-csatornát**. **Az Egyesült Államok**, mely ipari termelésben már az élre tört, **a világgazdaság is súlyos tényezőjévé vált**.

- A világgazdaság átrendeződése a gyarmatosítás új hullámát indította el.
- A gyarmati versenyfutás átmenetileg elhalványította a kontinentális problémákat.
- A katonai hódítás mellett megjelentek a gazdasági függés bonyolult viszonyai is.
- A gyarmatosítók megvívták az első háborúkat a világ újrafelosztásáért.

A világgazdaság földrajzi kiterjesztése

A XVIII. század végétől az első világháborúig tartó „hosszú XIX. században” a világgazdaság földrajzilag jelentősen kiterjedt. **Bekerültek a világgazdaság vérkeringésébe az addig teljesen vagy részben kívülálló kontinensek és területek**, elsősorban **Afrika**, de **Ázsia** és a **csendes-óceáni szigetvilág** hatalmas

társégei is. Az emberiség történetében először a nemzetközi gazdasági kapcsolatok az egész világot átfogták, a „világgazdaság” valóban a világ gazdasága lett. **Az egész világ szerves egységgé szerveződött gazdaságilag**, ahol munkamegosztás működött. **Kialakultak** a fejlődés élén járó **centrumok**, más területek **perifériákként** vettek részt a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. E folyamat, amint születésének és fejlődésének megelőző évszázadaiban, most sem békés fejlődés útján haladt előre. A lokális gazdaságok bekapcsolása a világgazdaságba a leggyakrabban a korábban kívülálló területek erőszakos bekebelezésével, a XIX. századi gyarmatosítás brutális módszereivel történt.

Ezek az évtizedek voltak a tanúi a lendületes **brit terjeszkedésnek Indiában**. 1840 és 1850 között a britek Sidhtól Kasmírig elfoglalták az Indus folyó völgyét. Az ötvenes években Assam, majd Alsó-Burma meghódítása nyitotta meg előttük a kapukat Sziám felé. Az 1880-as évekig Beludzsisztánt és Felső-Burmát is meghódították, a XX. század első éveiben pedig Tibet is angol érdekszférává vált. Ezzel egy időben vette kezdetét az angol **benyomulás Kínába**. Az első ópiumháború nyomán az 1840-es években brit fennhatóság alá került Hongkong és több kínai kikötő. A nyolcvanas évtizedben Malaysiában, Észak-Borneóban és Új-Guineában is megjelentek.

A XIX. században **Nagy-Britannia** ázsiai térhódítását **Oroszország** igyekezett ellensúlyozni. A két hatalom **rivalizálása** és összecsapása az egész XIX. század folyamán napirenden volt. Az orosz és angol terjeszkedési érdekek összeütközése a perzsa és afgán határon, elkerülhetetlen konfrontációval fenyegetett. Az indiai benyomulástól félve Anglia Afganisztánban akarta útját állni a további orosz előrenyomulásnak.

Az orosz közép-ázsiai terjeszkedés gyors sikere: a Hivai Kánság bekebelezése 1873-ban, Buhara anektálása a következő évben, majd Dél_Turkesztán elérése 1884-ben, a perzsa határig terjesztette ki a birodalmat. Az angol-orosz vetélkedés 1907-ig fennmaradt.

Az angol hódítás tehát útját állta a további közép-ázsiai orosz terjeszkedésnek. Nem volt azonban ilyen akadálya a Távols-Kelet esetében. A korábban sikertelen amuri előrenyomulás most eredménnyel járt. Amikor pedig Kínát lekötötte az angol és francia hódítók elleni küzdelem, 1858-ban az aiguni egyezményben Oroszországnak sikerült Kínát az Amurtól északra fekvő területek átengedésére kényszeríteni. A következő évben Koreától északra az egész tengerpartot megszállták az orosz csapatok.

A **francia hódítás** előőrsei, a katolikus misszionáriusok is a XVIII. század végén jelentek meg **Ázsiában**. A XIX. század közepén éppen a misszionáriusok elleni fellépések, sőt egyesek kivégzése adott ürügyet közvetlen francia beavatkozásra: 1858-ban ágyúzták a vietnámi partokat, s a következő évben elfoglalták Saigont. Innen terjeszkedett tovább a francia hódítás Kambodzsa és Tonkin felé. 1887-re Indokína francia ellenőrzés alá került, s 1893-ban a Laosz feletti protektorátus megszerzése teljesíti ki e folyamatot. A francia-angol összeütközés elkerülésére Sziámot 1907-ben ütközőállamként francia, illetve angol érdekszférára darabolták, s ezzel békésen elhatárolták hódítási területeiket.

A korábbi hagyományos izoláció állapotából a nyugati hódítás ebben az évszázadban integrálta a világgazdaságba a hatalmas Kínai Birodalmat. A XIX. század végére Kína tizenhét tartományából tizenhárom már külföldi érdekszférába tartozott.

A **Csendes-óceán déli szigetvilága** a XIX. századig ugyancsak kívül maradt a világgazdaságon, 1840-ben azonban a britek megszállták Új-Zélandot. Az angol terjeszkedés az 1880-90-es években Új-Guineába, az Új-Hebridákra és a Salamon-szigetekre ért. A **franciák** rátették kezüket Új-Kaledóniára, Tahitira, az **Egyesült Államok** 1898-ban Hawaiiit és (Spanyolországtól) a Fülöp-szigeteket szerezte meg.

A világgazdasághoz a XIX. századig csak Afrika legészakibb része kapcsolódott. A partvidék kivételével az európaiak előtt jórészt ismeretlen **Afrika meghódítása** is erre az évszázadra esik. 1788-ban alapítják meg a Brit Afrika Társaságot, s a kilencvenes évek elején Maxwell kapitány Bomáig hatol a Niger mentén. 1825-ben három angol Tripoliszból kiindulva derítette fel a Niger folyó és a Csád-tó vidékét. **Felfedező expedíciók** egész hada lepte el a fekete kontinenst. Livingstone 1853 és 1856 között felderíti a Zambézit, felfedezi a Viktória-vízesést, 1859-ben a Nyasszavata. 50 ezer kilométeres felfedező útja nyomán egyre jobban eltűntek Afrika térképének korábbi fehér foltjai. Megjelentek a jól ismert **misszionáriusok**, vallási és gyógyító missziójuk ez esetben is a nagyhatalmi terjeszkedés előfutára volt. Az igazi roham a XIX. század utolsó harmadában indult meg: az angolok az 1870-es évektől megjelentek a Fokföldön, megszerezték Sierra Leonét, az Aranypartot és Gambiát.

Míg az angolok délről északnyugatnak haladva építették afrikai birodalmukat, a franciák Algériából indultak, ahol 1830-ban vetették meg lábukat.

A XX. század elején Afrikát maradéktalanul felosztva, európai uralom alatt hatalmas ültetvényes exportgazdaságot építenek ki. Olajos magvak, gyapot-, kávé-, dohány-, kakaó- és gumiültetvények, a természeti kincsek kiaknázása, a hagyományos bányászat hatalmas méretű kiépítése kapcsolja be a világgazdaságba a röviddel előbb még misztikus ismeretlenségbe burkolt Afrikát.

Az Európa által uralt világgazdaság tehát a „hosszú XIX. század” folyamán hatalmas mértékben teljesedett ki – **az európai hatalmak Európán kívüli területei e században mintegy kilencszeresére növekedtek** -, és felölelte az egész feltárt, felfedezett, összekapcsolt földgolyót.

Az európai nagyhatalmak behatolása Kínába

A nagyszabású gyarmati vállalkozások fő kezdeményezője Anglia maradt. Az indiai szipoj-felkelés, amely a legféltettebb birtokot veszélyeztette, egy időre visszavetette ugyan a vállalkozó kedvet, de 1858 után minden újra a régi kerékvágásban haladt. Angliát, amely az 50-es évekre valóban a világ műhelyévé vált, a gazdasági kényszer újabb és újabb piacok meghódítására sarkallta. A „világfogyasztásra” méretezett angol gyáripár csak a hatalmas kínai piac igénybevétele esetén remélhette kapacitásának teljes kihasználását. A **nankingi egyezmény** által szabaddá tett öt kínai kikötő kevés volt ahhoz, hogy a mérhetetlen brit árumennyiséget az egész ország számára felszívja. **Az angol diplomácia csakhamar fellépett valamennyi kínai kikötő megnyitásának és az országon belüli kereskedelem teljes szabadságának követelésével.** A teincsin kormány elutasította a követelést, de mint 20 évvel korábban, most sem tudta mozgósítani a lakosságot az idegen behatolás ellen. Az országban 1850 óta polgárháború dúlt, és **a tajping-felkelés a hatalmas birodalmat teljesen megbénította.** A Mandzsudinasztia megdöntéséért harcoló **felkelők Nankingben kormányt alakítottak** és a kínai szárazföld jelentékeny részét ellenőrzésük alá vonták. Angliának, amely a vállalkozáshoz megnyerte Franciaország támogatását, nem volt nehéz dolga a szakadás szélére került Kínával. A hadjárat már az 1858-as tiencsini szerződéssel jelentős egyezményeket ért el, de a háború tovább folytatódott.

Az angol-francia haderő 1860 októberében elfoglalta Pekinget. A gyarmatosítók barbár módra felgyújtották a császári palotát és értelmetlen pusztítást vittek végbe a felbecsülhetetlen értékű kínai műkincsek között. A győzelem és a megfélemlítés meghozta az eredményét: a mandzsu kormány a pekingi szerződéssel Anglia és Franciaország összes követelését teljesítette. Csekély törlesztés volt az engedményekért, hogy Anglia és Franciaország fegyveres segítséget nyújtott a tajping-felkelés elfojtásához. A nyugati hatalmaktól elszenvedett vereség után a mandzsu kormány a Pétervárról jövő nyomásnak sem tudott tovább ellenállni, és az 1858. évi ajguni szerződéssel területeket engedett át az Amur mentén a cári Oroszországnak. A pekingi szerződéssel később Oroszország Vlagyivosztokot is megszerezte. **Kína ötven évre az európai nagyhatalmak félgymarmatává vált.**

Természetes, hogy a Kínai Birodalom hűbéreseinek a teljes gyarmati sors jutott. Franciaország, amely a kínai vállalkozásban csak útitársként szerepelt, a dél-kínai önálló behatolás reményében szemet vetett Indokínára. Miközben folyt az angol-francia lélektani hadviselés Kína ellen, a franciák 1858 augusztusától megszállták Kokinkínát és Kambodzsát. Az okkupáció mindenütt együtt járt a protektorátus kinyilvánításával. A „hűbérúr” Kína a pekingi egyezményrel minden hódítást és proklamációt jóváhagyott. **Indokínában száz esztendőre megalapozódott a francia gyarmati uralom.**

Japán – a kikötők megnyitása

1848-ban a mexikói háború eredményeképpen az Egyesült Államoké lett Kalifornia és vele egy Japán felé néző kikötőváros, San Francisco. Az Uniónak most méginkább érdekében állt a japán kikötők megnyitása. 1853-ban Perry amerikai hajóskapitány négy hadihajóval kikötött Jeddo (ma Tokió) kikötőjében és a mikádótól (Japán névleges urától) a kikötők megnyitását követelte. Ugyanakkor átnyújtotta ajándékkul a japán kormánynak a modern technikának ott addig még teljesen ismeretlen két alkotását, egy távirókészülék és egy vasút modelljét.

Perry ezzel az első látogatásával csak annyit tudott elérni, hogy jegyzékét a törvényerejű japán hagyománnyal ellentétben átnyújthatta a mikádónak. Nagyobb eredményt még a hadihajók nyomása sem tudott kieroszakolni. Ezért 1854-ben újra visszatért Japánba, de most már kétszer annyi hadihajóval és fedélzetén 4000 főnyi katonasággal. A japánok, akik akkor láttak először európai gőzhajókat és ágyúkat, belátták, hogy engedniük kell. Úgy határoztak, hogy engedmények árán is kikerülnek a katonai összeütközést az idegenekkel. **Perry tehát elérte, hogy két kikötőt megnyitottak** az idegen kereskedelem előtt, hogy az amerikai árukra egészen **alacsony tételű vámtarifát szabtak ki** és az amerikaiak **konzult küldhettek**, aki az Egyesült Államok polgárainak peres ügyeiben ítélezett.

Japán tehát lényegileg ugyanazokat az engedményeket volt kénytelen megtenni, amelyeket Kína. És hozzá még nem is csak az amerikaiaknak, hanem az európai országoknak is. A következő években **hasonló egyezményt kötött Oroszországgal, Nagy-Britanniával, Hollandiával, Franciaországgal.** Két kikötőt nyitott meg a kereskedelemnek. Az Amerikával kötött kedvezményes vámtarifát kiterjesztette európai országokra is. Az európai hatalmak nem csak arra kaptak jogot, hogy saját alattvalóik fölött törvénykezési joggal felruházott **konzulokat küldhettek ki**, de meghatalmazott követeikkel **képviselhetették magukat a sógun udvarában** is.

Kanada - Ausztrália

Az észak-amerikai földrész hatalmas területű állama 1867-ben brit domínium lett: belügyeit saját kormánya intézi, külpolitikai irányítása, a hadsereg parancsnoksága, az alkotmány jóváhagyása megmaradt az angol király jogának.

Ausztrália, az európaiak által legkésőbb felfedezett földrész teljes egészében angol birtokká vált. Az őslakosok csak néhány százezren voltak. Az angol telepesek kezdetben (1840-ig) szabadon foglaltak maguknak földet. A XIX. század első felében 6 angol gyarmati területre osztották Ausztráliát. Meggyorsította a benépesedést és a fejlődést, hogy 1851-től több helyen is aranylelőhelyet tártak fel.

A század második felében megindult a vasútépítés, kialakult az ipar. A század végére a 6 tartomány szövetségre lépett egymással. 1901-ben Anglia elismerte az államszövetséget, Ausztráliát önállósággal rendelkező domíniummá nyilvánították.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

67 Afrika, India és a Közel-Kelet

- a Afrika 1914-ben
- b India a XVIII. század közepétől 1914-ig
- d A Közel-Kelet a XVIII. századtól 1914-ig

Források

- Száray Miklós – *Történelem I.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002
- Szabó Péter, Závodszy Géza – *Történelem II.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Závodszy Géza – *Történelem III.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Salamon Konrád – *Történelem IV.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997
- Kovács István, Kovácsné Bede Ágnes – *Történelem 12. osztály*, Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen, 2004
- Magyar Lajos Alapítvány – *Történelem IV.*, Cégér Kiadó, Budapest, 1996
- Bihari Péter – *A 20. század története fiataloknak*, Holnap Kiadó, 1996
- Mező Ferenc, Nagy Imre, Tóth Péter, Veliky János – *Társadalmi és állampolgári ismeretek középiskolásoknak*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999
- Lőrinc László – *Felvilágosodás és forradalom*, AKG Kiadó, Budapest, 1998
- Bujdosó Emma, Kiss József – *A polgári társadalmak születése és működése*, AKG Kiadó, Budapest, 1997
- Bujdosó Emma – *A nemzetállamok és a polgárság kora*, AKG Kiadó, Budapest, 1996
- FISZ – *Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek*
- Heckenast Gusztáv: Gazdaságpolitika a 17–18. századi Magyarországon című cikke, *Rubicon*, 10. évfolyam (1999) 9-10. szám (93-94.)
- Ripp Zoltán: A Kádár-korszak első éveit • Restauráció és centripolitika című cikke, *Rubicon*, 9. évfolyam (1998) 1. szám (75.)
- Képes György: Az amerikai állammodell • Az Egyesült Államok alkotmányának alapelvei című cikke, *Rubicon*, 8. évfolyam (1997) 8. szám (72.)
- Kubinyi András: A középkori Magyarország városfejlődése című cikke, *Rubicon* 4. évfolyam (1993) 8-9. szám (32-33.)
- Kubinyi András: Alternatívák Mátyástól Mohácsig - ELKERÜLHETŐ VOLT-E A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYSÁG BUKÁSA? című cikke, *Rubicon*, 9. évfolyam (1998) 4-5. szám (78-79.)
- Katus László: A kereszténység – Az egyház szerepe az európai civilizáció felvirágzásában, *Rubicon* 8. évfolyam (1997) 9. szám (73.)
- Szabó Miklós: *Trianon múltja és jelene*, *Rubicon* 4. évfolyam (1993) 5. szám (29.)
- Romsics Ignác: *Nemzet és állam a modern magyar történelemben*, *Rubicon*, 12. évfolyam (2001) 8-9. szám (112-113.)
- Benda Kálmán: *Bocskai István • 1557–1606* - *Rubicon* 10. évfolyam (1999) 7. szám (91.)

Internet:

<http://www.sulinet.hu>

<http://www.eu.hu>